

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА
ІМЕНІ АКАДЕМІКА Ф. Г. БУРЧАКА**

ГАЙДУЛІН О. О.

**ІНТЕРПРЕТАЦІЯ
В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ
КОНТРАКТНОМУ ПРАВІ:
ГЕРМЕНЕВТИКО-ЦИВІЛІСТИЧНІ
ЗАСАДИ**

МОНОГРАФІЯ

Видання–2021

Рецензенти:

Є. О. Харитонов, д-р юрид. наук, проф., член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України, (Національний університет «Одеська юридична академія»);

А. М. Колодій, д-р юрид. наук, проф., член-кореспондент НАПрН України, академік Академії наук вищої школи України, Заслужений юрист України (Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана);

В. М. Махінчук, д-р юрид. наук, проф., (Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України).

В. Д. Примак, д-р юрид. наук, (Київський національний торговельно-економічний університет).

За загальною редакцією

д-ра юрид. наук, професора,
академіка НАПрН України, заслуженого юриста України

Крупчана Олександра Дмитровича

Рекомендовано до друку вченою радою Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Протокол № 3 від 22 квітня 2021 р.)

Гайдулін О. О.

G 14 Інтерпретація в європейському контрактному праві: герменевтико-цивілістичні засади : монографія. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. 597 с.

ISBN 978-617-7087-94-5

Монографію присвячено з'ясуванню різних юридичних конструкцій договірної інтерпретації, що застосовуються в європейському контрактному праві, а також розробці теоретико-герменевтичної моделі інституту інтерпретації (law of interpretation), що формується в контексті європеїзації приватного права.

Відповідно до концепції, викладеної в монографії, до засад такої європеїзації легальних конструкцій інтерпретації слід віднести встановлення зв'язку між: (а) метатеоретичною (соціокультурною) конструкцією інтерпретації; (б) відповідною загальною теоретико-правовою конструкцією, враховуючі основні її історичні форми; (с) теоретичною конструкцією договірної інтерпретації, що містить стратегії тлумачення правових норм, правочинів та договорів; (д) нормативними юридичними конструкціями, закріпленими в законодавстві європейських країн та ЄС, (е) юридичною конструкцією креативного трактування, що потребує імплементації до цивільного законодавства України, а також (ф) нормативними конструкціями, які мають бути відкориговані в процесі імплементації нової парадигми інтерпретації.

До таких юридичних конструкцій, закріплених у чинному законодавстві України, віднесено крім ст. 213, 637 та 1256 ЦКУ, де реалізовано модель пріоритетності буквального тлумачення змісту правочину, конструкцію недійсності правочину (головним чином ст. 215, 216, 217), а також добросовісність як загальний принцип тлумачення (переважно п. 6 ч. 1 ст. 3, ч. 2 ст. 8, ч. 1 та 5 ст. 12, ч. 1 та 4 ст. 13, ч. 2 ст. 232 ЦКУ).

Робота адресується не лише академічним юристам, а й тим юристам-практикам, у сфері професійних інтересів яких проблеми ефективності правового тлумачення в контексті європеїзації приватного права України.

ISBN 978-617-7087-94-5

© О. О. Гайдулін, 2021

© Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021

*Світлої пам'яті
академіка
Юрія Миколайовича
Бугая
(1947–2003),
одного з фундаторів науки
та освіти незалежної України,
який у 2002 році вперше в Європі
запровадив викладання дисципліни
«Контрактне право ЄС»
для магістрів
Міжнародного науково-технічного
університету.*

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- ABGB – Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, Загальний цивільний кодекс Австрії;
- AK – Αστικος Κωδικας, Цивільний кодекс Греції;
- ASJC – All Science Journal Classification, Класифікація всіх наукових журналів;
- BGB – Burgerliches Gesetzbuch von 1896, Цивільний кодекс Німеччини 1896 р.;
- Brexit – 2016 – 2016 Brexit Referendum, референдум щодо членства Великої Британії в ЄС;
- BW – Burgerlijk Wetboek van Nederland, Цивільний кодекс Нідерландів;
- CC – Le Code civil des Français, Французький цивільний кодекс;
- CC de Esp. – Código Civil de España 1889, Цивільний кодекс Іспанії;
- CESL. – Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on a Common European Sales Law, Пропозиції щодо Регламенту Європейського Парламенту та Ради про Загальноєвропейське право продажів;
- CC Ital. – Codice civile italiano, Цивільний кодекс Італії;
- CFR. – «Common Frame of Reference», Проект «Загальні рамкові рекомендації»;
- CISG. – United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (1980) , Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 р. (Віденська конвенція);
- DOI . – Digital object identifier, цифровий ідентифікатор об'єкта;
- ECL. – European Contract Law, європейське контрактне право;
- EPL. – European Private Law, європейське приватне право;
- HCCN; – Hague Conference on Private International Law, Гаазька конференція з міжнародного приватного права;
- HGB. – Handelsgesetz buch von 1897, Торговий кодекс Німеччини 1897 р.;
- ICC. – International Chamber of Commerce, Міжнародна торгова палата (МТП);

INCOTERMS . – International Commercial Terms; нім. Internationale Handelsklauseln, Міжнародні правила інтерпретації комерційних термінів (ІНКОТЕРМС);

LRCK. – Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas, Цивільний кодекс Литовської республіки;

NCPC – Nouveau code de procédure civile, Новий цивільний процесуальний кодекс Франції;

OUCI – Open Ukrainian Citation Index, Відкритий український індекс цитування (пошукова система і база даних наукових цитувань для українських користувачів);

OZČ – Občanský zákoník, Цивільний кодекс Чехії;

Rome I – Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations, Регламент (ЄС) № 593/2008 Європейського Парламенту і Ради від 17 червня 2008 р. «Про право, яке застосовується до контрактних зобов'язань» («Рим I»);

Rome II – Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations, Регламент (ЄС) № 864/2007 «Про право, що застосовується до недоговірних зобов'язань» («Рим II»);

UNCITRAL – United Nations Commission on International Trade Law, Комісія ООН з міжнародного торгового права;

UNIDROIT Principles – The UNIDROIT Principles of International Commercial Contract, Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА;

UNIDROIT – International Institute for the Unification of Private Law, Міжнародний інститут уніфікації приватного права;

VCLT – Vienna Convention on the Law of Treaties (1969), Конвенція ООН про право міжнародних договорів (1969 р.);

ZGB – нім. Schweizerisches Zivilgesetzbuch., фр. Code civil suisse, італ. Codice Civile Svizzero, романш. Cudesch civil, Швейцарський цивільний кодекс 1907 р.

ПЕРЕДМОВА

Робота присвячена пам'яті Юрія Миколайовича Бугая (1947–2003), академіка Академії гірничих наук України, члена-кореспондента Національної академії педагогічних наук України, дійсного члена Міжнародної академії наук вищої школи, академіка Української нафтогазової академії, доктора технічних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, почесного громадянина Буенос-Айреса (Аргентина), Далласа, Арлінгтона (штат Техас, США), колишнього першого заступника міністра освіти України, першого президента Міжнародного науково-технічного університету (МНТУ), який зараз носить його ім'я.

Ця посвята – не лише вшанування заслуг талановитого вченого та винахідника в галузі видобутку нафти і газу, організатора вітчизняної науки та освіти, а й знак поваги до його дивовижної здібності мислити на європейському та міжнародному рівнях, креативної прозорливості та відчуття сучасного, якими Юрій Миколайович був щедро обдарований.

Академік Ю. М. Бугай умів дивитися на царину наук як на «всесвітню імперію істини», не обмежуючись міжгалузевими кордонами, штучно встановленими переважно з мотивів відомчого егоїзму. У далекому 2002 році він активно підтримав ініціативу запровадження в МНТУ нової магістерської програми «Контрактне право ЄС» і базової для такої спеціалізації однойменної дисципліни. Для автора цієї монографії (тоді декана факультету лінгвістики та права МНТУ) ця подія, якій передувала копітка підготовча робота, стала відправною для наукового вивчення європейського контрактного права як «ядерної» проблеми процесу європеїзації приватного права.

Так сталося, що вирішальною для реалізації цієї ідеї стала наступна подія. У період з 2003 до 2006 р. Київським національним економічним університетом імені Вадима Гетьмана було реалізовано другий Спільний європейський проект під назвою «Нові навчальні програми з міжнародного економічного права в КНЕУ» в рамках програми TEMPUS-III (третя фаза транс'європейського плану кооперації у сфері вищої освіти між Європейським Союзом та країнами-партнерами).

Головною метою проекту було відкриття нової магістерської програми «Міжнародне економічне право», важливе місце

в якій належало навчальній дисципліні «Європейське контрактне право». В основу навчального матеріалу з цього курсу й було покладено інформацію, зібрану автором під час стажування в університеті Носамбрія (м. Ньюкасл, Великобританія) у 2004 р. Слушними для реалізації проекту були поради та консультації, надані керівником Школи права Носамбрійського університету Філіпом Кені (Phillip Kenny), викладачем контрактного права (*Contract Law*) Стівом Вілсоном (Steve Wilson), а також Ральфом Тірнаном (Ralph Tiernan), який викладав курс міжнародного торгового права (*International Trade Law*). Мета стажування була плідно реалізована – протягом кількох років написані та видані два однойменних навчальних посібника (загальна та спеціальна частини) з європейського контрактного права.

Важливою віхою на шляху до формування герменевтико-цивілістичних засад договірної інтерпретації слід визнати захист автором у 2010 році кандидатської дисертації «Зближення контрактного права країн – членів Європейського Союзу: основні засоби та напрями». За підсумками цієї дисертації, а також двох монографій, одна з яких передувала її захисту, а на другу надихнули головні результати дисертаційного дослідження, був зроблений ключовий висновок про перспективність саме правової акультурації договірного права європейських країн.

Фундаментальне значення для формування концепції інтерпретаційного права відіграло написання в 2019 році підручника «Філософія права: європейські парадигми праворозуміння». Зокрема продуктивним виявилось положення про ключову роль доктринального права як ядра правової системи, на створення якого автора свого часу благословив видатний вітчизняний герменевтик права професор Антон Антонович Козловський (1959–2020).

Визначаючи пріоритетні світоглядно-методологічні засади цієї монографії, слід пригадати і те, що на формування ідеї інтерпретації як комунікативної конверсії протилежних версій або гармонійної / гармонізуючої інтерпретації (*harmonious / harmonized interpretation*) автора надихнуло вчення діалогіки або діалогу культур видатного гносеолога Володимира Соломоновича Біблера (1918–2000), палкого послідовника Михайла Михайловича Бахтіна (1895–1975), теоретика європейської культури та мистецтва світового рівня. Інтенсивне особисте

спілкування з Володимиром Соломоновичем протягом 1988–1989 років під час його неформальних семінарів з епістемології діалогіки дають автору підстави вважати себе його філософським учнем і в певному сенсі послідовником.

Не зупиняючись на інших важливих етапах «європейських штудій» договірного права, доцільно зробити такий попередній висновок: монографія, що пропонується Вашій увазі, підсумовує двадцятирічний шлях, який від постановки питання про напрями та засоби приватноправової інтеграції виводить на продуктивну ідею європеїзації контрактного права через гармонізацію процедур договірної інтерпретації.

Однак для того, щоб налаштуватися на напружену інтелектуальну співпрацю читача с автором, якої вимагає ця монографія, та для більш повного розуміння її задуму, варто спробувати відчувати потужну конструктивну енергію, яку випромінює сама ідея інтерпретації задля сполучення різних епох і культур, для взаєморозуміння adeptів різних світоглядів, примирення їхніх контрверсій.

Саме це прочитується в очах, що дивляться на нас з обкладинки цього видання. Це мовчазний образ давньоримської віщунки, яка спеціалізувалася, напевно, на інтерпретації божої волі та людської долі, що, на думку тогочасних «теоретиків» права, перебували в сакральних договірних відносинах. Її зображення, зібране подібно до інтерпретаційної конверсії з різноманітних камінців, дивовижно сполучених у чудовій античній мозаїці, отримало назву «Циганка» (*The Gypsy Girl*). Цей твір символізує та навіть уособлює всі трагедійні перипетії, яких зазнала людська культура на ще не завершеному шляху до вселенської єдності.

Історія цього портрету повна різних кримінально-правових епізодів. Фрагменти мозаїки були знайдені «чорними копаками» в 1960-х роках у руїнах давньоримського району Зеугма в Туреччині і незаконним шляхом потрапили до США. Останній набувач – Університет Боулінг Грін (Bowling Green) в штаті Огайо врешті-решт повернув цей пам'ятник культури Туреччині.

Проте ці події – лише мить порівняно з усією попередньою багатовіковою долею цього твору. Поселення, де була знайдена мозаїка, виникло в третьому столітті до нашої ери. Його заснував полководець Олександра Македонського та діадок Селевк I Нікатор. У 64 році до н. е. римляни захопили селище і

назвали його Зеугма. Показово, що в перекладі з давньогрецької ця назва означає «міст».

Отже, кінцевим рахунком ця історія надихає на теоретико-правові узагальнення філософського спрямування. Ось так спочатку еллінське, потім римське, а згодом турецьке місто зв'язало три континенти і насправді стало мостом між різними народами, культурами та епохами.

Так само й нові технології інтерпретації транскордонних правочинів, засновані на загальнолюдських принципах здорового глузду, мають зв'язати різні приватноправові системи в кроскультурному діалозі різномовних суб'єктів договірних відносин, суддів та арбітрів.

Саме в науково-правовому обґрунтуванні цієї ідеї полягає *головний задум монографії*. Вбачається, що запропонований варіант теоретичних засад цивілістичного вчення інтерпретації, може стати методологічним базисом для розробки «доктринального» напряму європеїзації приватного права, який конструктивно і успішно конкурує з «законодавчим».

Однак у вступному слові мусимо висвітлити цей задум не безпосередньо, а через розтлумачення дещо суміжної проблематики. Це так, бо не можна обійти увагою два питання, відповіді на які не викликали жодних сумнівів у автора, але з певних причин на різних етапах неоднозначно сприймалися деякими колегами-науковцями.

По-перше, наскільки цивілістичним є здійснене дослідження?

Через докладне з'ясування змісту монографії досить легко переконатися в тому, що робота є цивілістичною передусім за такими важливими параметрами, як мета, предмет, метод та основні джерела дослідження. Однак пропонується головну увагу звернути саме на об'єкт, теоретичні засади якого обґрунтовуються в цій праці.

Об'єктом заявлено так звані інтерпретаційні відносини, а також процес інституціоналізації *інтерпретаційного права (law of interpretation)*, що виникає на тлі осмислення та регулювання цих відносин. Отже, питання цивілістичності дослідження по суті істотно «заточене» на з'ясування правової природи цього прогностичного інституту.

Розв'язання цієї проблеми почнемо з достатньо наочної аналогії. Приміром, контрактне право жодним чином не може

ігнорувати складної природи договорів. Заради справедливості слід визнати, що економічні аспекти тут об'єктивно посідають перше місце, бо торкаються найсуттєвішого питання – результативності, прибутковості контракту. Суто правові аспекти, що стосуються надійності виконання договірних зобов'язань, за своєю значущістю найчастіше поступаються принципу економічної доцільності (на теоретичному рівні це санкціоновано головними постулатами вчення економічного аналізу права або *Law and Economics*). Актуальними є також соціально-психологічні, лінгвістичні, конфліктологічні та інші «неюрідичні» аспекти контрактингу. Однак у жодного досвідченого юриста не виникне очманілої думки поставити під сумнів цивілістичність договірного права!

Відразу виникає каверзне питання, а чому ж тоді інтерпретаційне право (*ius interpretatio = law of interpretation*) повинно бути намертво «пришпилене» виключно до умоглядно налаштованих концепцій філософської герменевтики або до етатистського варіанта теорії держави і права? Хіба тлумачення права і факту, що має потрійну когнітивно-комунікативно-вольову природу, не пронизує весь процес правоутворення на всіх його етапах праворозуміння, правотворчості та право-реалізації?

Жодним чином не уникнути тавтології: з приводу правової природи інтерпретації можуть існувати різного роду інтерпретації. Проте, якщо «щось» назвати «правом», воно, це «щось», тільки через цю вербалізацію правом не постає.

Що ж має бути підставою для визнання певної сукупності однорідних приписів саме об'єктивним правом?

Відповідь очевидна – їхня матеріальна спрямованість, яка зазвичай визначається поняттям *предмет правового регулювання*. Майже аксіоматично: якщо є цивільні майнові відносини з приводу виконання договірних зобов'язань, то є і договірне право.

Які ж відносини, за аналогією, повинні мати місце для інституалізації інтерпретаційного права? Звісно – інтерпретаційні. А яка їхня природа? У монографії доводиться, що цивілістична. Це так, бо інтерпретаційні відносини – це особисті немайнові відносини, побудовані на принципі юридичної рівності сторін. Наголошуємо, цивілістичні, навіть тоді, коли тлумачаться норми публічного права.

Чому ж вони немайнові? Тому, що суб'єкти вступають у ці відносини стосовно об'єкта явно немайнового характеру. Це тільки з першого погляду здається, що сторони сперечаються по суті певної об'єктивованої законодавчої норми або умови договору. Це лише привід для інтерпретаційної колізії, а причина значно глибше.

Конфлікт інтерпретацій, який складає суть будь-якої правової інтерпретаційної ситуації, націлений на примирення протилежних інтерпретаційних пропозицій. У його рамках «змагаються» найбільш загальні теоретичні конструкції, на основі яких може здійснюватися інтерпретація. Це світоглядні парадигми суб'єктивізму, об'єктивізму, холізму. Якщо узгоджений підхід знайдений не буде, то сторони ніколи не зрозуміють одна одну. Тоді залишається одне – призначити щось істиною і як кінцевий аргумент застосувати державний примус. Саме так раціональна сила права-правди досить часто підмінюється вольовим правом сили-держави. Інтерпретація ж як діалогічна конверсія різних рівноправних версій надійно забезпечує приватному праву його приватність, бо *privacy*, як відомо, не терпить свавільного втручання третіх осіб.

Отже, через такого роду особисті немайнові відносини реалізується особливе немайнове благо – *суб'єктивне право інтерпретатора на свободу думки і слова*, а в екстремальних випадках – і право на *автономію волі* (свободу саморегулювання).

Про подібне право і свободу, до речі, йдеться в ст. 1.8. Етичного кодексу ученого України, схваленого Постановою загальних зборів НАН України № 2 від 15.04.2009 р.: «Свобода в науці – це в першу чергу свобода вибору наукових напрямів дослідження, концепцій, гіпотез, парадигм, проблем і методів їхнього вирішення, й понад усе, свобода думки та слова. Свобода в науковій творчості в своїй основі повинна мати високий професіоналізм. Учений має захищати свободу наукової думки, засуджувати цензуру щодо наукової творчості та будь-які намагання монополізувати ті чи інші напрями науки».

Отже, саме на академічних учених-юристів покладається тягар відстоювання цього «інтерпретаційного» суб'єктивного права і обов'язок демонструвати на власному прикладі еври-

стичні та креативні можливості реалізації свободи думки та слова.

Таким чином, твердження про те, що дана робота є суто приватноправовою, ґрунтується на об'єктивній підставі – інтерпретаційні відносини мають послідовно цивілістичний характер.

По-друге, чи доречно наповнювати зміст роботи, заявленої як цивілістична, суто теоретичними і навіть філософсько-правовими узагальненнями?

Метод має бути когерентний предмету, тому, вибачте за сумнівну витіюватість, природно буде інтерпретувати інтерпретацію, бо немає нічого дивного в тому, що інтерпретація герменевтична, а герменевтика інтерпретаційна.

Отже, неможливо уникнути філософічності цього дослідження, яке своїми результатами переконливо свідчить про органічну зв'язаність цивілістичної та загальнотеоретичної проблематики.

Проте одним із головних висновків є те, що насправді *інтерпретація* – це не лише загальноправове поняття і навіть не тільки філософське, а узагальнення найвищого рівня, яке здійснюється за допомогою особливої *епістемологічної категорії культури*.

Твердження про «надлишкову» аргументацію в роботі базових положень – це кінцевим рахунком заява про зайвість правової культури для самого права. Звісно, багатий філософсько-правовий і психолінгвістичний матеріал значно ускладнює сприйняття змісту, але варто погодитися, що саме ця, заява, на перший погляд, обтяженість інформацією, відкриває надзвичайні можливості для прирощення нових смислів.

Негативні оціночні судження щодо філософічності будь-яких науково-правових теорій співзвучні типовій аргументації послідовних юридичних позитивістів, які завжди бачать від філософії та культури одну лише шкоду для правової науки. Слід погодитися з тим, що заперечення філософії – це теж філософія, але проникнута консервативним духом захисту незмінного «правопорядку», що склався у вітчизняному правознавстві.

Наважимося наполягати: кожна правова наука, як загальна так і галузева, *de facto* має свою власну філософію, бо інакше

залишиться сліпою, дезорієнтованою в багатоповерховій, «хмарочосній» ієрархії ідей, цінностей та смислів цілісного соціокультурного буття. Так само й загальна теорія права не може існувати у своєму «чистому», агрегатному стані дистильованої рідини, вона завжди намагається «кристалізуватися», шукаючи опори у фактологічному фундаменті певних наук та практик. Тільки так будь-яка ідейна багатоманітність може бути приведена до композиційної єдності і знайдена та когнітивна гармонія, без якої будь-яка мозаїка ідей розпадається на безліч відокремлених різнокольорових камінців.

Зауваження щодо надмірної затеоретизованості роботи супроводжуються критикою запровадження автором низки нових для вітчизняного правознавства термінів та численних автоцитувань. Стосовно останнього є просте і переконливе пояснення – це дослідження має підсумковий характер і тому ніяк не можна уникнути посилань на інші праці автора, які, власне, і привели до цієї монографії.

Однак загальні зауваження щодо недостатньої читабельності автор більшою мірою сприймає як власний недолік. Щось незрозуміле для рецензента, опонента, будь-якого читача потребує від автора викладу, якомога зрозумілішого для всіх. Проте неприпустимою є інша крайність, коли теоретична робота вульгаризується до рівня наукоподібної публіцистики. Німці з цього приводу жартують: «Теорія – це те, від чого болить голова». Дійсно, над стилем треба працювати і далі. Щоправда, «незрозумілі» фрагменти все ж загалом не перевищують критичної маси викладених в монографії аспектів, і про це свідчать багато глибоких, позитивних оціночних суджень рецензентів, які стосуються суті роботи, а не стильових питань, які насправді є смаковими.

Дійсно, нав'язування своєї наукової теорії, або філософської концепції іншій особі (яка як особистість уже має власний світогляд) подібне до спроби «пришити» нормальній людині другу голову. Дуже важко змінювати концептуальні системи, які склалися роками. Залучення до іншої філософії – як навернення до іншої віри: дебати, якими б палкими вони не були, зазвичай не приводять до раптової зміни віросповідання. Однак для філософії постмодерну цього й не потрібно, бо для неї абсолютної істини немає, а правда-істина – це нескінчений,

безперервний когнітивний процес та супутня йому комунікативна взаємодія носіїв різних розумінь.

При всій видимій філософічності ця робота, по правді, є не філософською, а послідовно науковою у двох взаємно пов'язаних вимірах: загальнотеоретичному та теоретико-цивілістичному. Лінія відмежування філософської теорії від теорій загальноправових та науково-галузових – це їхня експлуативність, тобто здатність бути реалізованими на практиці. У філософію можна лише вірити, наука завжди доказова і доводиться вона самим фактом застосування своїх теоретичних положень. Філософські ідеї ментально надихають на відповідні умоглядні моделі, наукові ж «тілесно, грубо, зримо» відбудовують «залізобетонні» діяльнісні конструкції.

Ця монографія є не філософською, а суто науковою, адже головний її стрижень складає діалектика перетворення теоретичних моделей-конструкцій на відповідні юридичні нормативні конструкції. При цьому не слід забувати, що право – це не абстрактна наука як нагромадження абсолютних істин, а цілісне, динамічне внутрішньо напружене суспільне явище. Саме жива соціокультурна практика має довести або спростувати життєздатність всіх запропонованих конструкцій.

Завершуючи вступне слово, підкреслимо: це дослідження безумовно є самостійним, але виконувалося воно в певному соціальному середовищі, яке опосередковано вплинуло на отримані результати.

Автор вдячний творчим колективам науковців Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, викладачам кафедри теорії та історії права юридичного інституту Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, кафедри правового забезпечення Національного університету оборони імені Івана Черняхівського, де обговорювалися проміжні результати даного дослідження. Особиста подяка керівникам цих колективів – академіку НАПрН України О. Д. Крупчану, члену-кореспонденту НАПрН України А. М. Колодію та професору Ф. П. Шульженку, полковнику юстиції М. М. Прохоренку, які своїм принципово схвальним ставленням до цієї роботи надихнули на досягнення кінцевого результату.

Спеціальна вдячність всім членам відділення цивільно-правових наук Національної академії правових наук, які брали участь в обговоренні 23 березня 2021 року дисертаційного дослідження, покладеного в основу монографії. Цей захід спонукав до переосмислення епістемологічної природи даного дослідження як водночас теоретичного і цивілістичного та підштовхнув до прийняття рішення щодо оприлюднення його результатів саме в монографічній формі як найбільш придатній для наукової дискусії навколо висунутих ідей.

Реалізація генеральної пропозиції від знаних академіків та інших фахівців щодо переосмислення змісту всього дослідження через призму системної зв'язаності різнорівневих юридичних конструкцій дозволила представити наведений матеріал у дещо структурованішому та, як здається, більш зрозумілому для вітчизняної наукової громадськості вигляді.

Особлива подяка провідним вітчизняним цивілістам – академіку НАПрН України Р. А. Майданику, який на початковій стадії висловив поряд з позитивними оцінками і багато слушних пропозицій, та члену-кореспонденту НАПрН України Є. О. Харитонову, який на заключному етапі підтримав основні концептуальні підходи, задіяні під час написання монографії.

Вирішальне значення в соціальному визнанні результатів дослідження, які складають основний зміст даної монографії, мала кваліфікована позиція викладачів та науковців у галузі цивільного права та загальної теорії права Національної академії внутрішніх справ, особисто генерала поліції другого рангу, професора В. В. Чернея, полковників поліції, професорів С. Д. Гусарєва, С. С. Чернявського, доцента С. А. Пилипенко, а також професорів І. Є. Берестової, В. І. Тимошенко, старшого наукового співробітника Ю. Ю. Орлова та багатьох інших.

Персональна вдячність усім рецензентам цієї монографії, а також тим науковцям, які в різній формі висловились на підтримку цієї роботи, зокрема академіку НАПрН України О. В. Зайчуку, професорам Ю. О. Заїці, Ю. Д. Притиці, С. Д. Гринько, В. М. Махінчуку, В. І. Королю, В. Д. Примаку, І. Р. Калауру, М. К. Галянтичу, старшим дослідникам В. В. Кочину, Т. Г. Попович, старшим науковим співробітникам В. М. Короленку, Г. А. Мироновій, доцентам Ю. В. Білоусову, В. І. Нагнибіді, учню та аспіранту А. В. Запорожченку, висококласному кадровому менеджеру Т. С. Солом'яній, мудрій М. І. Кельбас, яка, як чуйна

людина, постійно підтримувала психологічно, а також моїм друзям – професору і філософу В. А. Мандрагелі, філософу-політологу П. О. Демчуку, письменнику-мариністу та педагогу-вихователю А. В. Данилову, експерту у сфері транспорту та логістики, письменнику Е. А. Мартиновичу, з якими обговорювалися різні аспекти дослідження. Окрема сердечна подяка доценту І. М. Шарковій, яка, крім моральної підтримки та інтелектуальної «обкатки» багатьох ідей на сімейному «полігоні», надала величезну технічну допомогу в підготовці роботи до видання.

З виходом у світ цієї монографії для автора завершується «контрактна», переважно матеріально-правова, епоха дослідження процесу інтерпретації (тлумачення). Починається нова, суто «процесуальна». Вже одночасно з написанням цих рядків ведеться творча робота з узагальнення судової та арбітражної інтерпретаційної практики для написання нової монографії, в якій планується впровадження розробленої теоретичної моделі для з'ясування суті арбітражної герменевтики. На цьому шляху чекають нові відкриття, бо міжнародний комерційний арбітраж – це справжній авангард «самодіяльного» створення новітнього інтерпретаційного права, права загальнолюдського здорового глузду.

Отже, ця робота – не фінал, а старт нового етапу – напруженого, тривалого доказування, бо щодня треба доводити собі та іншим свою відповідність високому статусу науковця. Щодня, як уперше.

**Щиро Ваш,
Олександр Олександрович Гайдулін**

ВСТУПНЕ СЛОВО НАУКОВОГО РЕДАКТОРА

Монографія, що пропонується увазі читача, цікава за багатьма параметрами та наявними досягненнями. Є всі підстави вважати, що в цій роботі автор послідовно реалізував свій достатньо амбіційний науковий проект.

Отримані результати монографічного дослідження чітко підтверджують мету досягнення подвійного евристичного ефекту. З одного боку, робота має вивести на справжнє наукове відкриття, адже на основі аналізу законодавства та практики застосування норм європейського договірного права висвітлюються об'єктивні ознаки важливої і досі недостатньо дослідженої тенденції формування нового інституту права, для визначення якого автором обрано англomовний термін *law of interpretation*. З іншого боку, автором заявлено теоретичний винахід: герменевтичним методом побудований один з варіантів моделі інституту, на основі якого можливе з'ясування та роз'яснення правової природи та сутності цього нового правового утворення.

Такий підхід викликає жваву наукову дискусію, яку саму по собі вже слід вважати важливим позитивним результатом дослідження. Безумовно, як сам задум монографії, так і результати монографічного дослідження, потребують ретельної перевірки на відповідність правовій дійсності та логічну обґрунтованість. Наразі така експертна робота вже розпочалась і вбачається, що вона буде достатньо тривалою.

Однак серед множини питань, порушених у цій роботі, вже сьогодні слід відзначити її особливу *методологічну насиченість*.

Саме за цим критерієм вона чітко вкладається в русло фундаментальних досліджень, розгорнутих нашими провідними науковцями та спрямованих на розробку цілісної системи методів, якими має бути озброєна вітчизняна наука і філософія приватного права¹. Один із лідерів цього наукового процесу –

¹ Правова доктрина України: у 5 т. Т. 3: Доктрина приватного права України» (у співавт., 2013 (укр.), 2017 (англ.); Кузнецова Н. С. Правова наука повинна адекватно реагувати на виклики часу. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 4. С. 6–8; Кузнецова Н. С. Предмет і система сучасного цивільного права України. *Право України*. 2017, № 5. С. 27–35; Кузнецова Н. С. Методологічні засади сучасного цивільного права України: предмет, метод, принципи, система / Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-епоху (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярослави Миколаївни Шевченко), 2017 С. 200–216; Кузнецова Н. С., Кохановська О.В. Сучасне приватне право України: вектори

академік Майданик Р. А. активно працює над створенням оригінального вчення про методологію приватного права². Про підтримку його підходу заявляють багато вітчизняних цивілістів, у тому числі й автор цієї монографії.

Дискусія щодо методологічної проблематики на різних наукових форумах уже стала традиційною для нашого інституту. Так, 10 червня 2016 р. відбулася третя міжнародна науково-теоретична конференція під загальною назвою «*Методологія приватного права*», присвячена 20-річчю Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, де обговорювалася актуальна проблематика за підтемою «Теоретичний дискурс та практика застосування». До важливих подій подібного масштабу в цивілістичній сфері можна також віднести Міжнародну науково-практичну конференцію «Методологія цивільного (приватного) права України в умовах європеїзації (Матвєєвські цивілістичні читання)», що відбулася в Києві 27 жовтня 2017 р.

При тому, що монографія є поглиблено теоретичною, її методологічний аспект достатньо очевидний і тут немає жодних суперечностей. Справа в тому, що межа між теорією і методом досить умовна. Особливо це стосується загальної методології. У наукознавстві усталеною є думка, що теорія більш високого порядку завжди виступає методологією для субтеорії, що є видовою стосовно загальної або родової теорії. У зв'язку з цим, не завжди логічними виглядають твердження деяких опонентів цього дослідження: попри те, що цивілістична теорія – це вищий рівень науки приватного права, цивілістична методологія цілковито належить до іншого розділу правознавства – загальної теорії держави і права.

Абеткою наукового пізнання є твердження про те, що методологія будь-якої науки має три складові: (1) загальну

європейського розвитку. *Вісник Національної академії правових наук України*, 2016, № 3. С. 49–55; Кузнецова Н. С. Еволюція поглядів на проблему судової правотворчості у європейській континентально-правовій доктрині. *Law of Ukraine*, 2016 №10/1; Кузнецова Н. С. Громадянське суспільство та особисті немайнові права. *Право України*, 2015. № 4. С. 9–17; Кузнецова Н. С., А. С. Довгерт Сучасне цивільне законодавство України: здобутки, проблеми, перспективи. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 51–67; Кузнецова Н. С. Стан і тенденції розвитку цивілістичної науки в Україні. *Право України*, 2014. С. 9–14; Кузнецова Н. С. Громадянське суспільство, держава, приватне право: проблеми співвідношення та взаємодії. *Право України*, 2014. № 4 С. 63–70.

² Майданик Р. А. Вчення про методологію приватного (цивільного) права України. Загальні положення. *Право України*. 2019. № 1. С. 58–74.

методологію або метатеорію; (2) спеціальну методологію, яка визначає головну специфіку певної науки або окремої теорії; (3) прикладну методологію або набір методів пізнання, запозичених від інших наук. Такого підходу дотримується й автор даної монографії.

У роботі заявлені загальні ідейні засади авторської позиції, до яких віднесені: холізм (тотальна цілісність буття та мислення), тринітаризм (універсальність тріади як парадигми мислення) та гармонія (несуперечлива єдність протилежностей). Саме такі світоглядні настанови зумовлюють вибір автором загальної методології.

Своєю чергою, цю найвищу складову ієрархії методів науково-правового пізнання автор описує як системну єдність: (1) філософської герменевтики Гадамера-Рікера; (2) філософії здорового глузду Ріда-Бергсона; (3) філософії правового інтерпретивізму Бетті-Дворкіна.

Окрім суб'єктивної логіки авторських уподобань тут є й логіка об'єктивна, яка диктується самим «матеріалом» дослідження. Вихід на ці три складові загальної методології розкривається в розділі 1, параграфі 1.5. монографії. Те, що ці три метатеорії виступають загальними засадами дослідження, можна пояснити наступним чином: (1) філософська герменевтика Ганса-Георга Гадамера і цивілістична герменевтика єдині не лише в герменевтичному цілепокладанні – з'ясуванні, роз'ясненні та створенні нових смислів і розумінь, а й генетично. Гадамер зізнавався, що філософську герменевтику він побудував через аналіз нормотворчості суддів в процесі інтерпретації; (2) філософія здорового глузду Т. Ріда як міри індивідуальних та соціальних сенсів пояснює когнітивно-комунікативну природу інтерпретації права; (3) із правового інтерпретивізму Р. Дворкіна, в якому центральним суб'єктом тлумачення є наділений дискреційними повноваженнями суддя, впливає ідея дискреційної нормотворчості як вищої стадії інтерпретації.

У монографії (параграфи 1.3 та 1.5) спеціально підкреслено, що визнання пострадянської загальної теорії держави як загальної методологічної засади даної роботи має обмежений характер через її концептуальну невідповідність вихідним ідейним настановам дослідження інтерпретаційної проблематики в західній доктрині приватного права. Отже, незважаючи на те, що дане дослідження, дійсно, має теоретико-правовий характер,

сама теоретична модель інтерпретаційного права спирається на філософсько-правовий методологічний фундамент, який трактується в контексті саме західноєвропейської культурно-правової традиції.

Варто звернути особливу увагу на те як автор визначає спеціальну методологію монографічного дослідження. Це диктується передусім необхідністю враховувати найважливіший критерій завершеності будь-якого дослідження: певна наукова теорія вважається втіленою, якщо крім специфічного предмета дослідження вона має унікальну методологію його розкриття.

Автор визначає в якості спеціального методу дослідження так званий парадигмальний метод цивілістичної герменевтики (парадигмально-герменевтичний метод), який по суті є спеціалізацією загальновизнаного герменевтико-цивілістичного методу, обраного ним провідним.

Дійсно, герменевтико-цивілістичний метод і парадигмально-герменевтичний метод цивілістики співвідносяться як загальне та особливе. За своєю метою, (виявлення сенсу правового акту), вони однакові і тому, за великим рахунком, можуть умовно вважатися синонімами. Однак у процесі дослідження автор виокремлює в парадигмально-герменевтичному методі цивілістики три методологічні прийоми: (1) парадигмальної реконструкції, (2) дискреції, (3) моделювання (конструювання), які обґрунтовуються в параграфі 1.5, а також в подальших розділах.

Парадигмою правової інтерпретації автор обирає загальний архетип людського мислення, який реалізується в принципах здорового глузду (докладніше див. параграфи 1.5, 3.3, 3.4).

Вибір у якості прикладних соціологічних методів змістовного вивчення документів і контент-аналізу, а також логіко-лінгвістичного методу, зумовлений герменевтичним характером провідного спеціального методу, який націлений на з'ясування (як і логіка), роз'яснення або тлумачення (як лінгвістика) та трактування смислів (як частотний аналіз текстів у соціології). Застосування методів кількісного аналізу додає роботі науковій переконливості та наочності доведення основних її положень.

Досить цікавим висновком автора є твердження про існування логіко-змістовного зв'язку між методами правової науки, правової інтерпретації та правового регулювання, хоча ця кореляція потребує додаткової верифікації. Зокрема, достатньо

сміливою є заява про те, що метод правового регулювання інтерпретаційного права дозволяє, крім класичних цивілістичних методів – імперативного та диспозитивного, використати ще й дискреційний метод (саморегулювання), якому притаманне застосування розсуду (дискреції) суб'єктів правореалізації, а також аналогії закону і права. (Більш докладно предмет і метод інтерпретаційного права розглядається у параграфі 3.3).

Таким чином, є всі підстави вважати дану роботу такою, що має явно виражений теоретико-цивілістичний характер, тобто виконаною на стику загальної теорії права та науки приватного (цивільного) права. Саме послідовна теоретичність здійсненого дослідження зумовлює його надзвичайно високий методологічний потенціал і дозволяє застосувати набуті знання та отриманий досвід в інших галузевих правових науках. Тому ця монографія рекомендується широкому колу зацікавлених осіб, як науковців так і практиків, що працюють у правовій сфері.

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
заслужений юрист України
Крупчан Олександр Дмитрович,
Директор Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва імені
академіка Ф. Г. Бурчака Національної
академії правових наук України,

ВСТУП

Дана робота спрямована на з'ясування малодослідженої герменевтичної проблематики європеїзації приватного права і його інституціонального ядра, яким є договірне (контрактне) право. Такий розворот наукового пошуку в бік *правової герменевтики* (англ. *legal hermeneutics*) націлює на з'ясування раціональних підстав взаєморозуміння сторін транскордонних договірних відносин у процесі утворення та реалізації ними своїх зобов'язань, що обтяжені реальними ризиками недостатнього знання іноземного права та мовно-змістовних нюансів викладення та розуміння тексту договору.

На тлі актуалізації пізнавальних та комунікативних аспектів міжнародного контракту в європейському науковому дискурсі та публіцистиці все частіше звертається увага на необхідність набуття сторонами договірних відносин, а також суддями та арбітрами так званої *кроскультурної компетенції* (англ. *cross-cultural competence* або *intercultural competence* чи *cultural competence*) і зокрема *мовної компетенції* (*native language competence* та *foreign language competence*).

Такий методологічний маневр не є випадковим. До нього спонукала об'єктивна логіка розвитку самого процесу зближення у сфері договірного права, сутність якого була з'ясована автором за результатами дисертаційного дослідження³, чотирьох монографічних науково-правових робіт⁴ та близько п'ятидесяти публікацій у науковій періодиці. Ці наукові розвідки продемонстрували, що відсутність вагомих результатів втілення в життя офіційної моделі європеїзації приватного права в

³ Гайдулін О. О. Зближення контрактного права країн – членів Європейського Союзу: основні засоби та напрями : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03; Акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва. Київ, 2009. 249 арк.

⁴ Гайдулін О. О. Зближення контрактного права європейських країн: монографія. Київ: Видавець Позднишев, 2009. 293 с.; Гайдулін О. О. Європеїзація контрактного права: монографія. Київ: КНЕУ, 2012. 293 с.; Гайдулін О. О. Тлумачення правочинів в європейському контрактному праві та договірному праві України: порівняльний аналіз та шляхи зближення. Проблеми регулювання приватноправових відносин в умовах регіональних та глобальних трансформацій: монографія. За заг. ред. О. Д. Крупчана. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України, 2012. С. 102–134; Гайдулін О. О. Розділ І. Теоретико-правові та методологічні засади інтерпретації змісту Угоди про асоціацію з ЄС у контексті цивілізаційного вибору України / Адаптація національного законодавства відповідно до Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Наукова монографія. За загальною редакцією О. В. Кузьменко. Київ : Видавничий центр «Кафедра», 2019. С. 11–32, 40–86.

напрямі його пан'європейської кодифікації зумовлена вадами такого підходу, що мають концептуальний, засадничий характер.

У пошуках оптимальної моделі європеїзації приватного права європейські правники об'єдналися в два табори: *кодифікаторів* (англ. *codifiers*), які намагаються досягти технічної досконалості проекту Європейського цивільного кодексу, що дозволить, врешті-решт, ухвалити його у формі відповідного регламенту ЄС, та *культиваторів* (англ. *cultivators*), які бачать головну перспективу приватноправового зближення через налагодження в цій сфері культурно-правового діалогу на основі спільних цінностей та принципів⁵.

У межах другого, більш м'якого, підходу до правової європеїзації сформувалися дві моделі доктринального зближення національних систем приватного права: (1) узгодження національних систем права на основі відродження середньовічної концепції *jus commune europe* як ідейної основи створення нової універсальної доктрини загальноєвропейського права; (2) гармонізації вже існуючого законодавства, але не на основі нормотворчих процедур уніфікації, а через однакове його тлумачення. Ці підходи досить часто розглядаються разом, як цілісна концепція⁶. Існують достатньо обґрунтовані сподівання на те, що «запровадження єдиного трактування норм права» має забезпечити вихід процесу зближення законодавства окремих держав на принципово новий якісний рівень⁷.

Перевагою останнього підходу слід вважати те, що він ураховує головну специфіку інтеграційних процесів у приватноправовій сфері. Відмова від ідеї уніфікації цивільного законодавства, яка більшою мірою відповідає догматико-позитивістському духу публічного права, і, відповідно, зосередження головних інтеграційних зусиль у напрямі гармонізації інтерпретаційних процедур у процесі правореалізації мають привести до синергетичного ефекту, значно більшого, за очікуваний від механічної суми різних норм, доктрин і досвіду.

⁵ Lando, Ole. Guest Editorial: European Contract Law after the year 2000. *Common Market Law Review* 1998. № 35. P. 828.

⁶ Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. В 2-х тт. Т. I. Основы. Москва: Междунар. отношения, 2000. С. 42, 46.

⁷ Федияк Г. С. Правосуб'єктність транснаціональних корпорацій у час глобалізаційних процесів (аспекти міжнародного права та міжнародного приватного права): монографія. Київ: Атіка, 2007. С. 22.

Дещо незвичний для переважно догматико-правової традиції вітчизняного правознавства герменевтичний (пізнавально-комунікативний) ракурс бачення європеїзації контрактного права як об'єкта дослідження вимагає окремого системно-методологічного обґрунтування. Тому була виявлена нагальна потреба в методі, більш когерентному (узгодженому по суті) обраній предметній сфері, адже, як справедливо стверджує Р. А. Майданик, цивілістична наука повинна ґрунтуватися на адекватній її предмету методології⁸.

Для повнішого забезпечення такої «адекватності» або когерентності було виконане монографічне теоретико-цивілістичне дослідження, об'єкт якого був значно розширений – до всього європейського приватного права, а методологічний аспект інтерпретаційного права отримав поглиблене вивчення⁹.

Таким чином, дана монографія отримала не лише фундаментальне методологічне обґрунтування основних концептуальних положень, а й об'ємну та систематизовану базу аргументів, на які можна посилалися при викладенні основного змісту цієї роботи, не перевищуючи обсягів, рекомендованих для обраного формату.

Крім внутрішньої, суб'єктивної, логіки реалізації власних наукових інтересів автора цієї роботи звуження об'єкта дослідження від обсягу всього приватного права до інституту договір-ного права зумовлене низкою об'єктивних причин, серед яких основними є наступні.

(1) Чинне цивільне законодавство України не містить легального визначення загального поняття приватноправової інтерпретації, а передбачає лише тлумачення «змісту правочину» (ст. 213 ЦКУ), «умов договору» (ст. 637 ЦКУ) «заповіту» (ст. 1256 ЦКУ), що побудовані на основі юридичної конструкції текстуалізму. Отже, обмеження об'єкта дослідження інститутом договір-ного права зумовлене суто нормативно-правовими рамками приватноправової інтерпретації правочинів та договорів, що склалися у вітчизняному цивільному законодавстві та необхідністю модернізації самої суті законодавчо закріпленої моделі тлумачення.

⁸ Майданик Р. А. Цивільне право: загальна частина. Т. 1. Вступ у цивільне право. С. 253.

⁹ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio* = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія: у 2 т. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. Т. 1. 453 с.; Т. 2. 544 с.

(2) Інтерпретація договорів викликає особливий пізнавальний інтерес саме тому, що, на відміну від інших підінститутів тлумачення, цей процес охоплює обидва основні об'єкти інтерпретації. Договірна інтерпретація – це інститут не лише тлумачення умов договорів та змісту правочинів, а й інтерпретації норм договірного права. Таким чином, це унікальний інститут цілісної, системної інтерпретації факту і права. Ця обставина викликає необхідність перегляду нормативної конструкції договірного тлумачення як засобу законодавчої техніки щодо розширення її змісту.

(3) У договірному праві реалізується повний цикл усіх трьох стадій інтерпретації: з'ясування, роз'яснення та креативного трактування. Тому в контрактному праві європейських країн склалося договірне інтерпретаційне право як процесуальний інститут, подібний до позовного провадження з тлумачення змісту договорів в Україні, який демонструє широку практику європейських судів з перетворення умов контракту. Це виступає досить переконливою аргументацією на користь визнання за правовою інтерпретацією нормотворчої функції, а також необхідності спеціального цивілістичного дослідження цієї проблематики, яка поки ще не отримала системного осмислення в приватноправовій науці. Саме тому актуалізується необхідність розробки низки теоретичних конструкцій, які мають знайти своє втілення на законодавчому рівні.

(4) Необхідність з'ясування сутності саме договірної інтерпретації підживлюється надзвичайною актуальністю колізійно-правової проблематики в міжнародному контрактному праві, ядром якої є вибір та тлумачення іноземного законодавства як застосовуваного права. Важливим індикатором значущості цієї проблематики є надзвичайна затребуваність інтерпретаційної дискреції в практиці міжнародних комерційних арбітражів.

У більшості сучасних вітчизняних досліджень увага приділяється або окремим аспектам правової інтерпретації правочинів та договорів, або загальним теоретико-правовим проблемам тлумачення норм. Серед таких праць слід зазначити наукові роботи, авторами яких є: В. К. Антошкіна, О. А. Беляневич, С. М. Бервено, С. В. Бобровник, В. С. Бігун, Л. К. Веретельник, Ю. Л. Власов, А. С. Головін, І. А. Діковська, М. В. Котенко, В. О. Котюк, М. І. Козюбра, І. Ю. Крєтова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, В. С. Малєнта, Б. В. Малишев, О. В. Москалюк,

С. В. Прийма, Ю. Д. Притика, П. М. Рабінович, Я. М. Романюк, І. Л. Самсін, А. О. Селіванов, І. А. Сердюк, І. Д. Сліденко, Ю. М. Тодика, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, А. Г. Ярема, В. А. Ященко тощо. Останніми роками захищено низку дисертацій, присвячених головним чином загальним аспектам правової інтерпретації, зокрема такими вченими, як: В. В. Гончаров, В. Я. Карабань, В. М. Косович, О. І. Костенко, Л. Г. Матвєєва, Д. М. Михайлович, С. Є. Федик, Л. І. Чулінда, З. М. Юдін та ін.

Водночас у вітчизняній науці цивільного права комплексних досліджень проблематики інтерпретації правових актів у європейському контрактному праві не проводилося. У зв'язку з цим не викликає сумнівів потреба у визначенні засад теорії договірної тлумачення в контексті європеїзації приватного права.

Сформовані в монографії висновки головним чином ґрунтуються на працях представників сучасної західної юриспруденції, які зробили вагомий внесок у з'ясування проблематики у сфері правової герменевтики, таких як: Умберто Авіла (Humberto Ávila), Ахарон Барак (Aharon Barak), Еміліо Бетті (Emilio Betti), Олександр Білоглавек (Alexander Belohlavek), Кетрін Вальке (Catherine Valcke), Адріан Вермеул (Adrian Vermeule), Ентоні Гіденс (Anthony Giddens), Рональд Дворкін (Ronald Dworkin), Костас Дузінас (Costas Douzinas), Елспет Еттуулл (Elspeth Attwooll), Рейнхард Ціммерманн (Reinhard Zimmermann), Робін Бредлі Кар (Robin Bradley Kar), Ганс Кельзен (Hans Kelsen), П'єрлуїджі Кіассоні (Pierluigi Chiassoni), Гельмут Коїнг (Helmut Coing), Григорі Лейх (Gregory Leyh), Девід Маклаухлен (David Mclauchlan), Кетрін Мітчелл (Catherine Mitchell), Генрік Палмер Олсен (Henrik Palmer Olsen), Чарльз Фредрік Сабель (Charles Fredrick Sabel), Вільям Г. Саймон (William H. Simon), Роберт Санштейн (Cass Robert Sunstein), Боян Спаїч (Bojan Spaić), Єжи Стельмах (Jerzy Stelmach), Крістофер Джей Уокер (Christopher Jay Walker), Герберт Ліонель Адольф Харт (Herbert Lionel Adolphus Hart) та інші, чим обумовлюється переважна орієнтація даного дослідження на західноєвропейські концепції договірної інтерпретації.

Тема монографії є складовою тематики науково-дослідної роботи відділу проблем приватного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України

«Договірне регулювання приватноправових відносин у цивільному праві України» (номер державної реєстрації 0116U000174) та «Вплив євроінтеграції та діджитал-трансформацій на розвиток приватного права України» (номер державної реєстрації 0121U100028).

Мотивація вибору теми дослідження зумовлює *мету* даної роботи, яка полягає в розробці теоретико-цивілістичних засад доктрини договірної інтерпретації в межах європейської культурно-правової традиції для подальшої цивілістичної інституалізації та гармонізації процедур правового тлумачення в приватному праві європейських країн та України.

Для досягнення визначеної мети в дослідженні поставлено такі *завдання*:

- з'ясувати вихідні теоретико-цивілістичні засади інституалізації інтерпретації в європейському контрактному праві, розмежувати це поняття з іншими категоріями та термінами;

- окреслити джерельну базу дослідження, ураховуючи, крім суто герменевтичних, догматико-правові, історичні та компаративні аспекти роботи;

- кваліфікувати правові джерела інтерпретації норм і фактів у системах договірної права європейських країн та України для попередньої оцінки ступеня сформованості сучасного цивілістичного інституту інтерпретаційного договірної права;

- на основі концептуального уточнення методологічних засад роботи сформулювати головний задум дослідження у формі базової гіпотези;

- виявити культурно-історичні умови генезису інституту інтерпретації контрактів у римському приватному праві та його рецепції в правові системи європейських країн;

- виокремити предмет і метод інтерпретаційного договірної права та інші структурні складові за основними кваліфікаційними ознаками цього інституту;

- здійснити герменевтичне моделювання системи норм, принципів та засобів договірної інтерпретації в європейських країнах;

- порівняти законодавство України, європейських країн та ЄС, а також відповідну практику застосування принципів та

норм тлумачення договорів за найбільш актуальними питаннями правореалізації;

– спрогнозувати загальні перспективи подальшої інституалізації інтерпретаційного договірного права в контексті європеїзації приватного права;

– виявити концептуальні розбіжності між реальними національними інститутами інтерпретації (тлумачення) контрактів (договорів) та інститутом *law of interpretation*, що формується в рамках концепції *нового jus commune europe*;

– дослідити головні відмінності юридичних конструкцій договірної інтерпретації в європейських країнах та Україні та визначити шляхи їх долання.

Об'єктом дослідження є цивільні відносини, що виникають у зв'язку з інтерпретацією (тлумаченням) норм договірного права, змісту правочинів, умов договорів у європейському контрактному праві та цивільному праві України, а також процес доктринальної та об'єктивно-правової інституціоналізації інтерпретаційного права (*law of interpretation*) в європейських країнах та ЄС, що виникає на тлі осмислення та регулювання цих відносин.

Предметом дослідження є теоретико-цивілістична модель інституту інтерпретації, що формується в складі європейського контрактного права, а також похідні від неї теоретичні та нормативні конструкції тлумачення норм договірного права та змісту договорів, з огляду на можливість їх інкорпорації в цивільне право України.

З методологічної точки зору, дане дослідження репрезентує впорядковану термінологію, систему методів, набір принципів і правил, що складатимуть підґрунтя для розробки нової теорії договірного тлумачення. Очікується, що така теорія стане ідейною основою європеїзації приватного права через гармонізацію національних інститутів тлумачення права.

У фундамент дослідження покладено «триєдину» систему методології.

1. Відповідно до концепції, представленої в дослідженні, *система загальних методів* безпосередньо формується на основі: філософської герменевтики, філософії здорового глузду та доктрини європейського правового інтерпретивізму (обґрунтовуються в параграфі 1.5 і реалізуються у розділах 3 та 5 для виявлення когнітивно-комунікативно-креативної природи право-

вої інтерпретації та основних її етапів: з'ясування, роз'яснення та перетворення значеннєвого змісту правових актів).

2. *Спеціальна методологія* представлена як системна єдність догматичного, компаративного та герменевтичного методів цивілістики. Останній метод є провідним і передбачає застосування трьох основних прийомів: парадигмальної реконструкції, дискреції та моделювання (конструювання) (зміст спеціальних методів розкривається в параграфі 1.5 і вони застосовані в усіх подальших розділах для розгортання моделі інституту інтерпретаційного права).

3. Серед *прикладних методів* найбільш продуктивними є логіко-лінгвістичний метод і соціологічні методи змістовного вивчення документів та контент-аналізу (можливості цих методів продемонстровані в параграфі 1.2). Вибір саме цих методів зумовлений необхідністю розробки терміносистеми інтерпретаційного права як логіко-понятійного каркасу теоретико-цивілістичної конструкції, побудованої на основі герменевтичного методу. Також ці методи дозволяють здійснити емпіричну перевірку основних гіпотез та висновків, зокрема щодо більш повної імплементації в цивільне право України європейського інституту конвалідації змісту договору.

РОЗДІЛ 1

ВИХІДНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ДЖЕРЕЛА ЦИВІЛІСТИЧНОЇ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО ТЛУМАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ КОНТРАКТНОГО ПРАВА

Правовий інститут, що підлягає теоретико-цивілістичному дослідженню в даній роботі, є не лише складовою європейського контрактного права, а й субінститутом інтерпретаційного права, який виник у римському праві як *ius interpretatio*, а нині формується як *law of interpretation*, що можна розглядати як рецепцію римсько-правового інституту інтерпретації в сучасні системи приватного права.

Однак такі вузлові поняття-концепти, як «європейське контрактне право» та «інтерпретаційне право», не є сталими в сучасному науковому дискурсі і стосовно їхнього змісту поки ще відсутня відповідна «мовна конвенція». Саме тому є сенс розпочати визначення вихідних теоретичних засад дослідження зі з'ясування змісту саме цих термінів.

1.1. Концептуальні засади системи європейського контрактного права та правової інституалізації договірної інтерпретації

Логічно буде першим об'єктом у цьому термінологічному аналізі обрати саме «європейське контрактне право». Хоча, як вже відмічалось, концептуальні аспекти цього поняття вже були розкриті на рівні дисертації та двох монографій, воно з різних причин так і не стало достатньо поширеним у вітчизняних науково-правових комунікаціях. Тому необхідно стисло нагадати ключові положення побудованого раніше визначення європейського контрактного права.

Тлумачення змісту цього поняття слід розпочати з того, що не викликає жодних сумнівів, а саме, з тези про те, що *європейське контрактне право* – це передусім галузь (складний інститут) *приватного права (private law)*.

Це спонукає з'ясувати головні, принципові відмінності, які розмежовують приватне і публічне право – тобто виявити те,

чим приватне право не є¹⁰.

З точки зору герменевтики, таке розмежування демонструє дві контрарні¹¹ позиції праворозуміння, які не є «штучною абстракцією, вигадкою юристів», бо мають об'єктивні підстави – «поділ права на публічне і приватне характеризує цю форму з боку як логічного, так і історичного»¹².

При цьому існує аргументація на підтвердження тези про те, що в цьому поділі *провідним є логічний, а не історичний аспект*. Найбільш вагомими серед низки аргументів є три:

(1) Відоме висловлювання великого римського юриста Доміція Ульпіана (*Domitius Ulpianus*; 170–228) про два види корисності (*utilia*) як критерія розмежування права на публічне і приватне (*publicum et privatum*) стосується не об'єктивних норм, а «вивчення (*studii*) права» (Ulp. D.1.1.1.2)¹³.

(2) Тривалий час у Давній Греції та Римі панувало ставлення до публічного і приватного права як до паралельних підсистем права, що жодним чином юридично не перетинаються. Верховенство публічного права над приватним було встановлене волюнтаристськи Флавієм Петром Савватієм Юстиніаном (лат. *Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus*, грец. *Φλάβιος Πέτρος Σαββάτιος Ιουστινιανός*), відомим як Юстиніан I; 483–565). Він запровадив принцип загальної користі: *utilitas publica praeferenda est privatorum contractibus* – загальна користь має переваги перед договорами приватних осіб¹⁴.

Для вітчизняного правознавства, вірного історичній традиції візантізму, потрібна була значна часова дистанція щоб відродити вихідну (не посткласичну, юстиніанівську, а класичну римсько-правову) пізнавальну інтенцію – «між публічним і приватним правом немає субординаційного зв'язку»¹⁵.

¹⁰ Гайдулін О. О. Філософія права. Європейські парадигми праворозуміння: підруч. для вищ. військ. навч. закл. Київ: НУОУ імені Івана Черняхівського, 2019. С. 227–229.

¹¹ Контрарні судження і поняття принципово відрізняються від контрадикторних, які є абсолютно несумісними, не мають середнього, третього, проміжного поняття і тому виключають одне одного.

¹² Майданик Р. А. Цивільне право: загальна частина. Т. 1. Вступ у цивільне право. Київ: Алерта, 2012. С. 40.

¹³ Дигести Юстиніана. Пер. з лат. відп. ред. Л. Л. Кофанов. Т. I. Москва: Статут, 2002. С. 82–83.

¹⁴ Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения): Пер. с чешск. Москва: Юрид. лит., 1989. С. 431.

¹⁵ Майданик Р. А. Цивільне право: загальна частина. Т. 1. Вступ у цивільне право. С. 41.

(3) Французький компаративіст Рене Давид (David René; 1906–1990) був упевнений, що логіка версій оцінювання приватного і публічного права принципово різна.

Якщо приватне право створювалося правовою наукою і нею ж розвивається, то академічним юристам тривалий час займатися «публічним правом здавалося марним і водночас небезпечним»¹⁶, бо публічне право завжди перебувало під контролем державної влади. Саме цим пояснюється те, що національні системи публічного права склалися в Європі лише після XVIII ст.¹⁷ Політична ж воля має принципово іншу логіку, ніж наукове мислення, її вектор коливається залежно від зміни пріоритетів державної правової політики передусім у визначенні меж державно-адміністративного втручання виконавчої влади у сферу правового регулювання¹⁸.

Таким чином, «приватне право» та «публічне право» слід розглядати герменевтично, як альтернативні правознавчі версії матеріально цілісної сфери правовідносин, контроверсійність яких обумовлена не лише суб'єктивним та об'єктивним складом тих відносин, що обираються у якості предмета правового регулювання, – ці критерії є похідними від іншого, найбільш сутнісного мірила. Таким головним, найістотнішим критерієм є *правовий режим* об'єктів цих відносин, або порядок допуску різних суб'єктів до цих об'єктів, який будується на принципах відповідно статусної рівності або нерівності цих суб'єктів. У цьому світлі стає зрозумілим головне смислове призначення виокремлення цих паралельних масивів права – служити концептуальною підставою віднесення певних правовідносин до відання відповідної юрисдикції або визначення предметної підсудності певної справи¹⁹.

Рене Давид
(1906 – 1990)

¹⁶ Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. С. 49, 60.

¹⁷ Там само. С. 60.

¹⁸ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (ius interpretatio = law of interpretation. Т. 1. С. 23–25.

¹⁹ Там само. С. 25. Ця авторська позиція ґрунтується на підході до визначення пріоритетів розмежування публічного та приватного права, якого додержується Р. А. Майданик. Майданик Р. А. Цивільне право: загальна частина. Т. 1. Вступ у цивільне право. С. 37–41.

Однак некоректно розглядати приватне право як окрему галузь правової системи. Відокремленою сукупністю правових принципів та норм було лише римське *ius privatum romanorum*, і вже через це приватне право не можна ототожнювати з такою класичною і доктринально та законодавчо найбільш розвинутою приватно-правовою галуззю, як **цивільне право**²⁰.

У зв'язку з цим виникає необхідність уточнити поняття «цивілістика», без чого неможливе з'ясування предиката «цивілістична» щодо суб'єкта «теорія», які входять до назви даної роботи.

Треба погодитися з підходом, що переважає у вітчизняній правовій науці, відповідно до якого «цивілістика», якщо її розглядати в загальноприйнятому, «точному (юридично професійному) значенні»²¹ – це система приватноправових знань, ядром яких є наука приватного права²².

Не можна ігнорувати того факту, що в сучасному правовому дискурсі все частіше зустрічаються випадки «девіантного» вживання прикметника «цивілістичний», які вказують на існування цивілістики як галузі об'єктивного права, а не лише правової доктрини: «цивілістичні норми» та «цивілістична конструкція»²³, «цивілістичні засоби»²⁴, «цивілістичні строки та терміни»²⁵, «цивілістичне регулювання», «цивілістичний оборот»²⁶.

Проте не можна трактувати всі ці факти як банальну «термінологічну недисциплінованість» деяких достатньо досвідчених та освічених авторів. Це сигналізує про те, що в сучасному правовому дискурсі торує свій шлях двоєдиний тренд, суть якого полягає в усе більшій *праксеологізації цивілістичної теорії* та все більшій *теоретизації (теоретичній обґрунто-*

²⁰ Харитонов Є. О., Старцев О. В. Цивільне право України: Підручник. Вид. 2, перероб. і доп. Київ: Істина, 2007. С. 19–22.

²¹ Харитонов Є. О., Старцев О. В. Цивільне право України: Підручник. С. 23–24. Там само. С. 25.

²² Харитонов Є. О., Старцев О. В. Цивільне право України: Підручник. С. 23–24. Степанов С. А. Цивілістика класична і посткласична. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 238–252. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prgr_2013_1_25.

²³ Степанов С. А. Цивілістика класична і посткласична. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 246–248. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prgr_2013_1_25.

²⁴ Мазур О.С. Цивільне право України: Навч. пос. Київ.: Центр навчальної літератури, 2006. С. 32.

²⁵ Цивільне право України: підручник: в 2 т. Т. 1. Кол. авторів; за ред. Г. Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів: «Новий Світ–2000», 2014. С. 242.

²⁶ Килимник І. І., Бровдій А. М., Кутومانов Д. Є. Цивільне право України: навч. Посібник; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова; Харків: ХНУМГ. 2014. С. 191, 192.

ваності) приватноправової практики. Під цим кутом зору «цивілістичні норми, відносини, факти» слід розуміти такими, що отримали не лише законодавче закріплення, а й докладне доктринальне цивілістичне обґрунтування.

Таким чином, сучасна *цивілістика* – це приватноправова (цивілістична) юриспруденція, яка поєднує не лише (1) *філософію приватного права* та (2) *цивілістичну науку*, а й (3) *цивілістичну праксеологію* або емпірично узагальнену та науково обґрунтовану (і в цьому сенсі цивілістичну) практику у сфері приватно-правових, передусім цивільних відносин (рис. 1).

ЦИВІЛІСТИЧНЕ ПРАВОЗНАВСТВО (цивілістика в широкому сенсі)		
ФІЛОСОФІЯ ПРИВАТНОГО ПРАВА	НАУКА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА (цивілістика у вузькому сенсі)	ПРАКСЕОЛОГІЯ ПРИВАТНОГО ПРАВА
ЦИВІЛІСТИЧНА ІСТОРІОСОФІЯ	НАУКОВО-ЦИВІЛІСТИЧНА МЕТОДОЛОГІЯ	ЦИВІЛІСТИЧНА ДОГМАТИКА (вчення про ефективне регулю- вання цивільних відносин)
ОНТОЛОГІЯ ПРИВАТНОГО ПРАВА	ТЕОРІЯ ЦИВІЛІСТИЧНОЇ НАУКИ	УЗАГАЛЬНЕНА ПРАКТИКА ПРИВАТНОПРАВОВОЇ НОРМОТВОРЧОСТІ
ЦИВІЛІСТИЧНА ЕПІСТЕМОЛОГІЯ	НАУКОВО-ІСТОРИЧНА ЦИВІЛІСТИКА	УЗАГАЛЬНЕНА ПРАКТИКА ПРИВАТНОПРАВОВОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
КУЛЬТУРОЛОГІЯ ПРИВАТНОГО ПРАВА	КОМПАРАТИВНА ЦИВІЛІСТИЧНА НАУКА	УЗАГАЛЬНЕНА ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИВАТНОПРАВОВИХ НОРМ

Рис. 1. Система цивілістики

Те, що нині сприймається як відхилення від норми вживання «цивілістичних» термінів, є фактичним проявом посилення питомої ваги саме третьої, праксеологічної, складової цивілістичної юриспруденції.

З цього випливають два досить важливих для уточнення значеннєвого змісту теми дослідження попередніх висновки: (1) «цивілістична теорія» – це аналіз за допомогою теоретичних методів приватно-правової (цивілістичної) юриспруденції (філософських та наукових); (2) «юридична практика» – це апробація отриманих теоретичних висновків за допомогою праксеологічних методів правозастосування.

Необхідно також ураховувати й те, що сам термін «цивільне право», рівно як і більш сайентований (адаптований саме для науки) термін «цивілістика», в сучасному правовому дискурсі іноді ототожнюється з «приватним правом». Однак, ураховуючи історію тлумачення англ. *civil law* в різних європейських культурно-правових традиціях, «цивільне право» не може бути обраним у якості родового поняття щодо «європейського контрактного права». Таким більш загальним концептом для об'єкта нашого дослідження має виступати саме «приватне право».

Тому абсолютно логічним треба визнати те, що *європейське контрактне право* – це певна підсистема *європейського приватного права (European private law)*.

Незважаючи на те, що в цивілістиці загальноприйнятого визначення цього поняття не існує, сам термін *European Private Law* (EPL) активно застосовується в європейському правовому дискурсі. Це певною мірою свідчить про те, що EPL інституалізувалось як галузь знання в правовій науці та освіті європейських країн.

На основі узагальнення сучасних концепцій предмета цієї науки вдалося виявити три основних підходи щодо тлумачення правової природи EPL: (1) як уніфікованого інституту колізійного права держав – членів ЄС (колізійно-процесуальний підхід); (2) як проекту системи уніфікованих наднаціональних норм права ЄС, що регулюють приватноправові відносини, ускладнені міжнародним елементом європейської належності (матеріально-кодифікаційний підхід); (3) як процес м'якого зближення національних інститутів EPL у напрямі їх *гармонізації* в процесі однакового тлумачення та застосування їхніх норм та принципів (культурно-гармонізаційний підхід).

Необхідно враховувати всі три підходи як такі, що різною мірою репрезентовані в доктрині європейського права, але перевага нами буде віддаватися першому, як найбільшою мірою

реалізованому (передусім у регламентах ЄС, які уніфікують колізійні та процесуальні норми (Рим I, II, III, IV; Брюссель I, II *bis* тощо), та третьому, як найбільш перспективному з точки зору компаративної культурології права та цивілістичної герменевтики.

Відповідно до другого підходу, який поки ще має офіційний статус, ми маємо відверто критичне ставлення і поділяємо скептичну думку щодо оцінки перспектив і доцільності робіт зі створення *Європейського цивільного кодексу*. Наприклад, виходячи з визнання лібертарної природи міжнародного приватного права, варто приєднатися до позиції П'єра Леграна (Pierre Legrand) і Христини Рідл (Kristina Riedl), які підкреслюють необхідність збереження всього розмаїття національних систем приватного права, що забезпечує необхідну та достатню свободу реалізації *автономії волі (lex voluntatis)* учасників правовідносин. За цих умов матеріальні норми EPL у процесі свого зближення можуть утворити змішану правову систему (*Mixed Legal System*), функціонування якої, на думку Яна М. Смітса (Jan M. Smits), буде забезпечуватися вільним рухом правових норм (*free movement of legal rules*), який вже зараз здійснюють національні суди та арбітражі²⁷.

Якщо вагомими аргументами на користь праксеологічності першого підходу (колізійно-процесуального) виступає низка регламентів ЄС щодо уніфікації колізійних норм, то реальність третього підходу (культурно-гармонізаційного) підтверджують не лише численні доктринальні праці з цієї проблематики, а й відомі та популярні серед практикуючих юристів документи. До них насамперед необхідно віднести такий акт європейської *lex mercatoria*, як *Принципи європейського договірної права*, а також проекти *Загальної системи координат (Common Frame of Reference, CFR)*, *Стандартних умов правочинів (Standard Terms and Conditions)* або *Загальних умов бізнес-контрактів (General Conditions of Business Contracts)*, *Додаткового інструмента європейського контрактного права (Optional Instrument of European Contract Law)*.

Незважаючи на наявні розбіжності в трактуванні правової природи та системи європейського приватного права, практично між усіма європейськими юристами склалася «мовна конвен-

²⁷ Смітс Я. М. Європейське приватне право як змішана правова система. *Європейське право*. 2012. № 2–4. С. 215–225.

ція», суть якої полягає у визнанні того, що саме *європейське контрактне право (ECL)* посідає в цій системі особливе місце і зазвичай трактується як «загальне ядро» (*Common Core*) EPL.

«Ядерна» роль контрактного права почала проявлятися з самого початку створення єдиного європейського приватного права. Цей процес розпочався в Європі з *уніфікації колізійних норм договірного права* (Римська конвенція 1980 р. «Про право, яке застосовується до контрактних зобов'язань», яка з застосуванням Регламенту ЄС *Рим I* практично втратила чинність з 17 грудня 2009 р.). За рахунок створення нових «договірних» інститутів, таких як європейське споживче контрактне право (*European Consumer Contract Law*), та європейське договірне страхове право (*European Insurance Contract Law*), з різним успіхом та в різні часи пропонувалося здійснювати «приростання» системи норм EPL.

Як видається на перший погляд, ситуацію з визначенням сутності та правової природи ECL дещо полегшує наявність офіційного визначення цього інституту EPL. Так, у п. 12 Повідомлення для Ради та Європейського Парламенту про європейське контрактне право воно визначається як «основне законодавство, що регулює транснаціональні правочини», і відзначається, що «вже утворений достатньо вражаючий масив європейського контрактного права, хоча і з використанням секторального підходу»²⁸.

Ця коротка дефініція підкріплюється багатослівним визначенням предмета правового регулювання цього європейсько-правового утворення, наведеним у п. 13 Повідомлення Комісії, яке ми мусимо процитувати: «До контрактного права належать договори купівлі-продажу та всі види договорів про надання послуг, у тому числі фінансових. Загальні норми про виконання, невиконання та засоби правового захисту є обов'язковою основою для цих договорів і внаслідок цього регулюються контрактним правом. Крім цього норми, що регулюють загальні питання, такі як укладення контракту, його дійсність і тлумачення, також є істотними. Більше того, внаслідок тісного зв'язку з економікою норми про забезпечення кредиту через рухоме майно так само, як і інститут безпідставного збагачення, можуть стосуватися контрактного права. Зрештою, аспекти деліктного права, пов'язані з

²⁸ Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on European Contract Law. *Official Journal*. 2001. C 255/01. P. 6.

договорами та іншими особливостями, що належать до Спільного ринку, мають бути також взяті до уваги, тому що вони вже складають частину існуючого права Європейського Союзу». Комісія не приховує розширеного підходу до визначення предметної галузі європейського контрактного права і підкреслює: «Необхідно звернути увагу на контрактне право у формулюванні настільки широкому, наскільки це можливо, і весь час мати на увазі, що контрактне право утворює органічне ціле з усіма економічно пов'язаними галузями приватного права, які мають розвиватися послідовно»²⁹.

Коментуючи ці визначення, мусимо констатувати, що в офіційних владних інституціях ЄС європейське контрактне право переважно розуміють як недостатньо відокремлену, нечітко визначену сукупність норм об'єктивного права³⁰. Не краща ситуація в європейському академічному співтоваристві, де також відсутня загально визнана концепція європейського контрактного права як «загального ядра» EPL. На це є об'єктивні причини і головна з них полягає в тому, що сучасна Європа успадкувала контроверсивність основних культурно-правових парадигм романо-германської та англо-американської традиції права.

Саме усвідомлення того, що європейський контрактинг занурений у перманентний потік конфліктів тлумачення, змусило звернутися до спеціального дослідження *інтерпретації як важливого інституту європейського контрактного права*³¹.

Таким чином, оцінюючи правову природу тих процесів і явищ, які позначаються поняттям «інститут інтерпретації в європейському контрактному праві», необхідно констатувати, що нині як реальне утворення європейського приватного права – це класичний цивілістичний інститут (у широкому розумінні цивілістики як філософії, науки і практики), що спрямований на з'ясування сутності процесу інтерпретації, створення нових технологій тлумачення, які відповідають викликам сучасної юридичної практики міжнародного контрактингу, конструювання цілісної системи принципів та норм договірної інтерпретації (їх об'єктивно-правової інституалізації).

²⁹ Communication on European Contract Law: Joint Response of the Commission on European Contract Law and the Study Group on a European Civil Code. Brussels, 2001. P. 5.

³⁰ Гайдулін О.О. Європеїзація контрактного права: монографія. С. 32.

³¹ Гайдулін О.О. Європейське контрактне право (загальна частина): курс лекцій. Київ: КНЕУ, 2008. С. 224–250.

Дане дослідження продовжує науковий пошук у цьому напрямі й націлене на побудову одного з можливих варіантів нової теорії інтерпретації контрактів, що підлягає осмисленню з позицій парадигмально-герменевтичного методу цивілістики. Небезпідставними є сподівання на те, що багатоваріантне конструювання різних версій такої теорії сприятиме наданню об'єктивному процесу зближення теорії і практики договірної інтерпретації більш цілеспрямованого, усвідомленого та керованого характеру й забезпечуватиме при цьому дотримання засад розумності, справедливості та добросовісності.

Не вдаючись до з'ясування структури цього інституту, що буде предметом окремого дослідження в подальших розділах цієї роботи, звернемо наразі увагу лише на одне дуже важливе методологічне застереження.

Слід зауважити, що визначення суті вчення про договірне тлумачення за допомогою універсальної дефініції виявляється принципово неможливим через мультиверсивність концептуальних підходів до його розгортання як в історії права, так і за сучасних умов. На цьому етапі дослідження нас задовольнятимуть загальні традиційні уявлення про цю сферу теоретичної цивілістики.

Однак без попереднього гіпотетичного визначення об'єктивно-правового інституту інтерпретації в контрактному праві неможливо з'ясувати реальне цілепокладення (телеологію) двох зустрічних процесів цивілістичної інституалізації, що мають призвести до повної конвергенції вчення про тлумачення та сукупності об'єктивних норм інтерпретації.

Останні наукові розвідки продемонстрували, що цей інститут як офіційно визнана виокремлена сукупність принципів та об'єктивних норм нині ще не існує. Однак не можна ігнорувати численні факти, що свідчать про посилення в сучасній Європі двох зустрічних процесів: (1) становлення і розвитку цивілістичного вчення договірної інтерпретації, що здійснюється на ідейних засадах європейської герменевтики права (інтерпретивізму); (2) удосконалення юридичної практики, пов'язаної з інтерпретацією контрактів, що, своєю чергою, здійснюється у двох напрямках: (а) нормотвірної діяльності, спрямованої на врегулювання самого процесу договірної інтерпретації; (б) узагальнення практики реалізації принципів і норм-правил інтерпретації, а також широкого застосування

засобів тлумачення, передусім європейськими судами та арбітражами. Очікується, що на певному етапі свого розвитку ці два процеси мають зустрітися в правовому просторі європейського приватного права, що й призведе до якісного стрибка – створення повновартісного інституту інтерпретаційного права, який стане складовою єдиного європейського контрактного права (*Law of Interpretation in European Contract Law* or *European Contract Law of Interpretation*).

З урахуванням усіх виявлених аргументів доцільно сформулювати наступну робочу дефініцію: *інститут інтерпретації (тлумачення) в договірному праві – це побудована на цивілістичних засадах приватності, договірної свободи та рівності сторін договору, а також загальноправових принципах розумності, справедливості та добросовісності системна єдність однорідних принципів та норм інтерпретації права, оформлених як певні джерела права, а також засобів (інструментів) правової інтерпретації, які за допомогою цивілістичних методів здійснюють вплив на специфічні інтерпретаційні відносини, що виникають між сторонами договору в процесі правореалізації по суті зобов'язань, задля додання конфлікту інтерпретації*³².

Цю дефініцію слід кваліфікувати як **основу гіпотезу дослідження**.

Під час її подальшого використання необхідно враховувати застереження технічного характеру: поняття *договірне тлумачення*, яке вживатиметься з суто стилістичних міркувань, необхідно трактувати як синонім *інтерпретації в контрактному (договірному) праві*, яке обіймає тлумачення як норм права, так і юридичних фактів, у тому числі змісту такого значущого для договірних зобов'язань акта яким є контракт. Тобто договірне тлумачення не може бути зведене лише до тлумачення договорів.

³² Гаврилюк А. М. Щодо деяких проблем пізнання правового інституту. URL: <http://intkonf.org/gavrilyuk-am-schodo-deyakh-problem-piznannya-pravovogo-institutu/>.

1.2. Емпірико-прикладна аналітика категоріального статусу загального поняття інтерпретації. Терміносистеми *ius interpretatio* та *law of interpretation*

На емпіричній стадії дослідження було здійснено попередню розвідку основних підходів до термінологічної концептуалізації процесу інтерпретації³³. Результати цього прикладного зондування продемонстрували тотальну повсюдність інтерпретаційної проблематики практично в усіх сферах духовного життя: філософії, релігії, мистецтві та науці.

Так, застосування пошукової системи і бази даних наукових цитувань *Open Ukrainian Citation Index (OUCI)*³⁴ дозволило виявити найбільш репрезентативні щодо поняття інтерпретації галузі знань, пов'язані з медициною та мовознавством (відповідно 7273 та 6510 публікацій). Третю позицію займає релігієзнавство, що має вдвічі менший показник (3241 публікація). Разом з правознавством (репрезентовано 1808 публікаціями) схожі показники мають філософія (2762 публікації), соціологія (2148 публікацій), література (1996 публікацій) та культурологія (1817 публікацій). Більш докладно ці дані представлені на рис. 2.

Порівняння різних концептів інтерпретації відповідно в різних галузях знань дозволило виявити загальні характеристики поняття інтерпретації, такі як широта та універсальність, багатоманітність проявів у різних сферах пізнання – від загальної теорії до партикулярної практики. Це обумовлює його провідне становище як у громадському дискурсі, так і в спеціалізованих комунікаціях. Це в сукупності висуває певні вимоги до категоріального визначення інтерпретації.

Вдалося встановити, що саме такі характеристики повною мірою притаманні специфічним формам пізнання дійсності, які отримали назву *категорії культури*. Подібні категорії репрезентовані в західноєвропейській культурі як «парадигми» (*paradigm*) американського філософа науки Томаса Семюела Куна (Thomas Samuel Kuhn; 1922–1996), «традиції» (*tradition*) американського методолога науки Пола Карла Файєрабенда

³³ Результати цього емпіричного дослідження більш докладно репрезентовані у виданні: Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio* = *law of interpretation*). Т. 1. С. 228–275.

³⁴ На 2020 р. ці дані складають близько 112 млн публікацій з усього світу.

(Paul Karl Feyerabend; 1924–1994), «інновації» (*innovation*) британського філософа Стівена Едельстона Тулміна (Stephen Edelston Toulmin; 1922–2009), «цінності» (*value*) американського методолога Ларрі Лаудана (Larry Laudan; 1940), «провідні гуманістичні поняття» (*Humanistische Leitbegriffe*) німецького філософа Ганса-Георга Гадамера (Hans-Georg Gadamer) (1900–2002) та інші.

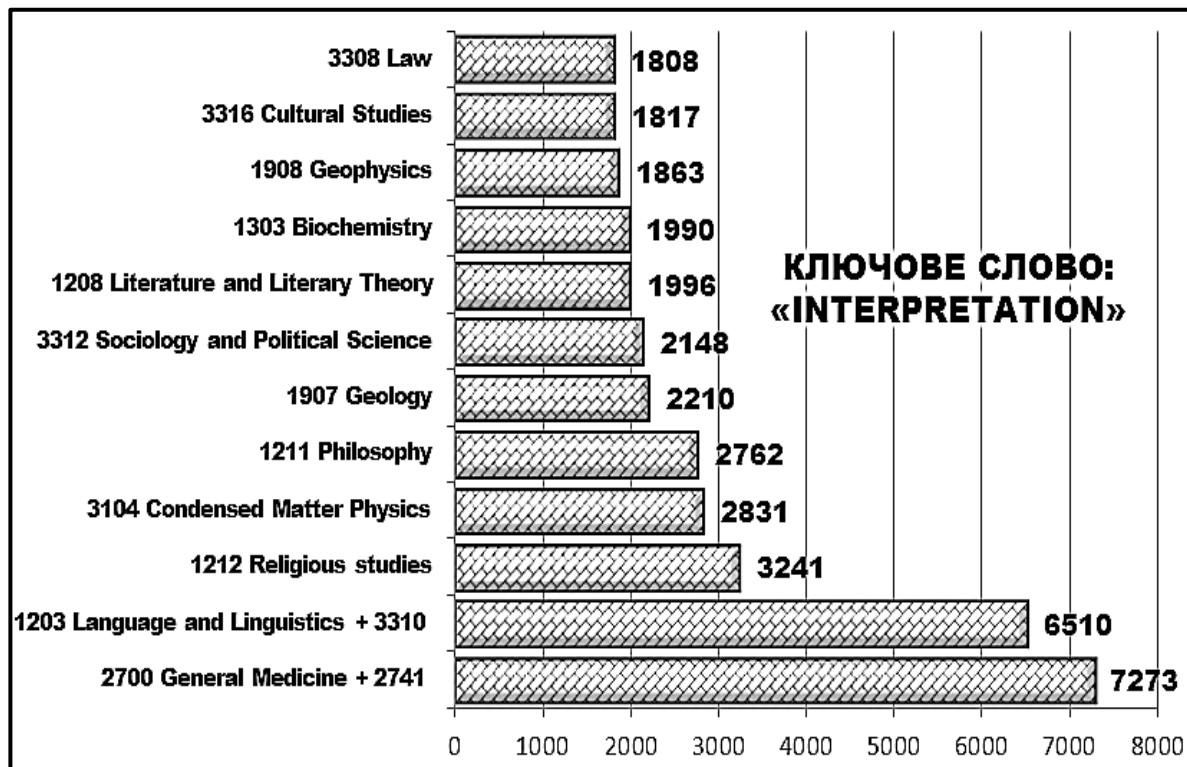

Рис. 2. Найбільш репрезентативні за кількістю публікацій тематичні розділи ASJC (за даними OUCI за період з 01.01.1999 по 07.03.2020)³⁵.

На відміну від онтологічних категорій культури, за допомогою яких з'ясовуються найбільш загальні засади людського буття, інтерпретація як епістемологічна категорія культури структурує процес пізнання. Категорія, що нами досліджується, є абстракцією третього рівня і в ієрархії культурологічних понять слідує за категоріями «Істина», «Добро («Правда»), «Краса» (вищий рівень загальності епістемологічних категорій)³⁶ та «освіта», «здоровий глузд», «розсудливість», «смак» тощо (другий рівень епістемологічних категорій культури).

³⁵ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*). Т. 1. С. 234.

³⁶ Догалаков А. Г. Истина и правда как категории культуры: монография. Балашов. фил. Саратов. гос. ун-та им. И. Г. Чернышевского. Балашов : Изд-во Балашов. гос. пед. ин-та, Ч. 1. 2001. 156 с., [2].

Найбільш активно ця епістемологічна категорія культури розробляється в рамках інтерпретивної (символічної) антропології (*Interpretive or Symbolic Anthropology*), методологічною базою якої є *інтерпретаційна теорія культури* (*Interpretive Theory of Culture*). Засади цієї теорії визначив американський антрополог і соціолог Кліффорд Джеймс Гірц (Clifford James Geertz; 1926–2006) у програмній роботі «Інтерпретація культур» («*The Interpretation of Cultures*»; 1973)³⁷.

Найбільш істотні характеристики категорій культури можна редукувати до наступних:

1. *Якісна кумулятивність форми*, яка проявляється в тому, що за допомогою категорій культури відбувається перманентне прирощення нового знання зі збереженням досягнень минулого. Таким чином нове не витісняє старого, що забезпечує їхнє діалогове співіснування в межах культурного універсуму – хронотопу.

2. *Смислова єдність істинності та цінності* категорій культури, яка забезпечує соціокультурний синтез раціональних (істиннісних) і ціннісних (аксіологічних) критеріїв. Отже, епістемологічні категорії культури оперують поняттям смислу предмета пізнання, який постає як несуперечлива єдність істини та цінності.

3. *Подвійна об'єктивність змісту* категорій культури заснована крім предметної об'єктивності (відокремленість від суб'єкта предмета пізнання) також на інтерсуб'єктній об'єктивності (передумовність суспільної свідомості для свідомості індивіда). В умовах обмеженості предметної аргументації суб'єкт пізнання за допомогою категорій культури зі сфери соціальної об'єктивності виводить певні аксіоми або неспростовні презумпції, які приймаються на віру і не потребують доведення на рівні індивідуального пізнання³⁸.

Таким чином «інтерпретація» як категорія культури є однією з найбільш синтезуючих форм структурування світу і тому не суперечить усім іншим формам суспільної свідомості, а навпаки, підсумовує всі інші підходи до предмета дослідження на всіх рівнях пізнання та діяльності (табл. 1).

³⁷ Гірц К. Інтерпретація культур. Пер. с англ. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 560 с.

³⁸ Гайдулин А. А. Логико-гносеологический анализ здравого смысла в военно-научном познании: дис. на соиск. учен. степ. к. филос. н. : спец. 09.00.01. [Гуманитар. академ. Вооруж. Сил]. Москва: ГАВС, 1994. С. 36–45.

Такий висновок відкриває широкі можливості щодо «експортування» до «корпусу» цивілістичної теорії інтерпретації тих положень, що розроблені в інших формах цілісного суспільного пізнання і не суперечать вихідним засадам цивілістики.

Таблиця 1.

Порівняльна таблиця змісту поняття інтерпретації в різних сферах пізнання

СФЕРА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ	ОБ'ЄКТ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ	ПРЕДМЕТ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ	ОСНОВНІ СПОСОБИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
(1) ПРИРОДНА МОВА	Лексичні одиниці природної мови	Значеннєвий зміст лексичних одиниць природної мови	Розуміння та пояснення значеннєвого змісту лексичних одиниць на основі здорового глузду
(1) РЕЛІГІЯ	Святе Письмо	Ієрархія значень певних фрагментів Святого Письма від буквального до сакрального (божественного задуму або богонатхненної істини)	Раціональне (на основі розуму та розсудливості) та ірраціональне (на основі віри, інтуїції, божого одкровення) з'ясування та проповідування смислів, що містяться у Святому Письмі
(2) ФІЛОСОФСЬКА ЕПІТЕМОЛОГІЯ	Усі явища суспільного буття	Смисл об'єкта пізнання	З'ясування та співвіднесення індивідуальних і суспільних значень та смислів
(3) МИСТЕЦТВО	Художній образ	Ідейний зміст художнього образу	Наративний (за допомогою посередника-оповідача) та емпатії (безпосереднього переживання)
(4) СОЦІОЛОГІЯ	Документи	Суспільні смисли	Виявлення суспільних зразків-ідеалів, на основі яких перетворюється дійсність
(5) ПСИХОЛОГІЯ	Сновидіння та висловлювання пацієнтів	Усвідомлення несвідомого	Психоаналіз (заміщення підсвідомого символу над свідомим змістом)
(5) ЛОГІКА	Формальні системи та їх елементи	Значеннєвий зміст елементів формальних систем	Приписування певного значеннєвого змісту складовим формальних систем (мов)
(6) МАТЕМАТИКА	Системи аксіом	Несуперечність систем аксіом, що інтерпретуються	Перевірка несуперечності певної системи аксіом за допомогою положень іншої теорії
(7) СЕМІОТИКА	Системи і знаки	Корисний зв'язок знаків з їх інтерпретатором	Семіозис як нескінченного процесу створення нового знання в процесі інтерпретації
(8) КУЛЬТУРА В ЦІЛОМУ	Явища культури	Міра індивідуальних та суспільних смислів	Співпереживання через включення до ситуації у відповідному культурному контексті

Спробуємо редукувати такі положення за послідовністю їх виявлення на стадії емпіричного дослідження:

1. Логіко-лінгвістичний аналіз семантики та етимології відповідних одиниць англійської, німецької, французької та української природних та літературних мов, які найчастіше перекладаються як «інтерпретація», продемонстрував універсальну для всіх досліджених мов тенденцію: ці поняття розподіляються по чотирьох типах значеннєвого змісту за схемою: «з'ясування + роз'яснення + трактування = інтерпретація» (табл. 2).

Таблиця 2.

Репрезентація значеннєвого змісту поняття «інтерпретація» в різних природних (літературних) мовах³⁹

МОВА	ОСНОВНИЙ ЗНАЧЕННЄВИЙ ЗМІСТ			
	пізнання певного смислу	доведення автентичного смислу	утворення нового ситуативного смислу	узагальнення всіх попередніх значень
АНГЛІЙСЬКА	understanding	explanation	reinterpretation, conversion, treatment	interpretation
НІМЕЦЬКА	Gesetze	Deutung	Kommentar	Interpretation
ФРАНЦУЗЬКА	intelligence, compréhension, critique	explication, discussion, exégèse	commentaire, version, glose	Interprétation, herméneutique
УКРАЇНСЬКА	з'ясування, розуміння	тлумачення, пояснення, роз'яснення	трактування	інтерпретація, тлумачення

Це дозволило припустити, що сам процес інтерпретації (англ. *interpretation*; нім. *Interpretation*; франц. *interprétation, herméneutique*; укр. *інтерпретація*) має триєдину природу, кожен з трьох аспектів якої репрезентований відповідними мовними одиницями, що позначають: (1) суб'єкт-об'єктні когнітивні (пізнавальні) процеси (англ. *cognition*), пов'язані зі з'ясуванням певного смислу – англ. *understanding*; нім. *Gesetze*; франц. *intelligence, compréhension, critique*; укр. *з'ясування, розуміння*; (2) інтерсуб'єктні комунікативні відносини (англ. *communication*) з приводу роз'яснення цього смислу – англ. *explanation*; нім. *Deutung*; франц. *explication, discussion, exégèse*; укр.

³⁹ Таблиця вперше наведена у виданні: Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*). Т. 1. С. 239.

тлумачення, пояснення, роз'яснення; (3) інтелектуально-вольовий креативний (творчий) процес (англ. *creation, construction*) зі створення нових ситуативних смислів – англ. *treatment, reinterpretation, conversion*; нім. *Kommentar*; франц. *interprétation, herméneutique*; укр. *трактування*.

Ця схема виявилася стрижневою для всієї подальшої герменевтичної реконструкції сутності самого процесу інтерпретації правових актів.

2. Експрес-аналіз інтерпретації в основних світових релігіях дозволив виявити універсальну структуру цих релігійних інститутів, яка складається з трьох підінститутів: (1) ісагогіки (від грец. *Εἰσαγωγή* – вступ, введення) як методології релігійної інтерпретації, в якій викладаються загальні принципи та правила інтерпретації, а також методи їх застосування⁴⁰; (2) екзегетики або екзегези (давні.-грец. *ἐξηγητικά*, що походить від *ἐξήγησις* – «розтлумачення, викладення»)⁴¹ як узагальнення практики релігійної інтерпретації священних текстів у формі різних зводів актів такої інтерпретації; (3) герменевтики (від грец. *ερμηνεύειν* – тлумачити) як загальної теорії богословської інтерпретації, чия назва з другої половини ХХ ст. використовується для позначення окремого напрямку в теорії пізнання (епістемології).

Головним внеском релігійної герменевтики до скарбниці світової культури слід вважати теоретичну (богословську) розробку стратегії поступового з'ясування предмета інтерпретації не як з'ясування лише одного автентичного значення, а як виявлення багатомірної ієрархії різноманітних смислів через почергове пізнання яких можна наблизитися до з'ясування

⁴⁰ Добрим взірцем має стати факт виходу в 1970 р. тритомної франкомовної міжконфесійної ісагогічної праці «Вступ до Біблії» (*Introduction à la Bible*), у розробці якої брали участь католицькі, іудаїстські, православні та протестантські богослови. *Introduction à la Bible. Catholiques, Juifs, Orthodoxes, Protestants lisent la Bible. Catholiques, Juifs, Orthodoxes, Protestants lisent la Bible. Introduction à la Bible. Tome I, La loi. Les livres historiques. Cassien (Mgr.). Paris Éditions du Cerf 1970. 284 pp.*; *Introduction à la Bible. Catholiques, Juifs, Orthodoxes, Protestants lisent la Bible. Catholiques, Juifs, Orthodoxes, Protestants lisent la Bible. Introduction à la Bible. Tome II, Les livres poétiques, sapientiaux et prophétiques. Cassien (Mgr.). Paris Éditions du Cerf 1970. 358 pp.*; *Introduction à la Bible. Catholiques, Juifs, Orthodoxes, Protestants lisent la Bible. Catholiques, Juifs, Orthodoxes, Protestants lisent la Bible. Introduction à la Bible. Tome III, Le Nouveau Testament. Cassien (Mgr.). Paris Éditions du Cerf 1970. 318 pp.*

⁴¹ Экзегетика библейская. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Том шестнадцатый. Шемирамот. Уссоп. [1913]. [12], 428 стб., 212. URL: http://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/Экзегетика_библейская.

вищого алегоричного смислу, «виключно прихованого внутрішнього смислу розповіді чи закону»⁴².

Ця інформація спонукала до висновку про те, що така триєдина структура є універсальною не лише для інституту релігійної інтерпретації, а й інтерпретації правової, а практика запозичення правознавством релігійного за походженням терміна «герменевтика» може бути поширена і на вербалізацію методології інтерпретаційного права (*правова ісагогіка*), і на праксеологію інтерпретації права (*правова екзегетика*).

3. Найбільш багатую на можливі запозичення виявилася мистецтвознавча трактовка інтерпретації. Хоча така інтерпретація нерозривно пов'язана із задумом автора твору, вирішальною в розкритті його смислу є творчість виконавця. Така ідея покладена в основу «теорії оповіді» або наратології⁴³, яка, розкриваючи суть «нарративного дискурсу» (франц. *le discours narratif*),⁴⁴ виступає проти перебільшення в ньому ролі автора, який суть «абстрактний автор» і виключений з інтерпретативної комунікації (тлумачення). При цьому нарративне тлумачення передбачає свій власний сюжет, який складається з низки ситуацій, що поділяються на зовнішні (природничі, діяльнісні, комунікативні) та внутрішні або ментальні події⁴⁵.

Це підштовхує до неупереджених роздумів щодо пріоритету в правовій інтерпретації позицій законодавця чи укладачів угоди («авторського задуму») порівняно з міркуванням суб'єктів безпосередньої правореалізації («задуму виконавця»). Загалом, як далі буде з'ясовано, підхід до договірної інтерпретації як до гармонії (конверсії) контроверсій сторін є найбільш продуктивним для розуміння герменевтичної сутності інституту тлумачення в контрактному праві.

4. Загальна теорія знаків та знакових систем або семіотика (іноді – семіологія; походить від грец. *σημειωτικός* – такий, що має ознаки та від *σημείον* – знак, ознака і *σημα* – знак) має найбільші амбіції виступати в якості загальної методології інтерпретації⁴⁶.

⁴² Аллегоризм. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Том первый. А – Аллемар. [1908]. VIII С., 960 стб., 5 л. ил. : ил. URL: <http://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/Аллегоризм>.

⁴³ Див. докладніше: Папуша І. *Modus ponens*. Нариси з наратології. Тернопіль: Крок, 2013. 259 с.

⁴⁴ Женетт Ж. Повествовательный дискурс. Пер. С. Зенкина. *Фигуры* : в 2 т. М., 1998. Т. 2. С. 60–281.

⁴⁵ Шмид В. *Нарратология*. Москва: Языки славянской культуры, 2003. С. 13.

⁴⁶ Лотман Ю. М. *Семиосфера*. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2010. С. 6.

Засновниками напряму семіотичних досліджень виступали західні філософи: американці Чарльз Сандерс Пірс (Charles Sanders Peirce, 1839–1914), Чарльз Вільям Морріс (Charles W. Morris; 1901–1979) та німці Фрідріх Людвіг Готлоб Фреге (Friedrich Ludwig Gottlob Frege; 1848–1925) і Едмунд Густав Альбрехт Гуссерль (Edmund Gustav Albrecht Husserl; 1859–1938), а також лінгвісти: швейцарець Фердинанд де Соссюр (Ferdinand de Saussure, 1857–1913) і датчанин Луї Тролле Ельмслев (Louis Trolle Hjelmslev, 1899–1965).

Важливим для розбудови теорії правової інтерпретації є принципове розмежування в семіотиці *емпіричної* та *семантичної* інтерпретацій⁴⁷. Якщо перша передбачає перевірку однієї з емпіричних інтерпретацій (пояснення на фактах) певної теорії (але не саму теорію)⁴⁸, то друга оперує не фактами, а суто теоретичними абстракціями, і з'ясування змісту формальних знаків однієї (інтерпретованої) теорії здійснює через звернення не до певних емпіричних об'єктів, а до відповідних елементів іншої, більше дослідженої й вірогідної формальної системи, яка позначається терміном *інтерпретанта*⁴⁹.

Емпірико-семантичне розмежування обов'язково має бути враховане під час з'ясування специфіки інтерпретації юридичних фактів та норм права. Якщо об'єктом першого виду тлумачення переважно мають бути певні докази, то другого – самі правові приписи, причому *інтерпретантою* для системи норм має виступати доктрина (теорія) права. Прикладом інтерпретації легальних понять може служити правова терміносистема військових традицій, побудована автором за результатами спеціального дослідження⁵⁰.

Однак слід ураховувати, що такий цілісний когнітивно-комунікативно-вольовий процес, яким є правова інтерпретація, жодним чином не можна звести лише до емпіричної або семан-

⁴⁷ Новая философская энциклопедия: в 4 т. Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В.С. Степин. 2-е изд., испр. и допол. Москва: Мысль, 2010. URL: <http://iph.ras.ru/enc.htm>.

⁴⁸ Лебедев С. А. Философия науки: Словарь основных терминов. Москва: Академический Проект, 2004. 320 с. (Серия «Gaudeamus»).

⁴⁹ Некрасов С. И. Некрасова Н. А. Философия науки и техники : тематический словарь справочник. Учебное пособие. Орёл : ОГУ, 2010. С. 175.

⁵⁰ Гайдулін О. О. Досвід доктринальної інтерпретації легальних понять: методологічний потенціал правової концепції традицій щодо аналізу відносин у військовій сфері. *Юридична наука*. № 7/2014. С. 7–19; Гайдулін О. О. Досвід доктринальної інтерпретації легальних понять: правова терміносистема військових традицій. *Юридична наука*. № 8/2014. С. 7–21.

тичної інтерпретації. На жаль, семіотика не приділяє належної уваги позасвідомим духовно-психологічним детермінантам процесу інтерпретації, які в соціальній психології традиційно поділяються на підсвідомі, як фрейдівські «несвідомі спонукання», та надсвідомі, як, приміром, юнгівське «колективне безсвідоме».

5. Багато системотвірних щодо правової теорії інтерпретації понять доцільно «експортувати» з напряму міждисциплінарних досліджень, який умовно позначається терміном *психолінгвістика* (*psycholinguistics* or *psychology of language*)⁵¹. Головними серед них є: (1) інтерпретаційні відносини (*interpretation relations*), (2) інтерпретаційна ситуація (*interpretation situation*), (3) суб'єктивний контекст (*subjective context*), (4) міжпропозиційне відношення (*interpropositional relation*), (5) інтерпретаційні пропозиції (*interpretation propositions*), (6) інтерпретаційна система (*interpretational system*), (7) конфлікт інтерпретацій (*conflicts of interpretation*). Як демонструє подальше дослідження, ці поняття, попри їхнє не правознавче походження, вдало вписуються в терміносистему теорії інтерпретаційного права. При цьому необхідно враховувати реальну *детермінологізацію* цих понять у контексті неправових наук⁵².

Таким чином, порушене питання про соціокультурний категоріальний статус поняття інтерпретації виводить на перший план ідею термінологічних запозичень з інших галузей знань, яку санкціонує такий статус⁵³. Це може бути пояснено тим, що, незважаючи всі сучасні спроби профанації духовної культури через перетворення її на усереднену «масову культуру», правовою інтерпретацією все ще продовжує займатися не штучний інтелект або абстрактний інтерпретатор, а реальна «людина культури»⁵⁴.

Однак категорії культури не є абсолютно універсальними або тотальними, вони обмежені рамками певного типу національної ментальності (менталітету). Вони структурують ментальне поле лише національної культури. Як базисний семан-

⁵¹ Pronko, N. H. Language and psycholinguistics: a review. *Psychological Bulletin*, (1946), 43, May, P. 189–239.

⁵² Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология: Терминологическая деятельность. Москва: Рус. яз., 1993. С. 133.

⁵³ Greenawalt, R. K. *Legal Interpretation: Perspectives from Other Disciplines and Private Texts*. Oxford University Press; 1 edition, 2010. 368 pp.

⁵⁴ Князева В. В. К теории понятия «человек культуры». *Человек культуры: коллект. моногр.* науч. ред. В. В. Князева. Оренбург, 2006. С. 30–44.

тичний «інструментарій» мислення і діяльності вони «вмонтовані» в структуру певної мови і внаслідок цього охоплюють весь соціокультурний простір суспільства. Отже, слід пам'ятати, що в процесі транскордонного контракtingу конкурують не просто альтернативні версії тлумачення, зрештою в крос-культурне змагання втягнуті цілісні термінологічні системи, які зорієнтовані на різні концепти самого процесу інтерпретації.

Принципове з'ясування змісту поняття інтерпретації буде неповним без його розмежування з деякими суміжними філософсько-правовими категоріями.

По-перше, варто порівняти значеннєвий зміст понять *інтерпретація права* та *правове пізнання*, які досить часто підмінюють одне одного в сучасному дискурсі.

Головною причиною такої «підміни тези» є успадкована від радянської філософії надмірна *онтологізація* загального поняття інтерпретації, що веде до абсолютизації об'єктивної, буттєвої складової процесу тлумачення як «встановлення відповідності між зовнішніми структурами і станом суб'єктивної реальності», що неминуче веде до ототожнення інтерпретації з більш широким за обсягом поняттям пізнання⁵⁵.

Слід звернути увагу, що онтологізація такого суто епістемологічного процесу, як інтерпретація, відбувається через некоректне відсилання до авторитету видатного радянського мислителя Олексія Федоровича Лосєва (1893–1988), який, дійсно, вживав словосполучення «інтерпретація речей»⁵⁶. Тому через посилення на цього автора спробуємо спростувати таку трактовку поняття інтерпретації.

Розкриваючи суть своєї «інтерпретації речей», О. Ф. Лосєв зазначав: «... та сама річ допускає нескінченну кількість модусів своєї власної даності; та сама річ вимагає або припускає не-

**Олексій Федорович
Лосєв (1893–1988)**

⁵⁵ Сагатовский В. Н. Философские категории авторский словарь, 2011. URL:<http://terme.ru/dictionary/1071>.

⁵⁶ Лосєв А. Ф. Самое само. Миф, число, сущность. Алексей Фёдорович Лосєв. Москва: Мысль, 1994. С. 25–44.

скінченну кількість своїх різноманітних інтерпретацій, причому жоден інтерпретативний підхід не може вичерпати річ цілком». При цьому він пояснював – річ і символ речі – це те саме. Це означає, що за Лосевим, інтерпретується річ не сама по собі («саме само»), а її інтерпретація: «Річ завжди дана в якійсь інтерпретації. У цьому сенсі будь-яка річ, якою б порожньою і беззмістовною вона не була, є, безумовно, символ, і притому обов'язково нескінченний символ, символ нескінченності, що саме тому й допускає нескінченну кількість різноманітних інтерпретацій»⁵⁷.

Отже, в цілісному, але категоріально структурованому культурному контексті завжди інтерпретуються інтерпретації, а не «голі» факти предметного світу, до чого закликають позитивістськи налаштовані науковці. Емпіричне, точкове пізнання окремого факту – це ще не інтерпретація, вона в жодному разі не може бути одномірною, абстрагованою від інших точок зору на той самий об'єкт. Мінімум інтерпретивності задається наявністю конкурентних версій предмета пізнання, що вимагає активізації комунікативних процесів, максимум – через конструювання нового смислу шляхом гармонізації, примирення альтернативних пізнавальних версій.

Таким чином, якщо порівнювати логічний зміст понять «пізнання» та «інтерпретація», то необхідно констатувати, що більш широке за обсягом поняття пізнання за змістом є значно вужчим. Це означає, що будь-яка інтерпретація є пізнанням, але не будь-яке пізнання є інтерпретацією.

На прикладі юридичної практики це можна пояснити наступним чином: факти, які входять до предмета доказування, підлягають тлумаченню в процесі їх встановлення (збирання, дослідження, оцінки), адже при їх викладі має враховуватися потенційна можливість відмови від визнання цих доказів іншою стороною, або їх відхилення судом.

Чинне законодавство України, як і більшості європейських континентальних країн, передбачає обставини, що не потребують доказування (ст. 82 ЦПК України) – безспірні, преюдиційні, загальновідомі та презюмовані⁵⁸, які первісно з'ясовуються як

⁵⁷ Лосев А. Ф. Миф – Число – Сущность. Сост. А. А. Тахо-Годи. Общ. ред. А. А. Тахо-Годи и И. И. Маханькова. Москва: Мысль, 1994. С. 333.

⁵⁸ Останній вид фактів, що не потребують доведення, на думку Т. В. Рудої, помилково не увійшов до складу ст. 82 ЦПК. Див. : Руда Т. В. Докази і доказування в цивільному процесі України і США: порівняльно-правовий аналіз. Автореф. . дис. канд. юрид. наук: 12.00.03.

сторонами, що їх визнають, так і самим судом. І на цьому етапі вони також тлумачаться, бо суд може мати обґрунтований сумнів щодо достовірності цих обставин або добровільності їх визнання. І тільки після звільнення від обов'язку доказування цих обставин судом вони не підлягають інтерпретації в повному розумінні. Однак їх пізнання не припиняється, а здійснюється лише в одному руслі розуміння, яке визначив суд, і вони можуть бути без розтлумачення включені в процес розгляду справи по суті та обґрунтування судового рішення.

Таким чином, головний теоретичний висновок щодо відмежування предмета нашого дослідження від загальнофілософського поняття пізнання полягає в тому, що інтерпретація не зводиться лише до з'ясування однієї єдиної абсолютної об'єктивної істини, а передбачає діалогове виявлення смислу об'єкта пізнання, який не може бути безособовим і обов'язково передбачає привнесення до нього суб'єктивних смислів як самих інтерпретаторів, так і відповідних суспільних смислів і цінностей, носіями яких вони є.

Практичні наслідки такого порівняння змісту понять «інтерпретація» та «пізнання» прозорі: у цивільному процесі переважна більшість доказів має не просто констатуватися – встановлення доказів потребує обов'язкового врахування комунікативного аспекту доказування.

Це логічно підводить до необхідності з'ясування змісту другої пари понять: *інтерпретація* та *доказування*.

У якості базової дефініції доказування доцільно обрати робоче визначення, яке використовує талановитий науковець і суддя Верховного Суду України К. М. Пільков. Він пропонує розуміти доказування «у широкому сенсі як діяльність з надання і оцінки аргументів, за результатами якої може бути встановлений певний факт»⁵⁹. Ураховуючи попередні наші міркування про приховану (латентну) або явну діалогічність подання доказів, саме доказування, виходячи з такого визначення, слід кваліфікувати як інтерпретацією фактів, у якій реалізуються дві перші стадії: з'ясування та роз'яснення.

К., 2012. С. 9–10. Презюмовані факти мають бути виведені з предмету доказування відповідно до змісту п. 6 ст. 81 ЦПК, який приписує, що «доказування не може ґрунтуватися на припущеннях».

⁵⁹ Пільков К. Н. Доказательства и доказывание в международном коммерческом арбитраже : Научно-практическое пособие. Киев: Освіта України, 2016. С. 9.

Цілковито погоджуючися з дефініцією К. М. Пількова, не можна повністю підтримати його оцінку нібито патологічної незлагодженості юриспруденції та формальної логіки, зокрема щодо з'ясування за їхньою допомогою поняття доказування⁶⁰. Така проблема постає удаваною, якщо задуматися над тим, чому ж український законодавець не пішов шляхом калькованого перекладу поняття рос. «доказывание» досить вживаним укр. «доведення», а використав прикметник «доказування», що дуже схожий на банальний русизм?

Досить ймовірно, що законодавець для позначення процедури з'ясування фактичних обставин справи справедливо вирішив відмежуватися від терміна, пов'язаного з логічною операцією доведення через умовивід (приміром англ. *opinion evidence*) і обрав термін «доказування» як похідний від «доказу» в значенні очевидних фактичних даних⁶¹ (ближче до англ. *evidance of fact / actual evidence*).

Розуміючи інтенцію законодавця, не варто при цьому відмовлятися від суто доктринального поняття «доведення», яке працює на всіх стадіях судового процесу (особливо на стадії ухвалення судового рішення) і більше відповідає *internal evidence* та *presumptive evidence*.

Таким чином, поняття інтерпретації допомагає більш предметно розмежувати доказування і доведення, що мають різну когнітивну природу. Отже, переважна більшість актів доказування (як триваючих та і результативних) – це інтерпретація, але суто *емпірична*, з усіма наслідками, що з цього випливають. Доведення в цивільному процесі – це *семантична* інтерпретація, і підкоряється вона саме закономірностям побудови логічних умовиводів.

Для з'ясування реального процесу *інституалізації інтерпретаційного права* варто порівняти зміст цього поняття зі змістом поняття *доктринальне право*.

Справа в тому, що термін «інтерпретаційне право» практично не вживається у вітчизняному правовому дискурсі та в цивілістиці інших пострадянських країн⁶².

⁶⁰ Там само. С. 6, 8.

⁶¹ Етимологія англ. *evidence* як «очевидності, з якої можна зробити висновки» походить з давньофранц. і засвідчена 1300 р. Див. Online Etymology Dictionary. URL: <http://www.etymonline.com/index.php>.

⁶² Веденев Ю. А. Интерпретации права как культурно–исторический феномен: категория и институт. *Актуальные проблемы российского права*. 2016. № 5 (66) май. С. 32–46.

Це пояснюється передусім тим, що сам термін «інтерпретація» не є легальним. У чинному законодавстві (у тому числі цивільному) колишніх радянських країн вживається інший термін – «тлумачення» (рос. «толкование»), що продиктовано установками модельного цивільного кодексу країн СНД (ст. 426. *Толкование договора*)⁶³.

Відповідно в доктрині права цих країн йдеться про інститут тлумачення. Проте слід визнати, що цей термін недостатньо поширений у вітчизняній цивілістиці і переважно застосовується в загальній теорії права. Наприклад, саме цей термін вживає відомий фахівець з теорії держави і права О. І. Ющик⁶⁴. «Інститут тлумачення» також поширений у вітчизняній конституціоналістиці на рівні дисертаційного дослідження⁶⁵ та в деяких проблемних статтях⁶⁶.

У науці цивільного права РФ термін «інститут тлумачення договору» (рос. институт толкования договора) на рівні монографічного дослідження використано М. Ю. Щетинкіною⁶⁷. У теорії права вживається термін «інститут тлумачення права» (рос. институт толкования права)⁶⁸, в науці конституційного права – «інститут тлумачення Конституції» (рос. институт толкования Конституции)⁶⁹, а в науці міжнародного права – «інститут тлумачення міжнародного договору» (рос. институт толкования международного договора)⁷⁰.

⁶³ Порівн: Юдін З. М. Тлумачення договору: дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. 12.00.01. Одес. нац. юрид. акад. О., 2004. 193 с. Юдін З. М. Загальна теорія інтерпретації договору: монографія. Одеса: Фенікс, 2008. 156 с.

⁶⁴ Конституція як критерій істинної політики: Діалог з ученим Олексієм Ющиком до чергової річниці прийняття Основного Закону України. *Голос України*. газета Верховної Ради України 20 червня 2019. URL: <http://www.golos.com.ua/article/318433>

⁶⁵ Сліденко І. Д. Тлумачення Конституції України: питання теорії і практики в контексті світового досвіду: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2001. 227 арк.

⁶⁶ Білоскурська О. В., Мавроді В. М. Дослідження інституту тлумачення Конституції у науці конституційного права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Випуск 6, том 1, 2017. С. 27–31; Богданевич Т. Теоретичні аспекти інституту тлумачення в конституційному праві. *Юридична наука*. № 12 (66). 2016. С. 4–10.

⁶⁷ Щетинкіна М. Ю. Пределы реализации принципа свободы договора: монографія. Москва: РАП, 2012. С. 120.

⁶⁸ Ромашов Р. А. Теория государства и права: учебник и практикум для академического бакалавриата. Москва: Издательство Юрайт, 2018. С. 346.

⁶⁹ Иванова О. М. Институт толкования Конституции в России и Франции (сравнительно-правовой анализ). *Ленинградский юридический журнал*. № 4 (18). 2009, Издательство: Ленинградский государственный университет им. А. С. Пушкина. Санкт-Петербург. С. 173–185.

⁷⁰ Маленкова В. С. Толкование международных договоров. *Евразийский Союз Ученых (ЕСУ)*. № 10 (19), 2015. Юридические науки. С. 82–83.

Те, що в українському правознавстві не вживається термін, який походить з лат. *ius interpretatio* та англ. *law of interpretation*, зовсім не означає, що в нашій країні нічого не свідчить про формування інтерпретаційного права. Усвідомлення такого інституту в Україні відбувається з позицій парадигми інтерпретації права, іншої, ніж у західних країнах. Саме тому замість «інтерпретаційного права» переважно використовується термін доктринальне право, який трактується з установкою на проблему джерельності правової доктрини.

Саме тому західні підходи до з'ясування проблем інтерпретаційного права необхідно порівнювати з вітчизняними дослідженнями проблематики доктринального права. Так, І. В. Семеніхін здійснив теоретичне дослідження питання визнання статусу доктринального права⁷¹, а проблему джерельності доктрини в праві дослідила М. В. Кармаліта на рівні кандидатської дисертації⁷². Ця проблематика є предметом різних статей дискусійного плану, серед яких варто виділити роботи, які здійснили Є. П. Євграфова⁷³, Л. О. Корчевна⁷⁴, М. Є. Мочульська⁷⁵, Л. В. Петрова⁷⁶, В. А. Трофименко⁷⁷.

Серед праць російських науковців, які розробляли доктринальну проблематику, заслуговують на увагу докторська дисертація Т. М. Пряхіної⁷⁸, кандидатські дисертації, які захистили С. В. Батурина⁷⁹, А. О. Васильєв⁸⁰, О. О. Зозуля⁸¹, Є. О. Мада-

⁷¹ Семеніхін І. В. Правова доктрина в системі юридичної науки та практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Харків, 2012. 20 с. Семеніхін І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз. Наук. ред. О. В. Петришин. Харків: Юрайт, 2012. 88 с.

⁷² Кармаліта М. В. Правова доктрина – джерело (форма) права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2011. 21 с.

⁷³ Євграфова Є. П. Доктрини і концепції в правовій системі України: форми і сфери застосування. *Право України*. 2010. № 5. С. 77–84; Євграфова Є. П. Дослідження правової доктрини в контексті системи джерел права. *Право України*. 2011. № 1. С. 337–344.

⁷⁴ Корчевна Л. О. Доктрина як джерело права. *Юрид. Україна*. 2004. № 11. С. 4–7.

⁷⁵ Мочульська М. Є. Зародження правової доктрини як юридичного феномену. *Вісн. Львів. ун-ту: юрид. серія*. 2010. Вип. 51. С. 3–9.

⁷⁶ Петрова Л. В. Правова доктрина як джерело права (досвід філософії доктринального права). Сб. крат. тез. и науч. сообщ. науч.–практ. конф. по итогам науч.–исслед. работ, выполнен. профессорско–преподават. составом Украин. гос. юрид. акад. в 1993 г. Ред. и предисл. Н. И. Панов и др. Харків: Укр. юрид. акад., 1994. С. 6–8.

⁷⁷ Трофименко В. А. Правова доктрина – основа формування правової системи країни. *Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого*. 2009. № 2. С. 85–95.

⁷⁸ Пряхіна Т. М. Конституционная доктрина современной России: дис. ... д–ра юрид. наук: 12.00.02. Саратов, 2004. 510 с.

⁷⁹ Батурина С. В. Традиции российской правовой доктрины: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Краснодар, 2008. 185 с.

⁸⁰ Васильєв А. А. Правова доктрина как источник права: историко-теоретические вопросы : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Барнаул, 2007. 192 с. Васильєв А. А. Правова доктрина как источник права: вопросы истории и теории. Алт. гос. ун-т. Юрид. фак.

єв⁸², Р. В. Пузиків⁸³, колективна монографія С. О. Дробишевського та Т. М. Данцевої⁸⁴, а також полемічні статті, авторами яких є С. В. Бошно⁸⁵, І. С. Зеленкевич⁸⁶, Н. А. Понетайкіна⁸⁷, М. А. Придворов⁸⁸. Доктрину права також спеціально з'ясував білоруський дослідник В. В. Дервоєд⁸⁹.

Надзвичайно продуктивними для логіки дослідження є редукції понять *ius interpretatio* та *law of interpretation*, побудовані на основі текстологічного аналізу відповідно латинських та англійських джерел пізнання та представлені в монографічному дослідженні «Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії»⁹⁰.

Однак найбільш важливими для з'ясування змісту та структури інституту інтерпретації є підстави поділу понять, які були покладені в підґрунтя відповідних терміносистем.

Недостатньо дослідженою і тому найменш розгалуженою є система понять *ius interpretatio*, яка містить такі кваліфікуючі ознаки:

1. Пануюча загальнокультурна парадигма.
2. Провідні суб'єкти інтерпретації.
3. Головні об'єкти інтерпретації.

Барнаул, 2008. 187 с. Васильев А. А. Правовая доктрина как источник права: вопросы теории и истории. Москва: Юрлитинформ, 2009. 268 с.

⁸¹ Зозуля А. А. Доктрина в современном праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Санкт-Петербург, 2006. 232 с.

⁸² Мадаев Е. О. Доктрина в правовой системе Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Иркутск, 2012. 254 с.

⁸³ Пузиков Р. В. Юридическая доктрина в сфере правового регулирования (проблемы теории и практики): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Тамбов, 2003. 213 с.

⁸⁴ Дробышевский С. А., Данцева Т. Н. Формальные источники права. Москва: ИНФРА-М, 2011. 160 с.

⁸⁵ Бошно С. В. Доктринальные и другие нетрадиционные формы права. Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии: дайджест официальных материалов и публикаций периодической печати. 2003. № 16 (II). С. 82–91.

⁸⁶ Зеленкевич И. С. Правовая доктрина и правовая наука: некоторые аспекты соотношения и использования в качестве источников права. *Северо-Восточный научный журнал*. 2010. № 2. С. 42–47; Зеленкевич И. С. Понятие правовой доктрины как источника современного российского права. *Вестник Северо-Восточного государственного университета*. 2011. Т. 15. № 15. С. 118–121.

⁸⁷ Понетайкина Н. А. Юридическая (правовая) доктрина как источник в современном праве. *Право и практика: науч. тр. Киров. Ин-та Моск. гос. юр. акад. им. О. Е. Кутафина*. 2009. № 6. С. 75–77.

⁸⁸ Придворов Н. А., Пузиков Р. В. Юридическая доктрина как источник права России: понятие, сущность, методологические аспекты. *Теоретико-методологические проблемы права*. под ред. М. Н. Марченко. Москва: Зерцало-М, 2007. Вып. 2. С. 213–235.

⁸⁹ Дервоєд В. В. Доктрина (наука) в качестве источника права в Республике Беларусь : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Минск, 2006. 21 с.

⁹⁰ Таблиця вперше наведена у виданні: Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 1. С. 305–326.

4. Предмет певного акту інтерпретації.
 5. Основні способи інтерпретації.
 6. Головні критерії загальної оцінки інтерпретації.
 7. Процес інтерпретації та його етапи.
 8. Результати інтерпретації.
- (Докладніше див. Додаток, таблиця 1).

Навпаки, терміносистема *law of interpretation* виявилася значно складнішою та базується на таких класифікуючих ознаках, що лише частково корелюють з попередньою системою понять:

1. Соціокультурний статус поняття інтерпретації.
 2. Загальні характеристики інтерпретаційної ситуації.
 3. Суб'єктний склад інтерпретаційних відносин.
 4. Головні об'єкти інтерпретації.
 5. Предмет правової інтерпретації.
 6. Основні стратегії вибору інтерпретаційних систем.
 7. Загальна характеристика основних підходів до інтерпретації (інтерпретаційних систем).
 8. Структура та зміст підходів до інтерпретації (інтерпретаційних систем).
 9. Домінантна інтерпретаційна система.
 10. Оцінювання процесу та результату інтерпретації.
- (Див. Додаток, таблиця 2).

Попереднє з'ясування категоріального статусу поняття інтерпретації та його співвідношення з іншими термінами відкриває можливість перейти до концептуального обґрунтування методологічних засад формування цивілістичного інституту інтерпретації в європейському контрактному праві.

1.3. Доктринальні джерела сучасного цивілістичного інституту інтерпретації в договірному праві

Існує певна логіка розгляду цієї групи джерел зі з'ясування пострадянської доктрини інтерпретації правочинів та договорів, що об'єктивно перебуває на стадії свого формування.

У процесі становлення цивілістичної теорії договірної інтерпретації нагромаджено значний ідейний та методологічний базис для її інституалізації. Перш за все необхідно виділити фундаментальні праці в цьому напрямі, створені такими віт-

чизняними цивілістами, як О. А. Беляєвич⁹¹, С. М. Бервено⁹², В. В. Луць⁹³, З. М. Юдін⁹⁴.

Актуальність інтерпретаційної проблематики в сучасному контрактінігу знаходить своє віддзеркалення в певному зростанні публікацій в науково-правовій періодиці, що спостерігається останніми роками. Серед цих робіт виокремлюються праці, авторами яких є: В. К. Антошкіна⁹⁵, В. С. Бігун⁹⁶, Л. К. Веретельник⁹⁷, І. В. Давидова⁹⁸, Ю. В. Кошиль⁹⁹, А. В. Нижний¹⁰⁰, Я. М. Романюк¹⁰¹, В. Г. Ротань, І. Л. Самсін, А. Г. Ярема¹⁰², В. А. Яценко¹⁰³.

Схожі процеси відбуваються в російському правовому дискурсі. Серед авторів подібних досліджень виділяються такі

⁹¹ Беляєвич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти) : моногр. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 592 с.

⁹² Бервено С. М. Проблеми договірного права України: монографія Київ: Юрінком Інтер, 2006. 392 с.

⁹³ Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності: Навч. Посібник. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 576 с.

⁹⁴ Юдін З. М. Загальна теорія інтерпретації договору : монографія. О. : Фенікс, 2008. 156 с.; Юдін З. М. Тлумачення договору: дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. 12.00.01; Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2004. 193 с.

⁹⁵ Антошкіна В. К. Способи і формула тлумачення цивільно-правових договорів. *Revista științifică internațională "supremația dreptului" Междунаро́дний нау́чний жу́рнал «Верховенство права»*. № 1, 2018. С. 141–147; Антошкіна В. К. Способи і правила тлумачення норм права та договорів. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 4 (29) Том 1, 2019. С. 8–14.

⁹⁶ Бігун В. Мовно-правничі аспекти зовнішньоекономічних договорів (контрактів). *Юридичний журнал*. № 2. 2004. С. 25–33.

⁹⁷ Веретельник Л. К. Тлумачення цивільно-правових договорів за законодавством європейських країн. *Право і безпека : наук. журн.* 2011. N 1. С. 248–251; Веретельник Л. К. Тлумачення цивільно-правового договору. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1 (52). С. 279–289. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2011_1_38

⁹⁸ Давидова І. В. До питання про засади тлумачення змісту господарського договору. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 23. С. 22–25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/-Chas_2017_23_7

⁹⁹ Кошиль Ю. В. Роль каузи у тлумаченні договору. *Університетські наукові записки*. 2007. № 1. С. 141–145.

¹⁰⁰ Нижний А. В. Конвалідація нікчемних цивільно-правових договорів, укладених з порушенням обов'язкової форми. *Вісник Запорізького націо-нального університету*. Серія Право. 2010. № 4. С. 75–79.

¹⁰¹ Романюк Я. М. Невизначеність умов договору як підстава для його тлумачення. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 36–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2016_12_7.

¹⁰² Ротань В. Г., Самсін І. Л., Ярема А. Г. та ін. Новітнє вчення про тлумачення правових актів: навч. посіб. з курсу тлумачення правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і кандидатів на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / Відп. ред., кер. авт. кол. В. Г. Ротань. Харків: Право, 2013. 752 с.

¹⁰³ Яценко В. А. Принципи та правила тлумачення договору. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична*. 2017. Вип. 1. С. 110–119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2017_1_14.

вчені, як: А. К. Байрамкулов¹⁰⁴, І. В. Бекленіщева¹⁰⁵, К. О. Березіна¹⁰⁶, М. І. Брагінський та В. В. Вітрянський¹⁰⁷, Н. Г. Вілкова¹⁰⁸, М. М. Вопленко¹⁰⁹, М. Ф. Казанцев¹¹⁰, Л. В. Соцуро¹¹¹, Н. В. Степанюк¹¹², О. Ф. Черданцев¹¹³ та інші.

Отже, незважаючи на те, що цілісна теорія договірної тлумачення ще не сформувалася, для її розробки вже існують необхідні теоретико-методологічні передумови.

Тому особливе місце серед доктринальних джерел даного дослідження займатимуть роботи, присвячені *проблематиці загальноправової методології*, авторами яких є: О. Г. Данильян, М. С. Кельман, А. М. Колодій, М. В. Костицький, І. І. Котюк, А. М. Кучук, Н. В. Кушакова-Костицька, Ю. М. Оборотов, П. С. Пацурківський, Л. В. Петрова, П. М. Рабінович. На особливу увагу заслуговує класичне академічне видання – монографія «Методологія в праві» за авторством І. А. Безклубого, І. С. Гриценка, М. І. Козюбри, у якій системно розглядаються загальноправові аспекти методології¹¹⁴.

До цієї групи джерел слід додати доктринальні праці з *цивілістичної методології*, які можна визначити як «безпосередньо родові». До них належать праці таких вітчизняних фахівців, що працюють у сфері приватного права, як: О. В. Безух, О. В. Гетманцев, О. В. Дзера, О. П. Дзьобань, А. І. Дрішлюк,

¹⁰⁴ Байрамкулов А. К. Особенности толкования договора в российском гражданском праве : дис. на соискание учен. степ. канд. юридических наук. Специальность 12.00.03; науч. рук. О. Н. Садиков. Москва, 2015. 256 с.

¹⁰⁵ Бекленіщева І. В. Гражданско-правовой договор: классическая традиция и современные тенденции. Москва: Статут, 2006. 204 с.

¹⁰⁶ Березіна Е. А. Толкование договора как вид юридического толкования : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03; Уральская государственная юридическая академия. Екатеринбург, 2001. 226 с.

¹⁰⁷ Брагінський М. І., Вітрянський В. В. Договорное право: В 4-х кн. Кн. 1. Изд. 2-е. Общие положения. Москва: Статут, 2003. 848 с.

¹⁰⁸ Вілкова Н. Г. Договорное право в международном обороте. Москва : Статут 2004. 510 с.

¹⁰⁹ Вопленко Н. Н. Толкование права. Волгоград : Изд-во Волгоградского госуниверситета, 2007. 126 с.

¹¹⁰ Казанцев М. Ф. Понимание гражданско-правового договора: традиционные взгляды и новые подходы. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук*. Екатеринбург, 2002. 2002 Вып. 3. С. 257–282.

¹¹¹ Соцуро Л. В. Толкование договора судом. Москва : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. 216 с.

¹¹² Степанюк Н. В. Толкование гражданско-правового договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право». Москва, 2008. 213 с.

¹¹³ Черданцев А. Ф. Толкование права и договора : Учеб. пособ. для ву-зов. Москва : Юнити-Дана, 2003. 381 с.

¹¹⁴ Безклубий І. А., Гриценка І. С., Козюбра М. І. та ін. Методологія в праві: монографія; за заг. ред. І. Безклубого. Київ Грамота, 2017. 658 с.

О. Д. Крупчан, Н. С. Кузнецова, О. Є. Кухарев, І. П. Лихолат, В. В. Луць, О. С. Мазур, Р. А. Майданик, О. В. Меленко, Є. О. Мічурін, О. М. Прокопенко, С. А. Степанов, Є. О. Харитонов, Р. Б. Шишка, В. Л. Яроцький.

Важливе методологічне значення мають дослідження, пов'язані з проблематикою *герменевтики*, які торкаються багатьох правових питань

Серед них на перше місце слід поставити роботи видатного герменевтика права Антона Антоновича Козловського (1959–2020)¹¹⁵, підручник «Філософія права» за редакцією О. Г. Данильяна¹¹⁶, а також серію статей з питань філософсько-герменевтичного методу в правових дослідженнях, авторами яких є О. П. Дзьобань та В. Л. Яроцький¹¹⁷. Заслужують на увагу праці таких філософів права, як: І. А. Бальжик, В. М. Брижко, О. П. Донченко, В. В. Завальнюк, С. М. Квіт, М. В. Мамич, Л. Г. Удовіка та інші.

До цих суто філософських робіт за рівнем узагальнення слід додати ті, що стосуються питання розробки герменевтичного методу. Авторами герменевтико-методологічних робіт є такі науковці, як Р. М. Бірюков, Л. М. Бойко, І. В. Гетьман, В. В. Гончаров, М. А. Дамірлі, В. В. Дудченко, Т. В. Дружиніна-Сендецька, І. С. Кривцова, О. О. Мережко, Ю. М. Оборотов, А. О. Фальковський.

Окрім філософсько-методологічних питань герменевтики у вітчизняному правознавстві дослідженню підлягають суто наукові, загальнотеоретичні аспекти правової герменевтики. У зв'язку з цим йдеться про праці, авторами яких є: Д. О. Бочаров, Ю. Л. Власов, Т. І. Дудаш, С. Б. Карвацька, І. П. Косцова, О. В. Кресін, Я. Л. Москаленко, П. М. Рабінович, С. В. Ромашкін, Н. І. Сатохіна, О. В. Стівба, Л. М. Сумарокова, Л. І. Чулінда, К. О. Шелестов.

¹¹⁵ Козловський А. А. Гносеологічна природа права (філософсько-правовий аналіз) : Автореф. дис. .. д-ра юрид. наук: 12.00.12. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2000. 40 с.

¹¹⁶ Данильян О. Г., Дзьобан О. П., Максимов С. І. та ін. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2017. 208 с.

¹¹⁷ Дзьобань О. П., Яроцький В. Л. Герменевтичний метод у сучасних цивілістичних дослідженнях: до питання про доцільність застосування. *Інформація і право*. Київ, 2017. № 2 (21). С. 5–12; Дзьобань О. П., Яроцький В. Л. Общеметодологические и эвристические аспекты современных цивилистических исследований. *Методология исследования проблем цивилистики: сб. ст. посвящ. памяти проф. А.А. Пушкина; под ред. Ю.М. Жорнокуя и С. А. Слипченко*. Харків: Право, 2017. С. 176–205.

Водночас необхідно підкреслити, що процес формування цивілістичної герменевтики, методологічні засади якого закладені у фундаментальних працях Р. А. Майданика¹¹⁸, Є. О. Харитонова та О. І. Харитонової¹¹⁹, ще тільки розгортається в нашій країні. Окремі спроби деталізувати такі дослідження¹²⁰ дають підстави вважати, що цивілістична герменевтика невдовзі досягне необхідного рівня розвинутості.

Дотичним для правової герменевтики є такий напрям досліджень, як правова семіотика, фундаментальні засади якої в нашій країні закладено докторською дисертацією (2013 р.) та монографіями (2008, 2013 рр.) львівської дослідниці О. М. Балинської¹²¹, а також доробком таких учених, як В. С. Бігун, Д. О. Бочаров, О. О. Мережко, О. В. Павлишин. Семіотичні дослідження права здійснюються в Росії (А. А. Денісова, І. А. Ісаєв, А. К. Саркісов) та в Білорусії (Н. Ф. Ковкель).

Однак найбільш докладно доктринальні джерела інституту тлумачення права, які були створені на пострадянському просторі, репрезентовані в працях, що належать до теорії держави і права.

Засади цього напрямку досліджень закладені в працях таких радянських і пострадянських теоретиків держави і права, як С. С. Алексєєв, О. О. Березина, А. Б. Венгеров, С. Й. Вильнянський, Я. С. Вольфовська, М. М. Вопленко; О. А. Герцензон, С. О. Голунський, П. С. Граціанський, Н. Л. Гранат, М. М. Гродзинський, А. І. Денисов, П. С. Елькінд, Р. В. Енгибарян, О. М. Ерделевський, О. М. Колесникова, А. Д. Корецький, А. В. Костікова, Ю. К. Краснов, В. В. Лазарєв, М. М. Марченко, Т. Я. Насирова, Г. В. Назаренко, П. Є. Недбайло, О. В. Осіпов, А. С. Піголкін, С. В. Сарбаш, Б. М. Сейнароєв, Л. В. Соцуро, М. С. Строгович, В. М. Сирих, В. О. Суслов, М. С. Тимофєєв, М. Ю. Тихомиров, Л. В. Тихомирова, Ю. Г. Ткачеко, О. С. Тю-

¹¹⁸ Майданик Р. А. Розвиток приватного права України: монографія. Київ: Алерта, 2016. 226 с.

¹¹⁹ Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Приватне право як концепт: пошук парадигми: монографія. Одеса: Фенікс, 2014. 804 с.

¹²⁰ Кобзар А. В. Реорганізація і реструктуризація: цивільно-правова інтерпретація. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 284–290. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2009_50_45.

¹²¹ Балинська О. М. Семіотика права як філософсько-правова парадигма: автореферат дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 32 с. Балинська О. М. *Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід: [монографія]*. Львів: ПАІС, 2008. 212 с. Балинська О. М. *Семіотика права: монографія*. Львів. держ. Ун-т внутр. справ. Львів: ЛДУВС, 2013. 415 с.

тюнікова, О. Ф. Черданцев, А. С. Шабуров, О. С. Шляпошніков, Л. С. Явич.

На особливу увагу заслуговують праці вітчизняних правознавців, які обрали предметом своїх досліджень питання тлумачення в праві. Це такі українські автори, як: В. К. Антошкіна, С. В. Бобровник, Ю. Л. Власов, В. В. Гончаров, І. А. Діковська, В. І. Жуков, В. Я. Карабань, К. Л. Каращук, В. В. Копейчиков, В. М. Косович, М. В. Котенко, В. О. Котюк, О. І. Костенко, А. А. Козловський, М. І. Козюбра, І. Ю. Кретова, В. П. Нагребельний, В. Ф. Малента, Б. В. Малишев, Л. Г. Матвєєва, Д. М. Михайлович, О. В. Москалюк, С. В. Прийма, П. М. Рабінович, С. П. Рабінович, В. Г. Ротань, А. О. Селіванов, І. А. Сердюк, І. Д. Сліденко, Ю. М. Тодика, С. Є. Федик, Л. І. Чулінда, З. М. Юдін.

Показовою є тематика дисертаційних досліджень з цієї проблематики. Так, у російській науці найбільшу кількість дисертацій з цих питань захищено саме в галузі загальної теорії та філософії права. До переліку таких досліджень необхідно внести роботи таких авторів, як С. Г. Пішина (2000 р.); О. О. Березина (2001 р.); О. Є. Писаревський (2004 р.); Г. М. Надйожин (2005 р.); Я. С. Вольфовська (2007 р.); Д. М. Левіна (2007 р.); О. І. Рулев (2009 р.); О. М. Гермашев (2010 р.); А. В. Костікова (2013) та ін.¹²² Окремо виділяються роботи в галузі міжнародного публічного права, авторами яких є Ель Могазі Ель Бодраві Ахмед (1993 р.) та Е. Л. Садикова (1994 р.), а також кандидатська дисертація Н. В. Степанюк (2008 р.), у якій досліджено загальні питання тлумачення змісту цивільно-правового договору¹²³.

Подібний тренд спостерігається і в правовій науці України. У галузі теорії та історії держави і права загальним питанням тлумачення приділяли увагу в своїх дисертаціях В. М. Косович (1996 р.); С. Є. Федик (2002 р.); Л. І. Чулінда (2003 р.); Д. М. Михайлович (2003 р.); Л. Г. Матвєєва (2005); О. І. Костенко (2011); В. В. Гончаров (2012 р.), І. П. Косцова (2016 р.).

¹²² Джерела наведені в хронологічному порядку.

¹²³ Степанюк Н. В. Толкование гражданско-правового договора: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право». Москва, 2008. 213 с.

На дисертаційному рівні цивілістичні питання правового тлумачення вивчав також В. Я. Карабань (2007 р.)¹²⁴. Загальні питання тлумачення договорів порушив З. М. Юдін у своїй кандидатській дисертації (2004 р.)¹²⁵ та монографії «Загальна теорія інтерпретації договору»¹²⁶.

Як ми згодом переконаємось, найбільш важливим для логіки дослідження є з'ясування наукових досліджень у західній юриспруденції як головного джерела модернізації інституту договірної тлумачення.

Найбільш загальним трендом розвитку західної доктрини приватноправової інтерпретації є те, що ця складова юриспруденції має переважно філософсько-правовий характер і закладена була класиком німецької філософії Георгом Вільгельмом Фрідріхом Гегелем (Georg Wilhelm Friedrich Hegel 1770–1831) у його праці «Філософія права» *Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Grundlinien der Philosophie des Rechts* – буквально *Засади природного права і науки про державу. Підґрунтя філософії права* (1820 р.)¹²⁷.

На епістемологію права, до якої належить інтерпретаційна, герменевтико-правова проблематика, найбільший вплив справило вчення іншого засновника німецької класичної філософії – Іммануїла Канта (Immanuel Kant; 1724–1804). Показово, що всі найбільш значущі спроби побудувати теорії правової інтерпретації ґрунтуються на кантіанських та неокантіанських філософських засадах. Приміром простежується зв'язок трансцендентальної філософії Канта з лінгвістичним вченням *парадигматики*, репрезентованим працями Е. Сепіра (E. Sapir) і Б. Л. Уорфа (B. L. Whorf), Т. С. Куна (T. S. Kuhn). Д. Блура (D. Bloor), Е. Дюркгейма (E. Durkheim), П. Бурдьє (P. Bourdieu) та психологічним вченням про *архетипи* К. Г. Юнга (C. G. Jung).

¹²⁴ Карабань В. Я. Тлумачення актів цивільного законодавства України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2007. 193 с.

¹²⁵ Юдін З. М. Тлумачення договору: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Одеса, 2004. 193 с.

¹²⁶ Юдін З. М. Загальна теорія інтерпретації договору: монографія. Одеса: Фенікс, 2008. 156 с.

¹²⁷ Hegel, G. W. F. Grundlinien der Philosophie des Rechts. Band 7, Frankfurt a. M. 1979, S. 11. Erstdruck: Berlin (Nicolai) 1820, vordatiert auf 1821. URL: <http://www.zeno.org/nid/20009181148>; Гегель Г. В. Ф. Філософія права. Пер. с нем.: ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсисянц. Москва: Мысль, 1990. 524 [2] с.

Співзвучним до парадигматики є культурологічне вчення *еволюціонізму*, яке представлене працями Л. Г. Моргана (L. H. Morgan), Г. Спенсера (H. Spencer), Ш. Летурно (Ch. Létourneau), А. Бастіана (A. Bastian), Е. Б. Тайлора (E. B. Tylor), Дж. Д. Фрейзера (J. G. Frazer), Л. А. Уайта (L. A. White), А. Ф. Берра (H. F. Berr)¹²⁸. Зараз цей напрям репрезентований вченнями: (1) *кроскультурної взаємодії*, представниками якого є Р. Бріслін (R.W.Brislin), Г. Трайандіс (H. C. Triandis), Дж. Беррі (J.W. Berry), Д. Мацумото (D.Matsumoto) та інші дослідники; (2) *історичної аксіології*, основні постулати якої викладено в працях Ж. Дюбі (G. Duby), Ж. Ле Гоффа (J. Le Goff) Ф. Боаса (F.Boas) та Г. Міттіца (H. Mitteis).

**Томас Рід
(1710–1796)**

Особливе місце в розвитку філософсько-інтерпретаційної проблематики посідають праці представників філософії здорового глузду, яку найбільш активно розробляла Шотландська школа здорового глузду (*Scottish School of Common Sense*). На формування цієї філософської школи помітний ідейний вплив послідовно здійснили праці британських мислителів; Дж. Берклі (G. Berkeley), Д. Юма (D.Hume), Ф. Хатчесона (F. Hutcheson), Дж. Батлера (J. Butler), В. Пейлі (W. Paley), Е. Е. Купера графа Шефтсбері (A. A. Cooper, Earl of Shaftesbury).

Безпосереднім засновником цієї філософської школи є шотландський мислитель Томас Рід (Thomas Reid), разом з яким брали участь у розробці цього вчення: Дж. Бітті (J. Beattie), Д. Стюарт (D.Stewart), В. Гамільтон (W. Hamilton). У подальшому розробниками філософії здорового глузду стали: Дж. Освалд (J. Oswald); Дж. Кемпбелл (G. Campbell); Г. Хоум (H. Home); Т. Дж. Смоллет (T. G. Smollett); А. Фергюсон (A. Ferguson). Послідовниками Томаса Ріда у Новітній Час є: С. А. Грейв (S. A. Grave), Н. Деніелс (N. Daniels), Р. Олсон

¹²⁸ Автори наведені в хронологічному порядку.

(R. Olson), С. Хук (S. Hook), Ж. Марітен (J. Maritain), Д. Катц (J. Katz) та інші.

Однак найбільш впливовим вченням інтерпретації в межах західноєвропейської культурно-правової традиції є філософська герменевтика, засновниками якої визнаються: Ф. Д. Е. Шлейєрмахер (F. D. E. Schleiermacher), В. Дільтей (W. Dilthey), М. Гайдеггер (M. Heidegger), Г.-Г. Гадамер (H.-G. Gadamer), П. Рікер (P. Ricoeur), Е. Г. А. Гуссерль (E. G. A. Husserl), Г. Бук (G. Buck), А. Ортіс-Осес (A. Ortíz-Osés), М. Бішо (M. Beuchot), Ж. Дерріда (J. Derrida), Е. Д. Хірш (E. D. Hirsch), Ю. Габермас (J. Habermas).

Філософська герменевтика підготувала створення постмодерністського науково-правового вчення, що отримало назву європейської правової герменевтики або юридичного інтерпретивізму (*legal interpretivism*). Цей напрям правознавства, що безпосередньо належить до предметної сфери нашого дослідження, розробляли Еміліо Бетті (Emilio Betti), Гельмут Коінг (Helmut Coing), Роналд Дворкін (Ronald Dworkin) і продовжує працювати в цій сфері Ентоні Гіденс (Anthony Giddens, Baron Giddens).

Європейській правовій герменевтиці опонує інший напрям досліджень під назвою економічний аналіз права (*law and economics* або *economic analysis of law*), в ідейному підґрунті якого знаходяться праці британського економіста Лайонела Чарлза Роббінса (Lionel Charles Robbins), Гері Стенлі Беккера (Gary Becker), Роналда Гарі Коуза (Ronald Harry Coase), Дугласа Сесіла Норта (Douglass Cecil North), Олівера Вільямсона (Oliver E. Williamson) та Елінор Остром (Elinor Ostrom)¹²⁹. Серед тих робіт, які спрямовані на дослідження інтерпретаційної проблематики, необхідно виокремити праці таких представників економічного аналізу права, як Джордж М. Коен (George M. Cohen), Річард Аллен Познер (Richard Allen Posner), Richard A. Posner, Стівен Шавелл (Steven Shavell), Симона М. Сепе (Simone M. Sepe).

Окрему позицію щодо правової герменевтики та економічного аналізу права займає західна *правова семіотика*

¹²⁹ Гайдулін О. О. Економічний аналіз європейського контрактного права (European contract law and economics). *Європейські перспективи*. № 5, 2013. С. 145–149; Krupchan O. D., Haidulin O. O., Kochyn V. V., Bernatskyi M. V., Kochyna K. A. Economic activity of legal entities: Elimination of the dualism of legal regulation in the context of convergence with european private law. *Asia Life Sciences*, 2020, (1), P. 1–19.

(англ. *semiotics of law, law and semiotics, legal semiotics*), у межах якої особливо виділяються праці американської дослідниці Роберти Кевельзон (Roberta «Bobbie» Kevelson; 1931–1998), однієї з засновниць правової семіотики¹³⁰, а також доробки таких вчених, як Джек М. Балкін (Jack M. Balkin), Ян Брукман (Jan M. Broekman), Енн Вагнер (Anne Wagner), Вадим Вереніч (Vadim Verenich), Бернард С. Джексон (Bernard S. Jackson), Френсіс Дж. Моотц (Francis J. Mootz), Трейсі Саммерфілд (Tracey Summerfield)¹³¹.

Значно більше уваги, ніж у вітчизняному правознавстві, приділяється питанням інтерпретації права в межах західної науково-правової традиції компаративного права, фундаторами якої є Дж. Кент (J. Kent), Дж. Сторі (J. Story), Г. Дж. С. Мейн (H. J. S. Maine), Е. Ламбер (E. Lambert), Р. Салей (R. Saleilles), Р. Давид (R. David), К. Цвайгерт (K. Zweigert), Г. Кьотц (H. Kötz), Р. Леже (R. Legeais). Серед робіт, представлених у цьому напрямі, особливу увагу слід приділити працям таких відомих дослідників, як Кетрін Вальке (Catherine Valcke)¹³² та Рейнхард Ціммерманн (Reinhard Zimmermann)¹³³, а також монографічним дослідженням Едвіна Корвіна Маккіга (Edwin Corwin McKeag)¹³⁴ та Андрія Мармора (Andrei Marmor)¹³⁵, а також науковій періодиці, де найбільш показовими є роботи Клауса Пітера Бергера (Klaus Peter

¹³⁰ Kevelson R. Law and semiotics. Vol. 1. Plenum Press, 1 бер. 1988. 362 P.. Kevelson, R. Law and semiotics. Vol. 2. Plenum Press, 1 бер. 1989. 368 P. Kevelson R. Law and semiotics. Vol. 3. Plenum Press, 31 серп. 1990. 404 p.

¹³¹ Balkin J. M. The Promise of Legal Semiotics. *U. Texas L. Rev.* 1831 (1991). P. 1831–1852; Jackson Bernard S. Semiotics and Legal Theory. London: Routledge & Kegan Paul, 1987. 373 P. Jackson Bernard S. Making sense in law: linguistic, psychological, and semiotic perspectives. Deborah Charles Publications, 1995. 516 P. Jan M. Broekman, Francis J. Mootz. The Semiotics of Law in Legal Education. Springer, 2011. 266 P. Anne Wagner Jan M. Broekman. Prospects of Legal Semiotics. Springer, 2010. 269 p. Anne Wagner, Tracey Summerfield, Farid Samir Benavides Vanegas. Contemporary Issues of the Semiotics of Law: Cultural and Symbolic Analyses of Law in a Global Context. Hart, 2005. 275 pp.; Verenich, V. The Semiotic Model of Legal Reasoning. *International Journal of Law, Language & Discourse*, 2012, 2(3). P. 25–58.

¹³² Valcke, C. Comparing Law: Comparative Law as Reconstruction of Collective Commitments. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. xiv + 232 pp. Valcke, C. Contractual Interpretation at Common Law and Civil Law: An Exercise in Comparative Legal Rhetoric.. Exploring Contract Law, J. Neyers, ed., Hart Publisher, 2008. 38 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=1132364>; Valcke, Catherine, On Comparing French and English Contract Law: Insights from Social Contract Theory (January 16, 2009). 26 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=1328923> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1328923>; Valcke C. Convergence and Divergence between the English, French, and German Conceptions of Contract. *European Review of Private Law*. Vol. 16, No. 1, 2008. P. 29–62.

¹³³ Zimmermann R. Comparative Foundations of European Law of Set-Off and Prescription. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 182 P.

¹³⁴ McKeag, Edwin C. Mistake in Contract: A Study in Comparative Jurisprudence. New York: Columbia University Press, 1905. Reprinted 2003 by The Lawbook Exchange, Ltd, 2003. 132 pp.

¹³⁵ Marmor A. Interpretation and Legal Theory. Hart Publishing; 2 edition (2005). 185 P.

Berger)¹³⁶, Девіда Маклаулана (David McLauchlan)¹³⁷ та відомого ірландського судді Джона Л. Мюррея (John L. Murray)¹³⁸.

Однак світовій історії правової науки відомі спроби створення не лише філософсько-правової герменевтики, а й спеціальної теорії правової інтерпретації. Серед таких проектів найбільш відомим є той, що реалізований у працях австрійського та американського юриста і філософа права Ганса Кельзена (Hans Kelsen; 1881–1973)¹³⁹. Слід долучити також монографічні дослідження, здійснені такими авторами, як: Елспет Еттвулл (Elspeth Attwooll)¹⁴⁰, Умберто Авіла (Humberto Ávila)¹⁴¹, Ахарон Барак (Aharon Barak)¹⁴², Костас Дузінас (Costas Douzinas)¹⁴³, Герберт Ліонель Адольф Харт (Herbert Lionel Adolphus Hart)¹⁴⁴, Григорі Лейх (Gregory Leyh)¹⁴⁵, Генрік Палмер Олсен (Henrik Palmer Olsen)¹⁴⁶, Єжи Стельмах (Jerzy Stelmach)¹⁴⁷, Адріан Вермеул (Adrian Vermeule)¹⁴⁸. З останніх робіт у цьому напрямі слід згадати монографію П'єрлуїджі Кіассоні (Pierluigi Chiassoni) під назвою «Інтерпретація без правди: реалістичне розслідування» (*Interpretation without Truth: A Realistic Enquiry*)¹⁴⁹, а також низку статей таких теоретиків

¹³⁶ Berger K. P. Harmonisation of European Contract Law: The Influence of Comparative Law. *International & Comparative Law Quarterly*. 2001. Vol. 50. Part 4. P. 877–900.

¹³⁷ McLauchlan D. The New Law of Contract Interpretation. (2000) 19(2) NZULR. P. 147–176.

¹³⁸ John L. Murray Methods of Interpretation: Comparative Law Method. Accessed 10 May 2019. P. 39–47. URL: https://curia.europa.eu/common/dpi/col_murray.pdf

¹³⁹ Kelsen, H. On the theory of interpretation. Translated by Bonnie Litschewski Paulson and Stanley L Paulson. *Legal Studies*. Volume 10, Issue 2, July 1990. P. 127–135.

¹⁴⁰ Attwooll E. The Tapestry of the Law. Scotland, Legal Culture and Legal Theory. Springer Science & Business Media, 1997. 256 pp.

¹⁴¹ Ávila H. Theory of Legal Principles. Translated by Todeschini, Jorge. New York: Springer, 2007. 154 pp.

¹⁴² Barak, A. Purposive Interpretation in Law.. Translated from the Hebrew by Sari Bashi. Princeton University Press (September 16, 2007). 444 pp.

¹⁴³ Douzinas, C. Postmodern Jurisprudence: The Law of Text in the Texts of Law. Contributor: Warrington, Ronnie, McVeigh, Shaun. London; New York, NY: Routledge, 1991. xiii, 303 pp.

¹⁴⁴ Hart, H. L. A. The concept of law. With a postscript edited by Penelope A. Bulloch and Joseph Raz; and with an introduction and notes by Leslie Green. 3rd ed. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2012. 333 pp. (Clarendon law series).

¹⁴⁵ Leyh, G. Introduction. *Legal Hermeneutics: History, Theory, and Practice*. Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1992. P. x–xviii. URL: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft4779n9h2/>

¹⁴⁶ Olsen, H. P. Architectures of Justice: Legal Theory and the Idea of Institutional Design. Stuart Toddington. Ashgate Publishing, Ltd., 2013. 226 pp.

¹⁴⁷ Stelmach, J. Współczesna filozofia interpretacji prawniczej. Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego. 1995. 161 pp.

¹⁴⁸ Vermeule, A. Three Strategies of Interpretation. *San Diego Law Review*, 2005. URL: <https://ssrn.com/abstract=612342>; Vermeule, A., Judging under Uncertainty: An Institutional Theory of Legal Interpretation. Harvard University Press, 2006. 346 pp.

¹⁴⁹ Chiassoni, P. Interpretation without Truth: A Realistic Enquiry. Springer, 2019. 279 pp. (Law and Philosophy Library. Vol. 128); Chiassoni, P. Legal interpretation without truth. Models of

права, як Робін Бредлі Кар (Robin Bradley Kar) та Крістофер Джей Уокер (Christopher Jay Walker).

Хоча про створення загальної теорії інтерпретації говорити зарано, але є всі підстави вважати, що поживавлення у західно-європейському правовому дискурсі гострих дискусій навколо теоретико-інтерпретаційної тематики може свідчити про те, що ми вже на порозі виникнення такої теорії¹⁵⁰. Зокрема, на користь того, що доктринальна *інституалізація правової інтерпретації* набуває зростаючих темпів свідчать публікації таких західних вчених, як: Касс Роберт Санштейн (Cass Robert Sunstein) та Адріан Вермеле Сунштейн (Adrian Vermeule Sunstein), Чарльз Фредрік Сабель (Charles Fredrick Sabel) та Вільям Г. Саймон (William H. Simon). Найбільший інтерес викликають новітні нароби сербського дослідника Бояна Спаіча (Bojan Spaić).

Узагальнюючи попередній аналіз доктринальних джерел формування нової теорії інституту *law of interpretation*, варто від загального окреслення масиву таких джерел перейти до виявлення основних тенденцій їх змістовного наповнення, які можна редукувати до наступних чотирьох напрямків.

1. Група джерел, які дозволяють з'ясувати які саме *контекстуальні пріоритети* інституалізації правової інтерпретації обираються як основні в західному правознавстві. Найбільш пріоритетним контекстом цього процесу визначається *правова глобалізація та європеїзація*. Це підтверджують монографічні дослідження Манліо Белломо (Manlio Bellomo)¹⁵¹ та Ларрі Ката Бакера (Larry Catá Backer)¹⁵², а також збірник статей під амбіційною назвою «Інтерпретація права в глобальному

Legislative Authority, Interpretation, Realism, and Defeasibility. Contributions from the 1st Genova-Slavic Seminar in Legal Theory. *Revus* (2019) 39. P. 93–118. URL: <https://journals.openedition.org/revus/3615>

¹⁵⁰ *Legal Interpretation and Scientific Knowledge*, Springer 2019. Editors: David Duarte, Pedro Moniz Lopez, Jorge Silva Sampaio. P. 187–209. URL: <https://ssrn.com/abstract=3429562>; *Modern Legal Interpretation: Legalism or Beyond*. Editor(s): Marko Novak, Vojko Strahovnik. Cambridge Scholars Publishing, 2018. vi + 203 pp. *Interpretation, Law and the Construction of Meaning: Collected Papers on Legal Interpretation in Theory, Adjudication and Political Practice*. Eds.: Anne Wagner, Wouter Werner, Deborah Cao. Dordrecht: Springer, 2007. xiv + 219 pp. *Law, Interpretation and Reality. Essays in Epistemology, Hermeneutics and Jurisprudence*. Editors: Patrick Nerhot. Dordrecht; Boston: Kluwer Academic Publishers, 1990. vi + 455 pp. (Law and philosophy library, v. 11.).

¹⁵¹ Bellomo M. *The Common Legal Past of Europe, 1000 – 1800*. Trans. Lydia G. Cochrane. 2d ed. Catholic University of America Press, 1995. 276 pp.

¹⁵² Backer L. C. *Harmonizing Law in an Era of Globalization: Convergence, Divergence, and Resistance*. Durham N.C.: Carolina Academic Press, 2007. 394 pp.

світі: від партикуляризму до універсального підходу»¹⁵³. До цих робіт слід додати статті таких вчених, як: Гральф-Пітер Каллісс (Gralf-Peter Calliess), Х'ю Коллінз (Hugh Collins), П'єр Легранд (Pierre Legrand), Лусінда Міллер (Lucinda Miller), Джузеппе Ветторі (Giuseppe Vettori)¹⁵⁴, Стівен Уедрілл (Stephen Weatherill).

2. Сучасні доктринальні джерела, спрямовані на з'ясування домінуючих орієнтирів розбудови методології нової теорії інтерпретації права. До цієї групи джерел необхідно передусім віднести статтю Крістофера Уолшоу (Christopher Walshaw), у якій метод конкурентної правової інтерпретації (*concurrent legal interpretation*) протиставляється методології помірною інтенціоналізму (*moderate intentionalism*)¹⁵⁵, роботи з культурологічної методології, авторами яких є Оскар Г. Чейз (Oscar G. Chase)¹⁵⁶, Джудітта Кордеро-Мосс (Giuditta Cordero-Moss)¹⁵⁷, Енн Ліз Кжер (Anne Lise Kjær)¹⁵⁸, Люк МакІнніс (Luke MacInnis)¹⁵⁹, а також праці з методології принципів здорового глузду, авторами яких є: Марієтта Ауер (Marietta Auer)¹⁶⁰, Боавентура ді Соуза Сантуш (Boaventura de Sousa Santos)¹⁶¹, Патрісія Кокран (Patricia Cochran)¹⁶², Філіп К. Говард (Philip K. Howard)¹⁶³,

¹⁵³ Interpretation of Law in the Global World: From Particularism to a Universal Approach. Editors: Joanna Lam (Joanna Jemielniak), Przemyslaw Miklaszewicz. Springer; 2010. xiv + 378.

¹⁵⁴ Vettori G. The interpretation of good faith and according to human rights, fundamental freedoms and constitutional laws in the Common Frame of Reference (art. 1:102 DCFR). Giuseppe Vettori. URL: <http://www.personaemercato.it/editoriale/dcfrgoodfaith/>.

¹⁵⁵ Walshaw C. Concurrent Legal Interpretation versus Moderate Intentionalism. *Statute Law Review*, Volume 35, Issue 3, October 2014, P. 244–260, URL: <https://doi.org/10.1093/slr/hmt025>

¹⁵⁶ Chase, O. G. Law, Culture, and Ritual: Disputing Systems in Cross-Cultural Context. New York University Press, 2005. 224 pp.

¹⁵⁷ Cordero-Moss G. International Contracts between Common Law and Civil Law: Is Non-state Law to Be Preferred? The Difficulty of Interpreting Legal Standards Such as Good Faith. *Global Jurist* Volume 7, Issue 1 2007 Article 3. URL: <http://www.bepress.com/gj/vol7/iss1/art3>

¹⁵⁸ Kjær, A. L. Recontextualization of Concepts in European Legal Discourse. Dialogue and Rhetoric. Editor: Edda Weigand. J. Benjamins Publishing Company, 2008. P. 251–266.

¹⁵⁹ MacInnis L. Dworkin's Unity of Value: An Interpretation and Defense. *Res Publica* (2020). URL: <https://doi.org/10.1007/s11158-020-09452-6>.

¹⁶⁰ Auer, M. 2002. Good Faith. A Semiotic Approach. *European Review of Private Law* 2: 279–301. URL: <https://doi.org/10.1023/A:1015102307689>.

¹⁶¹ Sousa Santos, B. de Toward a New Legal Common Sense, Second Edition (Law in Context). Cambridge University Press; 2 edition (1 Sept. 2002). 592 P.

¹⁶² Cochran P. Common Sense and Legal Judgment. Community Knowledge, Political Power, and Rhetorical Practice. McGill-Queen's University Press, 2017. 272 P.

¹⁶³ Howard, P. K. The Death of Common Sense. Random House Trade Paperbacks (May, 2011). 256 pp.

Адам Крамер (Adam Kramer)¹⁶⁴, Вільям Ренвік Рідделл (William Renwick Riddell)¹⁶⁵, Ендрю Саммерс (Andrew Summers)¹⁶⁶.

3. Найбільш репрезентативними є джерела, у яких визначаються *найперспективніші для з'ясування сутності правової герменевтики об'єкти інтерпретації*.

Традиційно приділяється значне місце *тлумаченню законодавства або статутній інтерпретації (Statutory Interpretation)*, про що написано чимало монографій, головними з яких є праці Вільяма Н. Ескріджа (William N. Eskridge), Філіпа П. Фрікі (Philip P. Frickey), Елізабет Гаррет (Elizabeth Garrett)¹⁶⁷ Лінди Д. Желлум (Linda D. Jellum)¹⁶⁸. Серед періодичних видань слід виділити статті, авторами яких є: Томас Бустаманте (Thomas Bustamante), Ребекка М. Кисар (Rebecca M. Kysar), Марк Л. Мовсесян (Mark L. Movsesian), Вікторія Ф. Нурс (Victoria F. Nourse).

Однак найбільш пріоритетним об'єктом дослідження правової інтерпретації виявляються *багатомовні тексти правового змісту*, сукупність яких нині все частіше позначається новітнім терміном *мультилінгвістичне право (Multilingual Laws)*.

Ця проблематика головним чином знаходиться на стику лінгвістики та права і найбільш значущими є проблемні статті, авторами яких є: Карен МакОліфф (Karen McAuliffe), Дебора Као (Deborah Cao), Тамара Капета (Tamara Capeta), Джоана Соуса Домінгенс (Joana Sousa Domingues), Робін Бредлі (Kar Robin Bradley Kar), Волкер Трібел (Volker Triebel) та Стефан Бальтазар (Stephan Balthasar), Крістіна Юодинета-Кузнєцова (Kristina Juodinytė-Kuznetsova), Розанна Масіола (Rosanna Masiola) та Ренато Томей (Renato Tomei), а також збірник праць, який редагували Френсіс Олсен (Fances Olsen), Олександр Лорц (Alexander Lorz), Дітер Штейн (Dieter Stein).

Найпоширенішими мультилінгвістичними текстами є міжнародні приватноправові договори (*international contracts*) та

¹⁶⁴ Kramer A. Common Sense Principles of Contract Interpretation (and how we've been using them all along). *Oxford Journal of Legal Studies*, Volume 23, Issue 2, 2003. P. 173–196, URL: <https://doi.org/10.1093/ojls/23.2.173>.

¹⁶⁵ Riddell, W. R. Common Law and Common Sense. *Yale Law Journal*, Volume 27, Issue 8, Article 2, 1918. P. 993–1007. URL: <https://digitalcommons.law.yale.edu/ylj/vol27/iss8/2>.

¹⁶⁶ Summers A. Common-Sense Causation in the Law. *Oxford Journal of Legal Studies*, Volume 38, Issue 4, Winter 2018, P. 793–821. URL: <https://doi.org/10.1093/ojls/gqy028>.

¹⁶⁷ William N. Eskridge, Philip P. Frickey, Elizabeth Garrett. *Legislation and Statutory Interpretation*. Foundation Press; 2 edition, 2007. 425 P. (Concepts and Insights)

¹⁶⁸ Linda D. J. *Mastering Statutory Interpretation*. Linda D. Jellum, Second Edition. Carolina Academic Press, 2013. 424 pp. (The Carolina Press Academic Mastering Series).

транскордонні правочини (*cross-border transactions*). Цим пояснюється те, що нині найбільш поширеними є дослідження проблем *інтерпретації контрактів* (*contract interpretation*), серед яких особливе місце займають роботи таких авторів, як Стівен Дж. Бертон (Steven J. Burton)¹⁶⁹, Григорі Класс (Gregory Klass)¹⁷⁰, Річард Р. Орсінгер (Richard R. Orsinger)¹⁷¹, Джозеф М. Перільо (Joseph M. Perillo)¹⁷², а також публікації Роберта Е. Скотта (Robert E. Scott) як одноосібні¹⁷³, так і спільні з Аланом Шварцем (Alan Schwartz)¹⁷⁴. Найбільш популярним виданням з цієї тематики є досить велика за обсягом монографія Кіма Левісона (Kim Lewison) «Інтерпретація контрактів» (*The Interpretation of Contrats*)¹⁷⁵.

До цих монографій слід додати проблемні наукові статті, серед авторів яких виокремлюються такі як: Девід Чарні (David Charny)¹⁷⁶, Натан Р. Коулман (Nathan R. Coleman)¹⁷⁷, Петер Церн (Peter Cserne)¹⁷⁸, Ганс Крістоф Григолейт (Hans Christoph Grigoleit)¹⁷⁹, Джилліан К. Хадфілд (Gillian K. Hadfield)¹⁸⁰, Кент

¹⁶⁹ Burton, S. J. *Elements of contract interpretation*. Oxford University Press, 2009. 248 P. . URL:<https://ssrn.com/abstract=1280939>

¹⁷⁰ Klass, G. *Contract Exposition and Formalism*. Georgetown University Law Center. Scholarship @ georgetown law. 81 pp. URL: <https://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/1948> or <https://ssrn.com/abstract=2913620>.

¹⁷¹ Orsinger, R. R. *The Law of Interpreting Contracts*. 170 Years of Texas Contract Law Chapter 9, 2007. 143 pp. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/67ef/3fb543443f772e614fd1347608a8065f2c63.pdf>.

¹⁷² Perillo, Joseph M., *The Origins of the Objective Theory of Contract Formation and Interpretation*. *Fordham Law Review*, Vol. 69, No. 2, November 2000. 124 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=262445> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.262445>.

¹⁷³ Scott, Robert E. *Text versus Context: The Failure of the Unitary Law of Contract Interpretation. The American Illness. Essays on the Rule of Law*, Edited by F. H. Buckley. New Haven: Yale University Press, 2012. 552 pp. URL: <http://buckleymix.com/wp-content/uploads/2010/10/scott.pdf>

¹⁷⁴ Alan Schwartz and Robert E. Scott. *Contract Theory and the Limits of Contract Law*. *Yale Law Journal*, Vol. 113, 2003. 83 pp. URL: <http://papers.ssrn.com/abstract=397000>; Alan Schwartz and Robert E. Scott. *Contract Interpretation Redux*. (November 11, 2009). *Yale Law Journal*, Vol. 119, 2010; Columbia Law and Economics Working Paper No. 360; *Yale Law & Economics Research Paper No. 394*. 46 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=1504223> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1504223>.

¹⁷⁵ Lewison, K. *The Interpretation of Contrats*. 6th ed: 2nd Supplement. Sweet & Maxwell Ltd, 2019. 953 pp. Series: Contract Law Library.

¹⁷⁶ Charny, D. *Hypothetical Bargains: The Normative Structure of Contract Interpretation*. 89 *Michigan Law Review*, (1991). P. 1815–1879.

¹⁷⁷ Coleman, Nathan R. *The Emerging «Duty of Fair Dealing» in Contract Interpretation: [Reynolds–Rexwinkle Oil, Inc. v. Petex, Inc., 1 P. 3d 909 (Kan. 2000)]. COLEMAN.DOC 5/9/2001 2:34 PM*. P. 562–592. . URL: <http://www.washburnlaw.edu/wlj/40-3/articles/coleman-nathan.pdf>

¹⁷⁸ Cserne, P. *Policy considerations in contract interpretation: the contra proferentem rule from a comparative and economic perspective*. *Contract Theory Corporate Law*. Ed. Gavvala Radhika. Hyderabad: ICAI University Press, 2009. P. 66–104. URL:http://works.bepress.com/peter_cserne/28

¹⁷⁹ Hans Christoph Grigoleit, Claus–Wilhelm Canaris. *Interpretation of Contracts*. *SSRN Electronic Journal* · January 2010. 22 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=1537169>.

Грінавалт (Kent Greenawalt)¹⁸¹, Джульєтта П. Кострицька (Juliet P. Kostritsky)¹⁸², Девід Мак Лаулан (David Mc Lauchlan)¹⁸³, Етан Дж. Лейб (Ethan J. Leib)¹⁸⁴, Джейс Р. Лесневський (Jayce R. Lesniewski)¹⁸⁵, Сеппо Саяма (Seppo Sajama)¹⁸⁶, Рандалл Х. Уорнер (Randall H. Warner)¹⁸⁷, Джаред Вессел (Jared Wessel)¹⁸⁸, Вільям Ч. Вітфорд (William C. Whitford)¹⁸⁹, Ден Вельш (Dan Wielsch)¹⁹⁰, а також колективні публікації, співавторами яких є: Саймон Грант (Simon Grant), Джефф Клайн (Jeff Kline), Джон Квіггін (John Quiggin)¹⁹¹ та Лоуренс Солан (Lawrence Solan), Террі Розенблат (Terri Rosenblatt), Даніель Ошерсон (Daniel Osherson)¹⁹².

Останніми роками все більш актуалізується проблематика судової та арбітражної (прецедентної) інтерпретації (*case interpretation, judicial interpretation та interpretation in Arbit-*

¹⁸⁰ Hadfield, G. K. Judicial Competence and the Interpretation of Incomplete Contracts. 23 *Journal of Legal Studies* (1994). P. 159–184.

¹⁸¹ Greenawalt, K. A Pluralist Approach to Interpretation: Wills and Contracts. 42. *San Diego L. Rev.* 533. P. 541–543 (2005). URL: <https://digital.sandiego.edu/sdlr/vol42/iss2/6>.

¹⁸² Kostritsky, J. P. The Promise Principle and Contract Interpretation. Case Research Paper Series in Legal Studies Working Paper 2011–8 April, 201. 36 pp. URL: <http://ssrn.com/abstract=1824638>

¹⁸³ Mc Lauchlan, D. Contract Interpretation: What is it About?. *Sydney Law Review*, Vol. 31, P. 5–51, 2009; Victoria University of Wellington Legal Research Paper No. 1/2012. 48 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=1483383> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1483383>.

¹⁸⁴ Ethan J. Leib, Steve Thel. Contra Proferentem and the Role of the Jury in Contract Interpretation. 87 *Temple L. Rev.* 773 (2015) P. 771–789. URL: https://ir.lawnet.fordham.edu/faculty_scholarship/692

¹⁸⁵ Lesniewski, Jayce R. Contracts: the War Against Words: When Contract Interpretation Impedes Judicial Goals—Lee v. Fresenius Medical Care, Inc. *William Mitchell Law Review*. Vol. 35:2, 2009. P. 627–651.

¹⁸⁶ Sajama S. Chapter Two. Beyond The Four Corners: The Fate of Formalism in Contract Interpretation. *Modern Legal Interpretation: Legalism or Beyond*. Editor(s): Marko Novak, Vojko Strahovnik. Cambridge Scholars Publishing, 2018. P. 18–32.

¹⁸⁷ Warner, R. H. All Mixed Up About Contract. When Is Contract Interpretation A Legal Question And When Is It A Fact Question?. *Virginia Law & Business Review*. Volume 5, Fall 2010, Number 1. P. 81–129.

¹⁸⁸ Wessel, J. Relational Contract Theory and Treaty Interpretation. Jared Wessel..End-Game Treaties V. Dynamic Obligations. *NYU Annual Survey of American Law*, Vol. 60, No. 1, P. 149, March 2004. 38 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=695601>

¹⁸⁹ Whitford, W. C., The Role of the Jury (and the Fact/Law Distinction) in the Interpretation of Written Contracts. William C. Whitford. *Wisconsin Law Revie.* P. 931–964, 2001; *University of Wisconsin Legal Studies Research Paper Series Archival Collection*. URL: <https://ssrn.com/abstract=1588145>

¹⁹⁰ Wielsch D. Contract Interpretation Regimes. Dan Wielsch. *The Modern Law Review*, 2018, № 6, P. 958–988. URL: <https://doi.org/10.1111/1468-2230.12375>

¹⁹¹ A Matter of Interpretation: Bargaining over Ambiguous Contracts. Simon Grant, Jeff Kline, John Quiggin. No WPR09_3, Risk & Uncertainty Working Papers, 9 November 2009. Risk and Sustainable Management Group, University of Queensland. URL: http://www.uq.edu.au/rsmg/WP/WPR09_03.pdf.

¹⁹² False Consensus Bias in Contract Interpretation. Lawrence Solan, Terri Rosenblatt, Daniel Osherson. *Columbia Law Review*. Vol. 108:1268, 2008. P. 1268–1299.

ration), яка репрезентована працями Джоанни Лам (Joanna Lam) або Джоанни Ємельн'як (Joanna Jemielniak)¹⁹³, Антоніна Грегорі Скалії (Antonin Gregory Scalia)¹⁹⁴ та Шон Дж. Байєрн (Shawn J. Bayern)¹⁹⁵, а також науковими статтями таких авторів, як : Карен Мак Оліфф (Karen McAuliffe), Віджай Кумар Бхатія (Vijay Kumar Bhatia), Джеймс Л. Денніс (James L. Dennis), Альдо Фріньяні (Aldo Frignani), Калліста Харріс (Callista Harris), Алмас Хан (Almas Khan), П'єр Лалів (Pierre Lalive), Фалі С. Наріман (Fali S. Nariman), Денніс Соломон (Dennis Solomon), Вільям Тетлі (William Tetley), Гіоргі Церцвадзе (Giorgi Tsertsvadze).

4. Група доктринальних джерел, спрямованих на виявлення найбільш гострих проблем правової інтерпретації, до яких передусім належить дилема текстуальної та контекстуальної інтерпретації, що відображена в дослідженнях, які здійснили Шон Дж. Байєрн (Shawn J. Bayern), Роджер Браунсло (Roger Brownsword), Кайл Чен (Kyle Chen), Х'ю Коллінз (Hugh Collins), Артур Л. Корбін (Arthur L. Corbin), Джульєтта П. Кострицька (Juliet P. Kostritsky). Серед таких робіт особливо виділяється спільна публікація, авторами якої є Роналд Дж. Гілсон (Ronald J. Gilson), Чарльз С. Сабель (Charles S. Sabel), Роберт Е. Скотт (Robert E. Scott)¹⁹⁶.

Друге місце посідають проблеми добросовісного тлумачення. До основних доктринальних джерел такої проблематики слід віднести монографії Емілі Сіпіорської (Emily Sipiorski)¹⁹⁷ та Данієля Марковица (Daniel Markovits)¹⁹⁸, а також збірники наукових праць «Добросовісність і помилки в контрактному праві» (*Good Faith and Fault in Contract Law*) під редакцією

¹⁹³ Jemielniak, J. *Legal Interpretation in International Commercial Arbitration*. Burlington: Ashgate, 2014. 258 P. Series: Law, Language and Communication; Jemielniak, J. *Legitimization Arguments in the Lex Mercatoria Cases*. *International Journal for the Semiotics of Law*, June 2005, Volume 18, Issue 2, P. 175–205.

¹⁹⁴ Scalia A. *A Matter of Interpretation: Federal Courts and the Law*. Antonin Scalia (Author), Amy Gutmann (Editor) First Paperback Edition. Princeton University Press, 1998. 176 pp. (The University Center for Human Values Series)

¹⁹⁵ Bayern S. J. *Case Interpretation*. 36 *Fla. St. U. L. Rev.* 125 (2009). P. 125–176. URL: <http://ir.law.fsu.edu/articles/46>

¹⁹⁶ Ronald J. Gilson, Charles S. Sabel, Robert E. Scott. *Text and Context: Contract Interpretation as Contract Design*. 100 *Cornell L. Rev.* 23 (2014). 84 pp. URL: <https://scholarship.law.cornell.edu/clr/vol100/iss1/1>

¹⁹⁷ Sipiorski E. *Good faith in international investment arbitration*. United Kingdom: Oxford University Press, 2019. xxxviii, 265 pp. (Oxford international arbitration series)

¹⁹⁸ Markovits, D. *Good Faith as Contract's Core Value*. Chapter 19 of *Contract Law and Legal Methods* (2012). Foundation Press; 1 edition, 2012. P. 272–293.

Джека Бітсона (Jack Beatson) і Даніеля Фрідмана (Daniel Friedman)¹⁹⁹ та «Добросовісність в європейському контрактному праві» (*Good Faith in European Contract Law*) під редакцією Райнхарда Ціммермана (Reinhard Zimmermann) та Саймона Віттакера (Simon Whittaker)²⁰⁰.

Однак основний масив цих джерел утворюють окремі наукові статті, авторами яких є: Ерік Де Брабандере (Eric De Brabandere) та Ізабель Ван Дамм (Isabelle Van Damme), Дон П. Браун (Don P. Brown), Гарольд Дубров (Harold Dubroff), Джей М. Файнман (Jay M. Feinman), Мартійн Віллем Гесселінк (Martijn Willem Hesselink), Мартін А. Хогг (Martin A. Hogg), Пітер Шлехтрієм (Peter Schlechtriem), Філіппо Вільйоне (Filippo Viglione). Особливо слід вказати на статтю, яку написали албанські вчені: суддя Джин Джіоні (Gjin Gjoni) та професор-цивіліст Жакліна Пето (Zhaklina Peto)²⁰¹.

Особливе місце посідають *питання дискреції (розсуду) в процесі правової інтерпретації*, які представлені працями таких вчених, як Ахарон Барак (Aharon Barak)²⁰², Том Бінгем (Tom Bingham)²⁰³, Роналд Дворкін (Ronald Dworkin)²⁰⁴, Герберт Ліонель Адольфус Харт (Herbert Lionel Adolphus Hart)²⁰⁵, Баррі Хофмастер (Barry Hoffmaster)²⁰⁶, Ребекка С. Генрі (Rebecca S. Henry)²⁰⁷, Кеннет Ейнар Хімма (Kenneth Einar Himma)²⁰⁸, Маттіас Клатт (Matthias Klatt)²⁰⁹, Сюзанна Б. Макнікол (Suzanne

¹⁹⁹ Good Faith and Fault in Contract Law. Editors: Jack Beatson and Daniel Friedman. Oxford University Press, 1997. 592 pp.

²⁰⁰ Good Faith in European Contract Law. Editors: Reinhard Zimmermann, Simon Whittaker. United Kingdom: Oxford University Press, 2000. x + 756 p.

²⁰¹ Gjin Gjoni. An Overview of Good Faith as a Principle of Contractual Interpretation with Special Referen to the Albanian Law e Albanian Law. European Scientific Journal September 2017 edition Vol.13, No.25. P. 288–296.

²⁰² Barak A. Judicial Discretion. Translated from the Hebrew by Yadin Kaufmann. Yale University Press, 1989. 312 pp.

²⁰³ Bingham T. The Discretion of the Judge. *The Denning Law Journal*, Vol.5, No 1 (1990). P. 27–43.

²⁰⁴ Dworkin, R. Judicial Discretion. *The Journal of Philosophy*, Vol. 60, No. 21, American Philosophical Association, Eastern Division, Sixtieth Annual Meeting (Oct. 10, 1963). P. 624–638.

²⁰⁵ Hart H. L. A. Discretion. *Harvard Law Review*, Vol. 127:652, 2013. P. 652–665.

²⁰⁶ Hoffmaster, B. Understanding Judicial Discretion. Barry Hoffmaster. *Law and Philosophy*, Vol. 1, No. 1 (Apr., 1982). P. 21–55.

²⁰⁷ Henry, R. S. The Virtue in Discretion: Ethics, Justice, and Why Judges Must Be Students of the Soul. *New York University Review of Law & Social Change*, Vol. 25, No. 1 (1999). P. 65–108.

²⁰⁸ Himma, K. E. Judicial Discretion and the Concept of Law. *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 19, No. 1 (Spring, 1999). P. 71–82.

²⁰⁹ Klatt, M. Taking Rights Less Seriously. A Structural Analysis of Judicial Discretion. *Ratio Juris*. Vol. 20 No. 4 December 2007 . P. 506–529.

В. Mcnicol) та Ф. К. Х. Махер (F. K. H. Maher)²¹⁰. Джерела, пов'язані з дискреційною проблематикою, часто асоціюються з інтерпретаційними питаннями *реалізації аналогії права*, яким присвячені монографії Марціна Валасика (Marcin Walasik)²¹¹ та Ллойда Л. Вайнреба (Lloyd L. Weinreb)²¹², а також наукові статті, авторами яких є: Даміано Канале (Damiano Canale), Роберт Е. Кітон (Robert E. Keeton), Ізабела Мороз (Izabela Moroz), Хелен Сілвінг (Helen Silving), Касс Р. Сунштейн (Cass R. Sunstein), Імре Зайтай (Imre Zajtay), та збірник наукових праць «Аналогія та показова аргументація в правовому дискурсі» (*Analogy and Exemplary Reasoning in Legal Discourse*)²¹³.

Завершуючи розгляд доктринальних джерел приватноправової інтерпретації, слід визнати, що результати такого аналізу самі по собі не становлять абсолютної цінності. Важливіше з'ясувати як саме пов'язані між собою цивілістична теорія та законодавча практика, як виявлені тренди формування інституту договірної інтерпретації, репрезентовані в доктрині, корелюють з чинним законодавством.

1.4. Правові джерела принципів і норм інтерпретації в європейському контрактному праві та цивільному законодавстві України

Дослідження цих джерел варто розпочати зі з'ясування законодавства України та європейських континентальних країн як джерела правової інтерпретації.

Цивільний кодекс УРСР 1963 року не містив норм, які б передбачали тлумачення договорів. Отже, до прийняття Верховною Радою 16 січня 2003 року *Цивільного кодексу України* у вітчизняному законодавстві не було чинних актів, що містили норми про тлумачення правочинів та договорів. За радянських часів такі норми вперше були запроваджені в Основах цивільного законодавства Союзу РСР та республік 1991 р., які не встигли бути застосованими на території України.

²¹⁰ Suzanne B. Mcnicol & F. K. H. Maher . The Range and Limits of Judicial Discretion. *Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy*, Vol. 73, No. 1 (1987). P. 37–74.

²¹¹ Walasik, M. *Analogia w prawie procesowym cywilnym*. Warszawa: Wydawnictwo LexisNexis, 2013. 508 ss.

²¹² Weinreb, L. L. *Legal reason. The use of analogy in legal argument*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 184 pp.

²¹³ *Analogy and Exemplary Reasoning in Legal Discourse*. Edited by Hendrik Kaptein and Bastiaan van der Velden. Amsterdam University Press, 2018. 195 pp.

Базовою нормою, яка регулює процес договірної інтерпретації і адресується як самим сторонам, так і суду, є ст. 213 Цивільного кодексу України, яка має назву «Тлумачення змісту правочину». Статті 637 ЦКУ «Тлумачення умов договору» та ст. 1256. «Тлумачення заповіту» є відсильними до інтерпретаційних правил, закріплених у ст. 213²¹⁴.

На концептуальні витoki таких норм тлумачення вказує той факт, що у відповідних статтях максимально точно запозичена юридична конструкція, закріплена в ст. 59 Основ цивільного законодавства Союзу РСР та республік 1991 р. Такі ж самі інтерпретаційні правила закріплені в ст. 431 чинного Цивільного кодексу Російської Федерації та у відповідних нормах переважної більшості цивільних кодексів пострадянських країн. Це пояснюється тим, що в підґрунтя розробки відповідних кодифікованих актів було покладено ст. 426 «Тлумачення договору» *Модельного цивільного кодексу СНД (частина перша)* (далі ГК СНД мод.)²¹⁵.

Хоча Господарський кодекс України не передбачає подібних норм, Вищий господарський суд України у своєму інформаційному листі від 11.04.2005 р. № 01-8/344 «Про деякі питання практики застосування норм Господарського процесуального кодексу України, порушені у доповідних записках про роботу господарських судів у 2004 році» посилається на ч. 1 ст. 12 ГПК, де міститься вичерпний перелік справ, підвідомчих господарським судам. Виходячи зі змісту п.1 цієї статті, де до підвідомчості господарських судів віднесено справи у спорах, що виникають при укладенні, зміні, розірванні і виконанні господарських договорів, та на інших підставах, робиться

²¹⁴ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

²¹⁵ Гражданский кодекс. Модель. Рекомендательный законодательный акт Содружества Независимых Государств. Часть первая (Принят в г. Санкт-Петербурге 29.10.1994 на 5-ом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ). Консорциум «Кодекс». URL: <http://docs.cntd.ru/document/8306720>. Зокрема в ст. 426 ГК СНД мод. наведений зміст, який було запозичено українським законодавцем майже без змін: «При толковании условий договора судом принимается во внимание буквальное значение содержащихся в нем слов и выражений. Буквальное значение условия договора в случае его неясности устанавливается путем сопоставления с другими условиями и смыслом договора в целом. Если правила, содержащиеся в части первой настоящей статьи, не позволяют определить содержание договора, должна быть выяснена действительная общая воля сторон с учетом цели договора. При этом принимаются во внимание все соответствующие обстоятельства, включая предшествующие договору переговоры и переписку, практику, установившуюся во взаимных отношениях сторон, обычаи делового оборота, последующее поведение сторон».

висновок про те, що тлумачення договору може здійснюватися не лише судом загальної юрисдикції, а й господарським судом²¹⁶.

Аналіз законодавчих джерел європейських країн логічно розпочати з «материнських» для романо-германської традиції права цивільних кодексів Франції та Німеччини.

Тому на перше місце серед таких кодифікованих джерел необхідно поставити *Французький цивільний кодекс (Le Code civil des Français*; тут і далі скорочено – *Code civil* або *CC*), який на честь ініціатора розробки цього кодифікованого акта Наполеона I Бонапарта (Napoléon I Bonaparte; 1769–1821) іноді називається *Кодексом Наполеона (Code Napoléon* або *Code napoléonien)*²¹⁷. Для предмета даного дослідження досить важливо, що закріплені в *Code civil* правила тлумачення регулюють саме договірну інтерпретацію і головним чином представлені в главі III: *Інтерпретація контракту (Chapitre III: L'interprétation du contrat)*. Серед «інтерпретаційних» статей слід передусім виокремити ст. 1188–192 *CC*, а також ст. 17-1, 17-2 *CC*, 17-10, ст. 17-11 *CC*.

Головним джерелом інтерпретаційного права у Федеративній Республіці Німеччині є *Цивільний кодекс Німеччини – Bürgerliches Gesetzbuch* 1896 р. (букв. «Книга цивільного права», англ. *Civil Law Book*; тут і далі використовуватиметься аббревіатура *BGB*)²¹⁸. У цьому кодифікованому акті більше уваги звертається на тлумачення юридичних фактів, пов'язаних з переддоговірними переговорами. Зокрема інтерпретаційні норми передбачені у § 133, § 140, § 157, § 305с, § 329, § 2084, § 2097, § 2137 та § 2304 *BGB*²¹⁹.

²¹⁶ Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 11.04.2005 р. № 01-8/344 «Про деякі питання практики застосування норм Господарського процесуального кодексу України, порушені у доповідних записках про роботу господарських судів у 2004 році» https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_344600-05#Text

²¹⁷ Code civil. Dernière modification: 01/01/2020/Edition: 01/02/2020..droit.org. L'Institut Français d'Information Juridique. URL: <http://codes.droit.org/>. Для порівняння франкомовного та англomовного текстів ЦКФ застосовувалося наступне джерело (із застереженням про те, що за станом на 2.02.2020 останні зміни у чинному тексті кодексу до нього не внесені): CODE CIVIL DES FRANÇAIS = CIVIL CODE. Legifrance.gouv.fr. Legifrance translations. Last amendment translated: Act No. 2013–404 of 17 May 2013. Entry into force: 01-07-2013. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/Traductions/en-English/Legifrance-translations>

²¹⁸ У російській історико-правовій традиції отримав назву «Германское гражданское уложение».

²¹⁹ Гражданское уложение Германии. = Deutsches Bürgerliches Gesetzbuch mit Einführungsgesetz: вод. Закон к Гражд. Уложению; пер. с нем. / [В. Бергманн, введ., сост.]; научн. редакторы – А. Л. Маковский [и др.] 2-е изд., доп. –Москва : Волтерс Клувер, 2006.

Один із найстаріших чинних європейських кодифікованих актів – *Загальний цивільний кодекс Австрії (Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch*, тут і далі скорочено ABGB) більшою мірою регулює не договірну інтерпретацію, а загальні підходи до інтерпретації²²⁰. Зокрема йдеться про приписи, що містяться в § 6, § 7, § 8, § 24, § 160, § 863 ABGB, Особлива увага приділяється тлумаченню заповіту (§ 553 та § 585 ABGB). Правила тлумачення договорів (*Auslegungsregeln bey Verträgen*) австрійський законодавець будує на основі норм, закріплених у § 914–§ 916 ABGB.

Значну увагу регулюванню договірної інтерпретації приділено в *Цивільному кодексі Італії (Codice civile italiano* тут і далі скорочено – CC Ital) 1942 р. з окремими змінами у 1975, 1995, 2003 та 2005 рр.²²¹. Такі правила викладені в розділі IV CC Ital, який присвячений тлумаченню договору (італ. *Dell'interpretazione del contratto*) (ст. 1362–1371, ст. 1469-bis, ст. 1469-quater CC Ital).

Низку правил інтерпретації контрактів (*interpretación de los contratos*) передбачено в главі IV *Цивільного кодексу Іспанії (Código Civil de España 1889 р.* Тут і далі скорочено CC de Esp.) (ст. 1281 – 1288 CC de Esp)²²².

Подібні правила закріплені в кодифікованих актах інших європейських країн. Зокрема в *Швейцарському цивільному кодексі* від 10 грудня 1907 р. (нім. *Schweizerisches Zivilgesetzbuch*, тут і далі ZGB, фр. *Code civil suisse*, італ. *Codice Civile Svizzero*, романш. *Cudesch civil*). Показово, що швейцарський законодавець пішов шляхом установаження загальних правил інтерпретації в статті 1. Так само *Цивільний кодекс Нідерландів* (нід. *Burgerlijk Wetboek van Nederland* тут і далі скорочено BW) не містить розгалуженої системи правил інтерпретації²²³, а звертає увагу на

816 с.; Gesetz zur Regelung des Rechts der Allgemeinen Geschäftsbedingungen (AGB - Gesetz) Vom 9.12. 1976. <http://dejure.org/gesetze/AGBG>.

²²⁰ Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, Fassung vom 01.02.2020. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622>; Всеобщий гражданский кодекс Австрии . пер. с нем.: [Маслов С. С.]. Москва: Инфотропик Медиа; Берлин, 2011. 261 с.

²²¹ Il Codice Civile Italiano. Regio Decreto 16 marzo 1942–XX, n. 262. Edizione 2020 ..Studio Cataldiil diritto quotidiano. Notizie giuridiche e guide legali URL: <https://www.studiocataldi.it/-codicecivile/>.

²²² Código Civil de España. Real Decreto de 24 de julio de 1889 por el que se publica el Código Civil. «Gaceta de Madrid» núm. 206, de 25/07/1889. Texto Consolidado Última modificación: 4 de agosto de 2018. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1889-4763>

²²³ Burgerlijk Wetboek. Geldend van 01-01-2020 t/m heden..Overheid.nl. Wettenbank URL:<https://wetten.overheid.nl/BWBR0002656/2020-01-01>; Dutch Civil Code (DCC)// Dutch Civil Law (DCL). Legislation. URL:<http://www.dutchcivillaw.com/civilcodebook077.htm>

регулювання тлумачення загальних умов контрактів (проформ) (ст. 6:238 BW). Цієї стильової особливості дотримуються і в *скандинавських країнах*. Наприклад у чинному законодавстві Швеції взагалі немає правил щодо тлумачення договорів. Інтерпретація тут відбувається на основі доктринальних положень, зокрема з використанням теорії тупикових ситуацій під назвою *Förutsättningsläran*²²⁴.

У *цивільному кодексі Греції* (грец. *Αστικοσ Κωδικασ*; тут і далі скорочено АК)²²⁵ закріплено тільки два інтерпретаційних правила: у ст. 173 та ст. 200 АК. У *Цивільному кодексі Чехії* (чес. *Občanský zákoník* скорочено – ОЗЧ) встановлені лише найбільш загальні підходи до правового тлумачення переважно нормативно-правових актів²²⁶.

Проте від «мінімалістського» підходу відійшов литовський законодавець. Так, у *Цивільному кодексі Литовської республіки* (лит. *Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas* тут і далі скорочено LRCK) міститься система інтерпретаційних принципів та правил²²⁷. Приміром у ст. 1.5 LRCK встановлені базові принципи тлумачення. Правила *інтерпретації контрактів* (лит. *Skyrius sutarčių aiškinimas*; англ. *Interpretation of Contracts*) передбачені в главі XIV LRCK) (ст. 6.193 – 6.195. LRCK).

На особливу увагу заслуговують так звані *інтерпретаційні закони* (*Interpretation Acts*), які є чинними в деяких країнах загального права (Великій Британії, Австралії, Канаді, Новій Зеландії, Республіці Ірландія), а також у таких державах – колишніх колоніях Великої Британії, як Малайзія, Сінгапур, Гонконг.

Спеціальному дослідженню було піддано такі акти: (1) Інтерпретаційний Закон Британського Парламенту 1978 р. (далі –

²²⁴ Ramberg, C. The Hidden Secrets of Scandinavian Contract Law. Stockholm Institute of Scandinavian Law (2010) P. 251. URL: <http://www.scandinavianlaw.se/pdf/50-15.pdf>.

²²⁵ Αστικοσ Κωδικς, ΠροεδρικόΔιάταγμα 456/1984 «Αστικός Κώδικαςκαι Εισαγωγικόςτου Νόμος» (ФЕКА 164/17-24.10.1984). URL: <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PSPA125/ASTIKOS%20KODIKASpdf.pdf>.

²²⁶ Zákon České republiky. Občanský zákoník ze dne 3. února 2012. Aktuální znění 01.12.2018. Zákony pro lidi. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/print/cs/2012-89/zneni-20181201.htm?sil=1>; Law of the Czech Republic NO. 89/2012 COLL. Civil Code. Act of 3 February 2012. URL: <http://www.czechlegislation.com/law-no-89-2012-coll-civil-code/>.

²²⁷ Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas, patvirtintas 2000 m. liepos 18 d. įstatymu Nr. VIII-1864 (su paskutiniais pakeitimais, padarytais 2011 m. birželio 9 d. įstatymu Nr. XI-1442). URL: <https://wipolex.wipo.int/ru/text/202089>; Civil Code of the Republic of Lithuania. Numeris: VIII-1864, 2000-07-18. Lietuvos Respublikos Seimas. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.245495>.

Interpretation Act 1978)²²⁸; (2) Закон про інтерпретацію та законодавчу реформу Шотландського Парламенту (далі – *Interpretation Act 2010*)²²⁹; (3) Інтерпретаційний Закон Парламенту Північної Ірландії 1954 р. (далі – *Interpretation Act 1954*)²³⁰; (4) Інтерпретаційний Закон Республіки Ірландія 2005 р. (далі – *Interpretation Act 2005*)²³¹.

Ці акти регулюють процес інтерпретації законодавчих актів, а також їх застосування, консолідацію, набуття чинності та скасування тощо. Тому інтерпретаційні закони зазвичай кваліфікуються як акти *статутної інтерпретації*. Однак слід брати до уваги те, що в п. 1 ст. 21 *Interpretation Act 1978* наведено досить широке тлумачення поняття «Закон» (*Act*), до змісту якого, окрім актів Британського Парламенту, входять «місцеві (*local*) та особисті (*personal*) або приватні (*private*) акти». Проте фактичне застосування таких законів не поширюється на інтерпретацію контрактів.

На формування законодавчих джерел договірної інтерпретації визначальний уніфікуючий вплив здійснюють відповідні міжнародні конвенції, які є частиною законодавства переважної більшості європейських країн.

Якщо основним джерелом тлумачення цих актів міжнародного публічного права є *Конвенція ООН про право міжнародних договорів (1969 р.) – Vienna Convention on the Law of Treaties (1969)* [скорочено VCLT], зокрема розділ 3: «Тлумачення договорів», який складається зі ст. 31, 32 та 33²³², то найбільш впливовими щодо уніфікації правил інтерпретації контрактів є так звані *міжнародні конвенції, що мають приватноправовий зміст*²³³.

²²⁸ Interpretation Act 1978. UK Public General Acts 1978 c. 30. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1978/30/enacted>

²²⁹ Interpretation and Legislative Reform (Scotland) Act 2010. Acts of the Scottish Parliament. 2010 asp 10. URL: <http://www.legislation.gov.uk/asp/2010/10>

²³⁰ Interpretation Act (Northern Ireland) 1954. Acts of the Northern Ireland Parliament 1954 Chapter 33. URL: <http://www.legislation.gov.uk/apni/1954/33/2020-01-31>

²³¹ Interpretation Act 2005 (Republic of Ireland). No. 23 of 2005. Updated to 16 February 2020 (Act No. 53 of 2019 and S.I. No. 14 of 2020). electronic Irish Statute Book (eISB). URL: <http://www.irishstatutebook.ie/eli/2005/act/23/enacted/en/html>

²³² Віденська конвенція про право міжнародних договорів. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1986. № 17. ст. 343; Vienna Convention on the Law of Treaties Vienna, 23 May 1969. United Nations, Treaty Series, vol. 1155, P. 331. URL: https://treaties.un.org/pp/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXIII-1&chapter=23&Temp=mtdsg3&clang=_en.

²³³ Більш докладніше правова природа таких конвенцій розглянута у монографії: Гайдулін О. О. Зближення контрактного права європейських країн: Монографія. С. 95–100.

На перше місце за частотою застосування слід поставити *Конвенцію Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 р.* (Віденська конвенція) – англ. *United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (1980)* [CISG]²³⁴. Для інтерпретаційної практики особливе значення мають ст. 7 та ст. 8 CISG.

Ці норми відтворені в переважній більшості «міжнародних конвенцій приватноправового змісту»: Конвенції УНІДРУА 1983 р. про представництво під час міжнародної купівлі-продажу товарів (Женевська конвенція 1983 р.) – *Convention on Agency in the International Sale of Goods (1983)* (ст. 7)²³⁵, Конвенції УНІДРУА 1988 р. про міжнародний фінансовий лізинг – *UNIDROIT Convention on International Financial Leasing (Ottawa, 28 May 1988)* (ст. 6)²³⁶, Конвенції УНІДРУА про міжнародний факторинг – *UNIDROIT Convention on International Factoring (Ottawa, 28 May 1988)* (ст. 4)²³⁷, Конвенції Організації Об'єднаних Націй про використання електронних повідомлень в міжнародних договорах (2005) – *United Nations Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts (2005)* (ст. 5)²³⁸.

Останніми роками більше уваги приділяється таким джерелам договірної інтерпретації, як акти *нової lex mercatoria*. Нині вони закріплені в документах нормативного характеру²³⁹, на них систематично посилаються в рішеннях міжнародних комерційних арбітражів²⁴⁰, і, нарешті, самі сторони контракту пере-

²³⁴ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 р. Офіційний вісник України від 26.04.2006 р. № 1. С. 438, ст. 1171.

²³⁵ UNIDROIT Convention on Agency in the International Sale of Goods (Geneva, 17 February 1983) URL: <https://www.unidroit.org/ol-agency/ol-agency-en>

²³⁶ Конвенція УНІДРУА 1988 р. про міжнародний фінансовий лізинг. Офіційний вісник України від 16.11.2007 2007 р., № 84, стор. 130, стаття 3126, код акта 41411/2007

²³⁷ Конвенція УНІДРУА про міжнародний факторинг (Оттава, 28 травня 1988 року). Офіційний вісник України від 16.11.2007 2007 р., № 84, стор. 136, стаття 3127, код акта 41412/2007

²³⁸ Конвенция Организации Объединенных Наций об использовании электронных сообщений в международных договорах (23 ноября 2005 года) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/tu/995_e71/print

²³⁹ преамбулу «Принципів міжнародних комерційних контрактів УНІДРУА» та п. 3 «а» ст. 1:101 «Принципів європейського контрактного права».

²⁴⁰ Комаров А. С. Принципы УНИДРУА как источник регулирования международных коммерческих договоров. *Экономика и жизнь – Юрист: приложение к газете «Экономика и жизнь»*. 2001, февраль. № 4 (156). С. 4.

важно в арбітражних застереженнях визначають саме їх як застосовуване право²⁴¹.

Головними джерелами правової інтерпретації в рамках цього правопорядку є такі акти, як Міжнародні правила інтерпретації комерційних термінів «ІНКОТЕРМС» (англ. *INCOTERMS – International Commercial Terms*; нім. *Internationale Handelsklauseln*), які видаються МТП. Остання редакція INCOTERMS 2020 пропонує дещо простішу інтерпретацію всіх термінів, відкореговану мову правил, розширене тлумачення застосування правил. Це перша версія, яка включає «горизонтальну» презентацію правил через, об'єднання всіх статей разом, що дозволяє чітко бачити особливості трактування конкретних питань у межах 11 термінів правил ІНКОТЕРМС²⁴².

Незважаючи на свою назву, ІНКОТЕРМС не містить норм-правил тлумачення, а є збірником засобів інтерпретації, оформлених як уніфіковані дефініції, які застосовуються до двох груп перевезень: (1) будь-яким видом транспорту (позначаються термінами-умовами: EXW, FCA, CPT, CIP, DAP, DPU і DDP); (2) морським та внутрішнім водним транспортом (FAS, FOB, CFR і CIF).

Особливо необхідно виокремити *Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА (The UNIDROIT Principles of International Commercial Contract*, скорочено: PICC–2010), що були опубліковані в 1994 р. та перекладені більше ніж 20 мовами²⁴³. У цьому акті закріплені загальноправові принципи інтерпретації (ст. 1.1., 1.7., 1.8.), а також численних правил тлумачення (ст. 4.1 – 4.8 PICC–2010).

Окреме місце серед джерел договірної інтерпретації посідають «Принципи європейського контрактного права» (англ. *the Principles of European Contract Law [PECL]*)²⁴⁴, які майже офіційно визнаються «загальним ядром Європейського контрактного права»²⁴⁵. Цей акт, що одночасно є актом Європей-

²⁴¹ Lando O. The Lex Mercatoria in International Commercial Arbitration. *International and Comparative Law Quarterly*. 1985. Vol. 34. Part 4. P. 752.

²⁴² ІНКОТЕРМС 2020 в Україні. Офіційний сайт. URL: http://incoterms2020.com.ua/About_INCOTERMS_2020.html

²⁴³ Basedow J. Die UNIDROIT-Prinzipien der Internationalen Handelsverträge und die Übereinkommen des einheitlichen Privatrechts. Basedow J., Hort K. J., Kötz H. Festschrift für Ulrich Drobnig zum siebzigsten Geburtstag. Tübingen: Mohr Siebeck, 1998. S. 20.

²⁴⁴ The Principles of European Contract Law. Parts I, II and III. Prepared by the Commission on European Contract Law. URL: <http://www.jus.uio.no/lm/eu.contract.principles.parts.1.to.3.2002/>.

²⁴⁵ Castronovo, Carlo. Contract and the Idea of Codification in the Principles of European Contract Law. Festschrift für Ole Lando, Copenhagen 1997. P. 109–124.

ської *lex mercatoria* та *Acquis communautaire* ЄС, був створений «Комісією Ландо» (*Lando Commission*) на чолі з відомим датським професором Оле Ландо (Ole Lando).

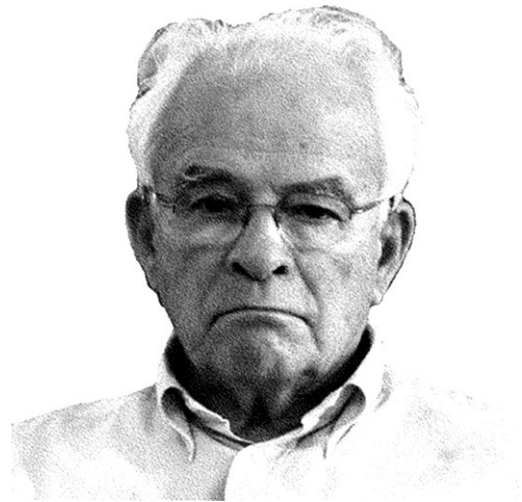
Робота з підготовки цього акта здійснювалася поетапно. Перша частина Європейських принципів розроблялася з 1982 р. по 1994 р., погоджена резолюцією Європарламенту від 6 травня 1994 р.²⁴⁶ та опублікована 1995 р.²⁴⁷ Друга підкомісія здійснила консолідовану версію першої та другої частин, яка була опублікована 1999 р.²⁴⁸ Третій етап робіт відбувся з 1997 р. по 2002 р. і завершився виданням третьої частини Принципів з коментарями в лютому 2003 р.

Цей кодифікаційний процес отримав рішучий опір з боку британських юристів і урядів окремих членів ЄС. За такої обставини владні інституції ЄС не наважилися розпочати процедуру ухвалення Європейського контрактного кодексу. Тоді виникла ідея вважати «Принципи європейського контрактного права» «ядром» європейської *lex mercatoria*.

У цьому акті принципи та правила інтерпретації контрактів викладені за концепцією, схожою на застосовану в Принципах УНІДРУА, і в основному базуються на доктрині контекстного тлумачення з використанням критеріїв добросовісності та здорового глузду (ст. 5:101, 5:102, 6:102, 5:103, 6:104, 5:105, ст. 6:105, 5:106, ст. 6:106, 5:107, 6:107, ст. 6:108, 6:109, ст. 1:301, 1:304 PECL).

Інтерпретаційні конструкції, закріплені в PECL, використовуються також і в інших актах *Acquis communautaire*.

До актів, у яких містяться правила інтерпретації контракту, необхідно віднести так звану «Загальну систему координат»

Оле Ландо
голова комісії, яка
розробляла Європейській
кодекс контрактного права

²⁴⁶ Resolution of 6 May 1994 (of European Parliament) on the Harmonisation of Certain Sector of the Private Law of the Member States..Official Journal. C205 /518/6. May.1994.

²⁴⁷ Principles of European Contract Law. Part 1: Performance, Non-performance and Remedies. Edited by Ole Lando, Hugh Beale. Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1995. XXXV. 40 pp..

²⁴⁸ The Principles of European Contract Law Parts I and II. Prepared by the Commission on European Contract Law, edited by Ole Lando, Hugh Beale. Kluwer Law International, Hague, The Netherlands. 2000. 610 pp.

(англ. *Common Frame of Reference [CFR]*). Цей документ побудовано на базі «Проекту загальної системи координат» (англ. «*Draft Common Frame of Reference (DCFR)*»), до розробки якого було залучено групу фон Бара (англ. *Study Group on a European Civil Code*) та дослідну групу з приватного права (англ. *Research Group on EC Private Law [Acquis Group]*)²⁴⁹. Загальні правила інтерпретації контрактів викладені в книзі другій (ст. 8:101) цього акта і вони принципово не відрізняються від правил, передбачених у ст. 5:101 PECL²⁵⁰.

Однак найефективнішими актами європеїзації інтерпретаційного права є регламенти ЄС. Так, досить важливим уніфікованим джерелом договірної інтерпретації є Регламент (ЄС) № 593/2008 Європейського Парламенту і Ради від 17 червня 2008 р. «Про право, яке застосовується до контрактних зобов'язань» («Рим I»)²⁵¹.

Спостерігається стійка тенденція до збільшення обсягу вступних регламентів ЄС, що свідчить про зростання питомої ваги відправних норм як засобів інтерпретації. У зв'язку з цим Олександр І. Белоглавок вказує на те, що Регламент (Рим I) містить в Преамбулі 46 ввідних констатацій, і робить висновок: «Не можна не помітити, що обсяг таких преамбул постійно розширюється і що це значно ускладнює їхню зрозумілість».

Однак слід звернути увагу, що саме ті питання, які під час обговорення проекту Регламенту (Рим I) викликали найбільшу кількість зауважень, залишилися не відображеними в статтях основного змісту Регламенту, «але в якості певних компромісних ухилянь включені саме до Преамбули»²⁵².

Перспективними в ЄС джерелами нового інтерпретаційного права є прецедентне право, а також судова та арбітражна практика²⁵³. Про це наочно свідчать відповідні електронні ресурси, в

²⁴⁹ Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law: Draft Common Frame of Reference (DCFR). Full Edition + GRATIS Outline Edition. Study Group on a European Civil Code, Research Group on EC Private Law (Acquis Group) (Author), edited by: Christian Von Bar, Eric Clive, Hans Schulte-Nolke. Sellier European Law Publishers, 2009. 6100 pp.

²⁵⁰ Там само. Р. 216.

²⁵¹ Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I) Official Journal of the European Union. 4.7.2008, L 177. Р. 6.

²⁵² Белоглавок А. И. Европейское международное частное право – договорные связи и обязательства: [в 2 т.]. Т. 1. С. 43.

²⁵³ Гайдулін О. О. Інтерпретація застосовуваного права європейськими арбітражами: розмежування базових понять. Право України. № 5/2016. С. 48–56; Гайдулін О. О. Інтерпретація застосовуваного права європейськими арбітражами. / Матеріали III Міжнародних арбітражних чтений пам'яті академіка Побирченко І.Г. «Применимое

яких міститься значна кількість судових прецедентів. Приміром таким ресурсом є веб-сайт Британського та Ірландського інституту правової інформації BAILII (*British and Irish Legal Information Institute*)²⁵⁴.

Найбільш популярним розділом цього сайту є відповідна база даних (*databases.html*). За основними реквізитами можна знайти будь-яке судове рішення, що належить до прецедентного права Англії, Уельсу, Північної Ірландії, Ірландії, Шотландії та всіх інших британських територій, а також європейського прецедентного права з 1573 р. і дотепер²⁵⁵. Найбільш придатна для компаративного аналізу цих судових прецедентів відповідна база даних (*multidatabase*), за допомогою якої здійснюється відбір кейсів за різними пошуковими термінами (*search terms*)²⁵⁶. Такі ж бази даних запроваджено практично в усіх європейських країнах, головним чином на сайтах міністерств юстиції або різних судових інстанцій.

Важливим джерелом компаративного вивчення судової інтерпретаційної практики є офіційний веб-сайт Європейського Союзу *European e-Justice Portal*, який об'єднує різні бази даних держав – членів ЄС²⁵⁷.

Аналогом такого сайту в Україні є Єдиний державний реєстр судових рішень, що являє собою автоматизовану систему збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку та надання електронних копій судових рішень²⁵⁸. Використання цих даних здійснюється на основі Закону України «Про доступ до судових рішень» від 22.12.2005 № 3262-IV²⁵⁹.

Отже, судова та арбітражна практика є найбільш перспективним джерелом принципів та норм договірної інтерпретації і тому заслуговує на спеціальне науково-правове дослідження.

право в международном коммерческом арбитраже». Практика применения Венской конвенции о договорах международной купли-продажи товаров». Сборник докладов. МКАС И МАК при ТПП Украины. 2016. С. 97–105.

²⁵⁴ BAILII (British and Irish Legal Information Institute) URL: <https://www.bailii.org/>

²⁵⁵ BAILII (British and Irish Legal Information Institute). *databases.html* URL: <https://www.bailii.org/databases.html>

²⁵⁶ BAILII (British and Irish Legal Information Institute). *multidatabase.html* URL: https://www.bailii.org/form/search_multidatabase.html

²⁵⁷ European e-Justice. An official website of the European Union URL: https://e-justice.europa.eu/content_member_state_case_law-13-fr-en.do?member=1

²⁵⁸ Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Rules>.

²⁵⁹ Закон України «Про доступ до судових рішень» від 22.12.2005 року № 3262-IV. Відомості Верховної Ради України від 14.04.2006 2006 р., № 15, стор. 585, стаття 128

1.5. Загальна та спеціальна методологія цивілістичного дослідження інституту договірної інтерпретації

У сучасній цивілістичній теорії все більше набуває визнання системна єдність методології в усіх трьох її аспектах: нормотворчості, правореалізації та правоусвідомлення²⁶⁰. Найбільш активно «стирається межа між правом та наукою права»²⁶¹. Це веде до сполучення таких підсистем, як: (а) методологія правового регулювання та (б) методологія правового пізнання, які узагальнюються поняттям «методи права» або «методологія права»²⁶².

У цьому контексті слід розглядати систему цивілістичних методів у їх широкому розумінні – як взаємодію двох підсистем: (1) цивілістичних методів правового регулювання та (2) цивілістичних методів наукового пізнання.

На даному етапі дослідження немає сенсу обґрунтовувати виокремлення кожного з трьох основних цивілістичних методів правового регулювання (диспозитивного, імперативного, дискреційного) – все це отримує необхідне роз'яснення в п'ятому розділі, коли логіка дослідження виводить на прогнозування нової теорії договірної інтерпретації²⁶³. Наразі ми лише окреслюємо пошукову настанову на встановлення такої системної єдності обох типів цивілістичних методів.

Ураховуючи, що прикладні методи наукової цивілістики вже з'ясовані в попередніх параграфах, у тому числі на прикладі емпіричної аналітики джерел пізнання інституту приватно-правової інтерпретації, є сенс завершити розгляд цивілістичних методів наукового пізнання уточненням системи загальних та спеціальних методів нашого дослідження.

Розпочати цю роботу доцільно зі з'ясування загально-теоретичних засад цієї системи або підсистеми загальних мето-

²⁶⁰ Майданик Р. А. Вчення про методологію приватного (цивільного) права України. Загальні положення. С. 62–63.

²⁶¹ Ткаченко Ю. Г. Методологические вопросы теории правоотношений. Всесоюзный юридический заочный институт. Москва: Юрид. лит., 1980. С. 141.

²⁶² Лихолат І. П. Актуальні проблеми методології приватного права // Методологія приватного права (За матеріалами наук.-теорет. конф., м. Київ, 30 травня 2003 р.). Київ: Юрінком Інтер, 2003. С. 36–37.

²⁶³ Докладний коментар до кожного з елементів запропонованої схеми наведено в публікації: Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio* = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 1. С. 37–40.

дів, тобто необхідно проаналізувати ті методи, що сформувалися у вітчизняній теорії держави і права та в західній філософській герменевтиці та філософії права, і виконують роль метатеорії щодо концепції договірної інтерпретації.

Аналіз загальних теоретико-правових засад процесу інтерпретації дозволив виявити вузлові аспекти цивілістичної концепції тлумачення змісту договорів, яка є пануючою у вітчизняній цивілістиці²⁶⁴.

Поряд з цим вдалося виявити й деякі істотні недоліки сучасної української теоретико-правової доктрини тлумачення, яка все ще залишається під «гнітом радянського правознавства»²⁶⁵. Вони редукуються в сім основних груп.

1. У правовій науці України питання визнання правової інтерпретації окремим інститутом правознавства і права навіть не порушується²⁶⁶. Обґрунтування інтерпретації як галузі юриспруденції зазвичай відсилається до філософії права, зокрема до юридичної герменевтики²⁶⁷. З цим не можна погодитися, бо логіко-змістовний зв'язок між теоретичними та юридичними конструкціями, що забезпечує праксеологічність правової теорії, зазвичай є не предметом філософії права, а загальноновизнаною проблематикою загальної теорії права.

2. Оскільки інституалізація процесу інтерпретації з різних причин не потрапляє до предметної сфери теорії держави і права, ігнорується те, що принципи, правила та засоби тлумачення все більше закріплюються в законодавстві України, інших країн та в міжнародно-правових актах. Не помічається, що так звані відправні норми як засоби тлумачення все активніше використовуються в процесі інтерпретації норм права.

3. Багато представників пострадянської теорії держави і права віддають пріоритет публічно-правовій інтерпретації і явно недооцінюють її приватноправові аспекти. Однак саме в предметній сфері цивілістики застосовується практично весь

²⁶⁴ Детальний коментар до кожного з елементів запропонованої схеми наведено в публікації: Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio* = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 1. С. 338–452.

²⁶⁵ Гончаров В. В. Від старої теорії тлумачення до нової: основні виклики та рішення. С. 61.

²⁶⁶ Сарбаш С. В. Некоторые тенденции развития института толкования договора в гражданском праве. *Государство и право*, 1997. № 2. С. 36–39; Байрамкулов А. К. Особенности толкования договора в российском гражданском праве : дис. на соискание учен. степ. канд. юридических наук. Специальность 12.00.03. науч. рук. О. Н. Садиков. М., 2015. С. 4.

²⁶⁷ Чепурнова Н. М., Серёгин А. В. Теория государства и права: Учебное пособие. Москва: ЕАОИ, 2007. С. 332–333.

арсенал інтерпретаційних процедур. Отже, приватноправова (цивілістична) теорія інтерпретації має стати базисом для загальнонаукової теорії правової герменевтики, а не навпаки.

4. Провідною тенденцією у вітчизняній теорії держави і права є абсолютизація тлумачення норм права, які насправді є лише одним видом об'єктів інтерпретації. Теоретики держави і права приділяють особливу увагу нормативному, офіційному тлумаченню і недооцінюють важливість тлумачення правових звичаїв, юридичних фактів, змісту правочинів та умов договорів.

5. У переважній більшості публікацій з теорії держави і права питання суддівської дискреції в процесі правозастосування постійно відмежовується від процесу правової інтерпретації. Тому всіляко обходиться тлумачення в ситуаціях зловживання правом, що досить часто спричиняє буквальне роз'яснення норм права і умов контракту, яке й досі багатьма теоретиками права вважається навіть «автентичним тлумаченням».

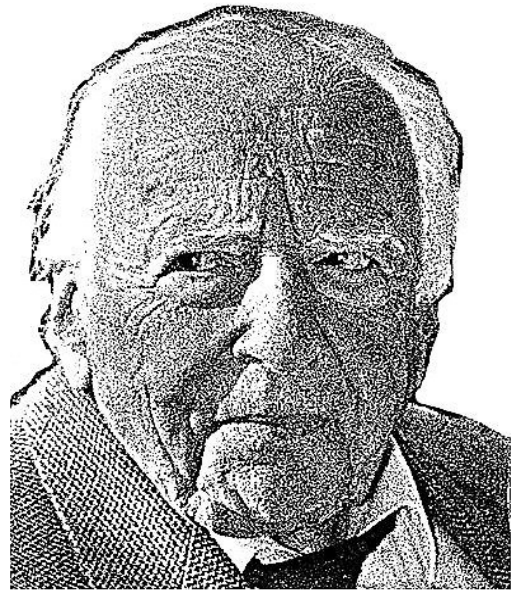
6. Теорія держави і права, яка традиційно (і по суті справедливо) визнає, що інтерпретація має діяльнісну природу, не довела цю тезу логічно до встановлення виключної ситуативності процесу тлумачення, що є загальновизнаним у філософській герменевтиці з подачі фахівців у сфері мовознавства і зокрема психолінгвістиці.

7. Все це призвело до того, що теорія держави і права, на відміну від філософсько-герменевтичної теорії інтерпретації, категорично не визнає тристадійності тлумачення права як послідовного з'ясування, пояснення та трактування і вважає кінцевим результатом правової інтерпретації лише другий – розтлумачення норм права. Це призводить до штучного відриву інтерпретаційного процесу від контексту правозастосування, його надмірної логіко-лінгвістичної формалізації та ігнорування матеріально-правової та процесуальної суті справи, з приводу якої запроваджується певна процедура тлумачення.

Отже, вітчизняна теорія держави і права за своїм ідейним фундаментом і головним змістом по багатьох параметрах принципово відрізняється від постмодерністської, правової концепції інтерпретивізму, яка є провідною в Західній Європі. Це змушує відмовитися від абсолютизації сучасної теорії держави і права як єдиної методологічної основи цивілістичної

теорії інтерпретаційного права і поряд з переосмисленням загального вчення про тлумачення права в теорії права налаштовує на пошук таких загальнометодологічних засад переважно у сфері західної філософії права.

Вбачається, що загальним методологічним ядром дослідження має стати саме філософсько-правова методологія, засновником якої є класик німецької філософії Г. В. Ф. Гегель. Однак безпосередні методологічні засади дослідження інтерпретаційного права закладені у філософській герменевтиці Гадамера, за результатами аналізу якої було виявлено низку найпринциповіших для логіки нашого подальшого дослідження положень.

Ганс-Георг Гадамер
(1900–2002)

1. Теза про *оказіональність* тексту як об'єкта тлумачення, з якою логічно пов'язане поняття *інтерпретаційної ситуації*.

2. Сутність інтерпретаційної ситуації визначається через поняття конфлікту інтерпретацій (*conflict of interpretations*).

3. Розв'язання конфлікту інтерпретацій виключно формально-логічними засобами призводить до апорії²⁶⁸, що отримала назву *герменевтичного кола*.

Таке логічне коло будується на умовиводі, складові якого можна сформулювати наступним чином: *теза* – цілісне явище неможливо пізнати без розуміння суті його окремих складових; *антитеза* – кожна складова з'ясовується лише на основі знання цілого; *висновок* – пізнання принципово неможливе, оскільки воно заперечує саме себе.

Зусилля герменевтики спрямовуються на спростування цього парадоксу²⁶⁹ в процесі розв'язання конфлікту інтерпретацій, що здійснюється шляхом з'ясування загального контекстуального смислу. Це здійснюється у двох напрямках: (1) індивідуальна інтуїція або підсвідома *антиципація* (від лат. *anticipatio* та давн. – грец. *πρόληψις* у значенні «передбачення, переднакреслення»);

²⁶⁸ Від давн.-грец. *ἀπορία* – безпорадність, безвихідне становище.

²⁶⁹ Від грец. *παράδοξος* – незвичайний, неймовірний, дивний.

(2) *дивінація* (від лат. *divinatio* – передбачаю, передчуваю, гадаю, ворожу) як емпатійне «вживання» в надсвідомий соціокультурний контекст, який для конфліктуючих сторін виступає спільним «колективним несвідомим».

Філософська герменевтика припускає, що інстанцією мислення, для якої органічними є як антиципація, так і дивінація, може бути визнаний здоровий глузд (*sensus communis*).

Отже, ця базова герменевтична апорія досить вдало розв'язується на основі теоретичних здобутків Шотландської школи здорового глузду (*Scottish School of Common Sense*), а також інших теорій здорового глузду, які демонструють свою експлуативність в кожній окремій емпіричній ситуації.

З іншого боку, специфіка понятійного статусу інтерпретації як епістемологічної категорії культури дозволяє зорієнтувати нашу роботу на європейську герменевтику права або юридичний інтерпретивізм (*legal interpretivism*) як загальну методологію дослідження. З'ясуванню ідейного потенціалу інтерпретивізму через призму його впливу на формування спеціальної методології присвячений окремий параграф 3.1.

Як загальний метод інтерпретивізм необхідно розглядати в системному зв'язку з методологією філософської герменевтики та філософії здорового глузду, чим забезпечується триєдність загальної методології. Отже, ці три складові поєднують їхню комплементарність як істотна взаємна доповнюваність.

Однак, з огляду на провідну роль вчення інтерпретивізму, є всі підстави кваліфікувати загальну методологію як методологію *культурно-правового інтерпретивізму*.

На основі системного з'ясування загальних методів дослідження було здійснено оцінку основних методологічних стратегій інтерпретації, які лягли в основу розробки спеціальної методології інтерпретаційного права як інституту цивілістичної науки.

Спеціальні методи стали предметом окремого монографічного дослідження, у якому система цих методів була побудована як теоретична (нормативна) модель методологічних засад цивілістичного інституту інтерпретації²⁷⁰.

²⁷⁰ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 462–499.

За результатами цього дослідження було виявлено систему спеціальної методології науково-цивілістичного інституту інтерпретаційного права, до якої увійшли:

1. *Догматичний метод цивілістики*, засади якого в модерністському дусі були розроблені Фрідріхом Карлом фон Савіньї та Френсісом Лібером (Francis Lieber; 1798 або 1800–1872). Для інтерпретаційного права цей метод репрезентується як:

Ганс Кельзен
(1881–1973)

1.1. *Догматико-системний метод* Ганса Кельзена (Hans Kelsen; 1881–1973), творця першої цілісної теорії правової інтерпретації²⁷¹, який поступово трансформується в спеціальний метод *казуального тлумачення*. Модернізований на засадах філософсько-правового інтерпретивізму, цей метод репрезентується як метод *ситуативного (казуального) тлумачення на основі здорового глузду* та висуває

наступні вимоги до змісту та структури цивілістичної теорії інтерпретаційного права:

а) Суть вихідних положень такої теорії мають складати принципи здорового глузду (у Кельзена це «розсуд-дискреція»).

б) Основний зміст системи утворюють ієрархічно узгоджені норми-правила інтерпретації, засоби тлумачення (кельзенівські «системи норм або нормативні порядки»).

в) Граничними засадами всієї системи інтерпретації мають бути визначені найбільш загальні принципи тлумачення («основні норми», в термінології Г. Кельзена).

1.2. *Догматико-конструктивний метод* українського філософа права і соціолога Богдана (Федора) Олександровича Кістяківського (1868–1920), автора наукової теорії цивілістичної інтерпретації²⁷². Смісловим ядром цього методу є ідея *кон-*

²⁷¹ Kelsen, H. On the theory of interpretation. Translated by Bonnie Litschewski Paulson and Stanley L Paulson. *Legal Studies*. Volume 10, Issue 2, July 1990. P. 127–135.

²⁷² Васильковський Е. В. Учение о толковании и применении гражданских законов. *Ученые записки Императорского Новороссийского университета*. 1901. Т. 84. С. 1–398. Більш доступним є репринтне видання: Васильковський Е. В. Цивилистическая методология: исследование. Репр. изд. 1901 г. Москва : Директ-Медиа, 2014. Ч. I. Учение о толковании и применении гражданских законов. 404 с.

структивного синтезу, через яку стає зрозумілим головне призначення процесу інтерпретації, що полягає в забезпеченні «конструктивності» тлумачення через приведення всіх її протилежних версій до спільної, узгодженої структури.

2. Компаративно-цивілістичний метод, який в інтерпретаційному праві проявляється в трьох модифікаціях:

2.1. Компаративно-функціональний метод цивілістичної інтерпретації, якого дотримуються провідні вчені юристи, такі як: К. Велк (С. Valcke), Х. Кьотц (Н. Kötz), Ж. Сталев, А. Флесснер (А. Flessner), К. Цвайгерт (К. Zweigert), Х. Янсен (С. Jansen) та багато інших. Центральною ідеєю цього методу є *основний закон правової компаративістики або презумпція ідентичності (подібності)* (лат. *presumptio similitudinis*), яка припускає наявність спільних для всіх правових систем світу універсальних, «космополітизованих» функцій, які, власне, і є предметом порівняльного дослідження.

2.2. Культурно-компаративний цивілістичний метод, який характеризує широке застосування прийому *кроскультурного моделювання*. В рамках цього методу підставою для порівняння (лат. *tertium comparationis*) визнається не окрема діяльнісна функція, а певна універсальна культурна парадигма (загально-теоретична конструкція), суть якої полягає в співмірності партикулярного та універсального, міри персонального та суспільного у процесі інтерпретації. Виходячи з позицій інтерпретатора, об'єктом порівняння (лат. *comparandum*) виступає саме та правова культура, до якої він, власне, належить, а за собою порівняння (лат. *comparatum*) – інша культура, яка ним же обрана для порівняння. Таким чином культурно-компаративний метод націлений не на з'ясування спільних аспектів різних правових культур, а на визначення окремих, специфічних характеристик певної культурно-правової традиції, для ідентифікації об'єкта інтерпретації у відповідному соціокультурному контексті.

2.3. Компаративно-історичний метод цивілістики оперує прийомом *реконструкції різних образів мислення* (історичних ментальностей). Родоначальником цього методу можна вважати Генрі Джеймса Самнера Мейна (Henry James Sumner Maine; 1822–1888), чия праця «Давнє право» вийшла в 1861 р. під повною назвою *Ancient Law: Its Connection with the Early History*

*of Society, and Its Relation to Modern Ideas*²⁷³. У другій половині ХХ ст. цей метод був найбільше розвинутий французькими істориками школи «Анналів», які висунули концепцію історії ментальностей (*histoire des mentalités*), до якої близькими є поняття: історична психологія (*psychologie historique*), соціальна історія ідей (*histoire sociale des idées*) та соціокультурна історія (*histoire socio-culturelle*)²⁷⁴.

3. Герменевтико-цивілістичний метод, репрезентований як *парадигмально-герменевтичний*, оперує трьома основними методологічними прийомами: *парадигмальної реконструкції, дискреції та моделювання (конструювання)*²⁷⁵.

Цей спеціальний метод є провідним через його соціокультурну обумовленість та оснащеність повним набором прийомів, які забезпечують реалізацію всіх трьох основних стадій процесу інтерпретації. До аргументації такого висновку слід додати високу оцінку інтерпретивізмом герменевтичної інтерпретації (*hermeneutic interpretation*) як класичної (*classical interpretation*) або феноменологічної герменевтичної інтерпретації (*phenomenological hermeneutic interpretation*).

Ця методологія, окрім використання головних прийомів дослідження (парадигмально-герменевтична реконструкція; герменевтико-парадигмальний розсуд на основі принципів здорового розуму; герменевтико-цивілістичне моделювання), надає нові можливості прийомам, що використовуються в рамках догматичного та компаративного методів, таких як кроскультурне моделювання; ментальна емпатія в процесі реконструкції; історико-парадигмальний синтез на основі здорового глузду; смислова синхронізація асинхронних об'єктів порівняння; порівняння окремих правових функцій в соціокультурному контексті тощо.

Когнітивний потенціал парадигмально-герменевтичного методу найбільш наочно проявився на прикладі моделювання так

²⁷³ Maine, Henry James Sumner . *Ancient Law: Its Connection with the Early History of Society and Its Relations to Modern Ideas*. Palala Press, 2015. 392 pp.

²⁷⁴ Шартье Роже. Интеллектуальная история и история ментальностей: двойная переоценка? Пер. с англ. Натальи Мовниной. Новое литературное обозрение (НЛО): Теория и история литературы, критика и библиография . 03/2004 . № 2(66) . С.17.

²⁷⁵ Гайдулін О. О. Філософсько-праксеологічний вимір парадигмально-герменевтичного методу: від інтерпретаційного розсуду до дискреції саморегулювання / Приватноправові принципи регулювання суспільних відносин: досвід ЄС та України. Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичного «круглого столу» (в рамках XIV Всеукраїнського фестивалю науки, 15 травня 2020 року м. Київ). Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. С. 49–60.

званої *інтерпретаційної системи (interpretational system)*, під якою розуміється система загальних соціокультурних та інституціональних регуляторів процесу інтерпретації²⁷⁶.

Саме парадигмально-герменевтичний (герменевтико-цивілістичний) метод складає базис спеціальної методології дослідження, який буде більш докладно розгорнутий під час з'ясування засад нової цивілістичної теорії договірної інтерпретації з позицій європейського інтерпретивізму в третьому розділі даної роботи.

Висновки до розділу 1

Результати дослідження, викладені в першому розділі, є базовими для всієї роботи в цілому, оскільки тут проаналізовані концептуальні засади інтерпретаційного права як складової європейського контрактного права, окреслена методологія подальшого наукового пошуку, виокремлена система джерел як пізнання об'єкта дослідження, так і самого інституту договір-ного контрактного права.

1. Важливим підсумком першого етапу дослідження є визнання необхідності принципового розмежування публічного та приватного права, що є ключовим для інституалізації як європейського приватного права, так і інституту договірної інтерпретації.

Це дозволило більш адекватно оцінити кожен з трьох концепцій європейського приватного права (European Private Law, EPL): (1) як уніфікованого інституту колізійного права ЄС; (2) як майбутньої системи наднаціональних матеріальних норм права ЄС, що регулюють приватноправові відносини; (3) як процес м'якої гармонізації національних систем приватного права держав – членів ЄС через однакове тлумачення та застосування подібних норм та принципів.

Авторська позиція з цього приводу передбачає відмову від другого підходу як безрезультативного (незважаючи на те, що він поки ще залишається офіційним) і поєднання першого і третього в один консолідований підхід.

²⁷⁶ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 582–588.

Цей смислотвірний висновок є справедливим і щодо *європейського контрактного права* (ECL), що визнається в широких колах європейських правників «загальним ядром європейського приватного права» (*Common Core of European Private Law*).

Надзвичайно важливим є визнання договірної інтерпретації як інституту європейського контрактного права (*Law of Interpretation in European Contract Law* or *European Contract Law of Interpretation*), що має сформуватися як синтез цивілістичного вчення європейської герменевтики права та реальної юридичної практики інтерпретації норм контрактного права і відповідних юридичних фактів, у тому числі змісту самих договорів.

На основі такого прогнозу було сформульовано робочу дефініцію цього перспективного інституту, що визначає концептуальні засади, предмет, метод та мету правового регулювання, що має здійснюватися в рамках договірної інтерпретації в європейському приватному праві. Ця дефініція була визнана *основною гіпотезою дослідження*.

2. Значущим для логіки роботи результатом емпіричного етапу дослідження, на якому було застосовано пошукову систему і базу даних наукових цитувань *Open Ukrainian Citation Index* (OUCI), слід визнати апробацію основних задіяних для цього прикладних методів: контент-аналізу, елементів факторного аналізу, статистичних методів лінгвістики, інструментарію етимології та семантики.

Це дозволило виявити надзвичайно широку репрезентованість поняття інтерпретації в різних галузях діяльності та пізнання як на побутовому, так і на теоретичному рівнях. На цьому базисі було кваліфіковано понятійний статус інтерпретації як *епістемологічної категорії культури*. Спільним для всіх форм і рівнів соціокультурного засвоєння світу було виявлено виокремлення трьох стадій інтерпретації: (1) з'ясування певних смислів («для себе»); (2) тлумачення або роз'яснення цих смислів («для інших»); (3) консолідованого трактування або конверсії різних смислів (версій) («для себе та інших»).

Найбільш продуктивним виявився порівняльний аналіз традицій релігійної та правової інтерпретації. Зокрема визнано доцільним для інституалізації сучасного цивілістичного інституту *law of interpretation* запозичити поділ християнського вчення інтерпретації на (1) *iscahogiku* або методологію з'ясування змісту певних актів; (2) *екзегетику* або практику розтлумачення таких

актів; (3) *герменевтики* або теорію та мистецтво креативного трактування через утворення нового змісту для існуючих вербальних форм.

Об'єктивно головним результатом на даному етапі дослідження було формування терміносистем понять лат. *ius interpretatio* та англ. *law of interpretation*, для чого застосовувався логіко-лінгвістичний метод (прийоми етимологічного, семантичного та формально-логічного аналізу).

Структура цих терміносистем відбиває головні складові матеріального змісту цих двох інститутів:

а) Для римсько-правового інституту *ius interpretatio*: (1) пануючу для інтерпретації права загальнокультурну парадигму; (2) провідних суб'єктів інтерпретації (*interpretes*); (3) головні об'єкти інтерпретації; (4) предмет певних актів інтерпретації; (5) основні способи інтерпретації; (6) головні критерії загальної оцінки інтерпретації; (7) сам процес інтерпретації та його етапи; (8) основні результати інтерпретації.

б) Для сучасного інституту європейського приватного права *law of interpretation*, що формується: (1) соціокультурний статус поняття інтерпретації; (2) загальні характеристики інтерпретаційної ситуації; (3) суб'єктний склад інтерпретаційних відносин; (4) головні об'єкти інтерпретації; (5) предмет правової інтерпретації; (6) основні стратегії вибору інтерпретаційних систем; (7) загальну характеристику інтерпретаційних систем; (8) структура та зміст інтерпретаційних систем; (9) домінантна інтерпретаційна система; (10) оцінювання процесу та результату інтерпретації.

3. Підсумовуючи результати попереднього огляду *доктринальних джерел* сучасної цивілістичної інституалізації інтерпретаційного права, необхідно особливо звернути увагу на наступні обставини, які є важливими для логіки нашого подальшого дослідження:

(1) поділ доктринальних джерел на дві відокремлені підсистеми зумовлений тим, що концепція інституту тлумачення права істотно відрізняється від концепції інтерпретаційного права, що потребує більш докладного з'ясування;

(2) виокремлення та оцінка доктринальних джерел за галузями знань дозволяє визначити серед них найбільш перспективні для подальшого дослідження. Це, зокрема, зумовлює пріоритетне з'ясування суті вчення юридичного інтерпретивізму,

інтерпретаційної компаративістики та всіх спроб побудови загальної теорії правової інтерпретації;

(3) окремого дослідження вимагають виявлені найбільш актуальні проблеми тлумачення права, з огляду на те, що саме вони є визначальними для мотивації сучасної інституалізації правової інтерпретації.

До таких питань віднесено:

(а) *контекстуальні пріоритети* інституалізації правової інтерпретації, до яких передусім віднесено *правову глобалізацію та європеїзацію*;

(б) *з'ясування домінуючих орієнтирів розбудови методології нової теорії інтерпретації права*;

(с) визначення *найбільш перспективних* для з'ясування сутності правової герменевтики об'єктів інтерпретації, серед яких особливо виокремлюються мультилінгвістичні тексти міжнародних контрактів (*international contracts*) та транскордонні правочини (*cross-border transactions*).

(d) найбільший пізнавальний інтерес викликають доктринальні джерела, спрямовані на *виявлення найбільш гострих проблем правової інтерпретації*, до яких передусім належать:

- *дилема текстуальної та контекстуальної інтерпретації*;
- *проблеми добросовісного тлумачення*;
- *питання дискреції (розсуду) в процесі правової інтерпретації* тощо.

4. За підсумками реалізації завдань першого розділу можна констатувати значущі для подальшого дослідження результати, до яких варто віднести:

(а) висновок про те, що головними джерелами правових норм-правил інтерпретації в європейських країнах, що належать до романо-германської культурно-правової традиції, є відповідні цивільні кодекси;

(б) відповідно основними джерелами таких норм за англо-американською традицією права є судові прецеденти, а також звичаєві норми інтерпретації, що головним чином сформувалися в процесі судової та арбітражної практики.

(с) акти інтерпретаційного законодавства (*Interpretation Acts*), ухвалені в більшості країн загального права, головним чином містять не систему інтерпретаційних норм, а засоби (інструменти) тлумачення, які, наприклад, як численні відправні норми містяться в Цивільному кодексі України.

(d) на формування законодавчих джерел договірної інтерпретації визначальний уніфікуючий вплив здійснюють відповідні міжнародні конвенції, що мають приватноправовий характер. Серед цих джерел найбільш впливовою є *Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 р.* (Віденська конвенція) – англ. *United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (1980)* [CISG].

(e) для утворення прецедентних норм-правил інтерпретації найбільш значущими виявляються акти *нової lex mercatoria*, такі як Міжнародні правила інтерпретації комерційних термінів «ІНКОТЕРМС» (англ. *INCOTERMS – International Commercial Terms*; нім. *Internationale Handelsklauseln*), *Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА* (*The UNIDROIT Principles of International Commercial Contract*, скорочено: PICC–2010), *Принципи європейського контрактного права* (англ. *the Principles of European Contract Law* [PECL]).

(f) серед актів *Acquis communautaire* ЄС, які регулюють процес інтерпретації договорів, все частіше оцінюються як основні джерела регламенти ЄС, серед яких найбільш значущим є Регламент (ЄС) № 593/2008 Європейського Парламенту і Ради від 17 червня 2008 р. «Про право, яке застосовується до контрактних зобов'язань» («Рим I»). Багато інтерпретаційних норм та засобів тлумачення міститься в *Проекті загальної системи координат*» (англ. «*Draft Common Frame of Reference (DCFR)*»).

(g) незважаючи на те, що принципи тлумачення досить часто згадуються в нормативно-правових актах, головним джерелом, у якому розкривається зміст цих найбільш узагальнених інтерпретаційних приписів, є доктрина права.

5. Важливим є висновок про те, що окреслення системи методів договірної інтерпретації дозволило уточнити методологію цивілістичного дослідження, що ґрунтується на тезі про когерентність методів правового регулювання та методів правового пізнання. Отже, в умовах, коли поступово зникає межа між правом та правовою наукою, сталою залишається системна єдність методології в трьох її вимірах: правоусвідомлення, нормотворчості та правореалізації. Це дозволяє вийти на більш високий рівень узагальнення і вести мову про методологію права як системну єдність у всіх трьох її аспектах.

Докладний аналіз багатьох правознавчих праць загально-теоретичного змісту, присвячених інтерпретаційній проблематиці, продемонстрував принципову відмінність фундаментальних ідейних засад цього пострадянського вчення про державу і право від світоглядних настанов сучасного європейського права, зокрема його постмодерністських концепцій, що найбільш активно просуваються в сучасному правовому дискурсі.

Це дало вагомі підстави вважати, що недоцільно обмежувати загальну методологію дослідження лише сучасною теорією держави і права, і спонукало до висновку про те, що необхідно спрямувати пошук таких засад і до сфери філософії права головним чином через аналіз провідних на Заході епістемологічних концепцій.

Отже, загальну методологію дослідження склали: (1) філософська герменевтика Гадамера-Рікера; (2) філософія здорового глузду Ріда-Бергсона; (3) філософія правового інтерпретивізму Бетті-Дворкіна.

Розроблена на цій світоглядній базі цивілістична методологія інтерпретаційного права актуалізувала такі спеціальні методи дослідження:

1. *Догматичний цивілістичний метод*, розроблений Ф. К. фон Савіньї, а також Г. Кельзеном та Б. (Ф.) О. Кістяківським.

2. *Компаративно-цивілістичний метод*, який уточнюється в трьох різновидах: як *компаративно-функціональний*, *культурно-компаративний* та *компаративно-історичний* методи цивілістики.

3. *Герменевтико-цивілістичний метод*, який конкретизовано як *парадигмально-герменевтичний метод цивілістики* і обрано у якості провідного для даного дослідження.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРІЯ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ДОГОВІРНОГО ТЛУМАЧЕННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ КУЛЬТУРНО- ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ

Реконструкція римсько-правового інституту *ius interpretatio* здійснюється на основі відповідної методології, у якій центральне місце посідає герменевтичний метод, а тому традиційне для нього в правознавстві звернення до історичних аспектів предмета дослідження буде спрямоване на вивчення зв'язків та «взаємодії між правовим життям різних поколінь»²⁷⁷.

Для європейського правового простору системотвірним смисловим ядром безсумнівно виступає ідейна спадщина римського права. Тому народження нового явища будь-якої складності – від окремої правової конструкції до цілої галузі права чи навіть системи права – завжди супроводжуватиметься виникненням стійких системних зв'язків з римсько-правовими підходами, принципами, нормами.

2.1. Джерела історичної реконструкції римсько-правового інституту інтерпретації (*ius interpretatio*)

Передвісниками давньоримської історіографії вважаються такі пам'ятки, як фасти (лат. *fasti*) або певні помітки у давньоримському календарі присутственних для політичної та релігійної влади днів (лат. *fasti dies*), які суворо відрізнялися від звичайних днів (*nefasti*). Через посилання на цю практику відомий латиніст та історик Олександр Федорович Енман (1856–1903) констатував, що «римська історіографія – дочка й, імовірно, одна з молодших дочок жрецької писемності»²⁷⁸.

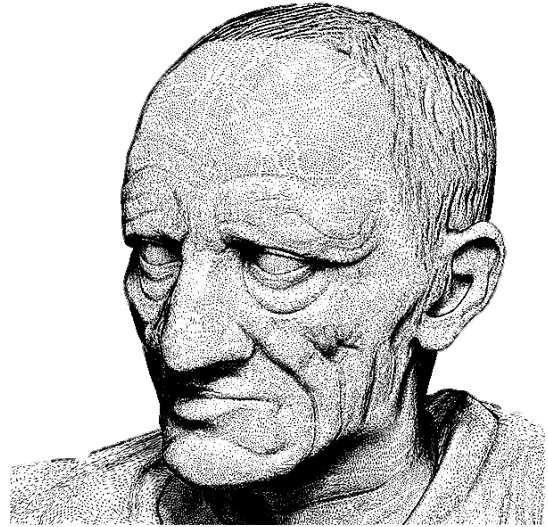
Загально визнано, що давньоримська історіографія виникає в другій половині III ст. до н. е. і пов'язується з появою жанру *поетичної історіографії*, що за своїм стилем явно протистоїть безособистісній літописній традиції.

²⁷⁷ Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу: герменевтичний підхід. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. 2009. Вип. 50. С. 294–299.

²⁷⁸ Энман А. Ф. Легенда о римских царях, ее происхождение и развитие. Санкт-Петербург: Типография Балашева и Ко, 1896. Извлечено из Журнала Министерства Народного Просвещения за 1894–1896 гг. С. 4–5.

Першим римським істориком традиційно визнається пересічний громадянин (ймовірно плебей), борець за справедливість Гней Невій (Gnaeus Naevius) (274–204 рр. до н. е.), а до нього долучається Квінт Енній (Quintus Ennius) (близько 239–169 рр. до н. е.)²⁷⁹.

Однак насправді першими римськими істориками, які, до речі, були переважно «елліномовними», стали так звані *старші анналісти*, перші серед яких – Квінт Фабій Піктор (Quintus Fabius Pictor) (239–169 рр. до н. е.?) та Луцій Цинцій Алімент (Lucius C. Alimentus) (пре-тор 210 р. до н. е.)²⁸⁰. Серед «латиномовних» старших анналістів на-самперед слід згадати – Марка Порція Катона Старшого²⁸¹ (Marcus Porcius Cato) (234–149 рр. до н. е.). Щодо трактування Като-

**Катон Старший
(234–149 рр. до н. е.)**

ном актуальних на той час політико-правових питань певний інтерес викликають фрагменти його «Промов»²⁸², зміст яких дає підстави визнати його першим відомим інтерпретатором морально-правової проблематики.

Формування класичної традиції римської історіографії пов'язане з іменами трьох представників римської історичної науки, які дотримувалися принципів «вільної» інтерпретації, що насправді була наскрізь політично заангажованою. Перше місце серед них по праву посідає найавторитетніший і водночас найбільш тенденційний римський історик Тіт Лівій (Titus Livius; 59 р. до н. е. – 17 н. е.). Головна його заслуга бачиться в тому, що саме він заклав історіографічну традицію трактування подій перших двох періодів римської історії, коли, власне, і виникає давньоримський правовий інститут інтерпретації (*ius*

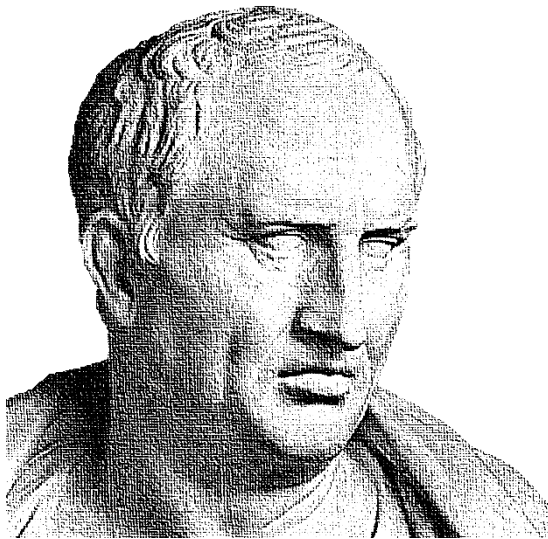
²⁷⁹ Ennius, Quintus. Fragmenta. Classics Page. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/enn.html>.

²⁸⁰ Цих двох авторів поєднує те, що їх «Аннали» описували історію Риму з легендарних часів і, що характерно, були написані в жанрі історичної прози давньогрецькою мовою.

²⁸¹ Зазвичай називається Старшим (Major), на відміну від його правнука Марка Порція Катона Молодшого, сучасника Юлія Цезаря.

²⁸² Porcius Cato, Marcus. Orationum Fragmenta. The Classics Page. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/cato/cato.frag.html>.

interpretatio)²⁸³. Багато також зробили для становлення римської історіографії грецькі історики Діонісій Галікарнаський (Διονύσιος; близько 60 р. – 7 р. до н. е.)²⁸⁴ та Плутарх (Πλούταρχος; бл. 45 – бл. 127)²⁸⁵. До цієї традиції згодом долучилося багато інших античних істориків, серед яких варто виділити Діодора Сицилійського (Διόδωρος Σικελιώτης, Diodorus Siculus) (близько 90–30 рр. до н. е.)²⁸⁶, а також Марка Теренція Варрона (Marcus Terentius Varro, 116–27 рр. до н. е.), який по суті був першим римським енциклопедистом.

**Марк Тулій Цицерон
(106–43 рр. до н. е.)**

Особливо слід відзначити внесок у формування римської історіографії філософів, публіцистів та правознавців Стародавнього Риму. Найбільш значущими є праці давньоримського політика і філософа, адвоката і оратора Марка Тулія Цицерона (Marcus Tullius Cicero; 106 р.–43 р. до н. е.)²⁸⁷, а також славетного державного діяча і полководця імператора Гая Юлія Цезаря (Imperator Gaius Iulius Caesar, 101–44 рр. до н. е.), чиї праці є важливим джерелом для з'ясування тогочасної парадигми політико-правової інтерпретації²⁸⁸. До тих, хто не лише описував історію, а й

активно творив її, слід віднести й Публія (Гая) Корнелія Тацита

²⁸³ Livius, Titus. *Ab Urbe Condita Libri*. The Classics Page. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.8.shtml>.

²⁸⁴ Дионисий Галикарнаский. Римские древности. Пер. Н. Г. Майоровой, И. Л. Маяк, Л. Л. Кофанова, А. М. Сморгочкова, В. Н. Токмакова, А. Я. Тыжова, А. В. Щеголева. Отв. ред. И. Л. Маяк. (Серия «Историческая библиотека. Античная история»). В 3-х т. Москва: Издательский дом «Рубежи XXI», 2005. Т. 1. Кн. 1–4. 272 С. Т. 2. Кн. 5–8. 280 С. Т. 3. Кн. 9–11, фрагменты кн. 12–20. 320 с.

²⁸⁵ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Избранные жизнеописания. Библиотека Максима Евгеньевич Мошкова на сайте Lib. Ru URL: <http://lib.ru/POEEAST/PLUTARH/>

²⁸⁶ Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. Античная литература. Сайт История Древнего Рима. URL: <http://ancientrome.ru/antlittr/diodoros/index.htm>

²⁸⁷ Cicero Marcus Tullius. *De Re Publica*. The Classics Page. Latin Texts. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/repub.shtml>;

²⁸⁸ Caesar, Julius Gaius. *Commentarii Libri VII de Bello Gallico*. The Classics Page. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/caesar/gall1.shtml>; Caesar, Julius Gaius *The Gallic War*. Ed. & trans. H.J. Edwards. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1986. 619 pp.; Caesar, Julius Gaius. *Commentarii Libri VII de Bello Gallico*. The Classics Page. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/caesar/gall1.shtml>; Caesar, Julius Gaius *The Gallic War*. Ed. & trans. H.J. Edwards. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1986. 619 pp.

(Publius Cornelius Tacitus або Gaius Cornelius Tacitus, бл. 56 – бл. 117), який у своїх працях «Історія» (*Historiae*)²⁸⁹ і «Анналі» (*Annales*)²⁹⁰ послідовно реалізовував аксіологічний метод історичної інтерпретації.

У часи пізньої імперії класична історіографічна традиція занепадає і провідними інтерпретаторами тогочасних подій стають численні *компілятори*, серед яких виокремлюються Авл Геллій (Aulus Gellius; бл. 130–180)²⁹¹, Луцій (Публій) Анней (Анній) Флор (Lucius [Publius] Anneus [Annius] Florus, 70–? 140 pp.)²⁹², Флавій Евтропій (Flavius Eutropius; IV ст.), Іоанн Лідійцій (Joannes Laurentius Lydus, VI ст.).

Історики періоду доміанату залишили після себе багато цінних інтерпретацій з позицій стоїчної моралі, як наприклад Секст Аврелій Віктор (Sextus Aurelius Victor; близько 320–390 р. н. е.)²⁹³ та військовий історик Амміан Марцеллін (Ammianus Marcellinus; близько 330 – кінець 400 р.), який наводить приклади релігійного способу тлумачення божої волі²⁹⁴.

Наступний етап розвитку римської історіографії характеризує послідовна християнізація тогочасної концепції суспільного розвитку. Знаковими в цьому плані були праці архієпископа Євсевія Кесарійського або Памфіла (Εὐσέβιος ὁ Καισαρείας; Eusebius Pamphili, 263–339), хроніста Сульпіція Севера (Sulpicius Severus, 363–410 чи 429)²⁹⁵, відомого візантійського історика Прокопія Кесарійського (Προκόπιος, Procopius; 500 р. – помер після 562 р.), а також теолога Павла Орозія (Paulus Orosius, бл. 385–420 pp.) та бенедиктинського ченця та історика Павла Диякона (Paulus Diaconus, 720–800 pp.)²⁹⁶.

²⁸⁹ Cornelius Tacitus, P. *Historiae*. Publius Cornelius Tacitus. The Classics Page. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/tacitus/tac.hist1.shtml>.

²⁹⁰ Cornelius Tacitus, Publius. *Annales*. The Classics Page. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/tacitus/tac.ann1.shtml>.

²⁹¹ Gellius, Aulus. *Noctes Atticae*. The Classics Page. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/gellius.html>

²⁹² Florus. *Epitome de T. Livio Bellorum omnium annorum DCC Libri duo*. Latin Text. The Classics Page. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/florus.html>

²⁹³ Aurelius Victor, S. *Liber De Caesaribus Avrelii Victoris Historiae Abbreviatae*. The Classics Page. Latin Texts. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/victor.caes.html>

²⁹⁴ Marcellinus, A. *Res gestae a fine Corneli Taciti.. Ammianus Marcellinus..* The Classics Page. Latin Texts. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/ammianus.html>

²⁹⁵ Сульпицій Север. Сочинения. Пер. А. И. Донченко. (Серия «Классики античности и средневековья»). Москва: Росспэн. 1999. 320 с.

²⁹⁶ Paulus Diaconus. *Historia Romana*. The Classics Page. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/pauldeacon.html>

Отже, середньовічна історіографія, як і правова герменевтика, була переорієнтована з поглиблення існуючої традиції на тотальну зміну ідеологічної парадигми і тому не є для нас цікавою за контентом тогочасних праць, войовничо критичних щодо язичницької античної культури.

Головним трендом розвитку антропоцентричного вчення гуманістів епохи Відродження було відновлення романістичної історіографічної традиції. У цьому плані заслуговують на увагу зусилля таких мислителів, як італійський засновник історико-філологічної критики Лоренцо Валла (Lorenzo Valla 1405?–1457), голландський філолог Яков Форбрук або Перізоній (Perizonius, 1651–1715), італійський вчений Карл Сігоній (Carlo Sigonio, 1523–1584) та французький вчений абат Луї-Себастьян ле Нен де Тіллемон (Louis-Sébastien Le Nain de Tillemont, 1637–1698).

В епоху Просвітництва перша за часом і найбільш значна за змістом концепція давньоримської історії була викладена в праці Шарля-Луї де Монтеск'є (фр. Charles-Louis de Secondat, Baron de La Brède et de Montesquieu; 1689–1755) «Роздуми про причини величі й падіння римлян» (фр. *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*)²⁹⁷, яка оцінюється як важлива віха на шляху до формування парадигми класичного раціоналізму. Наступною за значущістю серед тогочасних романістичних праць є шеститомна фундаментальна праця «Історія занепаду і руйнування Римської імперії»²⁹⁸, яку написав британський історик Едвард Гіббон (Edward Gibbon; 1737–1794), розвиваючи історико-аксіологічну традицію у правовій науці²⁹⁹.

²⁹⁷ Монтеск'є Ш. Л. Персидские письма. Размышления о причинах величия и падения римлян.: Пер. с фр. Ин-т социологии РАН, Моск. высш. шк. социал. и эконом. наук, Центр Фундамент. социологии; Вступ. ст. и коммент Н. Саркитова. Москва: Канон-пресс-Ц, Кучково поле, 2002. 512 с.

²⁹⁸ Gibbon, Edward. The History Of The Decline And Fall Of The Roman Empire. With notes by the Rev. H. H. Milman. Vol. 1–6, 1782 (Written), 1845 (Revised). The collection of Project Gutenberg eBooks. URL: <http://www.gutenberg.org/files/25717/25717-h/25717-h.htm>; Гиббон Э. История упадка и крушения Римской империи. Пер. с англ. В. Н. Неведомского. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. 704 с. URL: <http://www.twirpx.com/file/184312/>

²⁹⁹ Камнев С. Н. Историческая концепция Эдуарда Гиббона: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук: специальность 07.00.09. [Омский гос. ун-т им. Ф. М. Достоевского]. Омск: 2010. 25 с. Яснитский Н. А. Проблема падения Римской империи, Эдуард Гиббон: диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.09. Моск. гос. обл. ун-т. Москва, 2002. 233 с.

Ці дослідники надихнули творчість таких відомих істориків-романістів, як Бартольд Георг Нібур (Niebuhr, Barthold Georg, 1776–1831), Альберт Шwegлер (A. Schwegler). На осолову увагу заслуговує Теодор Моммзен (Theodor Mommsen; 1817–1903), який за свою фундаментальну чотиритомну працю «Історія Риму» (перше видання 1854–1856 р.) став лауреатом Нобелівської премії з літератури за 1902 р., отримав звання почесного громадянина Риму та був нагороджений медаллю «Pour le Mérite» (1868 р.)³⁰⁰.

Таким чином у другій половині XIX – на початку XX ст. утворюються три основні історичні школи: (1) германська школа на чолі з Т. Моммзеном; (2) французька, яку очолили Анрі Александр Валлон (Henri Alexandre Wallon; 1812–1904) та Нюма-Дені Фюстель де Куланж (Numa Denis Fustel de Coulanges; 1830–1889)³⁰¹; (3) англійська школа, провідником якої став Чарльз Мерівель (Charles Merivale, 1808–1893).

У XX ст. формуються дещо інші (методологічні) напрями дослідження історії Стародавнього Риму: (1) *археологічний*: Еttore Пайс (Ettore Pais, 1856–1939), Едуард Меєр (Eduard Meyer; 1855–1930); (2) *економічний*: Карл Бюхер (Karl Wilhelm Bücher; 1847–1930), Максиміліан Карл Еміль Вебер (Maximilian Carl Emil Weber; 1864–1920), більш відомий як Макс Вебер (Max Weber)³⁰², Михаїл Ростовцев (Rostovtzeff; 1870–1952)³⁰³, Тенні Френк (Tenney Frank; 1876–1939), Жюль Франсуа Тутен (Jules François Toutain;

**Теодор Моммзен
(1817–1903)**

³⁰⁰ Моммзен Т. История Рима: Т. 1–3, 5: Пер. с нем. Москва: ООО Издательство АСТ; Харьков: Фолио, 2001.

³⁰¹ Фюстель де Куланж Н. Д. Древняя гражданская община: Исследования о культе, праве, учреждениях Греции и Рима. 354 с. Фюстель де Куланж Н. Д. Древняя гражданская община: Исследования о культе, праве, учреждениях Греции и Рима; перевод с франц. Н. Н. Спиридонова; изд. 3-е. Москва: КРАСАНД, 2011. 354 с.

³⁰² Вебер Макс. Аграрная история Древнего мира. Пер. с нем.; Под ред. Д. Петрушевского; Вступ. ст. Ю. Давыдова, Коммент. Н. Саркитова, Г. Кучкова. Москва: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. 560 с.

³⁰³ Ростовцев М. И. Общество и хозяйство в Римской империи. В 2-х т. Том 1. Пер. с нем. Москва: Наука, 2000. 400 с.; Ростовцев М. И. Общество и хозяйство в Римской империи. В 2-х томах. Том 2. Пер. с нем. Москва: Наука, 2001. 412 с.

1865–1961), Мозес Израель Фінлі (Moses Finley, 1912–1986)³⁰⁴; (3) *соціологічний*: Роберт фон Пельман (Robert von Pöhlmann; 1852–1914)³⁰⁵ та Гульєльмо Ферреро (Guglielmo Ferrero 1871–1942)³⁰⁶; (4) *соціокультурний* або *аксіологічний*: Марі Раймон Поль Гіро (Marie Raymond Paul Guiraud; 1850–1907)³⁰⁷, Роберто Парібені (Roberto Paribeni; 1876–1956)³⁰⁸, Андре Боннар (Andre Bonnard; 1888–1959)³⁰⁹, Франц Альтгейм (Franz Altheim; 1898–1976), Казимеж Фелікс Куманецкий (Kumaniecki (Kazimierz Feliks Kumaniecki; 1905–1977)³¹⁰, Річард Брокстон Оніан (Richard Broxton Onians; 1899–1986)³¹¹, Лідія Винничук (Lidia Winniczuk; 1904–1993)³¹², Жан-Ноэль Робер (Jean-Noël Robert, 1953)³¹³.

Біля витоків *української історіографічної традиції романістики* стоять представники київської та варшавської історичних шкіл, відповідно історик і філолог Федір Герасимович Міщенко (1848–1906) і Тадей Францевич Зелінський (Tadeusz Stefan Zieliński; 1859–1944).

На формування цієї традиції свого часу вплинула російська дореволюційна романістика: Дмитрій Львович Крюков (1809–1845); Іван Васильович Помяловський (1845–1906), Іван Володимирович Цветаєв (1847–1913)³¹⁴, Роберт Юрійович Віппер

³⁰⁴ Finley, M. The Ancient Economy. University of California Press, 1973. 220 pp. URL: https://archive.org/details/bub_gb_oMmyO465s9oC.

³⁰⁵ Pöhlmann, Robert von. Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt, Band Eins. München, C. H. Beck, O. Beck, 1912. 640 s. URL: <https://archive.org/details/geschichtedersoz01phlm>.

³⁰⁶ Ферреро, Гульєльмо. Величие и падение Рима. В 5-ти т., 2-х кн. Пер. с итал. Санкт-Петербург, Наука, Ювента, 1997–1998. 478 с. + 748 с. Ferrero, Guglielmo G. Ancient Rome and modern America. A comparative study of morals and manners. New York, G. P. Putnam's Sons, 1914. 350 pp.

³⁰⁷ Гіро, Поль. Частная и общественная жизнь римлян. Санкт-Петербург: изд-во «Алетейя», 1995. 598 с. Гіро П. Быт и нравы древних греков. Пер. с фр. Смоленск: Русич, 2001. 576 с.

³⁰⁸ Див. чудову добірку італомовних матеріалів, пов'язаних з творчістю Роберто Парібені на німецькому науковому сайті DEUTSHE DIGITALE BIBLIOTHEK: Kultur und Wissen online. URL: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/entity/1034323342>.

³⁰⁹ Боннар, Андре. Культура Древнего Рима. Москва: Наука, 1995. 219 с.

³¹⁰ Куманецкий, Казимеж. История культуры Древней Греции и Рима. М: Высшая школа, 1990. 456 с.

³¹¹ Онианс, Ричард. На колених богов. Истоки европейской мысли о душе, разуме, теле, времени, мире и судьбе. Москва: Прогресс-Традиция, 1999. 592 с.

³¹² Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима. Пер. с польск. В. К. Ронина. Москва: Выш. шк., 1988. 496 с.

³¹³ Робер Жан-Ноэль. Повседневная жизнь Древнего Рима через призму наслаждений. Пер. с фр. Т. А. Левиной. Москва: Молодая гвардия, 2006. 245 [11] с.

³¹⁴ Цветаев И. В. Из жизни высших школ Римской империи. *Вопросы философии и психологии*. Москва, 1902. Год XIII, кн. 62 (II). С. 954–1030; год XIII, кн. 63 (III). С. 1091–1136. URL: <http://relig-library.pstu.ru/modules.php?name=426>.

(1859–1954)³¹⁵, Михайло Михайлович Хвостов (1872–1920)³¹⁶; та радянська школа історії античності: Сергій Іванович Ковальов (1886–1960)³¹⁷, Олена Михайлівна Штаерман (1914–1991)³¹⁸ та Олександр Йосипович Немировський (1919–2007)³¹⁹.

Сучасна українська історіографія Стародавнього Риму частково успадкувала соціально-економічний підхід до вивчення античної історії (І. П. Євенко, А. Л. Пількевич, І. П. Сергєєв)³²⁰, але тут явно переважає саме соціокультурний підхід: О. Б. Акімов³²¹, В. О. Балух³²², В. М. Вовк³²³, К. М. Котлярова³²⁴, І. В. Петрова³²⁵, В. А. Русавська³²⁶, Ю. П. Селевко³²⁷.

Необхідно підкреслити, що вітчизняна романістика здатна зробити значний якісний стрибок у своєму розвитку через засвоєння величезного масиву іншомовної історіографії та довідкових енциклопедичних джерел. Йдеться передусім про найбільш об'ємне енциклопедичне видання з цієї проблематики «Кембриджська історія давнього світу» (*The Cambridge Ancient*

³¹⁵ Виппер Р. Ю. Очерки истории Римской империи. Берлин: Издательство З.И.Гржебина, 1923. VII, 434 с.

³¹⁶ Хвостов М. М. История Рима: Конспективное изложение лекций пр.-доц. М. М. Хвостова, чит. в 1906/7 акад. году. Казань: Лино-тип. И. Н. Харитоновна, 1907. 299 с.; Хвостов М. М. История Римской республики: конспект лекций, чит. в Казанском ун-те и на Казанских высших женских курсах. Казань: Типо-лит. ун-та, 1911. 96 с.

³¹⁷ Ковалев С. И. История Рима. Курс лекций. Изд-е 2-е, испр. и доп. Под ред. проф. Э. Д. Фролова. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1986. 744 с. ;

³¹⁸ Штаерман Е. М. Кризис античной культуры. Москва: Наука, 1975. 183 с.

³¹⁹ Немировский А. И. Идеология и культура раннего Рима. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1964. 228 с.

³²⁰ Євенко І. П. Політична діяльність Квінта Серторія у контексті кризи Римської республіки другої пол. II–I ст. до н. е.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. 201 с

³²¹ Акімов А. Б. Муниципальная знать римской Дакии. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія.* 2010. № 908, вип. 42. С. 39–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIS_2010_908_42_6.

³²² Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. Т. 2. Стародавній Рим: підручник. Чернівці: ТОВ «Наші книги», 2008. 848 с. Балух В. О., Коцур В. П. Історія стародавнього Риму: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Чернівці: Кн. XXI, 2005. 680 с.

³²³ Вовк В. М. Квіритоцентризм як форма збереження культурної ідентичності стародавніх римлян. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2013. № 1–2. С. 175–180.

³²⁴ Котлярова К. М. Superstitiones в суспільно-політичних практиках Стародавнього Риму (I ст. до р. Х. – III ст. від р. Х.). Дисертація канд. іст. наук: 07.00.02, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2015. 160 с. 9

³²⁵ Петрова І. В. Інтелектуальний та видовищний otium у Давньому Римі. *Культура України.* 2014. Вип. 46. С. 57–67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ku_2014_46_9

³²⁶ Русавська В. А. Гостинність у Давньому Римі на прикладі епістолярної спадщини Цицерона та Плінія Молодшого. *Вісник Харківської державної академії культури.* 2013. Вип. 41. С. 66–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hak_2013_41_10.

³²⁷ Селевко Ю. П. Роль релігії в житті римлянки епохи Республіки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія.* 2010. № 908, вип. 42. С. 56–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIS_2010_908_42_8

History, скор.: САН), у 14 томах (19 книг). Інформація, яка стосується історії Давнього Риму, представлена в томах VII–XIV, один із яких (VII) виданий російською мовою³²⁸.

Величезний матеріал з античної історії зібраний французьким істориком Гюставом Глотцем (Gustave Glotz; 1862–1935) у багатотомній «Загальній історії давнини» (*Histoire générale. Histoire ancienne*), що міститься в третій частині енциклопедії під назвою «Римська історія» (*Histoire Romaine*) у п'яти томах³²⁹.

Одним з амбіційних проєктів є німецька енциклопедія «Реальна енциклопедія науки про класичну давнину» (*Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*), яка також називається *Pauly-Wissowa* (RE). Разом з додатками це видання нараховує більше ста томів³³⁰.

Слід зауважити, що античної історіографії римського права тогочасним вченим створити не вдалося. Історіографічна традиція права не могла сформуватися лише на основі короткої історії римського права юриста-енциклопедиста II ст. Секста Помпонія (Sextus Pomponius) «Енхирідіон» (*Enchyridion*), фрагменти якої наведені в Дигестах (Pomp. D.1.2.2), а також безсистемних оцінках окремих фрагментів історії римського права, що дійшли до нас в навчальних «Інституціях» Гая (*Gai Institutiones або Commentarii Institutionum*) II ст. н. е.

Посткласична римська правова наука фактично законсервувалася через догматизацію римського права, яку здійснив імператор Юстиніан. Водночас на теренах зруйнованої в 476 р. Західної Римської імперії відбувалася вульгаризація правової науки. Не посприяла її розвитку й тотальна християнізація правової свідомості, наочним прикладом якої було створення у VI ст. н. е. колишнім адвокатом, а згодом константинополь-

³²⁸ Кембриджская история древнего мира. Том VII, часть 2: Возвышение Рима от основания до 220 года до н. э. Под ред. Ф.-У. Уолбэнк, А.-Э. Астин, М. Фредериксен, М. Огилви, Э. Драммонд. Перевод, подготовка текста, заметка и примечания В. А. Гончарова. Москва: Ладомир, 2015. 968 с.

³²⁹ Histoire ancienne. Troisième Partie: Histoire Romaine [5 Tomes en 6 Volumes: Histoire Romaine complète] Tome I: De l'Origine à l'Achèvement de la Conquête (133 avant J.-C.). Tome II Première Partie: La République Romaine de 133 à 44 avant J.-C. Des Gracques à Sulla. Tome II Deuxième Partie: La République Romaine de 133 à 44 avant J.-C. César Tome III: Le Haut-Empire. Tome IV Première Partie. L'Empire Romain de l'Avènement des Sévères au Concile de Nicée. Tome IV Deuxième Partie: L'Empire Chrétien Paris: Presses Universitaires de France, 1937–1947 [Coll. Histoire générale fondée par Gustave Glotz.]

³³⁰ Всі томи німецькою мовою у форматі PDF є доступними за адресою: <http://www.mediafire.com/?c3howpdcр6o9i>.

ським патріархом, Святим Іваном III Схоластиком (Ιωάννης Γ' Σχολαστικός) збірника законів-правил Номоканон (*Νομοκανών*).

Відродженню римської правової історіографії сприяла саме рецепція римського права, що розпочалася для різних країн у XI–XII ст. У цей час першоджерела римського права починають вивчати французький гуманіст Гійом Бюде (Guillaume Budé; 1467–1540)³³¹, італійський юрист Андреа Альчато (Andrea Alciato, 1472–1550)³³², німецький та швейцарський юрист Ульріх Цазі (Ulrich Zasius, 1461–1535).

Згодом у XVII–XVIII ст. формується школа природного права, яка була заснована юристом і філософом, офіційним історіографом Голландії Гуго Гроцієм (Hugo Grotius, 1583–1645), юристом-міжнародником, філософом та істориком Самуелем фон Пуфендорфом (Samuel von Pufendorf, 1632–1694), німецьким філософом і юристом Християном Томазієм (Christian Thomasius, 1655–1728), німецьким юристом-нормативістом і вченим-енциклопедистом Християном фон Вольфом (Christian von Wolff, 1679–1754).

Напрямок природного права підготував появу на початку XIX ст. *історичної школи*, засновниками якої були німецькі юристи-романісти Густав фон Гуго (Gustav von Hugo; 1764–1844) і Фрідріх Карл фон Савіньї (F.K. von Savigny, 1779–1861)³³³, які, апелюючи до римського права, розробляли головним чином нове німецьке право.

Системне вивчення римського права починається з виникненням школи *юридичного неогуманізму*, або *історико-критичної* тенденції в юриспруденції, найбільш видатним представником якої вважається Т. Моммзен.

На особливу увагу заслуговують дослідження одного із засновників реалістичної школи права, видатного німецького правознавця Рудольфа фон Ієринга (Rudolf von Ihering; 1818–1892). З виходом його «Духу римського права»³³⁴ висловлювання «інтерпретація в дусі права» набуває конкретного змісту.

³³¹ Див. Сайт асоціації Гійома Бюде: Site Web de L'Association Guillaume Budé, fondée en 1917. URL: <http://www.guillaumebudé.fr/>.

³³² Alciati Emblematum liber = Alciato's Book of Emblems. Andreas Alciatus..The Memorial Web Edition in Latin and English. URL: <http://www.mun.ca/alciato/index.html>.

³³³ Савіньї Ф. К. фон. Система современного римского права: в 8 т. Т. I. Пер. с нем. Г. Жигулина; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. Москва: Статут, 2011. 510 с.

³³⁴ Ієринг Рудольф фон. Дух римского права. Избранные труды: в 2 т. Санкт-Петербург.: Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2006. Т. 1. С. 31–316.

**Рудольф фон Ієринг
(1818–1892)**

Необхідно підкреслити, що першими найбільше наблизилися до розуміння суті римсько-правової інтерпретації ті дослідники, які звернули увагу на формування в римсько-правовій доктрині на зламі епох (1 ст. до н.е. – 1 ст. н.е.) принципу добросовісності (*bona fides*).

До них можна віднести адвоката і політичного діяча, професора Сергія Андрійовича Муромцева (1850–1910)³³⁵, засновника української традиції правової романістики, юриста і соціолога, представника психологічної школи

права Льва Йосиповича Петражицького (1867–1931)³³⁶, юриста-цивіліста, доктора римського права Йосипа Олексійовича Покровського (1868–1920)³³⁷.

Ідеологізована радянська романістична історіографія інтерпретаційну проблематику залишала поза увагою. Лише в пострадянський період починають з'являтися ґрунтовні дослідження з історії римського права, серед яких необхідно особливо виділити праці відомого російського правознавця-романіста і перекладача Л. Л. Кофанова³³⁸.

Слід зауважити, що і в новітній західній юриспруденції історико-правові дослідження інституту інтерпретації не є поширеними. Заслуговує на увагу монографічне дослідження римського судового процесу, яке здійснив шотландський

³³⁵ Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима. Науч. ред. В. С. Ем; Отв. ред. А. Д. Рудоквас; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Кафедра гражданского права юридического факультета. Москва: Статут, 2003. 684 с. (Классика российской цивилистики).

³³⁶ Петражицкий Л. И. Права добросовестного владельца на доходы с точек зрения догмы и политики гражданского права. Москва: Статут, 2002. 426 с.

³³⁷ Покровский И. А. История римского права. Вступит, статья, переводы с лат. научн. ред. и коммент. Л. Д. Рудокваса. Санкт-Петербург: Издательско-торговый дом «Летний Сад», 1998. 560 с.; Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Изд. 5-е. Москва: Статут, 2009. 351 с.

³³⁸ Кофанов Л. Л. Жреческие коллегии в Раннем Риме. К вопросу о становлении римского сакрального и публичного права. Москва: Наука, 2001. 328 с. Кофанов Л. Л. Возникновение и развитие римского права в VIII–V вв. до н. э.: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2001. 370 с. та інші численні періодичні видання.

цивіліст-романіст Ернест Мецгер (Ernest Metzger)³³⁹, збірник наукових праць під редакцією Ясutomо Моріґіви (Yasutomo Morigiwa), Міхаеля Штолльайса (Michael Stolleis) та Жан-Луї Хальперіна (Jean-Louis Halpérin)³⁴⁰, а також публікації з історії європейської культурно-правової традиції, які видали Андрас Фолді (Andras Foldi)³⁴¹, Міхал Кротошинський (Michał Krotoszyński)³⁴² та Джоанна Лам (Joanna Lam).

Частіше питання інтерпретації в римському праві розглядаються у відповідних навчальних посібниках та підручниках, авторами яких є німецькі романісти Отто Ленель (Otto Lenel; 1849–1935)³⁴³ та Рудольф Штамлер (Karl Eduard Julius Theodor Rudolf Stammler, 1856–1938)³⁴⁴, російський юрист Давид Давидович Грімм (1864–1941)³⁴⁵, відомий італійський романіст Чезаре Санфіліппо (Cesare Sanfilippo; 1911–2000)³⁴⁶, а також у навчальних виданнях сучасних авторів: відомого іспанського романіста Мануеля Хезуса Гарсія Гаррідо (Manuel Jesús García Garrido)³⁴⁷. Д. В. Дождева³⁴⁸ та А. В. Зайкова³⁴⁹.

Серед довідкових видань виділяється латино-німецький «Словник джерел римського права» Еміля Зеккеля (Emil Seckel,

³³⁹ Metzger, Ernest. *Litigation in Roman Law*. Oxford University Press: Oxford, UK, 2005. xii + 213 pp. Metzger, Ernest. *Roman judges, case law, and principles of procedure*. Ernest Metzger. *Law and History Review*, 22 (2). (2004). P. 243–275.

³⁴⁰ *Interpretation of Law in the Age of Enlightenment. From the Rule of the King to the Rule of Law*. Editors: Morigiwa, Yasutomo, Stolleis, Michael, Halpérin, Jean-Louis. Springer Science & Business Media, 2011. 193 pp.

³⁴¹ Foldi, Andras. *Traces of the dualist interpretation of good faith in the ius commune until the end of the sixteenth century*. *Fundamina: A Journal of Legal History*, Special issue 1, Jan 2014. P. 312–321.

³⁴² Krotoszyński, Michał. *Legislative History, Ratio Legis, and the Concept of the Rational Legislator* pp. *Ratio Legis Philosophical and Theoretical Perspectives*. Editors: Klapstein, Verena, Dybowski, Maciej (Eds.), 2018. P. 57–73.

³⁴³ Ленель О. *Задачи по римскому и гражданскому праву для начинающих*. Пер. под ред. А. М. Винавера. Москва: Печ. А. И. Снегиревой, 1915. 31 с.

³⁴⁴ Штамлер Р. *Задачи по римскому праву. Пособие для изучения римского гражданского права*. Пер. со 2-го нем. издания под ред. проф. М. Я. Пергамент. Одесса, 1904. 117 с. Штамлер Рудольф. *Хозяйство и право с точки зрения материалистического понимания истории: социально-философское исследование*. Москва: КРАСАНД, 2010. 310 с.

³⁴⁵ Гримм Д. Д. *Лекции по догме римского права: Пособие для слушателей*. [2 выпуска]. Санкт-Петербург, типография М. М. Стасюлевича, 1907. [Выпуск 1]. XIII, [2], 232 с. [Выпуск 2]. [2], 148 с.

³⁴⁶ Санфилиппо Ч. *Курс римского частного права*. С. 3–4.

³⁴⁷ Гарсія Гаррідо М. Х. *Римское частное право: казусы, иски, институты*. Пер. с испанского; отв. ред. Л. Л. Кофанов. Москва: Статут, 2005. 812 с.

³⁴⁸ Дождев Д. В. *Римское частное право: учебник для вузов*. Под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В. С. Нерсесянца. 2-е изд., изм. и доп. М: Норма, 2003. С. 87, 101, 113, 410, 547, 594, 680.

³⁴⁹ Зайков А. В. *Римское частное право в систематическом изложении: Учебник*. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. С. 54–56.

1864-1924)³⁵⁰ та латинсько-російський словник професора варшавського університету Федора Максиміліановича Дидинського (Федор Максимилианович Дыдынский; 1836–1921)³⁵¹, а також енциклопедичний словник відомого чеського романіста Мілана Бартошека (Milan Bartošek)³⁵².

Окремої оцінки потребують першоджерела римсько-правового інституту інтерпретації, до яких головним чином мають бути віднесені тогочасні *пам'ятки права* – правові акти, зафіксовані в письмовій формі (*ius scriptum*).

Історично первинними є «Царські закони» (*Leges regiae*), які не збереглися до нашого часу і реконструйовані частково³⁵³. Не дивно, що вони оцінюються як найменш достовірні серед усіх джерел римського права³⁵⁴. Однак для з'ясування логіки тогочасного сакрального тлумачення вдалося отримати важливу інформацію з посилань на закони шести з сімох римських царів – Ромула (Romulus; 753–716 р. до н. е.), Нуми Помпілія (Numa Pompilius; 716–673 до н. е.), Тулли Гостілія (Tullus Hostilius; 673–640 до н. е.), Анка Марція (Ancus Marcius; 640–616 до н. е.), Сервія Туллія (Servius Tullius; 578–534 до н. е.), Луція Тарквінія Гордого (Tarquinius Superbus; 534–509 до н. е.). Переважна більшість з цих джерел згадуються Тітом Лівієм.

Деякі фрагменти царських законів були внесені до змісту *Законів XII таблиць* (*Lex duodecim tabularum* або *leges decemvirales*) – децемвірального зводу, який було складено 451–450 рр. до н. е.³⁵⁵. Хоча самі ці Закони не містили правил тлумачення, вони були об'єктом численних тогочасних інтерпретацій. Показово, що пізніше, у часи класичного та посткласичного римського права майбутні юристи вивчали «Закони XII таблиць» за збірником Секста Елія Пета Ката (Sextus Aelius Paetus Catus, помер після 194 р. до н. е.), який називався

³⁵⁰ Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts. Hermann Gottlieb Heumann, Emil Seckel. Graz, Akad. Druck u. Verlagsanst., 1971. XVIII, 643 s.

³⁵¹ Дыдынский Ф. М. Латинско-русский словарь к источникам римского права. 2-е изд., испр. и доп. Варшава: типография К. Ковалевского, 1896. 474 с.

³⁵² Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения). Пер. с чешск. Москва: Юрид. лит., 1989. 448 с.

³⁵³ Leges Regiae (753–509 ? BC) Leges Regiae, Rogatae, Datae. The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

³⁵⁴ Ковалев С. И. История Рима. Курс лекций. Изд-е 2-е, испр. и доп.. Сергей Иванович Ковалев, под ред. проф. Э. Д. Фролова. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1986. С. 24.

³⁵⁵ Leges XII tabularum. Fontes iuris Romani antiqui I ed. Georg Bruns et Otto Gradenwitz Tübingen 1909. URL: http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante05/LegesXII/leg_ta00.html.

Commentaria tripartita, й окрім самих Законів містив коментарі понтифіків до Таблиць, а також типові судові позови.

Серед великої кількості законів, ухвалених в республіканську епоху, варто звернути увагу на ті з них, що стосувалися загальних питань правового тлумачення справедливості, політичного та соціального устрою, а також окремих законів та законопроектів: Священний Закон (*Lex Sacrata* (494 BC) ³⁵⁶, Закон Гая Канулея про скасування заборони шлюбу між патриціями і плебеями (*Lex Canuleia de Conubio Patrum et Plebis*; 445 BC) ³⁵⁷, Закон Мамерка Емілія про цензорство (*Lex Aemilia De Sensoribus*; 434 BC) ³⁵⁸, Закон Юліана Папірія про розміри пені (*Lex Iulia Papiria de Multarum Aestimatione*; 430 BC) ³⁵⁹, Закон Петелія Папірія (*Lex Poetelia Papiria de Nexis*; 326 BC) ³⁶⁰, Закон Валерія про оскарження (*Lex Valeria III de Provocatione*; 300 BC) ³⁶¹, Закон Огульнія про авгурів та понтифіків (*Lex Ogulnia de Auguribus et Pontificibus*; 300 BC) ³⁶², Закон Клавдія про сенаторів (*Lex Claudia de Senatoribus*; 218 BC) ³⁶³.

Наприкінці II – початку III ст. до н. е. правова інтерпретація переорієнтовується з політичної проблематики на економічну, та здійснюється головним чином з приводу реалізації майнових прав та зловживань правом, передусім у фінансовій сфері. Про це наочно свідчать такі республіканські закони, як Закон Семпронія про борги (*Lex Sempronia de Pecunia Credita*;

³⁵⁶ *Lex Sacrata* (494 BC). *Leges Regiae, Rogatae, Datae*. The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

³⁵⁷ *Lex Canuleia de Conubio Patrum et Plebis* (445 BC). *Leges Regiae, Rogatae, Datae*. The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

³⁵⁸ *Lex Aemilia De Sensoribus* (434 BC). *Leges Regiae, Rogatae, Datae*. The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

³⁵⁹ *Lex Iulia Papiria de Multarum Aestimatione* (430 BC). *Leges Regiae, Rogatae, Datae*. The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

³⁶⁰ *Lex Poetelia Papiria de Nexis* (326 BC). *Leges Regiae, Rogatae, Datae*. The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

³⁶¹ *Lex Valeria III de Provocatione* (300 BC). *Leges Regiae, Rogatae, Datae*. The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

³⁶² *Lex Ogulnia de Auguribus et Pontificibus* (About 300 BC). *Leges Regiae, Rogatae, Datae*. The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

³⁶³ *Lex Claudia de Senatoribus* (218 BC). *Leges Regiae, Rogatae, Datae*. The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

193 BC)³⁶⁴, Закон Гая Клавдія Пульхра про союзників (*Lex Claudia de Sociis*; 177 BC)³⁶⁵.

З огляду на «роз'яснювальне» походження таких актів як *Senatus Consulta*, саме вони є одним із важливих першоджерел античної правової екзегетики, серед яких також виокремлюються: Сенатусконсулт про Вакханалії (*Senatus Consulta de Bacchanalibus*, 186 до н. е.)³⁶⁶ та Сенатусконсулт про філософів та риторів (*Senatus Consulta de Philosophis et Rhetoribus*; 161 до н. е.)³⁶⁷.

Найбільш інформативними є ті закони, які передбачали застосування доктрини як джерела права. До таких законів слід віднести два закони першого римського імператора-християнина Святого Костянтина I (Великого) (Flavius Valerius Aurelius Constantinus; 272–337), які були ухвалені 321 (CoD.Th. 1. 4) та 327 року н. е. (CoD.Th. 1.4.2.). Найбільш докладно регулює застосування думок тогочасних правознавців Закон про цитування (*lex Allegatoria* або *lex citationis*), що був ухвалений під час спільного правління Феодосія II (Θεοδόσιος Β΄; 401–450) та Валентиніана III (Flavius Placidus Valentinianus, 419–455) у 426 р. н. е. (CoD.Th. 1.4.3.)³⁶⁸.

Окремим джерелом римського права визнаються *едикти магістратів* (*edicta magistratum*), серед яких найбільш значущими для інтерпретаційної практики були едикти преторів. Незважаючи на те, що *edicta magistratum* іноді називали «закон на рік» (*lex annua*), їхня особливість у тому, що вони виступали актами саморегулювання магістратів (преторів)³⁶⁹. Для самого претора це були формально необов'язкові обіцянки морально-етичного характеру, репрезентовані як власні програми подаль-

³⁶⁴ Lex Sempronia de Pecunia Credita (193 BC). Leges Regiae, Rogatae, Datae. The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.

³⁶⁵ Lex Claudia de Sociis (177 BC). Leges Regiae, Rogatae, Datae. The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.

³⁶⁶ SC de Bacchanalibus = Decree of the Roman Senate prohibiting the Bacchanalia (October 7, 186 BC). Senatus Consulta = Decrees of the Senate. The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.

³⁶⁷ SC. de Philosophis et Rhetoribus = Decree of the Senate on philosophers and rhetoricians (161 BC). Senatus Consulta = Decrees of the Senate. The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.

³⁶⁸ Lex Citationis=Law of Citations (November 7, AD 426). Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis. The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.

³⁶⁹ Покровский И.А. История римского права. Вступит. статья, переводы с лат., научн. ред. и коммент. А.Д. Рудокваса. Санкт-Петербург: Издательско-торговый дом «Летний сад», 1998. С. 128.

ших процесуальних дій. Лише в 67 році н. е. диктатором Луцієм Корнелієм Суллою Щасливим (Lucius Cornelius Sulla Felix; 138–78 до н. е.) з метою запобігання корупційним діям був ухвалений закон *Lex Cornelia de maiestate*, який зобов'язав преторів дотримуватися вимог власних едиктів³⁷⁰.

Однак головним джерелом реконструкції римсько-правового інституту інтерпретації є *responsa prudentium* або *відповіді юристів*, які давалися переважно в усній формі на актуальні питання юридичної практики. Ці джерела постійно намагалися систематизувати. Першим офіційним збірником римського права став Кодекс Феодосія (*Codex Theodosianus*)³⁷¹, у якому поряд з іншими правовими актами наведені й *responsa prudentium*. Головним же кодифікованим актом правової інтерпретації є велика антична антологія правової доктрини, загальновідома під назвою Дигести (Пандекти) Юстиніана (*Iustiniani Digesta*)³⁷².

Ці джерела були суцільно перероблені та систематизовані в 528–534 рр. під час роботи спеціальної комісії, створеної імператором Юстиніаном. Розбіжності думок різних юристів долалися шляхом переробки цих першоджерел членами комісії з прямою настановою самого Юстиніана на принцип публічної корисності (*utilitatem publicam*).

У ХІХ ст. розпочалося і донині не завершується виявлення істориками-романістами кон'юнктурних виправлень цих першоджерел тогочасними систематизаторами. Необхідно враховувати, що Дигести (Пандекти) дійшли до нас як складова величезного акта «Звід Цивільного Права» (*Corpus Juris Civilis*, скорочено – СІС), який в 1583 р. був виданий французьким істориком і правознавцем Діонісієм Готофредом (Dionysius Gothofredus / Denys Godefroy; 1549–1622). Потім *Corpus Juris Civilis* неодноразово перевидавався, але найкращим визнається видання Моммзена й Крюгера (*Codex*)³⁷³.

Поряд з історіографією важливими історичними джерелами є *писемні пам'ятники (епіграфічні та наративні дані)*. Перши-

³⁷⁰ Rogatio Cornelia de ambitu (67 BC). Leges Regiae, Rogatae, Datae. The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

³⁷¹ Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis. The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

³⁷² Iustiniani Digesta. Corpus Iuris Civilis = Justinian's body of civil law. The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

³⁷³ Ковалев С. И. История Рима. Курс лекций. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1986. С. 24.

ми в Римі опанували писемність жерці для фіксації *fastiv* або незмінних ритуальних формул, хронологічних і календарних оцінок, ведення протоколів про здійснення священнодійств, списків членів духовних колегій тощо.

Для історичної реконструкції технологій тогочасної інтерпретації велике значення мають різні побутові та ділові записи або *епіграфічні дані*. На жаль, до нас не дійшли написи на вкритих воском дерев'яних дощечках (*tabellae ceratae*), які зв'язані разом утворювали спеціальні книги (*codex*). Ці документи виконували роль прибутково-видаткових книг (*codex accepti et expensi* або *ratio accepti et expensi*), до яких римляни один раз на місяць переносили нотатки із зошитів для поточних записів (*adversaria*). У формі таких «кодексів» записувалися також літеральні контракти³⁷⁴. Більш надійним носієм тогочасної ділової інформації були документи, що писалися на листі папірусу (*charta*)³⁷⁵ або пергаменти.

Найбільш концептуально продуктивними слід вважати літературні твори, які зазвичай відносять до джерел античної риторики. Це, наприклад, такі праці Апулея, як «Апологія, або Промова на захист самого себе від звинувачень у магії» (*Apologia, sive Pro se de magia liber*)³⁷⁶ та «Флориди» (*Florida*) або збірник його судових промов³⁷⁷.

В цілому римська риторика є достатньо дослідженою³⁷⁸, тому варто звернуту увагу на ті твори, в яких здійснено теоретичні узагальнення інтерпретаційного змісту.

Це передусім праці давньоримського енциклопедиста Марка Теренція Варрона, якого по праву вважають передвісником соціокультурного методу. Варрон одним із перших застосував лінгвістичні дослідження для реконструкції ранньої римської історії в 25 томах своєї праці «Про латинську мову»³⁷⁹, а також

³⁷⁴ Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения). С. 71.

³⁷⁵ Там само. С. 68.

³⁷⁶ Apuleius. Apologia, sive Pro se de magia liber. Lucius Apuleius Madaurensis. The Classics Page. Latin Texts. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/apuleius/apuleius.apol.shtml>.

³⁷⁷ Apuleius. Florida. Lucius Apuleius Madaurensis. The Classics Page. Latin Texts. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/apuleius/apuleius.florida.shtml>. Найбільш доступним російськомовним виданням цих праць є: Апулей. «Метаморфозы» и другие сочинения. Сост. М. Л. Гаспаров. Москва: Худлит, 1988. 398 с.

³⁷⁸ Кузнецова Т. И., Стрельникова И. П. Ораторское искусство в древнем Риме. Москва: Наука, 1976. 287 с.

³⁷⁹ M. Terentius Varro, De lingua latina. Marcus Terentius Varro. The Classics Page. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/varro.ll5.html>.

в «Історії алфавіту» (*Historia litterarum*) та «Про походження латинської мови» (*De origine linguae Latinae*).

Однак найвидатнішим давньоримським ритором був Марк Тулій Цицерон, який фактично створив засади античного інституту інтерпретації права. Основні концептуальні положення тогочасної риторики наведені в трактатах «Про оратора» (*De Oratore*, 55 р. до н. е.), «Брут, або Про славнозвісних ораторів» (*Brutus sive De claris oratoribus*, 46 р. до н. е.), «Про побудову промови» (*De partitione oratoria*)³⁸⁰.

Важливим джерелом історичної реконструкції римсько-правової герменевтики є *римська філософія*, серед різних її вчень особливо виокремлюється стоїцизм, який потрапив до Риму з Греції близько I ст. до н. е.

Для текстології римської герменевтики відібрані твори основних мислителів пізнього стоїцизму: Луція Аннея Сенеки (Молодшого) (*Lucius Annaeus Sēnēca minor*; Сенека молодший; 4 до н. е.– 65 р.)³⁸¹ філософа-раба Епіктета (*Επίκτῆτος*; близько 50 –близько 140)³⁸² та його ідейного послідовника –філософа-імператора Марка Аврелія Антоніна (*Marcus Aurelius Antoninus*; 121–180)³⁸³.

Підсумовуючи аналіз джерел історичної реконструкції римсько-правового інституту *ius interpretatio*, можна констатувати, що існує розгалужена система таких джерел, головними підсистемами якої є історіографія та першоджерела. Кількісний і якісний склад такої системи дозволяє з високим ступенем

³⁸⁰ Цицерон М. Т. Три трактата об ораторском искусстве: пер. с лат. Москва: Наука, 1972. 471 с. Цицерон М. Т. Эстетика: трактаты, речи, письма. Перевод А. Е. Кузнецова. Комментарий Н. А. Кулькова, Е. П. Ореханова. Москва Искусство, 1994. 540 с.

³⁸¹ Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. Вступ. ст., сост., подгот. текста и примеч. Л. В. Сапова. Москва: Республика, 1995. 463 с. Сенека Л. А. Нравственные письма к Луцилию. Луций Анней Сенека; перевод, примечания, подготовка издания С. А. Ошерова. Отв. ред. М. Л. Гаспаров. Москва: Наука, 1977. 384 с. Сенека Л. А. Философские трактаты. Пер. Т. Ю. Бородай. 2-е изд. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. 400 с.

³⁸² Эпиктет. Беседы Эпиктета. Пер. с древнегреч. и примеч. Г. А. Тароняна; предисл. Г. А. Кошеленко, Л. П. Маринович. Москва: Ладомир, 1997. 312 с. Эпиктет. Энхиридион = ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ: краткое руководство к нравственной жизни. Пер. с греч.: А. Я. Тыжов. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2012. 398,.; Эпиктет. Афоризмы. Перевод с греческого В. Г. Алексева Санкт-Петербург: Изд. А. С. Суворина, 1891. URL: http://lib.ru/POEEAST/EPIKTET/ep_aforizmy.txt; Эпиктет. В чем наше благо? Перевод В. Г. Черткова. Москва, 1904. URL: http://lib.ru/POEEAST/EPIKTET/ep_bлаго.txt

³⁸³ Марк Аврелий. Наедине с собой. Размышления. [Под общей редакцией А. В. Добровольского]. Київ: Collegium Artium Ing, Ltd. Черкасы: РИЦ «Реал», 1993.: URL: <http://psylib.org.ua/books/avrel01/txt03.htm>

вірогідності реконструювати це досить важливе для логіки нашого дослідження правоутворення.

2.2. Історико-цивілістична реконструкція римсько-правових інститутів *ius interpretatio*

Змістовний аналіз давньоримських першоджерел дозволяє встановити, що поняття *ius interpretatio* мало три значення:

(1) суб'єктивне право осіб на офіційну юридичну інтерпретацію;

(2) сам процес інтерпретації, націлений на з'ясування та роз'яснення змісту правових норм та юридичних фактів;

(3) уся сукупність результатів юридичної інтерпретації. Вважалося, що *ius interpretatio* разом із Законами XII таблиць утворювали корпус (систему) *ius civilis*, до якого приєднувалась решта правових джерел³⁸⁴.

На тісний зв'язок всіх іпостасей *ius interpretatio* вказував Ф. К. фон Савіньї, зазначаючи, що *interpretatio* у римлян означало «не тільки тлумачення, а й вчення в цілому, відання», тобто все те, що він в іншому контексті називав «науковим правом»³⁸⁵.

Із самої сутності *ius interpretatio* випливає, що це багатомірне явище в різні історичні періоди проявляється по-різному, висувуючи на перший план ті чи інші свої особливі риси.

Наявний історичний матеріал дозволяє виокремити такі підінститути *ius interpretatio* або основні історичні форми римсько-правового інституту інтерпретації:

1. Інститут релігійно-обрядової інтерпретації права жерцями-понтифіками (*interpretatio pontificium*), який в подальші історичні епохи продовжив своє існування у формі суворої інтерпретації клятви (*stricta iuramentorum interpretatio*);

2. Римсько-правовий інститут інтерпретації юриспрудентів (*interpretatio prudentium*), який заклав основу класичних способів тлумачення закону та звичаю та реципійований у сучасне інтерпретаційне право як буквальне тлумачення (*interpretatio ad verbum*);

³⁸⁴ Гайдулін О. О. Римсько-правова доктрина *ius interpretatio*: генезис буквального тлумачення правових норм та юридичних фактів. *Правове регулювання економіки*. 2014. № 14. С. 80–92.

³⁸⁵ Савіньї Ф. К. фон. Система современного римского права: в 8 т. Т. I; пер. с нем. Г. Жигулина; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. Москва: Статут, 2011. С. 437.

3. Правовий інститут тлумачення на основі здорового розуму (*interpretatio ex bona mente*), що свого часу актуалізував тлумачення по чистій совісті (*interpretatio ex fide bona*), а нині виступає ідейно-історичною засадою формування постмодерністського *герменевтико-цивілістичного* (*парадигмально-герменевтичного*) методу інтерпретаційного права.

Первісною історичною формою римсько-правової інтерпретації був *інститут інтерпретації жерців-понтифіків* (*ius interpretatio pontificium*), який органічно вписувався в систему архаїчного римського права, яку характеризували такі риси, як релігійність, формалізм і простота³⁸⁶.

На думку відомого давньоримського юриста Секста Помпонія (Sextus Pomponius, II ст.), знання всіх джерел римського цивільного права, а також укладених на їх основі позовів (*legis actiones*) та вміння їх тлумачити майже сто років «були в руках колегії понтифіків». Саме ця колегія щороку встановлювала хто з середовища понтифіків буде керувати приватними справами (Pomp. D.1.2.2.6)³⁸⁷.

Однак таке «керування» слід розуміти не буквально. Так, категорично проти визнання за понтифіками прямих суддівських функцій висловлювався російський філософ романіст і соціолог Веніамін Михайлович Хвостов (1868–1920). Він був переконаний в тому, що давньоримські жерці ніколи не завідували судочинством, а надавали юридичні довідки магістрату та сторонам, укладали формули договорів та судових позовів³⁸⁸. Водночас особливо відмічається мистецтво понтифіків розширено тлумачити букву закону, яке дозволяло їм доповнювати цивільне право новими нормами і навіть правовими інститутами³⁸⁹.

Щодо історичної значущості цього інституту інтерпретації права важливим є ставлення до нього з боку світських юристів у часи класичного римського права. Показово як Ульпіан від імені всіх тогочасних юристів висловлює корпоративну при-

³⁸⁶ Хвостов В. М. История римского права : Пособие к лекциям. 5-е изд., испр. и доп. Москва : Издательство И. Д. Сытина, 1910. С. 60–83.

³⁸⁷ Дигесты Юстиниана; пер. с лат.; отв. ред. Л. Л. Кофанов. Москва: Статут, 2002. Т. I. С. 90–91. Digesta Justiniani. Transl. from the lat. Responsibility editor L.L. Kofanov. Moscow: Statute, 2002. V. I. 584 pp. [in Latin & Russian].

³⁸⁸ Хвостов В. М. Новый труд по римской традиции. Ученые записки Императорского Московского Университета. Юридического факультета. Москва : Университет. тип., 1902. Вып. 20. С. 23–24.

³⁸⁹ Хвостов В. М. История римского права : Пособие к лекциям. С. 60–83.

хильність до справи жерців, що дивно збереглася через віки: «Заслужено нас назвали жерцями (*sacerdotes*)...». Далі римський юрист-класик розкриває за які саме заслуги юристів можна вважати жерцями: «ми дбаємо про правосуддя, сповіщаємо поняття доброго і справедливого». Важливо яким способом, на думку Ульпіана, доводяться ці головні правові цінності – він заявляє однозначно – через вільний розсуд, дискрецію: «відокремлюючи справедливе від несправедливого (*aequum ab iniquo separantes*), відрізняючи дозволене від недозволеного (*licitum ab illicito discernentes*)».

Однак завершується ця максима дуже істотним застереженням – Ульпіан переконаний, що всі ці морально-інтелектуальні зусилля здійснюються тогочасними римськими юристами, «прагнучи до істинної, ... філософії, а не до уявної». Цим демонструється істотна відмінність жерців від юристів – другі намагаються через істинну філософію (*veram philosophiam*) пізнати не божу волю (*fas*), а об'єктивну істину (*veritas*). Проте тут чується й відмежування від умоглядного тлумачення самої істини в дусі *interpretatio graeca*. Відповідно до тверезої *interpretatio romana* істина несумісна з химерними безпредметними філософствуваннями у формі удаваних бажань (*simulatam affectantes*). Філософія, яка є істинною для римлян (*veram philosophiam*), – це не абстрактна, а конкретна, предметна, певною мірою утилітарна філософія (Ulp. D.1.1.1)³⁹⁰.

Отже, ці міркування висвітлюють головні світоглядні засади *interpretatio pontificium*: правова реальність у координатах цієї інтерпретаційної системи уявлялася такою, що має договірний характер взаємодії людського (*ius*) і божого права (*fas*).

Про те, що римське архаїчне інтерпретаційне право по суті з'ясовує як божественні, так і людські волевиявлення, свідчить відома інтенція (*Iuris prudentia est divinarum atque humanarum rerum notitia – юриспруденція є пізнання божих і людських справ*). У цьому контексті антична наука (*scientia*) набуває принципово іншого змісту, ніж світська наука Нового часу (Ulp. D.1.1.10.2)³⁹¹.

Будучи посередниками між богами та людьми, тогочасні жерці-інтерпретатори послідовно відстоювали принцип благо-

³⁹⁰ Дигести Юстиніана / Пер. з лат. Відп. ред. Л. Л. Кофанов. Москва. : Статут, 2002. Т. I. С. 82–83.

³⁹¹ Там само. Т. I. –С. 86–87.

честя, благоговіння перед Богом (*pietas*) як головну засаду тлумачення в архаїчному римському праві.

При цьому понтифіки досить обачливо обґрунтовували свій імунітет від власної професійної помилки посиленням на те, що неправильна інтерпретація божественного волевиявлення самому божеству шкоди не завдає. Так, римський імператор Флавій Клавдій Юліан (*Flavius Claudius Iulianus*), або Юліан II Відступник (*Iulianus Apostata*, 331 або 332–363) з цього приводу писав: «Жодному богу не заважає бути великим богом те, що його пророки і тлумачі були негідними» (Юліан. Листи, 295d)³⁹².

Отже, притягнення жерців до відповідальності за хибне або помилкове тлумачення не практикувалося. Тому вони і не перевантажували себе раціональними поясненнями власних інтерпретацій.

Формуванню монополії жерців на юридичне тлумачення значно сприяло те, що воно здійснювалося в умовах панування усного права, на тлі чого сформувалася герменевтика неписаного права. Парадигма усного права, досить когерентна когнітивній суті звичаєвих норм, істотно вплинула на формування релігійних інтерпретаційних технологій в Стародавньому Римі, що завершилося інституалізацією так званої *красномовної юриспруденції* (*iurisprudentia eloquenta*), яка пережила на багато століть архаїчну форму релігійної інтерпретації права.

Однак головним надбанням цього етапу історичного розвитку інтерпретаційного права в Стародавньому Римі є виникнення технологій автентичної інтерпретації або роз'яснювального тлумачення (*interpretatio declarative*) божої волі (*fas*), а також формування інституту суворої інтерпретації клятви (*stricta iuramentorum interpretatio*).

В умовах поширення товарно-грошових відносин, для яких важлива точна оцінка як норм права, так і юридичних фактів, такі нераціональні технології тлумачення понтифіків стрімко знецінювалися. На цьому тлі розгортається конкуренція релігійної та світської інтерпретації. Кульмінацією цієї боротьби традиційно визнається акція Флавія.

³⁹² Юлиан император. Письма; пер. Д. Е. Фурмана; под ред. А. Ч. Козаржевского. Москва. 1970. № 3. С. 223–250. Див. також: Если пророки и толкователи какого-либо бога были негодными, это не мешает ему быть великим богом. № 1. С. 236–242; № 2. С. 231, 259.

Цій події передувало те, що Аппій Клавдій Цек³⁹³ (Appius Claudius Caecus, 340–273 pp. до н. е.) зібрав та впорядкував тогочасні законні позови (*legis actiones*), які закладали основи судочинства в Стародавньому Римі. Однак до змісту цього зібрання було допущено лише жерців.

Писар Аппія, син вільновідпущеника Гней Флавій (Gnaeus Flavius, IV ст. до н. е.) викрав цю книгу і передав її народу (*populus*), за що вдячні представники плебсу зробили його трибуном, сенатором і курульним еділом. Оприлюднена таким чином ця книга була названа «Флавієвим цивільним правом» (*Ius civile Flavianum*), не зважаючи на те, що сам Флавій не додав до неї жодного слова (Rom. D.1.2.2.7)³⁹⁴. Головне те, що завершилася монополія жерців-понтіфіків на інтерпретацію права, яка по суті була нормотворчою діяльністю.

Необхідно враховувати, що і тоді, коли інтерпретація права стала справою світських юристів, сама процедура тлумачення тривалий час залишалася усною. Спираючись на цей факт Є. І. Темнов вважає, що класичне римське право суцільно було усним, «правом, що лунає», – *Iurisprudentia eloquenta*³⁹⁵.

Однак виникнення технологій буквального тлумачення не могло відбутися в межах *Iurisprudentia eloquenta*. Текстуальна інтерпретація датується не раніше II ст. до н. е., але латинська писемність виникає вже в IV ст. до н. е. Це пояснюється тим, що грецька мова, так само, як і латина в Середньовіччі, тривалий час була мовою освічених римлян і міжнародних торговців. Тому саме цією мовою часто складалися тексти контрактів³⁹⁶.

На початку II ст., з набуттям латинською писемністю масового характеру, відбувся інформаційний вибух, подібний до сучасної комп'ютеризації. Нова письмова форма дискурсу створила інший спосіб комунікації, за якого стало можливим не лише віртуальне єднання, а й роз'єднання людей у просторі й часі, спілкування на відстані.

Письмовий дискурс призвів до небувалої раціоналізації суспільної комунікації, поширення лаконічних вербальних

³⁹³ Цек з лат. значить «Сліпий».

³⁹⁴ Дигести Юстиніана. Т. I. С. 90–91.

³⁹⁵ Темнов Е. И. Звучащая юриспруденция = *Iurisprudentia eloquenta*: монографія. Москва: Волтерс Клувер, 2010. 560 с.

³⁹⁶ Загальноновизнаним є таке приблизне датування поширення писемності в античному світі: у VIII ст. до н. е. виникає грецька писемність, у VII ст. до н. е. з грецького алфавіту виокремлюється етрусський алфавіт, а з нього в IV ст. до н. е. латинський.

форм. Така інформаційна сконцентрованість письмового тексту вимагала від читача більшого інтелектуального напруження порівняно з зусиллями слухача. Письмовий юридичний текст спонукав інтерпретатора до його розширеного з'ясування, істотного домислення³⁹⁷. З цього приводу Арістотель зауважував: «Написане має бути таким, що зручно читати і зручно розуміти, а це – одне й те саме» («Риторика», III, 5, 1407b)³⁹⁸.

Стародавні римляни розуміли, звичайно, що письмовий текст дає багато можливостей для його структуризації та верифікації змісту, а сама моторика письма сприяє продумуванню тексту. Пліній Молодший писав: «Та сама промова може, правда, здатися гарною, коли її вимовляють, і поганою, коли її читають, але неможливо, щоб промова, добре написана, виявилася поганою при слуханні» («Листи», I, 20, 9)³⁹⁹.

Надзвичайно важливо, що письмовий дискурс дав можливість дослівно передавати юридично значущу інформацію *ad verbum*, або *ad litteram* (слово в слово, буквально). На цій основі виникає головна настанова буквального тлумачення: розуміти текст так, як він є, без прикрас, *sensu stricto* – в буквальному розумінні (не описово і не переносно)⁴⁰⁰. Саме тому буквальне, дослівне, тлумачення або *interpretatio per expressum*⁴⁰¹, від початку було покликане з'ясувати єдино правильний смисл юридичного тексту, який треба розуміти завжди так, лише так, і не інакше – *sic passim* або *sic et simpliciter*. Так був сформований важливий критерій правильної інтерпретації: її результати повинні вказувати на однозначність трактування, яке виключає будь-які інші варіанти⁴⁰².

У такий спосіб виникла нова римсько-правова конструкція інтерпретації, суть якої полягала в домінуванні буквального текстуального трактування волі нормотворців над релігійним тлумаченням волі богів і клятв. Через те, що таке тлумачення

³⁹⁷ Гайдулін О. О. Римсько-правова доктрина *ius interpretatio*: генезис буквального тлумачення правових норм та юридичних фактів. *Правове регулювання економіки*. 2014. №14. С. 80–92.

³⁹⁸ Античные риторика; под ред. А. А. Тахо-Годи. Москва: Изд. МГУ, 1978. С. 136.

³⁹⁹ *Plinii Secundi. Epistularum. Libri I–X*. Письма Плиния Младшего: Кн. I–х. Изд. подгот. Сергеенко М. Е., Доватур А. И. 2–е изд., перераб. Москва, 1984. С. 19.

⁴⁰⁰ Латинська фразеологія: Словник-довідник. Авт.-уклад. П. І. Осипов. Київ: Академвидав, 2009. С. 261. Серія «Nota bene».

⁴⁰¹ Там само. С. 208.

⁴⁰² Латинська фразеологія: Словник-довідник. Авт. уклад. П. І. Осипов. С. 262.

здійснювалося світськими юристами (прудентами), воно дістало назву *ius interpretatio prudentium*.

Головне, що за панування технологій буквального тлумачення істотно змінився концепт автентичного тлумачення (*interpretatio declarative*), яке раніше зводилося не до виявлення волі законодавця, а до з'ясування волі богів, викладеної в законах і фактах.

За цих історичних умов формується нова максима інтерпретації, яку висловив римський юрист, очільник Прокуліанської школи Публій Ювенцій Цельс (Publius Iuventius Celsus; ?– після 130 р.): «Якщо закон говорить двозначно, заслуговує на перевагу те значення, яке позбавлене вад (*quae vitio caret*), особливо коли з цього можна зробити висновок про волю закону (*voluntas legis*)» (Cel. D.1.3.19)⁴⁰³.

Якщо ж непорозуміння не вдавалося розв'язати в процесі правозастосування, то законодавець міг у наступному акті (*declaratoria*) дати письмове пояснення щодо задуму свого попереднього акту або його окремих складових⁴⁰⁴. Таку інтерпретацію вже можна вважати автентичним тлумаченням, близьким до сучасного його розуміння. У Стародавньому Римі це називалося *роз'яснювальною інтерпретацією* (*interpretatio declarativa*). Зміст цього тлумачення зазвичай полягав у називанні такого значення слова або правильної конструкції, які дозволяють передати дійсну волю законодавця⁴⁰⁵.

Римський юрист 2 ст. Помпоній Секст (Sextus Pomponius) прямо заявляв, що римське цивільне право в ці часи утворювалося досвідченими юристами виключно усним тлумаченням (Pomp. D.1.2.2.12)⁴⁰⁶, а саме «...право не може зберігатися, якщо немає знавця права, через якого воно може постійно покращуватися» (Pomp. D.1.2.2.13)⁴⁰⁷. Навіть зміст самого закону стародавні римляни не розуміли окремо від коментарів до них, які вважалися «постановою знавців» (*virorum prudentium consultum*) (Pap. D.1.3.1)⁴⁰⁸.

⁴⁰³ *In ambigua voce legis ea potius accipienda est significatio, quae vitio caret, praesertim cum etiam voluntas legis ex hoc colligi possit.* Дигести Юстиніана. Т. I. С. 110–111.

⁴⁰⁴ Барон Ю. Система римського громадянського права. Вып. 1. Кн. 1. Общая часть. Юлиус Барон; пер. с 5-го немец. изд. Л. Петражицкого. 2-е изд. (испр. по 9-му немец. изд.). Москва: Изд. моск. юрид. магазина А. Ф. Сорова, 1898. С. 24.

⁴⁰⁵ Там само. С. 25.

⁴⁰⁶ Дигести Юстиніана. Т. I. С. 90–91.

⁴⁰⁷ Там само.

⁴⁰⁸ Там само. С. 106–107.

Головним наслідком формування *interpretatio prudentium* було визнання за тлумаченням права не лише роз'яснювальної, а й нормотворчої функції, що призвело до інституалізації наукового тлумачення (*interpretatio doctrinalis*). Щодо цього великий німецький цивіліст і романіст Ф. К. фон Савінії був переконаний, що *interpretatio* у римлян означало «не тільки тлумачення, але й вчення в цілому, передання», тобто все те, що він називав «науковим правом»⁴⁰⁹.

Справжній сенс цього джерела римського цивільного права більше корелює з такими тлумаченнями, як «наполеглива наукова порада», «авторитетне волевиявлення знавців» або «авторитетне вчення». Більш адекватний переклад *auctoritate prudentium* сучасною юридичною мовою здається простішим, а саме – доктрина права або правова доктрина (англ. – *legal doctrine*, нім. – *Rechtslehre*, франц. – *doctrine juridique*), яку зазвичай розуміють як праці найбільш авторитетних вчених-юристів.

Якщо використовувати для узагальнення поняття *auctoritate prudentium* в історичному контексті його виникнення, то найбільше заслуговує на увагу тогочасне поняття *prudentia*. Латиною це слово має декілька значень: (1) знання, передбачення; (2) розум; (3) наука (в юридичному контексті – правознавство)⁴¹⁰. Дуже важливим для нашого дослідження є те, що в словнику Й. Х. Дворецького *prudentia* інтерпретується не тільки як теоретичне знання, а й як здоровий розум, розсудливість⁴¹¹. Таким чином, *auctoritate prudentium* – це авторитет знавців або доктрина права, яка визнавалася джерелом римського права.

Однак найбільш значущим наслідком виникнення *interpretatio prudentium* було формування приписів гуманістичної або доброзичливої інтерпретації.

Римська історія зберігає багато прикладів прояву поваги до людини. Однак в архаїчні часи ставлення до інших людей було найбільш гуманним до народження і після смерті – тобто коли

⁴⁰⁹ Савиньи Ф. К. фон. Система современного римского права: В 8 т. Т. I / Фридрих Карл фон Савиньи ; пер. с нем. Г. Жигулина; Под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. Москва: Статут, 2011. С. 437.

⁴¹⁰ Дыдынский Ф. М. Латинско-русский словарь к источникам римского права. 2-е изд., испр. и доп. Варшава : типография К. Ковалевского, 1896. 474 с. URL: http://elibec.ru/mrasedydynskij_f_m_latinsko-russkij_slovar%27_k_istochникам_rimского_prava_-_html

⁴¹¹ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. С. 633.

людина ще або вже була в потойбічному світі, під безпосередньою владою богів. Так, плід у череві матері (*nasciturus* або *conceptus*) звичайно не визнавався правоздатною особою, але його право на спадщину захищалося римським правом. Обкрадання трупа (*cadaver*) каралося довічними «державними роботами» або стратою. Навіть останки катованих злодіїв поверталися родичам⁴¹². Святість місця поховання раба і вільної людини принципово не розрізнялися.

Як справедливо вбачає І. М. Шаркова, суто моральний принцип *humanitas* (людяність, милосердя) згодом переріс у морально-правовий принцип *benignitas* (доброчинність, доброзичливість)⁴¹³ і конкретизувався в понятті-предикаті *benignus* (доброчинний, доброзичливий)⁴¹⁴. Цей прикметник використовувався переважно для характеристики юридичних дій, вчинених на основі моральних міркувань на противагу несправедливим, але в суворій відповідності з буквою закону (*ius strictum*)⁴¹⁵.

Так, на цей вид інтерпретації посилається ще на початку II ст. у своїх «Дигестах» відомий юрист Публій Ювентій Цельс (Publius Iuventius Celsus Titus Aufidius Hoenius Severianus). А поняття *benignitas* згадує відомий юрист Геренній Модестін (Elius Florianus Herennius Modestinus), який отримав *ius respondendi* (право виносити свої рішення з цивільних справ від імені імператора) від Гордіана III у 240 році. У самому тексті Дигест міститься велика кількість прикладів доброзичливого тлумачення, серед яких можна виділити фрагменти Марціана (Marc. D.1.5.5)⁴¹⁶, Гая (Gai. D.1.5.6)⁴¹⁷, Папініана (Pap. D.1.5.5)⁴¹⁸.

З'ясуванню самої суті доброзичливого тлумачення сприятиме аналіз єдиного фрагменту Модестіна, наведеного в Дигестах Юстиніана. У перекладі Л. Л. Кофанова він інтерпретується

⁴¹² Бартошек М. Римское право: Понятия, термины, определения / Милан Бартошек : Пер. с чеш. Ю. В. Преснякова / спец. науч. ред., авт. предисл. и комментария З. М. Черниловский ; сверка лат. текста Н. А. Федорова ; Москва : Юридическая литература, 1989. С. 58, 221.

⁴¹³ Див. : Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь / Иосиф Хананович Дворецкий. 3-е изд., испр. Москва : Русский язык, 1986. С. 348–349.

⁴¹⁴ Бартошек М. Римское право: Понятия, термины, определения / Милан Бартошек : Пер. с чеш. Ю. В. Преснякова / спец. науч. ред., авт. предисл. и комментария З. М. Черниловский ; сверка лат. текста Н. А. Федорова ; Москва : Юридическая литература, 1989. С. 160.

⁴¹⁵ Шаркова І. М. Принцип добросовісності (*bona fides*) у римському приватному праві та його рецепція у цивільне законодавство України / Ірина Миколаївна Шаркова ; за наук. ред. В. Ф. Опришка. Київ: КНЕУ, 2011, С. 65.

⁴¹⁶ Дигести Юстиніана. Т. I. С. 116–119.

⁴¹⁷ Дигести Юстиніана. Т. I. С. 118–119.

⁴¹⁸ Там само С. 118–119.

наступним чином: «У жодному випадку смисл закону (*iuris ratio*) або милість справедливості (*aequitatis benignitas*) не терпить, щоб те, що запроваджено для користі людей (*utilitate hominum*), ми обертали шляхом жорсткого тлумачення в бік суворості, що йде в розріз з благополуччям (*contra commodum*) людей» (Mod.D.1.3.25)⁴¹⁹.

Отже, з аналізу цього фрагменту можна зробити певні висновки.

По-перше, є всі підстави вважати, що милість або доброзичливість (*benignitas*) – це не просто якість міжособистісної поведінки. У правовому контексті – це передусім предикат справедливості (*aequitas*).

По-друге, ймовірно, що милість справедливості (*aequitatis benignitas*) і складає сенс, причину всього права (*iuris ratio*, але не *ratio leges!*).⁴²⁰

По-третє, має рацію висновок про те, що право взагалі запроваджується на користь людей (*utilitate hominum*), а саме призначення правового тлумачення – досягти зручності (*commodum*) для людей в його розумінні та застосуванні.

Таким чином, є вагомі підстави вважати, що з гуманізму доброзичливого тлумачення випливає найістотніша його характеристика – поважне ставлення до волі законодавця або сторін договору, що складає сутність правового акта.

Так, Цельс дає відповідь на питання – що таке доброзичливе тлумачення стосовно інтерпретації закону (*benignius leges interpretaendae*): «Більш доброзичливим є таке тлумачення законів, при якому зберігається їхня воля (*voluntas earum conservetur*) (Cel. D.1.3.18)⁴²¹.

Революційність *benigna interpretatio* полягала в тому, що світські юристи на основі принципів *humanitas* та *benignitas* запровадили нову телеологію правового тлумачення. Релігійна *interpretatio pontificium* націлювала виключно на пізнання волі богів і тому тільки таке волевиявлення насправді поважала, а людські справи мали цінність тільки тією мірою, якою вони були причетні до божественного авторитету. Стратегія ж світської *interpretatio prudentium*, навпаки, спрямовує тлума-

⁴¹⁹ Дигести Юстиніана. Т. I. С. 112-113.

⁴²⁰ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь / Иосиф Хананович Дворецкий. 3-е изд., испр. Москва : Русский язык, 1986. С. 94.

⁴²¹ Дигести Юстиніана. Т. I. С. 110-111.

чення на з'ясування об'єктивно найістотнішого аспекту людського права – людської волі, а саме, волі законодавця та обопільної волі сторін контракту. Саме тому найбільш доброзичливою проголошується повага до людини як єдиного суб'єкта *ius humanitatis*. Відтоді формується нова парадигма гуманізму як поваги не тільки до мертвих і ненароджених, а й до людини правоздатної і дієздатної, вольової і розумної⁴²².

Таким чином, найбільш докорінні зміни відбулися в телеології тлумачення. У процесі інтерпретації римські юристи, на думку німецького пандектиста Б. Віндшейда, почали суворо розмежовувати мету закону (*ratio leges*), привід для ухвалення закону (*occasio legis*) та принцип закону (*ratio iuris*), який становить сам задум законодавця⁴²³. Отже, мета тлумачення стала полягати в з'ясуванні головного принципу, істинного і повного змісту закону (*ratio*) і в розвитку дійсної волі законодавця в усіх її наслідках *ad hominem*, «стосовно людини або пристосовуючи до людини»⁴²⁴.

Отже, в межах *interpretatio prudentium* сформувалися морально-правові підвалини наступної історичної форми римсько-правового інституту інтерпретаційного права, пов'язаної з тлумаченням на основі здорового розуму (*ex bona mente*).

Нова парадигма інтерпретації права з'являється на зламі епох (1 ст. до н. е. – 1 ст. н. е.), коли в Давньому Римі відбувається комерціалізація всіх сфер суспільного життя і пов'язаний з нею розгул зловживання правом досягає найвищого рівня. За цих умов руками державників-преторів була здійснена «славетна контрреволюція» на користь римського духу чесності. Запровадження ексцепції про злий умисел і розробка критеріїв добросовісності (*bona fides*) для обґрунтування застосування цього ефективного засобу протидії зло-

⁴²² Гайдулін О. О. Римсько-правова концепція гуманістичної або доброзичливої інтерпретації (*benigna interpretatio*) та її рецепція в цивільне право України (до проблеми європеїзації через рецепцію) / Удосконалення механізмів захисту цивільних прав в умовах реформування цивільного законодавства в європейських країнах : збірник наукових праць / За ред. О. Д. Крупчана, Ю. В. Білоусова. Київ : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. С. 33–38.

⁴²³ Віндшейд Б. *Учебник пандектного права: Общая часть*. Т. 1 / Бернхарт Віндшейд, проф. Гейдельберг. ун-та; Пер. с нем. под. ред. : С. В. Пахман. Санкт-Петербург: изд. А. Гиероглифова и Н. Никифорова, 1874. С. 49.

⁴²⁴ Барон Ю. Система римского гражданского права. Вып. 1. Кн. 1, Общая часть : Пер. с 5-го немец. изд. Л. Петражицкого. 2-е изд (испр. по 9-му немец. изд.). Москва : Издание московского юридического магазина А. Ф. Скорова, 1898. С. 24.

вживанню правом привели до дивовижних наслідків. Врешті-решт сформувався особливий сплав цінностей торговельного та воїнського станів, подібний до кодексу джентльмена в середньовічній Англії. Римським аналогом британського «шляхетного чоловіка» був еталон «доброго мужа» (*vir bonus*) або «добросовісний батько сім'ї» (*bonus pater familias*), який отримав аксіологічне обґрунтування як стоїчний ідеал *homo bonus*, носія здорового розуму (*bona mens, mens sana*).

На цій основі актуалізується «тлумачення по чистій совісті» (*interpretatio ex fide bona*) в римському публічному праві та у сфері особистих немайнових відносин, а також процедура тлумачення по справедливості і добру (*ex aequo et bono*) в приватному праві.

Сутність цієї історичної форми інтерпретації права найбільш повно проявилася в процесі тогочасного тлумачення контрактів.

2.3. Інститут *interpretatione contractuum*. Особливості тлумачення договорів доброї совісті (*bonae fidei contractus*) у Стародавньому Римі

Важливою рисою римського правового мислення є те, що договірний характер правовідносин завжди вважався нерозривно пов'язаним із статусними параметрами взаємин між суб'єктами права. Якщо в архаїчному праві практично всі правовідносини між людьми розглядалися через призму їхньої «генеральної» угоди з богами, то в республіканську добу договірні відносини сприймалися ключем розуміння суті законодавчих приписів, що може бути пояснено деякою «соціальною угодою» між Римським Народом (*Populus Que Romanus*) та голосуом народу (*Vox populi*) – законодавцями, покликаними виражати його суверенну волю. За результатами такого суспільного контракту і був, власне, утворений такий владно-правовий симбіоз, як *Senatus Populus Que Romanus*.

Релікт «договірного» розуміння закону і «законного» розуміння юридичної природи контракту дивним чином проявився у відомій дефініції Папініана, де закон (*lex*) він визначає не тільки як припис, висновок прудентів, приборкання злочинів, а й як «спільну (для всіх громадян) обіцянку

держави» (*communis rei publicae sponsio*) (Pap. D.1.3.1)⁴²⁵. На нашу думку, таку характеристику варто перекласти як «обіцянка держави, що дана всій громаді». Важливо наголосити, що таке визначення не тільки нагадує *соціальний контракт* Томаса Гоббса, Джона Локка, Жан-Жака Руссо (англ. *social contract* або *political contract*; франц.: *contrat social*), а й дивним чином збігається зі звичайним розуміння суті контракту в англо-американській правовій традиції. Наприклад у § 1 Глави першої Другого зводу контрактного права США або Restatement (Second) of Contracts записано: «Контракт є обіцянкою або набором обіцянок, за порушення яких закон надає засоби правового захисту, або виконання яких закон певним чином визнає боргом»⁴²⁶.

У Стародавньому Римі протягом декількох століть склалася цілісна концепція договірного права. У зв'язку з цим досить важливим є з'ясування еволюції терміносистеми цього правового утворення, яка дещо відрізняється від сучасної.

Зокрема заслуговує на особливу увагу те, як Ульпіан розмежовує *pactio* та інші суміжні поняття. Починається таке логічне впорядкування з «елегантної» дефініції *pactio*: «... це збіг бажань (*placitum*) двох або декількох осіб про одне й те саме та їхня згода (*consensus*)» (Ulp. D.2.14.1.2)⁴²⁷. *Conventio* визнається більш загальним поняттям (*verbum generale*), причому настільки загальним, що стосується будь-якого контракту (*contractum*) і будь-якого зобов'язання (*obligationem*) (Ulp. D.2.14.1.3)⁴²⁸.

Вбачається, що саме при такій трактовці *pactum* – найближче до сучасного поняття *договір* (англ. *treaty, pact*); *conventio* – до *угоди* (англ. *agreement*); *contractus* – до *приватно-правового договору* (англ. *contract*).

Посткласичне римське право визнавало різні форми укладання угод: (а) шляхом передання речі; (б) письмова форма; (в) через посередника-вісника; (д) шляхом мовчазної згоди або згоди, зрозумілої без слів (*consensu convenire intellegitur*)

⁴²⁵ Дигести Юстиніана. Т. I. С. 106–107.

⁴²⁶ Мовою оригіналу: «A contract is a promise or a set of promises for the breach of which the law gives a remedy, or the performance of which the law in some way recognizes as a duty». Restatement of the Law. Second. Contract 2nd. St. Paul, Minn. : American Law Institute Publishers, 1981. P. 5.

⁴²⁷ Дигести Юстиніана. Т. I. С. 256–257.

⁴²⁸ Там само.

(Paul. D.2.14.2)⁴²⁹. Прикладом останньої форми може служити ситуація, коли певна особа стягує з боржника відсотки на майбутнє і це тлумачиться як мовчазне укладення угоди про те, що кредитор протягом цього часу не буде вимагати всього капіталу (Flor. D.2.14.57)⁴³⁰.

Те, що нова парадигма правової інтерпретації на основі здорового розуму (*ex bona mente*) вперше стала провідною саме в римському контрактному праві, зумовлено передусім обмеженістю всіх попередніх способів тлумачення змісту договорів.

Справа в тому, що буквальна інтерпретація тесту контракту мала одну досить істотну ваду порівняно з таким же тлумаченням закону і звичаю. Суть її полягає в тому, що коли ставлення сторін до змісту угоди суттєво змінювалося, дуже важко було з'ясувати дійсну волю сторін контракту, виходячи лише з його тексту, особливо під час судового спору.

Саме тому розпочалися спроби розв'язати спірну ситуацію з позицій однієї сторони за рахунок того, хто був винним у вчиненні цього конфлікту.

На думку Емілія Папініана (Aemilius Papinianus, 142–212 pp.), юристи вважали, що «темна, або двозначна, угода (*pactionem obscuram vel ambiguum*) має завдавати шкоди продавцю або наймодавцю». Саме тому, що у волі цих осіб було ясніше визначити зміст договору в разі сумніву, контракт мав тлумачитися проти продавця або наймодавця (Pap. D.2. 14. 39)⁴³¹.

Оцінюючи всі наслідки докорінної зміни усного дискурсу на письмовий, варто визнати, що така «культурна революція» позитивно вплинула лише на трактування законів та звичаїв, але не мала позитивних наслідків щодо інтерпретації змісту контрактів.

Мультиплікація письмових документів породила «набряклу лавину правової інформації»⁴³². Надлишок (*abundantia*) такого правового матеріалу створив сприятливі умови для масового та систематичного зловживання правом.

Нова причина (*nova causa*) породжує нові наслідки (*res nova*). Отже, нові контрактні відносини (*nova negotio*) на основі договорів доброї совісті (*bonae fidei contractus*) спричинили

⁴²⁹ Дигести Юстиніана. Т. I. С. 258–259.

⁴³⁰ Там само. С. 294–295.

⁴³¹ Там само. С. 286–287.

⁴³² Темнов Е. И. Звучащая юриспруденция = Iurisprudencia eloquenta: монографія. С. IV.

виникнення нового права (*ius nova*). Таким стало преторське право, за яким приблизно за півстоліття до нової ери виникла нова технологія правової інтерпретації (*nova interpretatio iuris*) – контекстуальне тлумачення, що в сучасному приватному праві європейських країн принципово протиставляється методам буквального тлумачення⁴³³.

Близько I ст. до н. е. – I ст. н. е. виник новий римсько-правовий підінститут інтерпретації, за яким передбачалося контекстуальне тлумачення юридичного тексту на основі здорового глузду всіма учасниками судового процесу або право добросовісної інтерпретації (*ius bonae fidei interpretatio*). Провідними суб'єктами такої інтерпретації стають претори та судді, а юриспруденти здебільшого виконують допоміжну, обслуговуючу функцію в цьому процесі.

Необхідно звернути увагу на те, що принцип *bona fides* трактувався переважно з позицій здорового глузду (*sensus communis*). Саме тому в античні часи відповідна концепція добросовісності не набула спеціального теоретичного обґрунтування.

Важливо, що критерії суб'єктивної добросовісності виникли значно раніше за формування об'єктивних показників *bona fides*⁴³⁴.

Зазвичай виникнення інтерпретації доброї совісті пов'язується з появою *договорів доброї совісті* (*bonae fidei contractus*), які, своєю чергою, були похідними від *actiōnes bonae fidei*, кожен з яких обумовлював певний вид контракту⁴³⁵. Однак парадигмально-герменевтичний аналіз продемонстрував, що більш вірогідною є зворотна кореляція – формування прин-

⁴³³ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio* = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 666.

⁴³⁴ Гайдулін О. О. Інтерпретація добросовісності як граничної характеристики правосуб'єктності в Стародавньому Римі. Актуальні проблеми юридичної науки-2012: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми юридичної науки-2012», (Київ, 14 грудня 2013 р.); за заг. ред. В. К. Матвійчука, Ю. В. Нікітіна, М. І. Карпенка. Київ, 2013. С. 18–22.

⁴³⁵ Санфилиппо Ч. Курс римського частного права: учебник; под ред. Д.В. Дождева. Москва: БЕК, 2002. С. 241.

ципу добросовісності (*bona fides*) спричинило інституалізацію цих договорів⁴³⁶.

Це підтверджує принципове розмежування позовів, наведене в Інституціях Юстиніана: *Actionum autem quaedam bonae fidei sunt, quaedam stricti iuris* – «З позовів же одні є позовами доброї совісті, інші – позовами суворого права» (І. 4.3.28)⁴³⁷.

Відомий німецький та австрійський романист Макс Кайзер (Max Kaser, 1906–1997) у 60–90 роках ХХ ст. зміг довести, що такий поділ позовів є також «новобудовою» юстиніанових кодифікаторів через вторинне редагування текстів. Так, сам термін *actiones stricti iuris* зустрічається тільки в одному фрагменті Інституцій, а в Дигестах Юстиніана є лише схожі поняття. Приміром, у фрагменті Марціана (Marc. D.12.3.5.4)⁴³⁸ вживається термін *actione stricti iudicii*, а в тексті Ульпіана прикметник *stricti* (суворий) застосовується без зв'язку з іменником *actione* (позов) (Ulp. D.13.6.3.2)⁴³⁹.

Це ставить під сумнів факт протиставлення позовів суворого права і доброї совісті в класичному римському праві. Водночас термін *iudicia bonae fidei* вживається Гаєм і Папініаном у некодифікованих текстах (Gai., 4.62, пр. 22 1, 3, 1)⁴⁴⁰.

Це наводить на думку про те, що найбільш характерною рисою договорів доброї совісті був особливий характер інтерпретації їхнього змісту. Давньоримські юристи розуміли цю особливість так: *In conventionibus contrahentium voluntatem potius quam verba spectari placuit* – встановлено, що в угодах більшою мірою береться до уваги воля контрагентів, ніж їхні слова (Pap. D.50.16.219)⁴⁴¹.

Отже, з принципу *bona fides* стали впливати додаткові інтерпретаційні компетенції суддів, які розширювали межі суддівського розсуду (дискреції). Якщо з договірних зобов'язань доброї совісті виникав спір, то під час розгляду справи *ex bona fide* суддя з метою встановлення вищої справедливості

⁴³⁶ Гайдулін О.О. Інтерпретаційна практика в Стародавньому Римі та виникнення інституту договорів доброї совісті (*bonae fidei contractus*). *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 4 (17). С. 1–5. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Chaau/2012-4/content.html>.

⁴³⁷ Інституції Юстиніана; пер. с лат.; под ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Томсінова; пер. Д. Расснер. Москва: Зерцало, 1998. 400 с.

⁴³⁸ Дигести Юстиніана; пер. с лат.; отв. ред. Л. Л. Кофанов. Москва: Статут, 2003. Т. III. С. 78–79.

⁴³⁹ Там само. С. 184–185.

⁴⁴⁰ Гай. Інституції; под. ред. В. А. Савельєва, Л. Л. Кофанова; пер. с лат. Ф. Дыдынского. Москва: Юристъ, 1997. 368 с.

⁴⁴¹ Дигести Юстиніана. Т. VII. Полутом 2. С. 510–511.

вості міг виходити за межі самого змісту контракту. Тому він ураховував зміст інших угод, якщо сторони доповнювали ними основний договір при його укладенні (*in continenti*), а також угоди, що виникли після укладення договору (*ex intervallo*)⁴⁴².

Тут простежується така логіка, що зловживання правом щодо одних договірних зобов'язань могло забезпечуватися іншими правочинами. Тому вважалось, що всі можливі «ексцепції, які виникають з угод, невіддільні від позовів *bonae fidei*» (Paul. D.18.5.3)⁴⁴³.

Специфіка тлумачення правочинів на основі принципу добросовісності (*bona fides*) й обумовила формування в римському праві особливого виду договорів *bonae fidei contractus*. Таке тлумачення було розширеним (контекстуальним) і спиралося на два основних критерії: (1) майнової еквівалентності та (2) здорового глузду, і категорично відмежовувалося від буквального (текстуального) тлумачення⁴⁴⁴.

Договорами *bonae fidei* були контракти «реальні й консенсуальні» (за винятком договору позики *mutuum*)⁴⁴⁵. Але найбільш цікавими є саме консенсуальні контракти, які утворювали зобов'язання з простої угоди сторін без дотримання будь-яких формальностей, і справедливо визнані «одним із найбільш видатних творів юриспруденції класичного періоду»⁴⁴⁶.

Об'єктивним фундаментом договірного консенсусу була товарно-грошова еквівалентність: «Як тільки сторони дійшли згоди стосовно товару і ціни, купівля укладена». Важливо, що саме ці умови контракту набули найбільшої конкретності: «Ціна має складатися з грошей і бути об'єктивно визначеною»⁴⁴⁷.

Такий майновий критерій дозволяв точно підрахувати еквівалентність інтересів сторін контракту і забезпечити справедливість, наприклад під час купівлі-продажу, яка передбачала,

⁴⁴² Гарридо Гарсія М. Х. Римское частное право: казусы, иски, институты; пер. с исп.; отв. ред. Л. Л. Кофанов. Москва: Статут, 2005. С. 555.

⁴⁴³ Дигесты Юстиниана. Т. III. С. 630–631.

⁴⁴⁴ Гайдулін О. О. Інтерпретаційна практика в Стародавньому Римі та виникнення інституту договорів доброї совісті (*bonae fidei contractus*). *Часопис Академії адвокатури України. Електронне наукове фахове видання*. 2012. № 4(17). С. 1–5. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Chaau/2012-4/content.html>

⁴⁴⁵ Новицкий И. Б. Основы римского гражданского права. Лекции. Москва: Зерцало, 2000. С. 127.

⁴⁴⁶ Гарсія Гарридо М. Х. Римское частное право: казусы, иски, институты. С. 569.

⁴⁴⁷ Чиларж К. Ф. Учебник институций римского права; пер. с нем.; под ред. с предисл., вст. В. А. Юшкевич. 2-е изд., перераб. и соглас. с 7-м и 8-м нем. изд. Москва: Печатня А. И. Снегиревой, 1906. С. 213.

що «покупець не повинен опинитися в кращому становищі, ніж продавець» (Pomp. D.16.1.32.1) ⁴⁴⁸.

За допомогою товарно-грошового критерію добросовісний позивач міг вимагати відшкодування не лише реальних витрат, які виникли внаслідок невиконання умов контракту відповідачем (*damnum emergens*), а й упущеної вигоди (*lucrum cessans*), яку б він отримав, якби відповідач добросовісно виконав свої обов'язки. На основі ідеї справедливості суддя міг зобов'язати відповідача відшкодувати вартість втрачених плодів або виплатити відсотки за прострочення (D.22.1.32.2). На відміну від відповідальності зі «знеславлюючих» («інфамуючих») контрактів, позови, що впливали з контрактів доброї совісті, переходили до нащадків контрагентів ⁴⁴⁹. Усе це давало підстави вважати, що «згідно з природою справедливо, щоб ніхто не збагачувався на шкоду іншій особі» (Pomp. D.12.6.14) ⁴⁵⁰.

Для реалізації справедливості особливої значущості набувала проблема встановлення дійсної волі сторін при інтерпретації *bonae fidei contractus*. Головним мірилом тут виступав природний розум (*naturalis ratio*) або здоровий глузд (*sensus communis*). На це, зокрема, вказує відома максима, авторство якої приписують Гаю: «Природний здоровий глузд дає нам можливість захищатися від небезпеки» (Gai D.9.2.4) ⁴⁵¹.

Про логіко-змістовний характер такого з'ясування волі сторін свідчить те, що в процесі інтерпретації контрактів *bona fides* виступала передусім як спростовна презумпція. Її встановлювала така максима: «Якщо не доведений злий умисел, завжди припускається добросовісність» – *Bona fides semper praesumitur, nisi malam fidem adesse probetur* ⁴⁵², що певним чином нагадує інше положення: «У сумнівних випадках завжди необхідно давати перевагу більш сприятливому (рішенню) (D.50.17.56) ⁴⁵³.

Таке припущення застосовувалося в разі тлумачення змісту укладеного контракту з метою встановлення дійсного наміру сторін. На практиці це мало місце тоді, коли одна зі сторін, яка

⁴⁴⁸ Дигести Юстиніана. Т. III. С. 400–401.

⁴⁴⁹ Гарридо Гарсія М.Х. Римское частное право: казусы, иски, институты. С. 556.

⁴⁵⁰ Дигести Юстиніана. Т. III. С. 104–105.

⁴⁵¹ Дигести Юстиніана. Т. II. С. 392–393.

⁴⁵² Бартошек М. Римское право: Понятия, термины, определения. Москва: Юрид. Литература, 1989. С. 383.

⁴⁵³ Дигести Юстиніана. Т. VII. Полутом 2. С. 535.

судиться, виправдовувалася шляхом посилання на свою добросовісну помилку⁴⁵⁴.

Проте необхідно зауважити, що метод добросовісного тлумачення не був абсолютним в Стародавньому Римі. Паралельно використовувалися й інші способи тлумачення: історичний, системний⁴⁵⁵, а також гуманістичної, або доброзичливої, інтерпретації (*benigna interpretatio*)⁴⁵⁶.

Однак саме на основі методу доброї совісті був сформований римсько-правовий інститут помилки (*error* та *ignorantia*)⁴⁵⁷. Врешті-решт настанова на те, що «*bona fides* передбачає помилку»⁴⁵⁸, призвела до визнання самої добросовісності (*bona fides*) ні чим іншим, як вибачною помилкою щодо титулу власності⁴⁵⁹.

Той, хто посилався на власну помилку, повинен був довести, що за даних обставин цій помилці не можна було запобігти, навіть у разі дотримання вимог хазяйновитості⁴⁶⁰. Якщо набувач був добросовісним, то його помилка визнавалася вибачною (*error probabilis*) і передбачалася можливість набуття власності на річ за давністю (*usucapio*). Проте повне невігластво або дурість були несумісними з добросовісністю і тому не давали жодних підстав для визнання певної помилки вибачною (Paul. D.22.6.9.5)⁴⁶¹.

Необхідно особливо підкреслити, що договірне тлумачення отримувало свій розвиток саме в судовому процесі. Тому більш

⁴⁵⁴ Підопригора О.А. Основи римського приватного права. Київ: Вища школа, 1995. С. 56.

⁴⁵⁵ Гайдулін О.О. Історичний і системний способи тлумачення в римському приватному праві: ідейні витоки та застереження щодо рецепції. *Правове регулювання економіки*: зб. наук. пр. М-во освіти і науки України. ДВНЗ «Київський нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». Юрид. ф-т; голов. ред. О.В. Солдатенко. Київ: КНЕУ, 2015. № 15. С. 150–157.

⁴⁵⁶ Гайдулін О.О. Римсько-правова концепція гуманістичної або доброзичливої інтерпретації (*benigna interpretatio*) та її рецепція в цивільне право України (до проблеми європеїзації через рецепцію). Удосконалення механізмів захисту цивільних прав в умовах реформування цивільного законодавства в європейських країнах: зб. наук. пр.; за ред. О. Д. Крупчана, Ю. В. Білоусова. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. С. 33–38.

⁴⁵⁷ Гайдулін О.О. Історичні витоки аналогії як способу правової інтерпретації. *Наше право*. 2013. № 1. С. 25–28; Гайдулін О.О. Інтерпретація помилок у контрактному праві Стародавнього Риму. *Право України*. 2012. № 8. С. 327–334; Гайдулін О.О. Тлумачення договорів доброї совісті (*bonae fidei contractus*) у римському контрактному праві. *Юридична наука*. Науковий юридичний журнал. 2011. № 4–5. С. 36–43.

⁴⁵⁸ Петражицкий Л.И. Права добросовестного владельца на доходы с точек зрения догмы и политики гражданского права. Москва: Статут, 2002. С. 98. Прим. 1.

⁴⁵⁹ Пухта Г.Ф. Курс римского гражданского права; пер. с послед. нем. изд. проф. Рудорффа. В 2-х т. Москва: Ф. Н. Плевако, 1874. Т. 1. С. 419–420.

⁴⁶⁰ Муромцев С.А. Гражданское право Древнего Рима. С. 518.

⁴⁶¹ Дигесты Юстиниана. Т. IV. С. 244–247.

повне розкриття всього потенціалу такої інтерпретації неможливе без з'ясування герменевтики преторської та суддівської практики.

2.4. Римсько-правовий інститут судочинства по добрій совісті (*iudicia bonae fidei*)

Поступово вимоги добросовісності набували не тільки матеріально-правового, а й процесуального змісту. Так, згодом вимога дотримуватися доброї совісті стала означати, що відносини між сторонами процесу мають оцінюватися суддею з позицій доброї совісті (*ex fide bona*)⁴⁶². Ця вимога поширювалася не лише на стосунки між сторонами процесу, а й на особу судді, який мав діяти, виходячи з міркувань добросовісності (*ex fide bona*)⁴⁶³.

Отже, добросовісна інтерпретація виступала основним засобом формування прецедентного права, яким по суті й було класичне римське приватне право, що налаштовує на дещо інші оцінки імплементованості римсько-правової традиції в країнах загального та цивільного права⁴⁶⁴.

Усе це дає підстави вважати, що інститут добросовісної інтерпретації в площині правореалізації створював певний комплекс з іншим новим інститутом, що виникав у ті ж часи, – *судочинством по добрій совісті (iudicia bonae fidei)*⁴⁶⁵.

Виникненню цього інституту значною мірою сприяло те, що, по-перше, стародавнім римлянам була притаманна дуже важлива риса – «врожене почуття справедливості» (*aequitas naturalis*)⁴⁶⁶, і по-друге, сама матеріальна справедливість

⁴⁶² Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима. С. 354

⁴⁶³ Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима. С. 354

⁴⁶⁴ Гайдулін О.О. Тлумачення договорів доброї совісті (*bonae fidei contractus*) у римському контрактному праві. С. 36–43.

⁴⁶⁵ Гайдулін О.О. Судочинство по добрій совісті (*iudicia bonae fidei*): історичні витоки та перспективи дослідження. *Вісник господарського судочинства*. 2012. № 6. С.176–180; Гайдулін О.О. Судочинство по добрій совісті (*iudicia bonae fidei*) та нові інститути цивільного процесу у Стародавньому Римі: інтерпретація та рецепція. *Вісник Вищої ради юстиції. Електронне наукове фахове видання*. 2012. № 4. С. 160–166. URL: http://www.vru.gov.ua/visnyk_archive; Гайдулін О. О. Інтерпретаційна практика в Стародавньому Римі та виникнення інституту договорів доброї совісті (*bonae fidei contractus*). *Часопис Академії адвокатури України. Електронне наукове фахове видання*. 2012. № 4. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Chaau/2012-4/content.html>.

⁴⁶⁶ Бартошек М. Римское право: Понятия, термины, определения / Милан Бартошек : спец. науч. ред., авт. предисл. и комментария З. М. Черниловский ; сверка лат. текста Н. А. Федорова ; пер. с чеш. Ю. В. Преснякова. Москва : Юрид. лит., 1989. 448 с. с. 26–27.

(*aequitas*) ставала реальністю для римських громадян тільки через реалізацію процесуальної справедливості (*iustitia*). Для давніх римлян правосуддя (*iustitia*) уявлялося особливим видом волевиявлення – незмінним і постійним (*constans et perpetua voluntas*) (Ulp. D.1.1.10)⁴⁶⁷. На особливу увагу заслуговує інтенція Помпонія, наведена в Дигестах: «Зазвичай буває, що тлумачення потребує авторитету мудреців, і після видання зазначених законів стає необхідним обговорення їх на форумі (на суді)» (Pomp. D.1.22.5)⁴⁶⁸.

Проте вирішальним для набуття судовою практикою статусу джерела права було поважне ставлення давньоримських суддів до певних преюдицій. Так, на таку специфіку правового мислення вказує Марк Фабій Квінтіліан у своїх *Institutio oratoria*: «Кожен суддя охочіше підтверджує вирок іншого судді» («Виховання оратора», V, 2)⁴⁶⁹.

Ці особливості правового менталітету римлян у своїй сукупності зумовили те, що згодом у Стародавньому Римі стало можливим ухвалення відповідного судового рішення з посиланням не на позитивну норму законодавства чи звичай, а на справедливість та добросовісність, причому іноді всупереч букві закону (*contra legem*). Саме це і складало суть судочинства по добрій совісті (*iudicia bonae fidei*)⁴⁷⁰.

Інститут *iudicium bonae fidei* сформувався в рамках формулярного процесу (*agere per formulas*). Особливу роль тут відіграли магістрати, які були вищими посадовими особами в республіканських колегіальних органах влади й управління – «магістратурах» (магістрати та магістратури позначалися одним словом *magistratus*)⁴⁷¹. Повноваження правосуддя зосереджувалося в руках особливих магістратів – міських преторів (*praetor urbanus*), посади яких були запроваджені в 367 р. до н. е. Отже, претори в історії римського приватного права відіграли роль безпосередніх творців *iudicium bonae fidei*.

⁴⁶⁷ Дигести Юстиніана. Т. I. С. 86–87.

⁴⁶⁸ Дигести Юстиніана. Т. I. С. 90–91.

⁴⁶⁹ Квінтіліан. Дванадцять книг риторических наставлень / Пер. Александра Никольского. СПб., 1834. Ч. 1.– 483 с. С. 317.

⁴⁷⁰ Грось А. А. Защита гражданских прав: Сравнительный анализ институтов римского частного права и действующего гражданского и гражданского процессуального права / Алена Алексеевна Грось. *Правоведение*. 1999. №4. С. 96–116.

⁴⁷¹ Бартошек М. Римское право: Понятия, термины, определения; спец. науч. ред., авт. предисл. и коммент. З. М. Черниловский; сверка лат. текста Н. А. Федорова; пер. с чеш. Ю. В. Преснякова. Москва: Юрид. литература, 1989. С. 210.

За цих умов базова вимога квіритського права – *претор не може створювати право (praetor jus facere non potes)*⁴⁷² – починає втрачати свою імперативність. Водночас *ius civile*, яке прямо забороняло преторську правотворчість, ніяк не торкалося права претора на здійснення правотворчої діяльності у вигляді створення дарованого (відкроювального або посадового) права – *ius honorarium*, яке «за своєю практичною значущістю неминуче переважало цивільне право, будучи більш сучасним, простим і розвинутим»⁴⁷³.

Гнучкість формулярного процесу (*agere per formulas*) дозволяла претору запроваджувати нові процесуальні засоби, зокрема позови, що розроблялися магістратами і називалися *honorariae*. Зокрема претор отримав повноваження на так зване *екстраординарне втручання*, засобами якого були: наказ або заборона (*interdicta*), ексцепція (*exceptio*), реституція (*restitutio in integrum*), уведення в володіння (*missio in possessionem*). Саме ці спеціальні види позовів та застережень відіграли вирішальну роль у формуванні судочинства доброї совісті.

Спочатку *honorariae* та екстраординарне втручання застосовувалися субсидіарно до *ius civile* і лише доповнювали вже існуюче цивільне право *pro legem*. Згодом був знайдений спосіб скасовувати певні матеріальні норми цивільного права. Зокрема це могло відбуватися з використанням існуючої практики оприлюднення («публікації») претором перед вступом на посаду так званих едиктів (*edicta praetorum*). У цих актах претор заявляв про ті процесуальні засоби, які він застосовуватиме під час розв'язання судових спорів, і вказував на зміст тих позовів, які він буде визнавати⁴⁷⁴. Так чином претори могли ефективно припиняти дію певних норм цивільного права, які хоча і залишалися формально чинними, але фактично ставали недіючими. Так сформувалася певна сукупність «голих прав» (*nuda iura*) або таких суб'єктивних прав, які визнавалися цивільним правом, однак не підпадали під позовний захист претора.

Однак така процесуальна незабезпеченість деяких норм цивільного права формально не скасовувала їх. Завжди можна було апелювати до них під час розгляду «дозволених» позовів.

⁴⁷² Цит. за: Покровский И.А. История римского права. Минск: Харвест, 2002. С. 130.

⁴⁷³ Бартошек М. Римское право: Понятия, термины, определения. С. 165.

⁴⁷⁴ Гайдюлін О. О. Римське приватне право: автодидактичний комплекс. С. 16.

Судочинство доброї совісті дозволило обходити такі норми в процесі вже відкритого провадження.

Значно сприяло подальшому розвитку *judicium bonae fidei* запровадження екстраординарного процесу (*cognitiones extra ordinem*). Це проявлялося передусім у тому, що в разі здійснення *cognitiones extra ordinem* значно більша увага приділялася забезпеченню добросовісності учасників процесу. Так, процедура *extra ordinem* передбачала нові додаткові засоби попередження зловживанням правом. Наприклад на початку судового засідання позивач і відповідач передавали судді особливу клятву (імовірно світського характеру), так звану *ius iurandum de calumnia*, у якій присягали не вести тяжбу з єдиною метою – сутяжничати⁴⁷⁵. Також передбачалося, що «особи, які дають неправдиві показання, або суперечливі показання, або висловлюються на користь обох сторін, караються суддями відповідним чином» (Paul. D.22.5.16)⁴⁷⁶.

Необхідно враховувати, що спочатку позови за цивільним правом принципово відрізнялися від *actio honorariae* за преторським правом. Через це у формулярному процесі *iudicia bonae fidei* та *actio bonae fidei* були фактично синонімами. За часів екстраординарного процесу вже не було відмежування *iudicia bonae fidei* від *actio civiles* (синонім *actio in ius conceptae*). Відтепер цивільні позови розглядатися вже і в межах *iudicia bonae fidei*⁴⁷⁷.

Отже, у римському праві вперше сформувався загальні підходи до застосування приписів добросовісності (*bona fides*) у позовному провадженні. Інститут судочинства по добрій совісті (*iudicia bonae fidei*) мав особливу значущість для всієї системи римського приватного права, побудованої на пріоритеті процесуальних норм над матеріальними. У межах цього інституту принцип добросовісності виступав як принцип правореалізації, який передбачав пряму заборону зловживання правом⁴⁷⁸.

Тому з'ясування суті судочинства по добрій совісті доцільно здійснити через розгляд саме процесуальних засобів добросовісності, серед яких виділялися позови доброї совісті (*actiones bonae fidei*) та ексцепція зі злого умислу (*exceptio doli*).

⁴⁷⁵ Там само. С. 112.

⁴⁷⁶ Дигести Юстиніана. Т. IV. С. 258–259.

⁴⁷⁷ Бартошек М. Римское право: Понятия, термины, определения. С. 32.

⁴⁷⁸ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio* = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 674.

Суддя отримав можливість регулювати зобов'язання, що виникали з договорів доброї совісті, а також звільняти сторони від зобов'язань. Добросовісний боржник, наприклад, у разі неможливості сплати боргу міг бути звільнений від свого обов'язку. Суддя міг перерозподілити майнову відповідальність за загибель речі, яка була викликана дією непереборної сили, або ризиками непідконтрольними сторонам (*periculum*)⁴⁷⁹.

Таке суддівське втручання вело до спрощення судової процедури. Суддя брав до уваги взаємні зобов'язання сторін і визначав обсяг відшкодування після того, як зарахує те, що позивач повинен був сплатити відповідачеві за договором, з якого виник спір. Як свідчить Гай, таке зарахування відбувалося не на підставі формальних приписів, а відповідно до здорового глузду: «...судді надавалася повна свобода не брати до уваги жодних підстав для заліку; принаймні формулою позову це прямо не визначається, хоча в судах доброї совісті це залишалося на розсуд судді» (Gai 4.63). За часів Юстиніана це правило взаємозаліку було офіційно поширене на всі подібні борги, навіть якщо вони виникали з іншого контракту⁴⁸⁰.

Для перевірки презумпції добросовісності в римському судовому процесі *ex bona fide* активно використовувалися принципово нові засоби тлумачення (близькі до засобів сучасного логічного тлумачення), які називалися «судження добропорядного мужа» (*boni viri arbitratus*) (D.46.7.12)⁴⁸¹, або «судження порядної людини» (*virii boni arbitratus*) (D.3.3.33.3), які давали можливість виносити типові й передбачувані рішення в нетипових ситуаціях, не позбавляючись при цьому казуальності правового мислення. Таким чином, судження добропорядного мужа застосовувались як судження за аналогією (D.43.12.12)⁴⁸².

Процесуальний інститут добросовісності не тільки докорінно змінив існуючий правопорядок, а й заклав основи подальшого вдосконалення цивільного процесу⁴⁸³.

Новим процесуальним інститутом, що виник у ці часи, був інститут представництва в судовому процесі. Преторська прак-

⁴⁷⁹ Там само. С. 556.

⁴⁸⁰ Там само. С. 555.

⁴⁸¹ Дигести Юстиніана. Т. VII. Полутом I. С. 347.

⁴⁸² Там само. Т. 6.2. С. 313–315.

⁴⁸³ Гайдулін О. О. Судочинство по добрій совісті (*iudicia bonae fidei*) та нові інститути цивільного процесу у Стародавньому Римі: інтерпретація та рецепція. С. 161.

тика вимагала від того, хто подав позов від чужого імені, захищати цей позов з позицій порядної людини (*virī boni arbitrātū*) (Ulp. D.3.3.33.3)⁴⁸⁴. Цей припис походить від обов'язкової умови будь-якої тяжби доброї совісті (*in bonae fidei iudiciis*), яка полягала в тому, що позиція довіреної особи стосовно довірителя має розглядатися в якості судження добропорядного мужа (*pro boni viri arbitrio*) (Ulp. D.50.7.22)⁴⁸⁵.

У судовому провадженні важливу роль стало відігравати поняття *bona fide absunt* (добросовісної відсутності) або відсутності з поважних і вірогідних причин. Наслідки *bona fide absunt* були зазначені в такій максимі Гая: «Не порушуються права тих, хто відсутній з поважних причин» – *Eorum qui bona fide absunt, ius non corrumpitur* (Gai D.9.4.30)⁴⁸⁶.

Ідея *bona fides* обумовила формування важливого правила, згідно з яким з приводу претензії, яка вже була предметом судового розгляду, не можна законно розпочати нову справу. *Bona fides non patitur, ut bis idem exigatur* (Gai D.50.17.57)⁴⁸⁷.

Добросовісне судочинство передбачало дієві засоби попередження та долання зловживання процесуальними правами сторонами цивільного спору.

Так, для того, щоб примусити сутяжників-позивачів припинити умисне або легковажне зловживання своїм правом на позов, були передбачені відповідні штрафні санкції, а також присяга, що позивач діє добросовісно. Особливі наслідки мало відхилення позову про образу – виправданий відповідач міг змусити обвинувача (навіть якщо той був добросовісним) сплатити десяту частину того, що вимагалось з нього першочергово (Gai. I. 4.177–180)⁴⁸⁸.

За недобросовісне обвинувачення обвинувач (*accusator*) підлягав відповідним покаранням, а за успішно проведений процес він одержував іноді спеціальні нагороди⁴⁸⁹.

⁴⁸⁴ Дигести Юстиніана. Т. I. С. 342–343.

⁴⁸⁵ Дигести Юстиніана. Т. VII. Полутом II. С. 529–527

⁴⁸⁶ Бартошек М. Римское право: Понятия, термины, определения / Милан Бартошек : спец. науч. ред., авт. предисл. и комментария З. М. Черниловский ; сверка лат. текста Н. А. Федорова ; пер. с чеш. Ю. В. Преснякова. Москва : Юрид. лит., 1989. 448 с. с. 378

⁴⁸⁷ Бартошек М. Римское право: Понятия, термины, определения / Милан Бартошек : спец. науч. ред., авт. предисл. и комментария З. М. Черниловский ; сверка лат. текста Н. А. Федорова ; пер. с чеш. Ю. В. Преснякова. Москва : Юрид. лит., 1989. 448 с. с. 383

⁴⁸⁸ Памятники римского права: Законы 12 таблиц. Институции Гая. Дигести Юстиниана. Москва. : Зерцало, 1997. С. 150

⁴⁸⁹ Покровский И. А. История римского права. Минск. : Харвест, 2002. С. 170.

Важливим засобом протидії недобросовісності певних осіб виступав інститут *intestabilitas* (ганебність, низькість, огидність, негідність свідчити або заповідати), що передбачав як нездатність певної особи самій бути свідком, так і неспроможність закликати на судовий процес інших свідків. Норми цього інституту фактично виключали недобросовісних осіб з комерційного обороту, тому що всі найбільш значущі юридичні дії ще здійснювалися в урочистій формі, яка вимагала присутності свідків ⁴⁹⁰.

Було запроваджено також відповідальність судді за зловживання своїм становищем під час судового процесу. Такий суддя міг бути притягнутий до суду за його судові рішення, якщо він припустився якоїсь помилки. Вважалося, що він притягається до відповідальності з квазіделікту «за позовом, що впливає з факту (скоєного) і перетерпить покарання залежно від того, наскільки добросовісно, як з'ясується, суддя судив у тій справі» (Gai. D.50.13.6)⁴⁹¹.

Отже, *iudicia bonae fidei* зумовило значне вдосконалення процесу судочинства, про що свідчить виникнення на основі *bona fides* не тільки великої кількості окремих нових понять і норм, а й цілих інститутів цивільно-процесуального права. Тому саме судочинство доброї совісті має бути визнане складним римсько-правовим інститутом, повноцінна рецепція якого в сучасний цивільний процес ще попереду.

Для протидії недобросовісності з боку учасників судового процесу в римському праві було також розроблено спеціальні інститути визнання морально-правової нездатності осіб: *святотатство* (*sacer*), *безчестя* (*infamia*), *неспроможність до свідчення* (*intestabilitas*). Особливе значення мала така специфічна категорія позовів доброї совісті як «знеславлюючі позови» (*actiones famosae*), які поряд з суто юридичними передбачали також моральні санкції.

Судочинство доброї совісті заклало засади сучасного поняття форс-мажору. Тогочасний суддя брав до уваги вибачну помилку. Той, хто посилався в суді на свою помилку, мав довести що за даних обставин вона була неминучою, навіть за наявності необхідної хазяйновитості (*diligens et studiosus pater*

⁴⁹⁰ Санфилиппо Ч. Курс римського частного права: учебник. С. 40

⁴⁹¹ Дигести Юстиніана. Т. VII. Полутом II.. С. 442–443

familias – хазяйновитий господар) і тоді вона враховувалася суддею.

Судова практика *actiones bonae fidei* стала своєрідним важелем у процесі розробки механізму «відшкодування шкоди», викликаного невиконанням, та запровадження пені – спеціальних відсотків за прострочення (*usurae moratoriae*) в розмірі, пропорційному тривалості затримки. Право доби Юстиніана поширило це правило за межі *iudicia bonae fidei*⁴⁹².

Тільки в *iudicia bonae fidei* виникає інститут оберненості правочину (раніше в *ius civile* контракт визнавався або дійсним, або недійсним)⁴⁹³. Спірний договір міг зазнати «оздоровлення» (*convalescentia*) тільки через судову процедуру *ex bonae fidei*.

Судочинством по добрій совісті вперше було запроваджено інститут мирової угоди (*transactio*), якого не існувало в архаїчному цивільному праві. Цей інститут значно спрощував розв'язання майнових спорів.

Логічними є наступні висновки щодо можливості застосування історичного досвіду *iudicia bonae fidei* в сучасному цивільному процесі. Наразі суддям явно бракує досвіду застосовування аналогії права, зокрема принципу добросовісності, який в судовому процесі доброї совісті стародавні римляни переважно використовували для подолання прогалин у матеріальному та процесуальному праві. Цьому сприяло те, що матеріальні та процесуальні норми-принципи були доктринально оформлені та мали високий авторитет не лише серед юристів, а й в усьому суспільстві⁴⁹⁴.

У процесі здійснення правосуддя в Стародавньому Римі моральні приписи майже завжди мали перевагу над буквою закону. Надзвичайно цінним є досвід застосування до недобросовісних учасників процесу поряд із суто юридичними також моральних санкцій. Виходячи з того, що правосуддя доброї совісті виявилось продуктивним передусім при вирішенні справ, пов'язаних зі зловживанням правом, у сучасних умовах вивченню досвіду *iudicia bonae fidei* необхідно приділити особливу увагу.

⁴⁹² Санфилиппо Ч. Курс римського частного права : учебник / Чезаре Санфилиппо ; под ред. Д. В. Дождева. Москва. : БЕК, 2002. С. 232

⁴⁹³ Там само. С. 80–81

⁴⁹⁴ Гайдулін О. О. Судочинство по добрій совісті (*iudicia bonae fidei*) та нові інститути цивільного процесу у Стародавньому Римі. С. 164

За підсумками розгляду результатів герменевтичної реконструкції римсько-правового інституту *ius interpretatio* доцільно зробити деякі методологічні висновки.

Модернізація доктрини права передусім зумовлена не витонченими теоретичними вишукуваннями, а кардинальними змінами в практиці правового тлумачення. Це супроводжується загальними соціокультурними зрушеннями на олімпі панівних у суспільстві інтерпретаційних стратегій. Серед таких стратегічних тенденцій в сучасному відкритому та наскрізь інформатизованому світі виділяють такі: (а) витіснення текстуального підходу до тлумачення контекстуальним; (б) заміна монологічного стилю дискурсу (у тому числі й правового) на діалогічний; (в) зміна головних орієнтирів взаєморозуміння з абстрактних загальних понять-абсолютів на принципи загальнолюдського здорового глузду, які виявляються більш придатними в конкретних ситуаціях міжкультурної, міжкорпоративної та міжособистісної взаємодії⁴⁹⁵.

Отже, герменевтична реконструкція об'єкта дослідження не зводиться лише до історичного відтворення історичних форм правового інституту інтерпретації з глибин минулого (власне реконструкції). Головна методологічна цінність такого підходу бачиться в можливості креативного створення нових смислових конструкцій, модернового моделювання правової інтерпретації на основі незмінної (сутнісної) парадигми правового мислення⁴⁹⁶.

2.5. Рецепція римсько-правового інституту інтерпретації в європейське контрактне право

Здійснена історична реконструкція римсько-правового інституту інтерпретації переконує в тому, що умови формування античного та сучасного інститутів інтерпретації доволі подібні. Особливо схожі передумови виникнення добросовісної інтерпретації (*bonae fidei interpretatio*).

Головним чином це стосується рецидивів масових зловживань правом (об'єктивним – буквою закону, і суб'єктивним

⁴⁹⁵ Гайдулін О. О. Зміна інтерпретаційних стратегій як рушійна сила доктрини права: історія і сучасність. *Право і безпека: науковий журнал*. 2013. № 1 (48). С. 7–12.

⁴⁹⁶ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio* = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 677.

– формою волевиявлення), які майже завжди мають місце в умовах лібералізації ринку, комерціалізації усіх сфер суспільного життя. Цьому значно сприяють лавиноподібне зростання кількісної маси вульгаризованих та утилізованих під різні приватні інтереси законодавчих актів, а також невмирущі архаїзми юридичної техніки на зразок літерального тлумачення правочинів (ст. 213 ЦКУ)⁴⁹⁷.

У синхронізації концепцій римсько-правового та сучасного інститутів інтерпретації і полягає сутність застосованого парадигмально-герменевтичного методу з використанням концепту культурного хронотопу⁴⁹⁸.

На базі цього методологічного підходу багато історико-правових проблем набуває дещо іншого звучання, як це, наприклад, демонструють спроби побудови типології рецепції римського права в Європі.

У зв'язку з цим не можна повністю погодитися з позицією С. Д. Гринько, яка, розділяючи західноєвропейський та східноєвропейський типи рецепції римського права, явно недооцінює саме наслідки візантійської (юстиніанівської) його систематизації і завищує роль університетської правової науки перед церковними правовими вченнями православ'я⁴⁹⁹. На православному Сході Європи концептуальне осмислення римсько-правової спадщини в лоні церковного права отримало не менший, а навіть більш послідовний і ортодоксальний характер. Горезвісна переорієнтація правосвідомості у Візантії з настанови на відокремленість і незалежність публічного і приватного права на визнання верховенства першого над другим набула більш екстремістського характеру порівняно з дещо пом'якшеною реалізацією такого напучення Юстиніана в західноєвропейських континентальних країнах, де сильніша традиція поміркованого здорового глузду. Врешті-решт усі вади реальної рецепції римського права в Європі мають головну причину – етатистське цілепокладення реформ Юстиніана, що суперечить самому духу приватного права.

⁴⁹⁷ Гайдулін О. О. Зміна інтерпретаційних стратегій як рушійна сила доктрини права: історія і сучасність. *Право і безпека: науковий журнал*. 2013. № 1 (48). С. 7–12.

⁴⁹⁸ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 677.

⁴⁹⁹ Гринько С. Д. Значення типології рецепції римського права для правових систем європейських країн. *Приватне право і підприємництво*. 2014. Вип. 13. С. 9–13. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppip_2014_13_4

Опосередковано цю тезу підтверджує той факт, що політично заангажована і демонстративна відмова творців англійського права від цілковитого запозичення багатьох норм та інститутів римського права і навіть від його термінології загалом не призвела до припинення цієї рецепції. Невизнання певних теорій і доктрин, але збереження на звичайному рівні його класичних принципів, неспотворених юстиніанівською кодифікацією, призвело до парадоксальної ситуації – концептуально сучасне англійське прецедентне право виявилось ближчим до духу римського приватного права, ніж законодавчо задогматизоване цивільне право країн континентальної Європи.

Однак перед тим як перейти до більш докладного розгляду хвилеподібного процесу рецепції *ius interpretatio* в європейське контрактне право, необхідно зазначити, що всім спробам відродження цього правового утворення передувала доба занепаду, що було продиктовано передусім внутрішньою логікою розвитку самого римського права.

Це явище правової інволюції в романістиці отримало назву вульгаризації римського приватного права, що має декілька проявів: це не лише популяризація (перше значення), а й певна догматизація (друге значення), спрощення (третє значення), одержавлення (четверте значення).

Цьому надмірному вихолощенню найскладнішого за своєю природою соціального явища, яким є право, сприяло багато загальносоціальних факторів, серед яких передусім виокремлюється делатинізація права, тобто його переклад національними мовами. Необхідно враховувати й такі «вади росту» самого права, як зростання кількості судових позовів, що неминуче вело до якісного занепаду самої судової справи. Так, самі римські судді визнавали: «Добре ведучи (судові) справи, я став вести їх часто; ведучи часто, став вести недобре» (Пліній Младший. Письма, VI, 29, 5)⁵⁰⁰.

Однак убачається, що головна причина правової вульгаризації прихована в самому ідейному фундаменті тогочасної правосвідомості і продиктована «тектонічними зрушеннями» в системі критеріїв справедливості, добросовісності та розумності. Саму абсолютизацію принципу матеріальної корисності (*utilitas*) слід кваліфікувати головним чинником

⁵⁰⁰ Пліній Младший. Письма / Пер. М. Е. Сергеєнко и А. И. Доватура. Москва, 1984. С.113

вульгаризації інших загальних принципів права, в тому числі добросовісності (*bona fides*).

Це можна продемонструвати на прикладі еволюції принципу *benignitas*, на тлі якого сформувалося своєрідне римсько-правове поняття *benigna interpretatio* (добррозичливе тлумачення). У зв'язку з цим доречно вказати на те, що великий знавець римського права М. Бартошек вкрай негативно поставився до такого способу тлумачення, вбачаючи його таким, що в посткласичну добу під впливом еллінізму та теологічних вчень призвів до «надлишкової суб'єктивності оцінки». За цих умов правова інтерпретація, на його думку, вироджується в «якесь поняття «милостивого» тлумачення [*benigna interpretatio*]»⁵⁰¹.

Можливо, що під впливом принципово іншого, ніж давньо-римська *humanitas*, варіанту ідеї гуманізму, що сформувався під впливом християнської ідеології, правило *benigna interpretatio* почало відходити від тлумачення задуму законодавця і зосереджувати увагу на моральності суб'єктів правозастосування. І тут з М. Бартошеком можна погодитися.

Конкретно-історичний підхід до предмета дослідження змушує констатувати, що *добррозичливе тлумачення* має більш давню історію, яка сягає далеко за межі доби безроздільного панування християнського вчення в доктрині римського права. Звісно, масштабна і глибока християнізація римського права не могла розпочатися раніше IV ст., коли імператор Костянтин порушив питання одержавлення нової релігії з ухваленням Міланського едикту 313 року.

Однак вульгаризація та рецепція римського права, хоча й пов'язані між собою певною історичною послідовністю, але кожен з двох процесів має свою власну внутрішню логіку. Для цілей та завдань даного дослідження рецепція має набагато більше значення, ніж інші процеси, що супроводжують історію інтерпретаційного права.

При цьому варто звернути увагу на те, що різні європейські правові культури мають спільну традицію використовувати старе римське право в якості «основного джерела вирішення

⁵⁰¹ Бартошек М. Римское право: Понятия, термины, определения / Милан Бартошек : Пер. с чеш. Ю. В. Преснякова / спец. науч. ред., авт. предисл. и комментариев З. М. Черниловский ; сверка лат. текста Н. А. Федорова. Москва : Юридическая литература, 1989. С. 160.

спірних питань»⁵⁰². Навіть на феноменологічному рівні спостерігається подібність та однакове цілепокладення систем загального права континентальної Європи (лат. *ius commune*) та англійського загального права (англ. *common law*), які інтегрували національні правові системи відповідно в рамках парадигм *Pax Romana* та *Pax Britannica*.

Рецепція *ius interpretatio* є продуктивною, бо вона ґрунтується на новітніх дослідженнях різних концепцій права, про що свідчать останні аргументи представників європейської правової науки щодо універсальності ідейних засад римського права для обох основних типів європейської традиції права. Причому це відбувається незважаючи на те, що культурно-історичні відмінності романо-германської та англо-американської традицій тривалий час надмірно перебільшувалися головним чином з політичних міркувань⁵⁰³. Так, усе популярнішою стає позиція прибічника романістичної концепції європейської історії Н. Д. Фюстеля де Куланжа (Numa Denis Fustel de Coulanges), відповідно до якої історію всієї Європи визначає виключно історія Стародавнього Риму, а незрівнянно меншими впливами германської історії на політико-правову долю континенту можна навіть знехтувати⁵⁰⁴.

Вбачається, що в темні часи Середньовіччя (V–XII ст.) відбулося відродження парадигми релігійного мислення в праві, яка була цілковито і, як вважалось, остаточно подолана світською юриспруденцією. Однак релігійний фактор не був вирішальним для розвитку права в цей період, як, до речі, й протягом всієї його історії. Як свідчать історичні факти, традиція релігійної інтерпретаційної стратегії ніколи не переривалася. Забобонні та набожні римляни з виникненням інтерпретаційної практики світських юристів жодним чином не перетворилися враз на послідовних атеїстів.

У ці часи формується новий поглиблений підхід до вивчення римського права. Його становленню сприяло розгортання в Середньовіччі ідейної боротьби між каноністами та

⁵⁰² Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х т. Том I. Основы. Пер. с нем. Москва: Междунар. отношения, 2000. С. 244–245.

⁵⁰³ Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. Пер. с фр. В. А. Туманова. Москва: Междунар. отношения, 1996. С. 45–46.

⁵⁰⁴ Фюстель де Куланж Н. Д. Древняя гражданская община: Исследования о культе, праве, учреждениях Греции и Рима. Перевод с франц. Н. Н. Спиридонова; изд. 3-е. Москва.: КРАСАНД, 2011. 354 с.

гласаторами. Каноністи проповідували перевагу «закону Божого» (*lex Dei*) над римським законом (*lex Romana*) та абсолютність принципів християнської справедливості (*aequitas cristiana*) і моральності (*honestas*). Саме середньовічні гласатори зробили рішучий крок до перетворення права з мистецтва (*ars*) на науку (*scientia*), яка розвилася в університетах.

У сучасній історико-правовій науці переважає точка зору, відповідно до якої визнається, що «епістемологічний та онтологічний статус середньовічного римського права був перш за все тлумачним. Це була традиція тлумачення, яка функціонувала через діалектичну взаємодію седиментації та інновацій. Старі матеріали постійно перебудовувались, переосмислювались та оновлювались у ланцюжку коментарів, що інтерпретували як оригінальні тексти, так і коментарі, додані до них, так, що старий юридичний матеріал міг бути використаний в нових та змінених соціальних умовах»⁵⁰⁵.

Якщо точніше, то головне завдання гласаторів явно контрастувало зі звичайним розумінням правового тлумачення і ще більше – з давньоримським призначенням *interpretatio*. Вони не інтерпретували фрагменти Дигест з прикладною метою правозастосування, а переважно займалися науковою критикою текстів, що аналізувалися. Шляхом порівняльного аналізу різних першоджерел гласатори виявляли юстиніанівські компіляції та намагалися відновити справжній текст по різних рукописах.

Проте середньовічні дослідники Дигест, явно виходячи за межі наукової критики, дійсно, по-новому інтерпретували античні тексти, надаючи їм зрозумілих для сучасників смислів. Саме тому результати такого читання Дигест гласаторами називалися *спільна версія (litera communis)*, *Болонські письмена (litera Bononiensis)*, *народні читання (lectio vulgata)*⁵⁰⁶.

Переосмислення римського права з середини XIV ст. взяли на себе *коментатори (consiliatores)* або *постгласатори (post-glossatores)*. Найбільш відомим серед них був глава школи «бартолістів» або інтерпретаторів права Бартоло да Сас-

⁵⁰⁵ Tontti, Jarkko O. European legal pluralism as a rebirth of Ius commune / *Retfærd – Nordisk juridisk tidsskrift* 94 (2001), P. 42.

⁵⁰⁶ Барон Ю. Система римского гражданского права. Вып. 1. Кн. 1, Общая часть / Юлиус Барон : Пер. с 5-го немец. изд. Л. Петражицкого. 2-е изд. (испр. по 9-му немец. изд.). Москва : Издание московского юридического магазина А. Ф. Скорова, 1898. С. 23.

софєррато (італ. Bartolo da Sassoferrato) або Бартолус (лат. Bartolus; Bartolus de Saxoferrato; 1313/1314–1357) – автор популярного на той час «Коментаря до Кодифікації Юстиніана» (*Commentaria in Corpus Iuris Civilis*).

На основі так званого *італійського методу* (*mos italicus*), який заклав фундамент нової практики інтерпретації, зусиллями глосаторів та постглосаторів було створено середньовічне *jus commune* як загальне для всієї Європи доктринальне право, що відродило давньоримське *ius interpretatio*.

Формуванню нових концепцій римського права сприяв *юридичний гуманізм*, який сформувався в епоху Відродження в XVI ст. Головна заслуга представників цього напрямку правової думки полягала не стільки в тому, що вони боролися за очищення римського права від компіляцій Юстиніана (інтерполяцій) та переробок глосаторів (глоси та коментарі). Найбільш вагомий їхній внесок в науку римського права полягав у формуванні нового історичного методу, який значно розширює пізнавальні можливості лінгвістичних та логічних методів інтерпретації.

Під час чергової хвилі рецепції римського права в XVIII–XIX ст. відбулося переосмислення пандектистами доктринальних джерел, унаслідок якого з'явилися поняття та інститути, яких не існувало в античному римському праві.

Новітній етап рецепції *ius interpretatio*, який розпочався наприкінці другого та на початку третього тисячоліття в умовах тотальної глобалізації, викликав у всьому світі активізацію доктринальних досліджень щодо інституціоналізації інтерпретаційного права (*law of interpretation*).

Утворення нового правового інституту – складний та тривалий процес, який потребує ретельного та системного методологічного обґрунтування. Це означає, що об'єктивно-правова інституалізація процесу інтерпретації має не лише супроводжуватися, а й випереджатися його доктринально-правовою інституалізацією.

Слід також ураховувати, що осмислення правової природи інтерпретаційного права має виконувати не тільки пізнавальну, а й системотвірну та інтегруючу функцію, і є, зокрема, дорогоказним щодо розв'язання найактуальніших проблем європеїзації приватного права.

Очікується, що реконструкція римсько-правового інституту інтерпретації (*ius interpretatio*) та конструювання сучасного інституту інтерпретаційного права (*law of interpretation*) можуть концептуально забезпечити європеїзацію інтерпретаційних процедур і перевести процес зближення систем приватного права у площину правореалізації. Така *європеїзація приватного права через інституціоналізацію інтерпретаційного права* сприятиме запобіганню додатковим ризикам, у процесі міжнародного торгового обміну з європейськими партнерами через істотні розбіжності тлумачення змісту міжнародних правочинів та норм іноземного права⁵⁰⁷.

На рівні цивілістичної науки такий процес «герменевтичної європеїзації» вже розпочався і наразі потребує теоретико-методологічного обґрунтування. Це підтверджує програмна заява Р. А. Майданика, який започаткував і очолив цей напрям цивілістичних досліджень: «Із наукової точки зору поняття, застосування і тлумачення приватного (цивільного) права України в умовах євроінтеграції та глобалізації в певному відношенні відображає ліберальне розуміння права і герменевтичні традиції країн Західної Європи, які, очевидно, відрізняються від переважно позитивістського підходу щодо розуміння і застосування права колишнього Радянського Союзу та його країн- правонаступників. Наведене зумовлює необхідність формування цілісного вчення про юридичну методологію приватного (цивільного) права України з метою імплементації європейських стандартів у сфері розуміння, тлумачення і застосування приватного (цивільного) права, юридичної техніки вирішення спорів»⁵⁰⁸.

Висновки до розділу 2

У другому розділі опрацьована багатопланова інформація, що дозволила в загальних рисах реконструювати римсько-правовий інститут *ius interpretatio*, який є першою історичною і по багатьох істотних параметрах – класичною формою інтерпретаційного права в європейській історії приватного права.

⁵⁰⁷ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії. Т. 1. С. 18.

⁵⁰⁸ Майданик Р. А. Вчення про методологію приватного (цивільного) права України. Загальні положення. *Право України*. 2019. № 1. С. 59.

Узагальнення результатів такого історико-правового дослідження дозволяє дійти багатьох дуже важливих для всієї роботи висновків.

1. Успішність історико-герменевтичної реконструкції такого малодослідженого інституту, яким є *ius interpretatio*, зумовлена розширеним підходом до добору, систематизації та аналізу наявних історичних джерел.

Важливою відмінною ознакою застосованого підходу є виокремлення широкого кола античних та сучасних історіографічних джерел, чого переважна більшість сучасних вітчизняних романістів права уникає та обмежується лише аналізом законодавчих першоджерел, пам'яток римського права. Розширений підхід до з'ясування джерельної бази дослідження дозволив відновити культурний, політичний та економічний контекст епохи формування *ius interpretatio*, що забезпечило виявлення нових історичних смислів цього утворення римського приватного права.

Наступним кроком у напрямку нового прочитання першоджерел римського права слід визнати активне застосування емпірико-прикладних методів соціології для долання безсистемності античних актів, що збереглися та вартують бути підданими ретельному вивченню. Вади масиву основних джерел пізнання є наслідком їх надмірної чисельності, що актуалізувало необхідність виокремлення з усієї множини найбільш інформативних та експлуативних.

Вибірка для проведення контент-аналізу історичних джерел була сформована на основі попередньої аналітики першоджерел та історіографії *ius interpretatio*, яка дозволила виявити серед них найбільш надійні та доступні. Це, зокрема, Інституції Гая; Кодекс Феодосія; Кодекс Юстиніана; Дигести Юстиніана; Інституції Юстиніана; Новели Юстиніана, а також писемні джерела, авторство яких належить Марку Тулію Цицерону; Марку Теренцію Варрону; Титу Лівію; Луцію Аннею Сенеці (Молодшому); Апулею; Сексту Аврелію Віктору; Амміану Марцелліну. Якісний склад вибірки та її загальний абсолютний обсяг (3 731 015 слів) дозволяє припустити, що така вибірка є умовно репрезентативною.

2. Системно-парадигмальний підхід до реконструкції римсько-правового інституту інтерпретації, застосований до етимологічного та семантичного аналізу терміна *ius interpretatio* в антич-

ному правовому дискурсі, забезпечив подальший розвиток багатоаспектного з'ясування змісту римсько-правової термінології, запровадженого відомим романістом Міланом Бартошеком (Milan Bartošek). Це, зокрема, дозволило виявити три смислових значення цього базового терміна, які проявляються залежно від контексту його застосування: (1) суб'єктивне право на офіційне тлумачення юридичних актів; (2) сам процес інтерпретації змісту правових норм та юридичних фактів; (3) об'єктивне право як сукупність принципів та норм інтерпретації, створене тогочасними юристами.

Це дозволило дійти важливого висновку про те, що римсько-правовий інститут інтерпретації права репрезентований в античних першоджерелах переважно як *екзегетика* (нагромаджена практика) правового тлумачення, на тлі осмислення якої почала формуватися правова *ісагогіка* (методологія). Однак вона не встигла «дорости» до системної герменевтики (когнітивно-комунікативно-креативної) теорії римського приватного права, хоча окремі її елементи вже визріли в часи панування римського права.

Конкретно-історичний підхід до об'єкта історичної реконструкції вивів на діалектичне розуміння процесу розвитку *ius interpretatio* як поступової зміни його історичних форм або підінститутів, таких як:

- (1) релігійно-обрядова інтерпретація права жерцями-пontiфіками (*interpretatio pontificium*);
- (2) науково-правова інтерпретація юриспрудентів (*interpretatio prudentium*);
- (3) добросовісне тлумачення на основі здорового розуму (*interpretatio ex bona mente*).

3. Безпосередньо стосується предмета дослідження історико-герменевтична реконструкція договірної інтерпретації в Стародавньому Римі. Виявлено, що за об'єктивними критеріями цей вид тлумачення можна кваліфікувати як окремий римсько-правовий підінститут інтерпретації контрактів (*interpretatione contractuum*). Більшість його принципів та правил реципійовано в сучасне європейське контрактне право.

Важливим висновком щодо аналізу цього підінституту слід визнати те, що кваліфікація контрактів, яка є визначальною для їх тлумачення, міцно пов'язана з типологією судових позовів. Це переконливо свідчить, що екзегетика договірної тлумачен-

ня формується саме в процесі правозастосування, а головними суб'єктами інтерпретації контрактів є судді та арбітри.

Найбільш значущою для розуміння трендів формування сучасного інституту інтерпретації в європейському контрактному праві є реконструкція принципів та процедур тлумачення договорів доброї совісті (*bonae fidei contractus*) у Стародавньому Римі. Такі договори кваліфіковані як головний засіб попередження та додання зловживання правом, перша хвиля якого припадає на часи Пізньої римської республіки та кризи Принципату.

4. Із цього історико-правового аналізу логічно випливає висновок про те, що процесуальна природа інтерпретації контрактів зумовлює особливу значущість для цілей та завдань дослідження з'ясування суті римсько-правового інституту судочинства по добрій совісті (*iudicia bonae fidei*).

Революційними для тогочасного процесуального права слід визнати такі підінститути судочинства по добрій совісті, які виступили ефективними засобами протидії зловживанню правом: (а) судження добропорядного мужа (*pro boni viri arbitrio*); (b) добросовісна відсутність (*bona fide absunt*); (c) приниження честі (*intestabilitas*), що передбачало нездатність певної особи бути свідком або неспроможність закликати свідків на судовий процес, та інші інститути морально-правової нездатності осіб: святотатство (*sacer*), безчестя (*infamia*); (d) відповідальність судді, який зловживав своїм становищем під час судового процесу.

Особливо важливим є те, що інститут *iudicia bonae fidei* заклав основи таких сучасних інститутів, як форс-мажор, пеня та штрафні санкції, мирова угода (*transactio*), оберненість правочину та «оздоровлення» (*convalescentia*) контракту, які потребують більш ретельного підходу до тлумачення норм права та юридичних фактів.

5. Найбільший праксеологічний ефект мають висновки щодо рецепції римсько-правового інституту інтерпретації в європейське контрактне право.

По-перше, досить продуктивною для виявлення перспектив формування сучасного інституту *law of interpretation* є констатація факту дивовижної подібності соціально-економічних передумов докорінної зміни парадигм тлумачення, що відбулися в Стародавньому Римі на зламі епох (I ст. до н. е.– I ст. н. е.), та

тих умов, що знову проявляються в сучасну епоху головним чином через вибухове поширення практики зловживання правом на тлі кризових явищ в економіці, політиці та моралі. Все це дозволяє припустити, що саме проблематика протидії недобросовісній інтерпретації має дати революційний поштовх формуванню оновленої інтерпретаційної парадигми, яку можна з певними застереженнями вважати рецепцією добросовісного тлумачення на основі здорового розуму (*interpretatio ex bona mente*).

По-друге, така рецепція матиме значний інтегруючий ефект щодо систем приватного права, зокрема інститутів договірної права всіх європейських країн. Такий оптимістичний висновок підживлюють результати новітніх компаративно-історичних досліджень європейського права, які засвідчують реальну спадкоємність усіх різновидів культурно-правових традицій, у тому числі головних – романо-германської та англо-американської. У правових системах континентальних країн університетська рецепція римського права призвела свого часу до достатньо тривалої інтеграції національного права європейських країн у таке середньовічне доктринально-правове утворення, як *jus commune europe*.

По-третє, доктринальна природа середньовічного загального права Європи дозволяє провести певні паралелі з сучасною концепцією нового *jus commune europe* і припустити, що саме доктрина права має стати головним джерелом постмодерністського загальноєвропейського інституту інтерпретаційного права (*law of interpretation*).

РОЗДІЛ 3

ЗАСАДИ НОВОЇ ЦИВІЛІСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ДОГОВІРНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ З ПОЗИЦІЙ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ІНТЕРПРЕТИВІЗМУ

3.1. Європейський інтерпретивізм як ідейний фундамент нової концепції договірної інтерпретації

Як було з'ясовано під час виявлення методологічних засад дослідження, нова цивілістична теорія інтерпретації договорів має будуватися на триєдиній теоретичній основі: філософсько-правовій герменевтиці, філософії здорового глузду та науково-правовій концепції правового інтерпретивізму, яка, на думку Р. Дворкіна, є теорією та практикою «більш високого порядку використання інтерпретуючих понять» (англ. *the higher-order practice of using interpretive concepts*).

Правова герменевтика або *юридичний інтерпретивізм* (*legal interpretivism*) є провідним у Західній Європі методологічним підходом, який іноді називається «європейською правовою герменевтикою».

Родова особливість концепції інтерпретивізму полягає в тому, що вона за своїми світоглядними засадами кваліфікується як послідовно постмодерністська. Саме тому буде логічним визначити істотні характеристики постмодерну як виду правового мислення.

По-перше, для постмодерну характерною є *деконструкція* єдиної і цілісної раціональної картини світу та його прогресуючого розвитку на протиставленні матерії та розуму. Саме тому постмодерністське праворозуміння не визнає існування єдиного правового універсуму і розбирає цілісне право на безліч різних його складових як альтернативних версій справедливості, що розуміється виключно ситуативно. Отже, право як об'єкт постмодерністської інтерпретації онтологічно мультиверсивне. Кожна його версія має спільну об'єктивну основу (систему відносин), але її своєрідність задається виключно неповторною індивідуальністю інтерпретатора, яка, своєю чергою, обумовлена соціокультурно та психологічно (духом і душею).

По-друге, онтологія, епістемологія та соціологія постмодернізму зрощуються в певний бутійно-когнітивно-комунікативний конгломерат. Проекція на площину права *ідеї холістич-*

ної цілісності світобуття та світорозуміння формує нове розуміння права як перманентного та мультиверсійного процесу інтерпретації норм і фактів. Найістотнішими рисами такого «інтерпретаційного права» є незмінний *плюралізм* та ситуативний *релятивізм* його суджень та висновків.

По-третє, реалізація множинних версій нової світобудови відбувається з використанням усіх потенційно можливих напрацювань духовної культури людства та застосуванням оригінального компонування (компіляції) вже існуючих моделей та їх нарративного відтворення. Для правового постмодерну такий конструкціонізм репрезентується головним чином як дискреція (розсуд) суб'єктів правореалізації, що проявляє себе у формі саморегулювання або суддівської нормотворчості в процесі правозастосування на основі загальних принципів права⁵⁰⁹.

Отже, *правовий конструкціонізм* (англ. *legal constructionism*) є тим поняттям, яке найбільш точно розкриває суть постмодернізму. Його значеннєвий зміст більш повно розкривається через інші спеціальні поняття, серед яких виокремлюються «дискреційне тлумачення» (англ. *discretionary interpretation*) та близьке до нього – «творча або конструктивна інтерпретація» (англ. *creative interpretation*).

Інтерпретивізм не просто синхронний постмодерну, а сам є по суті постмодерністським вченням. Саме тому постмодерністська природа визначає родові характеристики вчення «європейської правової герменевтики».

На користь цього свідчить редукція І. Л. Чеснова «головних символів постмодернізму», що «обумовлюють праворозуміння». Зокрема він наголошує, що до таких ознак належать: «Деконструкція як критика метафізичного розуму, релятивізм як принцип світосприйняття як у науковому пізнанні, так і в практичній сфері, а також нове віртуальне конструктивістське уявлення про соціальну реальність»⁵¹⁰.

При цьому слід зауважити, що «деконструкція авторитетів» та «критеріальний релятивізм мислення» були успадковані від

⁵⁰⁹ Така редукція характерних рис постмодерну є узальненням багатьох публікацій на цю тему і саме в такому структурованому вигляді вперше була сформульована в роботі: Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio* = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія Г. 1. С. 449–450.

⁵¹⁰ Чеснов І. Л. Постклассическая теория права : [монография]. Акад. Генер. прокуратуры Рос. Федерации, С.-Петербург. юрид. ин-т (фил.) Акад. Генер. прокуратуры Рос. Федерации. Санкт-Петербург : Алеф-Пресс, 2012. С. 9.

модернізму, і тільки «креативний конструкціонізм» є, власне, постмодерністським.

Більш докладне з'ясування змісту базового вчення для побудови нової теорії договірної інтерпретації має здійснюватися на основі аналізу низки сучасних праць західних дослідників. Особлива увага зосереджена на роботах Ахарона Барака (Aharon Barak, Герберта Ліонеля (Herbert Lionel), Адольфа Харта (Adolphus Hart), Грегорі Лейха (Gregory Leyh), Єжи Стельмаха (Jerzy Stelmach), Адріана Вермеула (Adrian Vermeule).

Однак попередній змістовний аналіз продемонстрував, що головний внесок у створення європейської юридичної герменевтики або філософії інтерпретивізму був зроблений іншими вченими, на яких, власне, і посилаються вище наведені автори.

Засновником європейської правової герменевтики вважається німецький теоретик права, романист та цивіліст Гельмут Коінг (Helmut Coing; 1912–2000), який в 1959 р. дослідив методи правової інтерпретації з позицій вчення загальної герменевтики⁵¹¹.

Гельмут Коінг
(1912–2000)

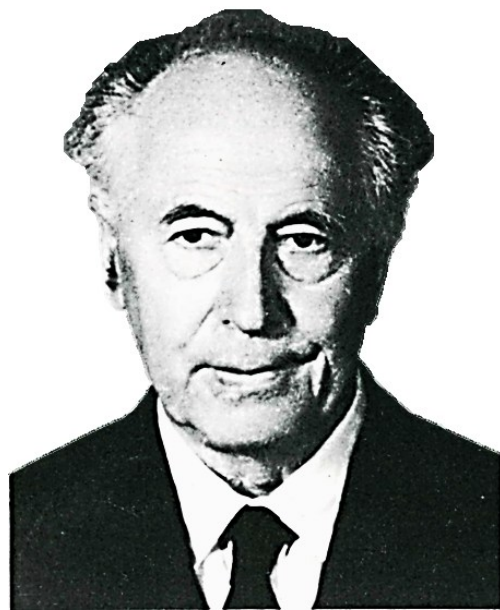
Сутність теоретико-правової системи Коінга розкривається через з'ясування його концепції *ціннісно-орієнтованої юриспруденції* (*wertorientierten Jurisprudenz*). А головний доробок Г. Коінга полягає передусім у тому, що він переконливо довів: єдність моральності та права можливо з'ясовувати лише як культурний феномен, користуючись відповідним, соціокультурним методом. Зокрема він наголошує, що право має засновуватися на людських рішеннях, у яких беруть участь

⁵¹¹ Coing, H. Die juristischen Auslegungsmethoden und die Lehren der allgemeinen Hermeneutik. Gesammelte Aufsätze zu Rechtsgeschichte, Rechtsphilosophie und Zivilrecht, 1947–1975. Helmut Coing, Herausgegeben von Dieter Simon. Bd. 1. Klostermann, 1982. X, 318 Seiten; Coing, H. Grundzüge der Rechtsphilosophie. von Helmut Coing. 5. Aufl. - Berlin [u.a.] : de Gruyter, 1993. XII, 317 s.; Coing, H. Juristische Methodenlehre. von Helmut Coing. Berlin/Boston : De Gruyter, 2017, Die Seiten 7–62 sind eine Sonderausgabe des VI. Kapitels aus «Grundzüge der Rechtsphilosophie», 2. Auflage, 1969. Reprint 2017. 73 s.

не лише раціональні міркування, а й природні інстинкти⁵¹². У зв'язку з цим варто зазначити, що психологічний контекст правової інтерпретації, актуалізований Г. Коінгом, чекає на спеціальне системне дослідження.

Філософсько-правові засади інтерпретивізму на фундаменті герменевтики заклав італійський теоретик права Еміліо Бетті (італ. Emilio Betti; 1890–1968), творчість якого умовно поєднує модерн і постмодерн у правознавстві⁵¹³.

Показово, що його теоретико-історичне дослідження «Загальна теорія зобов'язань у римському праві» (*Teoria generale delle obbligazioni in diritto romano*) вийшла 1947 року⁵¹⁴, і саме відтоді він починає досліджувати інтерпретаційну проблематику. При тому зауважимо, що цей напрям теоретичних досліджень Е. Бетті реалізує саме на матеріалах приватного права, про що, зокрема, свідчить назва його першої публікації з цієї проблематики, репрезентована як *цивілістичні категорії інтерпретації* (*Le categorie civilistiche dell' interpretazione*)⁵¹⁵.

**Еміліо Бетті
(1890–1968)**

Сам Бетті вважав себе послідовником таких філософів, як Ф. В. фон Гумбольдт, Ф. Шлейєрмахер, В. Дільтей.

Свою основну, двотомну працю «Загальна теорія інтерпретації» (*Teoria generale della interpretazione*) Е. Бетті написав у 1955 році⁵¹⁶. Про фундаментальний характер зусиль щодо створення нової теорії свідчить те, що того ж року він заснував у Римі та Камерино Інститут теорії інтерпретації.

⁵¹² Говард Беккер, Алвін Босков. Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении. Москва: Издательство иностранной литературы, 1961. С. 501.

⁵¹³ Juristische Hermeneutik Im 20. Jahrhundert: Eine Anthologie Von Grundlagentexten Der Deutschen Rechtswissenschaft. Stephan Meder, Vincenzo Omaggio, Gaetano Carlizzi, Christoph Sorge (Hg.) (German Edition). V&R Unipress, 2018. S.23.

⁵¹⁴ Betti E. Teoria generale delle obbligazioni in diritto romano. Vol. I (unico pubblicato). A cura di Franco. Milano : Giuffrè, 1947. 289 pp.

⁵¹⁵ Betti E. Le categorie civilistiche dell' interpretazione. *Rivista italiana per le scienze giuridiche*. 1948. 55. P. 34–92.

⁵¹⁶ Betti E. Teoria generale della interpretazione = Allgemeine Auslegungslehre als Methodik der Geisteswissenschaften. Milano : A. Giuffrè, 1990. 2 vol. XXV–1113 pp.

У фундамент своєї теорії Еміліо Бетті покладає «значеннєво-змістовну» або «репрезентативну» форму (італ. *forma rappresentativa*) мислення, яка виконує функцію ядра тлумачення. По суті така форма є знаковою об'єктивацією суб'єктивних значень і смислів автора, яка через свою соціокультурну універсальність принципово придатна для розуміння іншими людьми. Саме тому вона виконує в процесі тлумачення представницько-посередницьку функцію і поєднує два полюси ментальної взаємодії – суб'єктивність автора та суб'єктивність інтерпретатора. Таким чином об'єкт інтерпретації, хоча й виступає критерієм правильності тлумачення, але не є самодостатнім для виявлення когерентності один одному («зустрічі») суб'єктивних смислів. Визначення критеріїв когерентності тлумачення і складає головне цілепокладення беттівської теорії інтерпретації. Саме тому буде справедливим визнати квінтесенцією теорії Бетті його авторську генералізацію комплексу таких критеріїв⁵¹⁷.

Бетті формулює чотири основних критерія, які він визначає як *фундаментальні канони (canoni fondamentali)*.

1. *l'autonomia ermeneutica dell'oggetto* – «герменевтична автономія об'єкта», «канон герменевтичної автономії» або «канон автономії об'єкта інтерпретації». Цей критерій стосується визнання онтологічної незалежності об'єкта від інтерпретатора, смисли якого не «вносяться», а «виносяться» (лат. *sensus non est inferendus, sed efferendus*). Отже, суб'єкт інтерпретації повинен «виключити можливі впливи власних забобонів, думок, ідеологічних уподобань, які можуть перекрутити коректність інтерпретації»⁵¹⁸. Однак це не «забороняє» суб'єктивні смисли об'єктів інтерпретації. Не визнаються лише свавільні підходи до тлумачення об'єкта, що суперечать його сутності та призначенню. Задля дотримання канону автономності має бути забезпечений *контроль за необхідною суб'єктивністю інтерпретатора* (італ. *controllo della peraltro necessaria soggettività dell'interprete*).

2. *la totalità* – «тотальність» або «канон герменевтичної цілісності», який передбачає врахування взаємозв'язків загального смислу об'єкта з його складовими. Інтерпретація, якщо

⁵¹⁷ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії. Т. 1. С. 434.

⁵¹⁸ Россиус Ю. Г. О теории интерпретации Э. Бетти. *История философии*. 2012. № 17. С. 87.

вона когерентна об'єкту, повинна передбачати «взаємне висвітлення частин і цілого» (*la reciproca illuminazione delle parti e della totalità*). Цей канон націлює на необхідність розв'язання «герменевтичного кола» і по суті передбачає певну єдність холистичного та структурного підходів до з'ясування суті об'єкта інтерпретації.

3. *l'attualità dell'intendere* – «актуальність розуміння» або «канон актуальності розуміння». Якщо два перші канони є явно об'єктивістськи орієнтованими, то цей критерій вказує на істотність у процесі тлумачення суб'єктивної значущості об'єкта для інтерпретатора в рамках інтерпретаційної ситуації, до якої він безпосередньо включений. Така актуальність формує герменевтичний інтерес (*interesse ermeneutico*), але він не має націлювати на перекручену та анахронічну перспективу (*prospettiva distorta e anacronistica*). Цей канон вимагає передусім перенесення до сфери інтересів інтерпретатора авторського задуму, для чого необхідно «пройти в зворотному русі шлях творчості, повторно конструювати його зсередини ... у власну життєву актуальність»⁵¹⁹.

4. *l'adeguazione dell'intendere* – «адаптація розуміння», «канон герменевтичної смислової відповідності», «канон адекватності розуміння» або «канон герменевтичного консонансу», що по суті є найбільш актуалізованим методологічним приписом теорії інтерпретації Бетті. Цей канон спрямовує зусилля інтерпретатора не на з'ясування букви тексту, а на розуміння його духу. Для цього необхідно узгодити бачення інтерпретатора із задумом автора та досягти «широти горизонту інтерпретатора, яка породжує родинний, конгеніальний з об'єктом інтерпретації стан духу»⁵²⁰. Тому канон передбачає різні емпатичні процедури, приміром транспозицію (перенесення) націленої на досягнення конгеніальності суб'єктивних смислів.

Оцінюючи методологічне підґрунтя цих канонів, необхідно визначити: якщо перший та другий канони вливаються в русло класичної раціональності, то третій і четвертий більше відпо-

⁵¹⁹ Бетті Е. Герменевтика как общая методология наук о духе. Пер. с нем.: Е. В. Борисов. Москва: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. С. 40.

⁵²⁰ Betti, E. Teoria generale della interpretazione = Allgemeine Auslegungslehre als Methodik der Geisteswissenschaften. 2 vol. P. 318

відають настановам посткласичного наукового та правового мислення.

**Рональд Дворкін
(1931–2013)**

Не принижуючи засновницької ролі Гельмута Коінга та Емілію Бетті, необхідно визнати, що вчення інтерпретивізму остаточно сформувалося як теорія права завдяки системним розробкам та пропагандистським зусиллям відомого американського вченого та успішного пракикуючого юриста Роналда Дворкіна (Ronald Dworkin; 1931–2013). Цей автор залишив після себе багато праць, деякі з яких доступні для широкого загалу вітчизняних науковців та студентів⁵²¹. Ще

більше робіт опублікованих на пострадянському просторі, присвячених творчості Р. Дворкіна⁵²².

Найбільш амбіційна праця (*opus magnum*) американського засновника інтерпретивізму – його «Імперія права» (Law's Empire, 1986)⁵²³, яка є певним продовженням першої книги «Серйозний погляд на права» (1978)⁵²⁴.

Р. Дворкін так розтлумачує назву своєї роботи: «Суди є столицями імперії права, і судді – її князі, але не її провидці й пророки. Ролі останніх належать філософам, якщо вони забажають розробити ... більш чисту форму права в межах і поза

⁵²¹ Дворкин Р. О правах всерьез. Пер. с англ.; ред. Л. Б. Макеева. Москва: РОССПЕН, 2005. 392 с.; Дворкін Р. Цілість права. Філософія права. за ред. Дж. Фейнберга та Дж. Коулмена. Київ : Основи, 2007. С. 183–205.

⁵²² Чурносков И. М. Правовая концепция Рональда Дворкина : дис. на соискание учен. степ. канд. юридических наук : спец.12.00.01. Москва [Московский государственный юридический университет имени О. Е. Кутафина (МГЮА)], 2014. 254 с. Игнаткин О. Б. Проблема «либерального равенства» в концепции Рональда Дворкина : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01. Москва, 2005. 178 с. Коваленко Г. В. Філософсько-правова концепція «імперії права» Роналда Дворкіна. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого* № 9, 2011. С. 188–194; Удовіка Л. Г. Інтегральна програма тлумачення права Р. Дворкіна. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 22–30; Титов В. Д. Роналд Дворкін про інтерпретацію нечітких виражень у праві. *Вісн. Акад. прав. наук України*. 2003. № 1 (32). С. 84–92.

⁵²³ Dworkin R. Law's Empire. Cambridge, Massachusetts.London, England: The Belknap Press of Harvard university Press, 1986. XIV, 471 p.

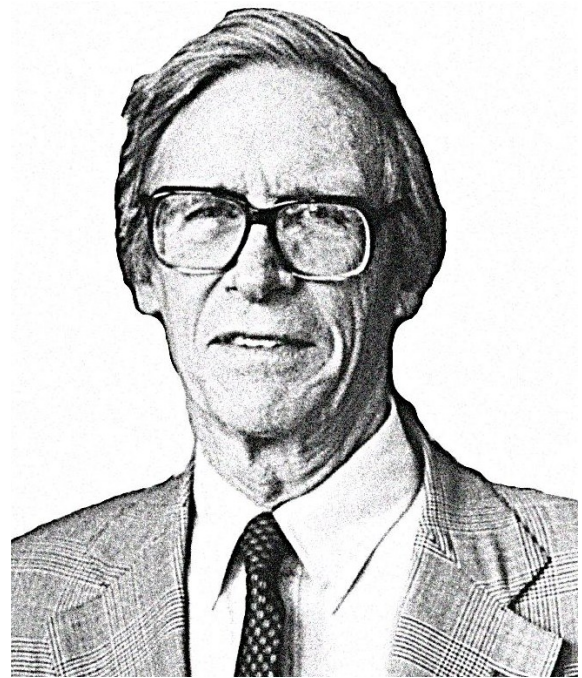
⁵²⁴ Dworkin R. Taking Rights Seriously. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1977. P. XV. 293 p.

межами того права, яке ми маємо»⁵²⁵. Однак, на думку автора, «імперія права визначена позицією (*attitude*), а не територією, або владою, або процесом. Це інтерпретуюча, саморефлексивна позиція в сенсі послання (*in the broadcast sense*)»⁵²⁶.

Таким чином, Р. Дворкін вважає саме право «інтерпретуючим поняттям» (*interpretive concept*)⁵²⁷, що, до речі, пояснює досить поширене ототожнення термінів *interpretation of law* та *law of interpretation* в англomовному правовому дискурсі. Однак право і його інтерпретація явно ним розрізняються, зокрема Дворкін бачить системну єдність інтерпретації у сфері права з іншими формами тлумачення. Так, він виокремлює: повсякденну інтерпретацію у звичайному розмовному контексті (*conversational interpretation*); наукову інтерпретацію (*scientific interpretation*); художню інтерпретацію (*artistic interpretation*). Зокрема, правова інтерпретація (*legal interpretation*) за багатьма параметрами наближається до художньої як творча або конструктивна інтерпретація (*creative interpretation*).

Центральним поняттям теорії інтерпретації Р. Дворкіна є *право як порядність* (*law as integrity*), що є морально-правовою категорією⁵²⁸.

Значний вплив на формування цієї концепції здійснив американський філософ права Джон Ролз (John Rawls, 1921–2002), зокрема такі його праці, як «Теорія справедливості» (*Theory of Justice*; 1971)⁵²⁹ та «Справедливість як чесність» (*Justice as Fairness*;

Джон Ролз
(1921–2002)

⁵²⁵ Dworkin R. *Law's Empire*. P. 407

⁵²⁶ Dworkin R. *Law's Empire*. P. 413.

⁵²⁷ Dworkin R. *Law's Empire*. P. 87.

⁵²⁸ Коваленко Г. В. Філософсько-правова концепція «імперії права» Роналда Дворкіна. Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого № 9, 2011. С. 191.

⁵²⁹ Rawls, J. *A Theory of Justice*. Belknap Press of Harvard University Press, 1999. 538 pp.; Ролз, Дж. Теорія справедливості. Под ред. В.В. Целищева. Новосибірськ: Издательство Новосибирского университета, 1995. 532 с.

2001)⁵³⁰.

Головною методологічною засадою теорії Ролза є переосмислений кантівський метод *reflective equilibrium* або «уявної (рефлексивної) рівноваги». Його сутність – у цілеспрямованості інтерпретації на гармонію теоретичних конструкцій, які виведені з вихідних інтуїцій інтерпретаторів. Зокрема правова герменевтика трансформує цей принцип у вимогу того, щоб наші судження про справедливість перебували в рівновазі з нашими ж принципами справедливості⁵³¹. Цю рівновагу Дж. Ролз розумів як *чесний баланс* вимог до справедливості, які люди нав'язують один одному⁵³².

Під впливом Дж. Ролза Р. Дворкін визнає інтерсуб'єктну природу чесності, але бачить її не через призму естетико-психологічного поняття *fairness*, що походить від давньоанглійської *fægernes* – «краса» і спочатку позначало «рівномірність», «неупередженість»⁵³³. Дворкін зосереджує увагу на терміні *integrity*, який первісно мав суто моральний зміст – «невинність, непорочність; цнотливість, чистота» і походить від давньофранцузького *integrité* або безпосередньо від латинського *nominative integritas* – «здоровість, цілісність, повнота» або образно «чистота, правильність, непорочність»⁵³⁴.

Так, Р. Дворкін визначає: «Судовий принцип чесності навчає суддів ідентичному з іншими розумінню юридичних прав і обов'язків, наскільки це можливо за умови, що всі ці розуміння створені єдиним автором – спільнотою, що уособлює вияви послідовної концепції справедливості та чесності» (*a coherent conception of justice and fairness*)⁵³⁵.

Логічно припустити, що Е. Бетті визначав гарантом недопущення свавільних перекручувань інтерпретатором об'єктивного смислу дотримання принципу справедливості (*Justice*), обгрунтований Ролзом: «Справедливість є першою чеснотою (*first virtue*) громадських інститутів, як істина – систем мислення. Найелегантніша економічна теорія повинна бути відкинута, якщо

⁵³⁰ Rawls, J. *Justice as Fairness*. Collected Papers, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts London, England, 1999, P. 47–72. Ролз Дж. Справедливість как честность. Пер. Натальи Литвиненко под редакцией Ярослава Шрамко. *ЛОГОС* 1 (52) 2006. С. 35–60.

⁵³¹ Кашников Б. Н. Либеральные теории справедливости и политическая практика России. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. С. 75.

⁵³² Ролз Дж. Справедливість как честность. С. 42.

⁵³³ Online Etymology Dictionary. URL: https://www.etymonline.com/word/fairness#etymonline_v_32948.

⁵³⁴ Online Etymology Dictionary. URL: <https://www.etymonline.com/search?q=integrity>

⁵³⁵ Dworkin R. *Law's Empire*. P. 225.

вона неправильна, так само повинні бути реформовані чи скасовані навіть найефективніші та добре організовані закони та інститути, якщо вони несправедливі»⁵³⁶.

У зв'язку з цим варто звернути увагу на етимологію та сучасну семантику англomовного терміна *Justice*, який ближчий до «справедливості судового рішення» і принципово відрізняється від *Equity*, що більшою мірою вказує на рівність, еквівалентність суб'єктивних прав, хоча саме цей термін традиційно перекладається як *Справедливість*⁵³⁷.

Дію справедливості як принципу інтерпретації Р. Дворкін демонструє на прикладі того, як передбачуваність судового рішення забезпечується тим, що головні інтерпретатори – судді, будучи «інтегрованими» в суспільну морально-правову традицію, схоже розуміють принцип справедливості. Така «схожість» інтерпретації дозволяє знайти для кожної складної справи тільки одне правильне рішення⁵³⁸.

На основі цієї ідеї автор теорії інтерпретивізму сформулював ключову дефініцію: «Якщо спільнота взагалі використовує інтерпретуючі поняття, то поняття самої інтерпретації буде одним із них: теорія інтерпретації – інтерпретація практики більш високого порядку через використання інтерпретуючих понять (*a theory of interpretation is an interpretation of the higher-order practice of using interpretive concepts*)»⁵³⁹.

Таким чином, визначальним для з'ясування сутності правового інтерпретивізму є те, що ця теорія, як і будь-яка постмодерністська концепція, налаштована на дослідження не абстрактного «правового регулювання», а конкретних юридичних ситуацій, і тому визнає верховенство міжособистісних відносин над абстрактною мораллю. Однак, на відміну від інших постмодерністських концепцій, інтерпретивізм не визнає суттєвими будь-які «неюридичні домішки» до власне юридичних ситуацій. Саме тому юридичний інтерпретивізм санкціонує провідну роль суддівської та арбітражної дискреції в процесі правореалізації. Отже, всупереч економічному аналізу права, який оцінює правові ситуації з точки зору утилітарно налаштованого економіста-бізнесмена, інтерпретивізм дивиться на правові проблеми очима

⁵³⁶ Rawls, J. A Theory of Justice. P. 3.

⁵³⁷ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія Т. 1. С. 438.

⁵³⁸ Там само: Т. 1. С. 439.

⁵³⁹ Dworkin R. Law's Empire. P. 49.

юриста-судді або третейського арбітра, націленого на тлумачення та реалізацію *Вищої Справедливості (Maxima Iustitia)*.

Важливо підкреслити, що в умовах методологічного плюралізму та теоретичної конкуренції «європеїзований» правовий інтерпретивізм позиціонується не тільки як *alter ego* «американізованого» економічного аналізу права, – він водночас претендує на поєднання окремих положень як методології юридичного позитивізму, так і природного права, репрезентуючись деяким «третім варіантом» розв'язання основного питання філософії права (*a third way between natural law and legal positivism*)⁵⁴⁰.

Антипозитивізм інтерпретивізму проявляється в тому, що в його координатах мораль і право визнаються цілісним нормативним комплексом. Його альтернативність філософії природного права полягає в тому, що інтерпретивізм декларує неможливість існування жодного правового положення поза практикою правореалізації, за межами суто юридичної природи.

На відміну від економічного аналізу права, інтерпретивізм віддає пріоритет методам *якісного аналізу*, які ставлять на меті не з'ясування економічної вигоди, а виявлення самого Духу права, як це, наприклад, здійснив видатний індійський юрист Фал'і Сем Наріман (Fali Sam Nariman) у своєму конспекті лекції *The Spirit of Arbitration*⁵⁴¹. Показовою в цьому плані є монографія датської дослідниці І. Ємельн'як (Joanna Jemielniak), у якій правове тлумачення в міжнародному комерційному арбітражі проаналізовано з позицій семіотики та аналітичної філософії⁵⁴².

Досить важливим для констатації теорії інтерпретивізму або європейської правової герменевтики є факт створення в 1992 р. *Асоціації заради об'єктивної герменевтики* (англ. *Association for Objective Hermeneutics*; нім. *Arbeitsgemeinschaft objektive Hermeneutik*, AGOH), що була заснована у Франкфурті-на-Майні вченими в галузі гуманітарних та соціальних наук. У відповідь на засилля кількісних статистичних методів у соціології засновники

⁵⁴⁰ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 1. С. 439.

⁵⁴¹ Nariman, Fali S. *The Spirit of Arbitration: The Tenth Annual Goff Lecture. Arbitration International*. Volume 16. Issue 3. P. 261–278. URL: <http://arbitration.oxfordjournals.org/content/16/3/261>.

⁵⁴² Jemielniak, J. *Legal Interpretation in International Commercial Arbitration*. Joanna Jemielniak. Burlington : Ashgate, 2014. 258 p. Series: Law, Language and Communication.

об'єктивної герменевтики (англ. *objective hermeneutics*; нім. *objektive Hermeneutik*) бачать своє головне завдання в підвищенні методологічного статусу якісної інтерпретації соціологічних даних і поширенні методів філософської герменевтики в цій сфері наукового знання⁵⁴³. На подібних філософсько-методологічних позиціях, приміром, стоїть британський соціолог Ентоні Гіденс (Anthony Giddens, Baron Giddens; нар. 1938), який, вибудовуючи власну *схему інтерпретації (interpretative scheme)*, принципово розрізняє одинарну герменевтику (*single hermeneutic*) в природничих науках та *подвійну герменевтику (double hermeneutic)* в соціології⁵⁴⁴.

Останнім часом активізувалися герменевтичні дослідження й у вітчизняній юриспруденції. Серед авторів герменевтико-правових праць особливо необхідно виділити таких дослідників, як: А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Д. О. Бочаров, Ю. Л. Власов, А. В. Гіжа, Т. В. Дружиніна-Сендецька, Т. І. Дудаш, С. М. Квіт, А. А. Козловський, О. О. Мережко, П. М. Рабінович, С. П. Рабінович, Н. І Сатохіна, Л. І. Чулінда.

Підводячи підсумки з'ясування загальних засад цивілістичної теорії інтерпретації, буде логічним констатувати, що смислове ядро такої загальної теоретичної конструкції утворює саме вчення *правового інтерпретивізму*. Спробуємо специфікувати фундаментальні положення цього вчення щодо теоретичної моделі договірної інтерпретації та на цій основі з'ясувати її герменевтичну сутність.

3.2. Правова природа та герменевтична сутність договірної інтерпретації як інституту приватного права

Теоретико-історична реконструкція римсько-правового інституту тлумачення стала тією базою, на основі якої вдалося виявити правову природу та герменевтичну сутність як євро-

⁵⁴³ Structures of meaning and objective Hermeneutics. Ulrich Oevermann, Tilman Allert, Elisabeth Konau, Jürgen Krambeck. Modern German sociology, European Perspectives: a Series in Social Thought and Cultural Criticism /edited by Volker Meja, Dieter Misgeld, and Nico Stehr. - New York: Columbia University Press, 1987. P. 436–447.

⁵⁴⁴ Giddens, A. The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. John Wiley & Sons, 2013. P. 29. *Більш докладніше* Гідденс Э. Новые правила социологического метода. Пер. с англ. С. П. Баньковской. Теоретическая социология: Антология: В 2 ч. Пер. с англ., фр., нем., ит. Сост. и общ. ред. С. П. Баньковской. Москва: Книжный дом «Университет», 2002. Ч. 2. 424 с.

пейського приватного права, так і його ядра – європейського контрактного права⁵⁴⁵.

На цій основі було здійснено спеціальне дослідження інтерпретації в європейському контрактному праві⁵⁴⁶. З використанням цього матеріалу побудований проект нової теорії інтерпретації контрактів, який складає предмет даного дослідження.

Побудові такої теоретичної конструкції значно сприяв висновок щодо головної специфіки договірної інтерпретації. Порівняно із законодавчою (статутною) інтерпретацією договірна має більш складну структуру. У контрактному праві тлумачення має два основних види: (1) інтерпретація матеріальних правових норм (*interpretation of a law, interpretation des normes juridiques, Rechtsauslegung*), які регулюють договірні зобов'язання; (2) тлумачення змісту самого контракту як юридичного акта (*interpretation of a contract, interpretation d'un contrat, Vertragsauslegung*)⁵⁴⁷. Виходячи з того, що в реальному європейському контрактному праві наявний іноземний (міжнародний) елемент в договірних відносинах, необхідно визнати існування ще одного субінституту договірного тлумачення – (3) інтерпретації колізійних норм міжнародного контрактного права (*interpretation of contracts in the conflict of laws*)⁵⁴⁸.

Однак головна специфіка інтерпретації контрактів полягає в тому, що тут відбувається тлумачення не лише норм права, а й фактів. Вдалося з'ясувати, що ці два види, незважаючи на їхні особливості, взаємно пов'язані між собою. Питання з'ясування складу фактичних обставин правової ситуації (*quaestio facti*) та виявлення змісту юридичних норм, що в ній реалізуються

⁵⁴⁵ Гайдулін О. О. Загальні засади тлумачення контрактів: теоретико-історичні аспекти. *Часопис Академії адвокатури України*. Електронне наукове фахове видання. 2012. № 2. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2012-2/content.html>.

⁵⁴⁶ Цій проблематиці присвячено сьому лекцію в посібнику: Гайдулін О. О. Європейське контрактне право (загальна частина): курс лекцій. Київ: КНЕУ, 2008. С. 224–250.

⁵⁴⁷ Гайдулін О. О. Тлумачення правочинів в європейському контрактному праві та договірному праві України: порівняльний аналіз та шляхи зближення. Проблеми регулювання приватноправових відносин в умовах регіональних та глобальних трансформацій : монографія / За заг. ред. О. Д. Крупчана. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України, 2012. С. 105.

⁵⁴⁸ Lando Ole. The interpretation of contracts in the conflict of laws / *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht = The Rabel Journal of Comparative and International Private Law*/ 38. Jahrg., H. 2/3 (1974), P. 388-395.

(*quaestio juris*), – це «два основні та необхідні елементи будь-якої процесуальної діяльності»⁵⁴⁹.

Особливість тлумачення договорів зумовлена, зокрема, дво-стороннім, консенсуальним характером відносин, що актуалізує необхідність з'ясування сумісної волі договірних сторін. При цьому «кожна зі сторін, вступаючи в договір, може мати свої наміри або цілі. Наміри однієї сторони можуть відрізнятися від намірів другої сторони і навіть бути від неї приховані. Для тлумачення договору важливий той намір сторін, який є загальним для обох сторін і так чи інакше виражений у договорі або підтверджується супутніми договором обставинами»⁵⁵⁰.

До важливих проблем, з якими має справу інтерпретація контрактів і яких не знає тлумачення закону, належить пошук компромісу, закладеного в змісті договору. Це необхідно задля примирення конфлікту сторін, який, до речі, і викликає саму необхідність у такому тлумаченні.

Таким чином у приватному праві загалом і в контрактному зокрема фокус інтерпретації зосереджується саме на актах волевиявлення сторін, до яких належать передусім контракти. Оскільки внутрішня воля виражається в об'єктивній словесній формі, то між волею і словом можлива колізія. Розв'язання цієї колізії породжує одне з ключових питань теорії тлумачення юридичних текстів – співвідношення волі та волевиявлення⁵⁵¹.

Тривала науково-теоретична дискусія навколо цього питання призвела до формування двох екстремальних пізнавальних позицій, яким відповідають дві концепції тлумачення контрактів.

Перший підхід ґрунтується на тому, що з'ясування задуму сторін можливе тільки через аналіз зовнішнього їхнього волевиявлення через те, що тільки юридична форма договору відрізняє його від інших домовленостей осіб. З цих позицій буквально тлумачення тексту контракту визнається єдино правильним способом усіх можливих його інтерпретацій. Саме тому «словесне тлумачення не звертає уваги ні на мету, ні на обставини, за яких писався твір, ні навіть на предмети, про які в ньому тлумачиться, а тільки на слова та їх взаємний зв'язок,

⁵⁴⁹ Алексеев Н. Н. Основы философии права. Санкт-Петербург: Лань, 1999. С. 187.

⁵⁵⁰ Перетерский И. С. Толкование международного договора. Москва, 1959. С. 23–24.

⁵⁵¹ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 654.

наскільки ними виражаються думки»⁵⁵². Такий підхід дістав назву *теорії волевиявлення*, хоча правильніше було б його називати *теорією форми волевиявлення*.

Прибічники *другого підходу* стверджують, що істинний зміст договору – це не що інше, як внутрішній зміст волевиявлення сторін, самий задум їхньої домовленості. Проте цей «внутрішній і невидимий феномен» потребує «знакових символів для його розпізнання»⁵⁵³. Цій позиції відповідає так звана *теорія волі*, відповідно до якої тлумачення договорів означає, що в разі суперечності букви та змісту угоди суд основне значення надає з'ясуванню справжньої волі сторін, їхніх намірів щодо укладення угоди⁵⁵⁴.

Однак на філософсько-теоретичному рівні розбіжності цих підходів цивілістичними методами розв'язати неможливо, бо світоглядна позиція як певна ціннісна орієнтація не змінюється під тиском раціональної аргументації, – вона в кращому випадку коригується в процесі наукової дискусії, але підсумком є її зміцнення. Водночас на функціонально-ситуативному рівні інтерпретації та правозастосування ці підходи за відповідними обставинами дивовижним чином перетворюються з альтернативних на комплементарні. І тому розробка нової теорії інтерпретації контрактів (договорів) націлена на з'ясування предмета договірної тлумачення саме в ситуативному контексті⁵⁵⁵.

Якщо підінститутити *статутної (statutory interpretation)* та *контрактної інтерпретації (contract interpretation)* розмежовуються залежно від основного об'єкта тлумачення, то обидва вони об'єднуються за спільною правовою формою принципів, норм та засобів тлумачення і закріплюються у відповідних нормативно-правових актах. Тому для їх вербалізації в англійському правовому дискурсі використовується поняття *legal interpretation*.

⁵⁵² Цит. за: Васильовский Е. В. Руководство к толкованию и применению законов для начинающих юристов. Москва, 1913. С. 38.

⁵⁵³ Savigny. System des heutigen romischen Rechts III (1840). P. 258. Цит. за: Цвайгерт К., Кётец Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. Москва: Междунар. отношения, 2000. Т. 2. С. 107.

⁵⁵⁴ Бушев А. Ю., Макарова О. А., Попондопуло В. Ф. Коммерческое право зарубежных стран: учеб. пособие; под общ. ред. В. Ф. Попондопуло. Санкт-Петербург: Питер, 2003. С. 82.

⁵⁵⁵ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (ius interpretatio = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 655.

За формально-джерельним критерієм виділяється ще декілька підінститутів інтерпретаційного права. Так, один з них містить окремий масив принципів та правил – це інститут *доктринальної інтерпретації (doctrinal interpretation)*.

Інший підінститут – *судове тлумачення (judicial interpretation)*, який також може бути визначений за нормативно-галузевим критерієм.

При тому, що легальна та судова інтерпретації з певними застереженнями можуть бути визнані такими, що мають спільний нормативний (джерельний) підхід до класифікації, *judicial interpretation* вражає надзвичайно великою кількістю таких джерел, які складають» нормативну основу цього правового інституту. Однак ці джерела слід розглядати не як цілісний «корпус», а як такі, що утворюють два підінститути – *прецедентна інтерпретація (case interpretation)* та *звичайна суддівська інтерпретація (usual judge's interpretation)*. Слід урахувати, що, хоч обидва розробляються судьями та арбітрами (*legal interpretations by judges*), вони мають зовсім різну правову природу⁵⁵⁶.

Зокрема цей підінститут формується на основі узагальнення правил-зразків інтерпретації, які є необхідною органічною складовою будь-якого судового прецеденту. Саме таке розуміння *case interpretation* як сукупності правил інтерпретації, закріплених у судових прецедентах (*Precedent as Interpretation*), переважає в західному правовому дискурсі⁵⁵⁷.

Звичайна суддівська інтерпретація, яка, на відміну від прецедентної, поширена передусім у країнах романо-германської правової традиції, по суті є сукупністю звичаєвих норм тлумачення, що склалися в суддівській та арбітражній практиці. Саме цим і пояснюється, що в сучасній західній правовій традиції не виокремлюється інститут *звичаєвої інтерпретації*, а з огляду на загальноновизнану провідну роль суддів та арбітрів у процесі тлумачення, замість нього отримує розвиток *usual judge's interpretation law*⁵⁵⁸.

⁵⁵⁶ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії. Т. 1. С. 200.

⁵⁵⁷ Bayern S. J. Case Interpretation. 36 *Fla. St. U. L. Rev.* 125 (2009). P. 132–138. URL: <http://ir.law.fsu.edu/articles/46>.

⁵⁵⁸ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 1. С. 201.

У доктрині європейських країн загальноновизнано, що, на відміну від статутної (законодавчої) інтерпретації, у контрактному праві тлумачення має два основні підінститути: (1) інтерпретація матеріальних правових норм (*interpretation of a law, interpretation des normes juridiques, Rechtsauslegung*), які становлять зміст цього міжгалузевого складного інституту цивільного та господарського права; (2) тлумачення змісту самого контракту як юридичного акта (*interpretation of a contract, interpretation d'un contrat, Vertragsauslegung*)⁵⁵⁹.

Ураховуючи те, що загальна та цивілістична теорії правової інституціоналізації ще перебувають на стадії формування, з'ясування проблематики правової інституалізації договірною тлумачення потребує попереднього впорядкування структурних зв'язків такого загальнонаукового поняття, як «інститут».

Його етимологія сходиться до лат. *īnstitūtum*, що позначає: устрій, лад, заведений порядок; узвичаєння, звичай; принцип, основоположення; починання, намір, план; створена річ, творіння⁵⁶⁰.

Від терміна «інститут» варто відмежувати близький до нього термін «інституція». Ми будемо дотримуватися такого підходу, за яким термін «державний інститут» застосовується тоді, коли «йдеться про наявність самостійної структури в державі», коли – «державна інституція», то йдеться про механізм дії такої структури. «Практика слововживання показує, що синонімом до *інституція* є слово *механізм*, яке не може стати в один значеннєвий ряд зі словом *інститут*»⁵⁶¹.

Слід звернути увагу на те, що укр. «інституція» перекладається англійською не лише як *institution*, а й як *instrumentality*. Отже, інституція – це об'єктивна функція суспільної організації, яку зазвичай реалізує відповідний інститут через застосування власного інструментарію.

Як не парадоксально, але відповідно до функціонального підходу в компаративістиці припускається, що певні інституції об'єктивно існували задовго до формування відповідних сучасних інститутів. Так, інституція інтерпретації у звичаєвому та сакральному праві існувала й у первісних суспільствах задовго

⁵⁵⁹ Там само: Т. 2. С. 653.

⁵⁶⁰ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. С. 410.

⁵⁶¹ Коць Т. А. Інститут – інституція. Інформаційно-довідкова система Інституту української мови НАН України. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine60-33.pdf>.

до появи римсько-правового інституту *ius interpretatio*. Цю функцію виконували тогочасні жерці та оракули.

Вважається, що першим увів у загальний обіг поняття «інститут» італійський філософ Джамбатіста Віко (Giambattista Vico, 1668–1744)⁵⁶². Це так, але, він лише один раз застосував суто юридико-технічний італійський термін *istituzione*. Для вербалізації *інституту* він вживав слова: *ordinare*, *ordinamento*, *ordino*, які в іншому контексті можуть означати також «сортування», «узаконення», «сепарацію», «вибір», «замовлення», «наказ»⁵⁶³.

Джамбатіста Віко
(1668–1744)

Сама ж концепція інституту виникла в 1906 р., коли відомий французький адміністративіст Моріс Оріу (Maurice Hauriou; 1856–1929) заклав основи *інституційної теорії* (фр. *la théorie institutionnelle*) або *інституціоналізму* (фр. *institutionnalisme*)⁵⁶⁴. Згодом ця теорія перетворюється на впливове політико-правове вчення⁵⁶⁵, яке поступово трансформується в міждисциплінарний напрямок досліджень – *глобальну інституціоналізацію* (англ. *global institutionalization*)⁵⁶⁶.

У зв'язку з цим слід зазначити, що «правова інституціоналізація» в різному контексті іноді пов'язується зі змістом таких понять як «інститут права» та «правовий інститут». Проте, слід погодитися, що «не на правовій реальності ґрунтується

⁵⁶² The New Science of Giambattista Vico: Unabridged Translation of the Third Edition (1744) with the addition of «Practic of the New Science». Translated by Thomas Goddard Bergin, Max Harold Fisch. Ithaca and London: Cornell University Press, 2016. P. XVI–XVIII.

⁵⁶³ The New Science of Giambattista Vico: Unabridged Translation of the Third Edition (1744) with the addition of "Practic of the New Science". Translated by Thomas Goddard Bergin, Max Harold Fisch. Ithaca and London: Cornell University Press, 2016. P. xvi–xviii.

⁵⁶⁴ Опаленко Д. А. Теоретико-правовий аспект інституціоналізації поділу державної влади. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса): у 2 т. Т. 1. Відп. ред. М. В. Афанасьева. Одеса: Юридична література, 2016. С. 651.

⁵⁶⁵ Несинова С. В. Правовий інститут: генеза виникнення та перспективи розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету*: Збірник наукових праць. Серія «Юридичні науки». –2014.–Вип. 2014. С. 14–20.

⁵⁶⁶ Сухорукова М. О. Глобальна інституціоналізація: сутнісні характеристики та етапи розвитку. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2014. № 4. С. 83–91.

проблема, а скоріш за все на їхній мовленнєвій подібності». Тому немає жодного резону створювати проблеми у сфері правореалізації, там, де її немає, а погодитися з тим фактом, що «на сьогоднішній день правова наука не розмежовує поняття «правовий інститут» і «інститут права», користуючись ними як синонімами, які несуть однакове змістовне навантаження»⁵⁶⁷.

На практиці вони розмежовуються залежно від контексту: термін «правовий інститут» уживається тоді, коли необхідно зазначити саме правову природу певного утворення, на відміну від іншої можливої сфери функціонування цього інституту. Наприклад інтерпретація може бути не лише правовим інститутом, а й релігійним, філософським, інститутом семіотики тощо. Коли ж йдеться про галузеву належність певного інституту передусім як відокремленої сукупності певних норм у самій системі права, то доречно застосовувати термін «інститут права». Приміром, у нашому випадку, коли вживається термін «інститут інтерпретаційного права», то тим самим заявляється про існування певним чином організованих спеціалізованих норм («інтерпретаційних норм»), призначених для регулювання особливого виду відносин («інтерпретаційних відносин») ⁵⁶⁸.

Зазвичай сутнісною характеристикою інституту права вважається те, що він завжди репрезентований як стійкий комплекс або сукупність відокремлених правових норм (М. І. Абдулаєв, С. С. Алексєєв, О. А. Керімова, С. А. Комаров, В. В. Копейчиков, В. О. Котюк, Н. О. Левицька, Л. А. Луць, В. М. Марчук, В. С. Нерсєсянц, Л. В. Ніколаєва, С. В. Несінова, В. Д. Перевалов, С. В. Полєніна, І. С. Самощенко, О. Ф. Скакун та інші).

Поряд з (а) нормативно-галузевою однорідністю головними кваліфікаційними ознаками будь-якого інституту права визнаються: (b) особливий предмет та (c) метод правового регулювання; (d) єдине цілепокладання та (e) специфічні функції, які виконує певний інститут в системі права ⁵⁶⁹. Деякі дослідники до цього переліку додають: (f) наявність однієї доктринально розгорнутої центральної ідеї, навколо якої організо-

⁵⁶⁷ Гаврилюк А. М. Щодо деяких проблем пізнання правового інституту. URL: <http://intkonf.org/gavrilyuk-am-schodo-deyakh-problem-piznannya-pravovogo-institutu/>.

⁵⁶⁸ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (ius interpretatio = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 1. С. 42.

⁵⁶⁹ Інституціоналізація. /Юридична енциклопедія: [у 6 т.]. НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.). ред.: М. П. Зяблюк, В. П. Горбатенко. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2: Д – Й. С. 703.

ваний відповідний комплекс юридичних правил⁵⁷⁰ і на основі якої інститут права визнається «системно-цілісним, неподільним утворенням»⁵⁷¹; (g) наявність юридичних засобів самостійного регулятивного впливу на певну частину відносин у суспільстві⁵⁷², які мають відповідати критерію повноти або безпрогальності⁵⁷³ і ядром яких виступають (h) власні джерела права.

Системна єдність таких критеріїв, дещо переформована залежно від можливої послідовності їх застосування, репрезентована на рис. 3⁵⁷⁴.

Історично склалося так, що у вітчизняному правознавстві саме першому критерію (доктринально-смыслотвірному) категорично протиставляється п'ятий (джерельної систематизованості), що міцно пов'язаний з другим критерієм (нормативно-галузевим). Останній підхід ґрунтується на тому, що статус інституту права набувається за наявності «консолідуючого елемента у вигляді окремого нормативного правового акта або його відокремленого розділу», що отримав назву «центрального джерела права». В рамках цієї концепції постає центральне питання, – «що вважати інституціональною одиницею – закон, кодекс, групу нормативних правових актів або певний структурний елемент усередині нормативного документа (розділ, главу, параграф)»⁵⁷⁵.

⁵⁷⁰ Бержелъ Ж. Л. Общая теория права. Перевод с французского. Под общ. ред.: Даниленко В. И. Пер.: Чуршукова Г. В. Москва: Nota Bene, 2000. С. 315–317.

⁵⁷¹ Петров Д. Е. Отрасль права: автореф. на соиск. науч. степ. к.ю.н. Саратов, 2001. С. 8–9.

⁵⁷² Алексеев С. С. Структура советского права. Москва: Юрид. лит., 1975. С. 121–122.

⁵⁷³ Заморська Л. І. Інститут права як вираження правової нормативності та його властивості. Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (м. Одеса, 16–17 травня 2013 р.). Відп. за вип. В. М. Дрьомін. НУ «ОЮА». Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса: Фенікс, 2013. Т. 1. С. 79–81.

⁵⁷⁴ Гайдулін О. О. Система критеріїв цивілістичної інституціоналізації: від пострадянської до загальноєвропейської моделі систематизації приватного права / Наближення законодавства України до права Європейського Союзу в контексті Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом: Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (9 грудня 2019 року) / ред. кол.: Кузьменко О. В., Чорна В. Г. Київ: Видавничий центр «Кафедра», 2019. С. 8–13.

⁵⁷⁵ Курочкин А. В. Концепт «правовая институционализация» и его содержание. *Актуальные проблемы российского права*. 2016. № 3 (64) март. С. 40.

Рис. 3. Структура та механізм застосування системи основних критеріїв для виокремлення інституту права

В

У пострадянський період, почала просуватися ідея, що правові інститути виникають паралельно з нормативно-правовими актами, визначаючи особливості таких законодавчих актів⁵⁷⁶. Такі правові інститути, що не мають формальних підстав,

⁵⁷⁶ Цинцадзе Н. С. Традиционные неформальные правовые институты в российском частном праве: понятие, признаки и проблемы идентификации. *Вестник Тамбов. ун-та. Серия: Гуманитарные науки*. 2012. № 11 (115). С. 353–357.

отримали назву *традиційних неформальних інститутів права*, які протиставляються так званим *первинним інститутам*⁵⁷⁷.

Ця дискусія про пріоритетність формальних або неформальних критеріїв втрачає сенс, якщо припустити, що такий розподіл інститутів ґрунтується на розрізненні методів правового регулювання⁵⁷⁸. Так, у публічному праві, де основним є імперативний метод регулювання, визнання інститутів права прямо залежить від існування відповідного нормативно-правового акта. Навпаки, у приватному праві, де пануючим є диспозитивний метод, нові інститути виникають саме як неформальні⁵⁷⁹, а їхня нормативна основа не є чітко визначеною і досить часто складається з різних правових актів⁵⁸⁰.

У зв'язку з цим стає зрозумілим ще один аргумент на користь того, що формування надгалузевого інституту інтерпретації має формуватися не дедуктивним, а індуктивним шляхом: загальноправовий інститут тлумачення має виростати з цивілістичного інституту інтерпретації, а не навпаки. Ця теза отримала достатню аргументацію з посиланням на численні історичні факти, коли приватно-правова доктрина справляла визначальний вплив на формування концепції публічного права⁵⁸¹. Найбільш вагомими доводами тут слід визнати ті, що наводить Рене Давид⁵⁸².

Отже, ключовим для з'ясування правової природи інституту інтерпретації в договірному праві є визнання того, що цей інститут є *цивілістичним*.

Водночас нами виявлені дві важливі тенденції: (1) обопільного зближення цивілістичної науки і практики, а також (2) набуття цивілістичною інституалізацією здебільшого неформального статусу через пріоритет доктринально-смысловітвірних факторів перед нормативно формалізованими джерелами.

Таким чином, попередньо висунута нами вихідна теза про двоєдиний характер процесу формування інституту інтер-

⁵⁷⁷ Курочкин А. В. Концепт «правовая институционализация» и его содержание. С. 41.

⁵⁷⁸ Костишина С. А. Институциональный подход в современной юридической науке. *Юрист Правоведъ*. 2012. № 5 (54). С. 80.

⁵⁷⁹ Цинцадзе Н. С. Традиционные неформальные правовые институты в российском частном праве: понятие, признаки и проблемы идентификации. С. 357.

⁵⁸⁰ Фогельсон Ю. Б. Мягкое право в современном правовом дискурсе. *Журнал российского права*. 2013. № 5. С. 40.

⁵⁸¹ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 1. С. 47–50.

⁵⁸² Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. Пер. с фр. В. А. Туманова. Москва: Междунар. отношения, 1996. С. 49, 65, 195.

претації в європейському контрактному праві як цивілістичного вчення та складової об'єктивного права отримує необхідне ідейно-теоретичне обґрунтування.

Структура такого інтегрального (водночас доктринального та об'єктивно-регуляторного) інституту договірної права в загальних рисах була окреслена в **основній гіпотезі дослідження**, висунутій на початку даної роботи. У найбільш загальному вигляді *інститут інтерпретації (тлумачення) в договірному праві (Law of Interpretation in Contract Law or Contract Law of Interpretation)* може бути репрезентований як системна єдність таких основних складових:

1. *Ідейно-концептуальні засади інституту*, які складають суть так званих інтерпретаційних систем, ядром яких є сукупність численних принципів різного рівня узагальнення та спеціалізації.

2. *Предмет правового регулювання*, до якого мають бути віднесені специфічні інтерпретаційні відносини, що виникають між сторонами договору в процесі кваліфікації договірних відносин по суті зобов'язань та під час застосування відповідних матеріальних та процесуальних норм задля долання конфлікту інтерпретацій.

3. *Метод правового регулювання*, який передбачає застосування імперативного, диспозитивного та дискреційного цивілістичних методів при провідній ролі методів суддівського розсуду та аналогії права.

Ці три складові інституту договірної інтерпретації є переважно доктринально оформленими і тому традиційно представлені в науці приватного права.

4. *Система однорідних норм інтерпретації права*, оформлених як певні джерела права: нормативно-правові (законодавчі акти), міжнародно-правові акти, правові звичаї, судові прецеденти тощо.

5. *Сукупність засобів (інструментів) правової інтерпретації*, які репрезентовані здебільшого відправними нормами, що зазвичай закріплюються в чинному законодавстві.

Через уточнення саме цих п'яти системних складових має здійснюватися розгортання основних положень проекту нової теорії договірної інтерпретації.

На завершення концептуального визначення інституту договірної інтерпретації та його складових необхідно зазначити, що

в цивілістиці правові інститути звичайно визначаються як складові відповідних *підгалузей права* (або складних інститутів). Р. А. Майданик справедливо вказує на головну предметну підставу такого інституціонального розподілу: «Особливості окремих видів суспільних відносин, які входять до предмета будь-якої галузі цивільного права, у свою чергу, зумовлюють їх внутрішню структурну диференціацію та існування в межах конкретної підгалузі відповідних правових інститутів»⁵⁸³.

Для визначення інтерпретаційного права як складової системи цивільного права можуть бути використані поняття «підгалузь» або «складний інститут», однак лише тоді, коли підгалузь, складний інститут та простий інститут знаходяться на одній лінії та не мають змістовно-сутнісних особливостей, адже на всіх цих рівнях систематизації цивільного права головними критеріями інституалізації є специфічні, але субординаційно зв'язані предмет і метод правового регулювання. Для специфікації кожної з таких складових цивільного права «спрацьовує» системний критерій їх розмежування: лише підгалузь безпосередньо входить до складу галузі, на відміну від складного інституту, який, своєю чергою, є складовою підгалузі, а простим інститутом є така складова галузі, що вже поділяється на неподільні «атоми права» – правові та відправні норми⁵⁸⁴.

3.3. Предмет і метод правової інтерпретації контрактів (договорів)

Незважаючи на реальну множинність основних критеріїв виокремлення інституту права, найбільш експлуативними серед них є предметно-регулятивний та регулятивно-методологічний. Саме тому для оцінки інституціональності договірної інтерпретації ми зосередимо основні зусилля на виявленні предмета і методу інтерпретаційного права як інституту договірної права.

При цьому необхідно зауважити, що пріоритетність з'ясування предмета та методу будь-якої галузі або інституту права, зумовлена тим, що вони найбільш точно вказують на правову природу або галузеву належність певних норм права та правових

⁵⁸³ Майданик Р. А. Цивільне право: загальна частина. Т. 1. Вступ у цивільне право. С. 228.

⁵⁸⁴ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio* = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 1. С. 45.

утворень. Так, природа або характер інтерпретації (*nature of interpretation*) є найбільш загальним поняттям, через яке пізнається самий зміст процесу інтерпретації (*matter of interpretation*). При цьому необхідно зауважити, що в європейському контрактному праві переважає підхід, згідно з яким правова інтерпретація має не умоглядну, абстрактну природу, а розуміється як сукупність когнітивних, комунікативних та творчо-вольових актів або як особлива *інтерпретаційна діяльність (interpretive activity)*.

Отже, головною особливістю предмета правового регулювання інтерпретаційного права є те, що він завжди казуальний, тобто пов'язаний з певною діяльнісною ситуацією.

Найбільшою мірою відповідає концепції діяльнісної природи інтерпретації поняття *правова інтерпретаційна ситуація (legal interpretation situation)*, яка визнається різновидом правової або юридичної ситуації (*legal situation*) і позначає не лише казуальний об'єкт, на який спрямована конкретна правова інтерпретація (*legal interpreting situation*), а й відповідні інтерпретаційні відносини в певному контексті (*situation of the legal interpretation* або *situation in interpretation*). Саме тому *договірні інтерпретаційна ситуація* виникає в процесі утворення, зміни, виконання та припинення договірних зобов'язань (рис. 4).

Отже, матеріальний зміст інтерпретації розкривається саме через інтерпретаційні відносини (*interpretation relations*), які на феноменологічному рівні виникають з приводу з'ясування, розтлумачення та трактування змісту договору (контракту), визначальних для такого змісту юридичних фактів (актів та подій) і правових норм, що регулюють договірні відносини, які у зв'язку з цим формуються.

Цивілістичний характер цих відносин обумовлений тим, що (1) вони побудовані на принципі юридичної рівності сторін та (2) мають немайновий характер.

Кінцевим рахунком сторони вступають у конфлікт лише з приводу певної об'єктивованої законодавчої норми або умови договору, по суті вони сперечаються стосовно стратегії розв'язання зіткнення інтерпретаційних пропозицій щодо вибору певної методології тлумачення.

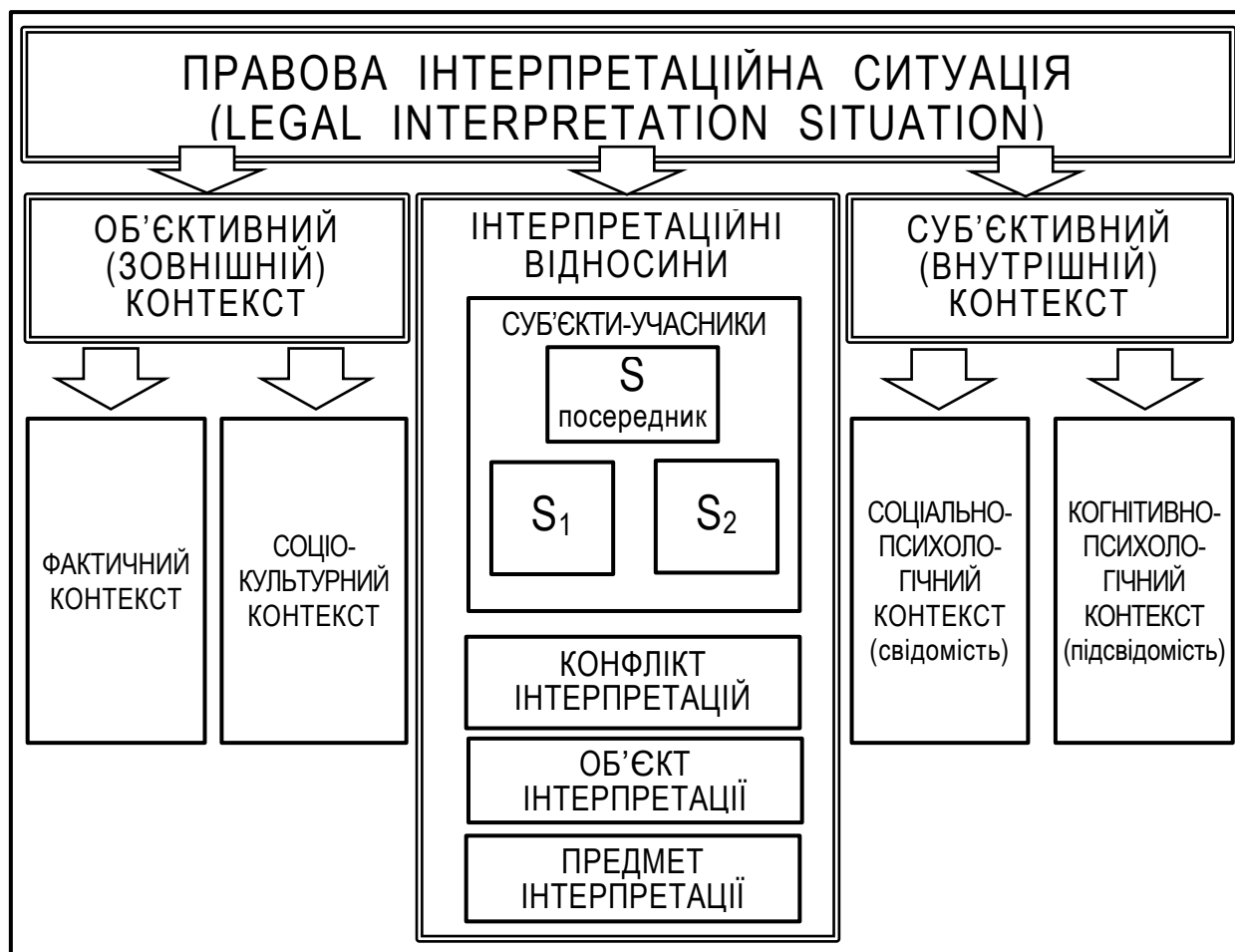

Рис. 4. Структура інтерпретаційної ситуації

Таким чином через такі особисті немайнові відносини реалізується особливе немайнове благо – *суб'єктивне право інтерпретатора на свободу думки і слова*, і навіть право на *автономію волі* (свободу саморегулювання), якщо інтерпретація завершується актом нормотворчості.

Така «конфліктогенність» інтерпретаційних відносин заслуговує на більш докладне дослідження. У зв'язку з цим доцільно прийняти до уваги, що в лінгвістиці *interpretation relation* визначається як *міжпропозиційне відношення (interpropositional relation)*. На тлі протилежних *інтерпретаційних пропозицій (interpretation propositions)* виникає специфічна *конфліктна ситуація (conflict situation)*.

Так, саме в процесі формування та реалізації правових інтерпретаційних відносин висуваються альтернативні інтерпретаційні пропозиції щодо різного тлумачення умов договору, хоча стосовно саме них раніше було досягнуто обопільної згоди сторін,

тобто така ситуація набуває характеру конфліктної саме через виникнення конфлікту інтерпретацій⁵⁸⁵.

Правовий конфлікт інтерпретацій (*legal conflict of interpretations / conflicts of legal interpretation*) – це по суті зіткнення різних герменевтичних підходів або колізія з приводу вибору інтерпретаційної системи (*interpretational system*). Правова інтерпретація майже завжди конфліктна, *безконфліктними* (*non-conflict interpretations*) найчастіше є лише окремі акти тлумачення загальних норм у процесі їх застосування щодо індивідуалізованих матеріально-правових відносин.

Розв'язання цього конфлікту здійснюється на основі нових примирюючих смислів і трактувань, джерелом яких виступає *контекст договірної інтерпретації* (*context of contract interpretation*), що є важливою складовою певної договірної інтерпретаційної ситуації.

Такий контекст трактується у двох планах – як об'єктивний та суб'єктивний (персональний).

Об'єктивний контекст (*objective context*) *договірної інтерпретаційної ситуації* також має подвійний зміст: (1) як *фактичний контекст* (*factual context*) він охоплює *об'єктивні обставини* (*factual/actual circumstances*) і включає всі правочини, акти, дії та події, пов'язані з договором, що тлумачиться, але головним чином – переддоговірні акти та акти виконання умов договору; (2) як *соціокультурний контекст* (*sociocultural contexts*) він складається з широкого кола духовних, економічних, політичних і суто культурно-правових факторів, але головними серед них є: (а) пануючі в певному суспільстві морально-правові імперативи (передусім договірної справедливості та свободи договору) та (б) чинна система принципів та норм права, серед яких особливе місце займають правові норми, що регулюють форму та зміст договору і націлені на з'ясування дійсності угоди⁵⁸⁶.

Суб'єктивний або персональний контекст (*subjective/personal context*) *договірної інтерпретаційної ситуації* складають фактори

⁵⁸⁵ Гайдулін О. О. Розділ І. Теоретико-правові та методологічні засади інтерпретації змісту Угоди про асоціацію з ЄС у контексті цивілізаційного вибору України. / Адаптація національного законодавства відповідно до Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Наукова монографія. За загальною редакцією О. В. Кузьменко. Київ : Видавничий центр «Кафедра», 2019. С. 43.

⁵⁸⁶ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 656.

впливу на процес інтерпретації, активізовані у свідомості інтерпретатора, тобто відповідні мотиваційні щодо суб'єктів інтерпретаційних відносин чинники, до яких належать їхні потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, але головним чином – оцінки основних факторів об'єктивного контексту даної ситуації. Тому можна визнати, що основний зміст суб'єктивного контексту насправді складають ті елементи об'єктивного контексту, які з певних причин актуалізовані інтерпретатором, і тому вони стають *інтерпретаційним контекстом (interpretive context)*. Такий контекст не зовнішній щодо певного акту інтерпретації, а є *контекстом, задіяним у процесі інтерпретації (context in interpretation)* ⁵⁸⁷.

Соціокультурний контекст через його особливе значення для інтерпретаційних відносин (принаймні значно більше, ніж для «класичних» матеріальних правовідносин) «виправдовує» запозичення такого вузлового поняття психолінгвістики, як *інтерпретаційна система (interpretational system)* або *система інтерпретації (system of interpretation)*. Зміст цих понять складає сукупність загальних соціокультурних та інституціональних регуляторів процесу інтерпретації, до якої належать: відповідні конкретні підходи до тлумачення, критерії, принципи, правила, презумпції та застереження.

Таким чином, ми виходимо на важливу специфіку інституту інтерпретаційного права. У цьому правовому утворенні предмет і метод правового регулювання виявляються органічно зв'язаними. Сполучною ланкою для них виступає саме *інтерпретаційна система*, яка водночас є важливим контекстом інтерпретаційних відносин як предмета і водночас ядром комплексного методу правового регулювання. Тому герменевтико-цивілістичну інституалізацію договірної інтерпретації за регулятивно-методологічним критерієм необхідно здійснити саме через більш докладний аналіз саме правової концепції інтерпретаційної системи.

Поняття «інтерпретаційна система» має не суто юридичне походження, воно виникає в другій половині ХХ ст. в лінгвістиці під час розробки нових технологій синхронного усного перекладу (*simultaneous interpretation technology*). В рамках класичної концепції переважає точка зору, що така система повинна базу-

⁵⁸⁷ Там само.

ватися на авторському задумі тексту, на основі якого продукуються смисли, що, до речі, можуть бути відмінними від тих, на які вказує здоровий глузд пересічної розумної людини. Такій трактовці системи інтерпретації протистоїть постмодерністська, яка скасовує саму постановку питання про наявність однієї істинної (чи максимально когерентної) інтерпретаційної системи⁵⁸⁸.

Системний характер методу договірної інтерпретації зумовлений передусім тим, що самі інтерпретаційні відносини у відповідному ситуативному контексті мають складну й конфліктну природу⁵⁸⁹. Це і є об'єктивною підставою для множинності методів тлумачення, які функціонують на засадах плюралізму та системної взаємодії.

До складових структури і відповідно матеріального змісту *інтерпретаційної системи* необхідно віднести: ієрархію певних правознавчих цінностей, які складають суть відповідних правових культур (аксіологія інтерпретації права), концептуальні підходи до розуміння природи, цілей та завдань правової інтерпретації (теорія інтерпретації права) і, власне, інтерпретаційну методологію (рис. 5)⁵⁹⁰.

При цьому слід ураховувати особливе місце в цій системі здорового глузду – це не абсолютний критерій істинності версій, а скоріше універсальна шкала відхилень інтерпретаційних пропозицій конфліктуючих інтерпретаторів від середніх, загально-визнаних значень. На цій базі ґрунтується інтерпретаційний діалог з приводу об'єкта тлумачення, суть якого полягає в конверсії різних версій інтерпретацій (*conventional interpretation*).

Така *інтерпретаційна конвенція* (*convention of interpretation*), подібно до так званих *мовних конвенцій* (*convention of language*), є фактичною домовленістю сторін інтерпретаційних відносин про можливість узгодження реконструйованої авторської і щонайменше ще двох інтерпретаторських контроверсій на основі нової (конвенційної) системи інтерпретації, запозиченої або спеціально сконструйованої на цей випадок *ad hoc*. Однак така конверсія не

⁵⁸⁸ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії. Т. 2. С. 583.

⁵⁸⁹ Косцова І. П. Системне тлумачення норм права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького. Івано-Франківськ, 2016. 218 с.

⁵⁹⁰ Рисунок запозичено з публікації: Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 589.

повинна бути абсурдною, тобто вона не може перетинати кордони допустимих смислів, установлених здоровим глуздом⁵⁹¹.

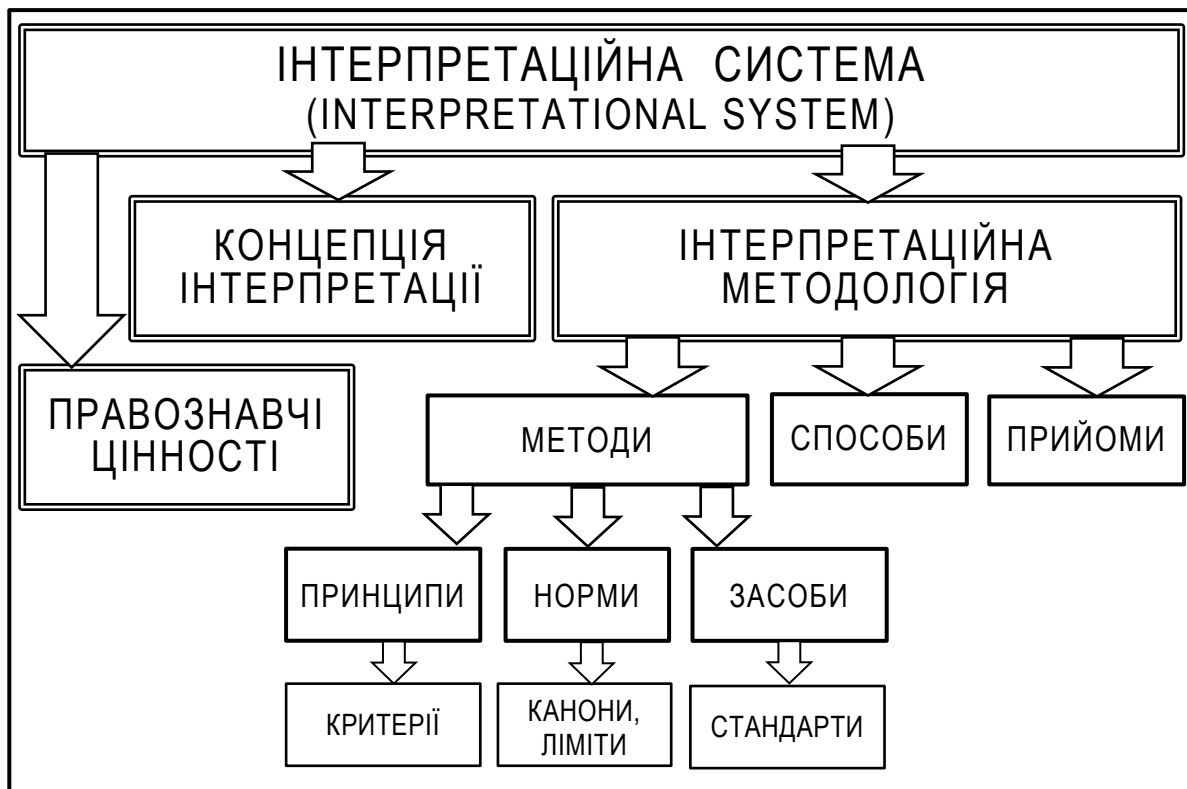

Рис. 5. Структура інтерпретаційної системи

Отже, будь яка інтерпретація є систематичною, а її особливість визначається обраною інтерпретаційною системою. Вибір інтерпретаційної системи отримав назву *метаінтерпретації* (*meta-interpretation*). Відповідно стратегії вибору інтерпретаційної системи поділяються на: об'єктивну інтерпретацію (*objective interpretation*), суб'єктивне тлумачення (*subjective interpretation*) та холистичну інтерпретацію. Вищою формою інтерпретації визнається гармонійне тлумачення (*harmonious interpretation*) як прояв холистичного підходу.

До укладення інтерпретаційної конвенції інтерпретація кожної зі сторін залишається особливою (*particular interpretation*), а після висування інтерпретаційної пропозиції (*interpretation proposition*) вона може стати конкурентною або паралельною (*concurrent legal interpretation*). Характер інтерпретації, яку здійснюють треті сторони (*third-party interpretation*), залежить від

⁵⁹¹ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio* = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 584.

того, яку інтерпретаційну пропозицію і якої зі сторін вони підтримують.

Основний зміст кожної інтерпретаційної системи утворює відповідна методологія (*interpretative methodology*), яка передбачає вибір певних методів інтерпретації (*methods of interpretation*), способів їх системного застосування (*modes of interpretation*) та прийомів (*methodological maneuver / technique of interpretation*).

Спосіб інтерпретації передбачає послідовність застосування різних підходів та методів, є похідним від певних підходів до тлумачення (інтерпретаційних систем) і визначає динаміку відповідного методу або порядок його застосовування.

Досить поширеним є спосіб балансування судової інтерпретації (*balancing way of judicial interpretation*), під час реалізації якого судді порівнюють альтернативні інтерпретації сторін. Він вербалізується як *компаративний спосіб інтерпретації* (*comparative mode of interpretation*). До застосування компаративного способу може бути віднесене *перехресне тлумачення договорів* (*cross-treaty interpretation*). Класичним прикладом різного порядку застосування одного методу є *ретроспективний спосіб історичної інтерпретації* (*retrospective way of historical interpretation*), який звертається до минулого і обмежується реконструкцією первинного змісту правового тексту, та *інтроспективний спосіб* (*introspective way of historical interpretation*), який передбачає на основі виявлених історичних тенденцій конструювання нових смислів, що відповідають сучасному контексту⁵⁹².

Однак за наявності конфлікту інтерпретацій кожна з конфліктуючих сторін дотримується власної стратегії інтерпретації, яка визначає відповідний підхід до вибору інтерпретаційної системи, що має бути покладена в основу певної ситуативної інтерпретації. Кожна з таких стратегій базується на засадах або суб'єктивізму, який абсолютизується в рамках теорії волі, або об'єктивізму, який обґрунтовується теорією волевиявлення. Залежно від рівня складності мети та завдань конкретного конфлікту інтерпретацій і, головне, від широти контексту інтерпретаційної ситуації, вибір того чи іншого підходу буде праксеологічно виправданим, необхідним і достатнім. У найбільш складних ситуаціях з гранично широким контекстом, коли конфлікт інтерпретацій стосується не лише когнітивно-психоло-

⁵⁹² Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 585-586.

гічних аспектів непорозуміння, а головним чином обумовлений юридичною суттю справи (проблемою справедливого перерозподілу прав, обов'язків та ризиків між сторонами договору), працює холізм або інтерпретаційна стратегія цілісності⁵⁹³.

Кожна стратегія зумовлює вибір відповідної інтерпретаційної системи або комплексного підходу до інтерпретації: (а) об'єктивістської реконструкції істинного смислу тексту договору, дійсності зв'язаних з ними правочинів та юридичних фактів; (б) суб'єктивістської реконструкції автентичного задуму угоди або інтенції сторін бути зв'язаними певними договірними зобов'язаннями; (с) холістично-сміслової конверсії змісту договору на базі спільного контексту, реконструйованого сторонами в процесі додання конфлікту інтерпретацій⁵⁹⁴.

Певний тип інтерпретаційної системи зумовлює відповідні підходи до інтерпретації, які з'єднують та впорядковують сукупність окремих методів та пов'язаних з ними способів та прийомів інтерпретації (рис. 6)⁵⁹⁵.

Таким чином, можна констатувати, що специфіка інтерпретаційної системи передусім залежить від вибору відповідної стратегії інтерпретації, яка базується на фундаментальних цінностях тлумачення (*fundamental values in interpreting*), сповідуємих інтерпретатором.

Важливо підкреслити, що незважаючи на те, що на формуванні стратегії інтерпретації певним чином позначаються особливості тієї правової системи (*legal system*), під регулювання якої підпадає відповідний об'єкт інтерпретації, для процесу такого вибору існують й універсальні, мисленнєві детермінанти.

Кожна така стратегія базується на відповідному варіанті відповіді на основне філософсько-епістемологічне питання щодо провідної ролі суб'єкта або об'єкта в процесі пізнання. Відповідно виокремлюються такі стратегії: суб'єктивізм (*subjectivism*), об'єктивізм (*objectivism*) та холізм (*holism*). Останній не визнає самої постановки епістемологічного питання, що вимагає альтернативного варіанта відповіді⁵⁹⁶.

⁵⁹³ Там само. Т. 2. С. 656–657.

⁵⁹⁴ Там само. Т. 2. С. 657.

⁵⁹⁵ Рисунок запозичено з публікації: Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 583.

⁵⁹⁶ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 590.

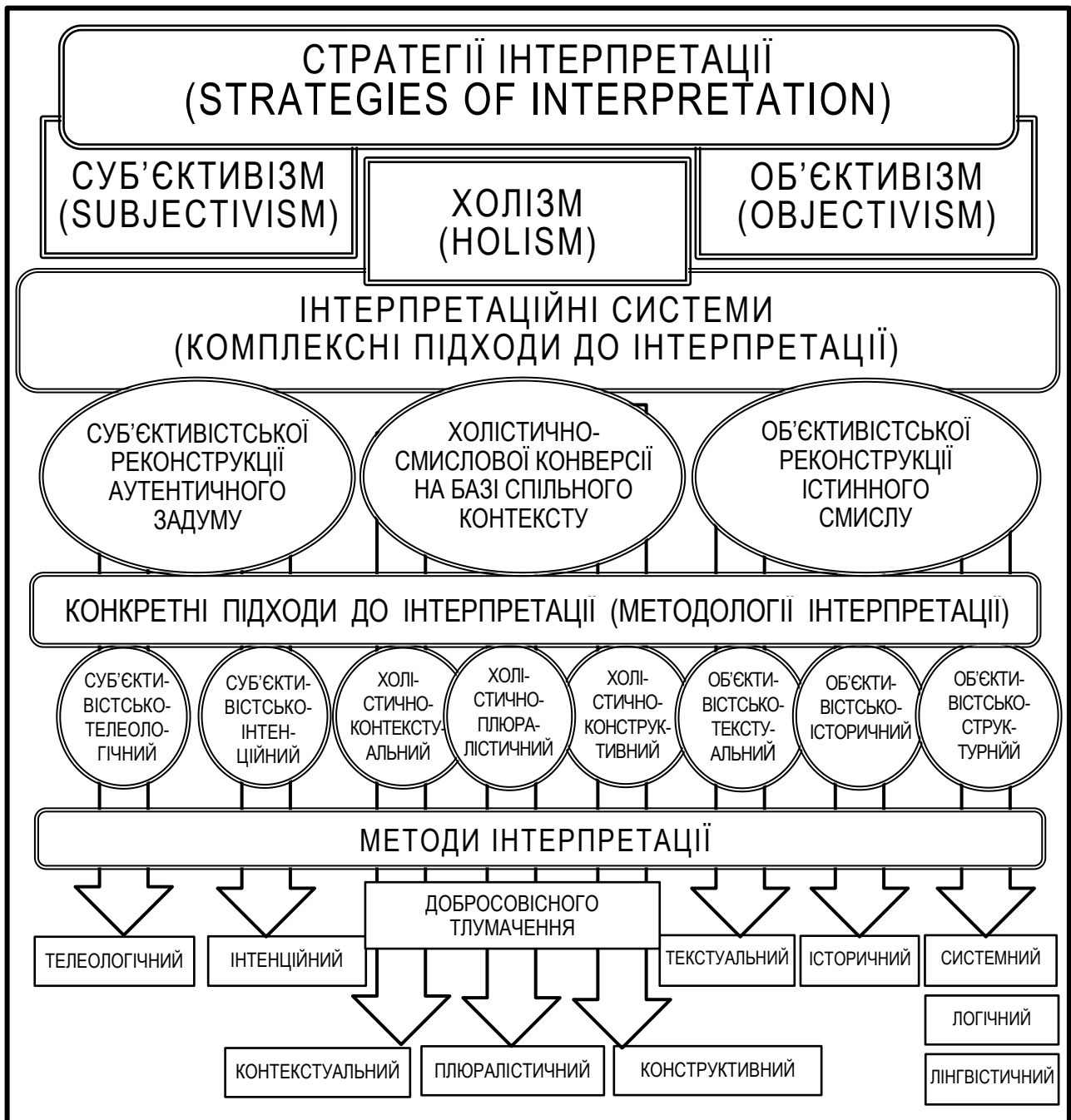

Рис. 6. Типологія стратегій, систем, підходів та методів інтерпретації

Суб'єктивізм, виступаючи стратегією вибору інтерпретаційної системи, насправді є екстремальним підходом, бо намагається нав'язати лише одну систему інтерпретації та ігнорує інші подібні системи.

Ця стратегія обґрунтовує свою «об'єктивність» посиленням на незалежність від інтерпретатора авторського задуму чи його намірів, інтенцій чи установок (*intention*). Супутньо підкреслимо, що це суперечить ситуативному характеру будь-якої інтерпретації.

Вихідна ситуація створення певного тексту найчастіше принципово відрізняється від його тлумачення. Тому абсолютизація інтенціонального тлумачення неминуче приводить до ігнорування реалій інтерпретаційного контексту, а значить і приписів здорового глузду, першим із яких є апелювання до наявного буття.

Екстремізм суб'єктивної інтерпретації проявляється в його крайньому догматизмі, бо таке тлумачення не ускладнюється пошуком підходів до укладення інтерпретаційної конвенції і тому завжди є неконвенційним тлумаченням (*non-conventional interpretation*). У цьому закладене зерно герменевтичного абсурду. Така стратегія інтерпретації заперечує гармонізацію інтерпретаційних систем, яка відповідає пізнавальній сутності здорового глузду як мірі загальних та приватних смислів. Не дивно, що таке тлумачення небезпідставно визначається *надмірно експансивним* (*overly expansive interpretation*).

Об'єктивізм є іншою екстремальною стратегією вибору інтерпретаційної системи. Цей підхід передбачає, що інтерпретатор не повинен залежати від соціокультурних детермінантів, а має виводити методи пізнання та їх критерії безпосередньо з природи самого об'єкта.

Для об'єктивістськи налаштованої правової інтерпретації такий «об'єктивізм» досить часто пов'язується з юридичною формою об'єкта тлумачення. Саме тому інтерпретація на основі цієї стратегії називається формалістичною (*formalist interpretation*), а сам об'єктивізм – формалізмом в інтерпретації (*legal formalism in interpretation*).

Крайнощі збігаються і формалізм об'єктивістського тлумачення, який по суті абсолютизує волюнтаризм законодавця, дає підстави визначити таку інтерпретацію як *індивідуалістичну* (*individualist interpretation*), тобто як одну з крайніх форм суб'єктивної інтерпретації.

Холізм або інтерпретаційна стратегія цілісності є виваженою і тому здається найбільш ефективною. Незважаючи на те, що це філософсько-правове вчення поки ще формується і навіть відсутня загальноновизнана мовна конвенція щодо самої назви цього підходу, фактично така стратегія не лише реально існує, а й все більше поширюється в інтерпретаційній практиці а сфері цивільного процесу та арбітражу.

Досить часто така стратегія визначається як *зважено-об'єктивний* (*objective-balanced approach*) або *об'єктивно-*

орієнтований підхід (objective-oriented approach to interpretation). Така кваліфікація є правомірною, бо холізм послідовно враховує специфіку об'єкта інтерпретації (*object-based*) та особливості його фактичного (*factual context*), а також соціокультурну контексту. Саме тому таку інтерпретацію можна назвати *соціально обумовленою (socially conditioned)* та *культурно детермінованою (determined by a culture)*.

Незважаючи на те, що холізм як світоглядна теорія поки ще не потрапляє в центр уваги правової науки загалом і цивілістики зокрема, на практиці саме цей методологічний підхід отримує все більше поширення. Однак при цьому доречним є застереження про те, що зазвичай має місце фактичне дотримання холістичної стратегії тлумачення без кваліфікації використаного підходу саме як холістичного. Наприклад, Ю. Д. Притика у своїй монографії виокремлює чотири групи підходів до природи міжнародного комерційного арбітражу і зокрема тлумачення суті такого його «станового підінституту» як арбітражна угода: «договірна» (консенсуальна), «процесуальна», «змішана» і «автономна». Показово, що серед усіх цих теорій та позицій він обирає холістично заангажовану, і приходиться до висновку: «Саме «змішана» теорія найбільш адекватно відображає суть та правову природу арбітражу як складного комбінованого явища...»⁵⁹⁷.

На основі певної стратегії суб'єктами інтерпретації обирається відповідна інтерпретаційна система як комплексний підхід до інтерпретації. «Комплексується» головним чином конкретні підходи до інтерпретації або окремі споріднені методології інтерпретації, які доповнюють одна одну і застосовуються залежно від актуалізації тих чи інших дослідницьких завдань. Виходячи з того, що такі методології як підсистеми відповідної інтерпретаційної системи мають стратегічно єдиний ідейний «родовід» і функціонально доповнюють одна одну (конгеніальні), то на цьому ґрунті можлива наступна триєдина типологія самих інтерпретаційних систем: (1) *система суб'єктивістської реконструкції автентичного задуму*, яка ґрунтується на уявленнях про те, що смисл об'єкта інтерпретації має виключно суб'єктивне походження. Саме тому його з'ясування є відновленням задуму автора-творця, яке визнається автентичним через її відповідність

⁵⁹⁷ Притика Ю. Д. Міжнародний комерційний арбітраж: Питання теорії та практики: Монографія. Київ: Ін Юре, 2005. 516 с.

головній меті, на реалізацію якої спрямований головний зміст тексту; (2) *система об'єктивістської реконструкції істинного смислу*, суть якої полягає в тому, що така інтерпретація спрямована на виведення об'єктивного смислу правового тексту з нього самого, керуючись тим, що критеріями його істинності можуть виступати як сам текстуальний (буквальний) зміст, його історія або змістовна, логічна чи лінгвістична структура тексту. Вважається, що автор-укладач намагався побудувати текст задля максимально точної передачі такого смислу, але міг при цьому дещо помилятися; (3) *система холістично-смислової конверсії на базі спільного контексту*, головний зміст якої складає ідея, що єдиного смислу для всіх об'єктів поза процесом інтерпретації не існує, а він утворюється суб'єктами тлумачення шляхом гармонізації різних версій інтерпретації, об'єктивною основою якої є спільний ситуативний контекст.

Таке смислове конструювання не є абсолютно свавільним. Конверсований сенс, узгоджений учасниками інтерпретаційної ситуації, первісно зумовлений задумом автора, який є невидимим учасником конфлікту інтерпретацій. Однак розв'язується цей конфлікт виключно інтерпретаторами з урахуванням трансформацій, яких зазнав авторський задум під впливом обставин або контексту, що видозмінюється⁵⁹⁸.

Теоретичне з'ясування методу договірної інтерпретаційного права виводить на ключову для всього дослідження проблему. Під час аналізу матеріалу, який стосується методології інтерпретаційного права як складової європейського контрактного права, постійно виникає сумнів стосовно того, про що, власне, йдеться – про методологію як технологію самого процесу правової інтерпретації, чи про наукову методологію дослідження такого процесу, чи про методологію науки правової інтерпретації? Виявляється, що досить важко провести лінію розмежування між інтерпретаційною та науковою методологією, а також методологією правового регулювання інтерпретаційного процесу.

Перспективним вбачається припущення про те, що така методологічна невизначеність – це не хибна мисленева плутанина, а відбиття реального переплетіння трьох методологій, що має об'єктивне онтологічне підґрунтя⁵⁹⁹.

⁵⁹⁸ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 591–592.

⁵⁹⁹ Там само. Т. 2. С. 595–596.

Стратегії вибору інтерпретаційних систем, а значить, і методів інтерпретації, вражаюче подібні до стратегій вибору методології наукового пізнання і навіть методів правового регулювання.

Справа в тому, що кожна з цих методологій намагається бути когерентною своєму окремому об'єкту, але всі три такі об'єкти (правовий акт, що інтерпретується, технології інтерпретації та самі інтерпретаційні відносини) знаходяться в органічному зв'язку і є подібними за своїми істотними параметрами.

Сучасне поняття когерентності є семантично близьким до принципу подібності, який був сформульований ще в античні часи і нині широко відомий як крилатий латинський вислів: *Similia similibus curantur* – «Подібне виліковується подібним»⁶⁰⁰.

До речі, у сучасній медицині гомеопатичний принцип (від грец. ὅμοιος – *подібний* і πάθος – хвороба) категорично не визнається науковим законом, а трактується як псевдонауковий принцип. Ідея подібності як атрибутивної властивості цілісного буття, що впливає з холистичної філософії давньогрецького філософа Парменіда Елейського (Παρμενίδης; 515–480 р. до н. е.), отримала найбільшу конкретизацію в сучасних фізико-математичних науках. У гештальтпсихології цей принцип (*gestalt principles*) нарешті набув статусу наукового «закону подібності» (*the law of similarity*)⁶⁰¹.

Особливо важливими є пошуки засад нової холистичної логіки, що здійснюються у філософській епістемології, кібернетиці, теорії моделювання та в методології квантової фізики⁶⁰². За результатами таких досліджень сформульовані чотири принципи такої логіки: єдності, цілісності, ієрархії та подібності. Зокрема, «принцип подібності говорить, що будь-яке ціле подібне світові як цілому, і, отже, будь-яка цілісність подібна будь-якій іншій цілісності. Ця подібність є подобою не форм і проявів, а подобою структур»⁶⁰³.

⁶⁰⁰ Цыбульник Ю. С. Крылатые латинские выражения. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2005. С. 147–148.

⁶⁰¹ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 596.

⁶⁰² Toms, Eric. *Holistic Logic: A Formalization of Metaphysics*. Edinburgh, 1989. 2nd Revised edition edition, 1991. 88 pp.; Веников В.А. Теория подобия и моделирования. Учебное пособие для вузов. 2-е изд., доп. и перераб. Москва: Высшая школа, 1976. 479 с.; Гухман А. А. Введение в теорию подобия. Учебное пособие. 3-е изд. Москва: Изд-во ЛКИ, 2010. 296 с.; Кирпичев М. В. Теория подобия. Монография. Москва: Изд-во АН СССР, 1953. 96 с.

⁶⁰³ Клещев А. Г. Проблемы сознания. Новосибирск, 2003. URL: <http://ecoclub.nsu.ru/spirit/>.

На основі того факту, що «пізнання в рамках холістичної логіки засноване на інтуїції та використанні міркувань за аналогією в межах розширеного асоціативного ряду», і сформувався гіпотеза *методологічної подібності теорії та практики інтерпретації*⁶⁰⁴.

Саме холістична логіка виводить на припущення, що структурна єдність методів пізнання, тлумачення та регулювання, їх спільний смисловий стрижень, зумовлюється триєдиним генетичним витокком такої подібності, який був нами визначений як тріада стратегій інтерпретації.

Зокрема, ця ідея може бути репрезентована такою схемою: (1) методи об'єктивістської реконструкції істинного смислу мають системно-смисловий зв'язок із догматичним методом пізнання та імперативним методом правового регулювання; (2) методи суб'єктивістської реконструкції автентичного задуму пов'язані з компаративним методом пізнання та диспозитивним методом; (3) методи холістичної смислової конверсії на базі спільного контексту зумовлюють генетичний зв'язок з герменевтичним методом пізнання та дискреційним методом правового регулювання (рис. 7).

Ураховуючи, що такий висновок не отримав достатньої перевірки на емпіричному матеріалі, слід визнати його переважно гіпотетичний характер і кваліфікувати як інноваційну гіпотезу, що має стати предметом окремого цивілістичного дослідження. Подібна логіка «еманації» (від лат. *emanatio* – «випромінювання, витікання, розповсюдження») спостерігається і в системній зв'язаності світоглядних настанов холізму як з методами холістично-смислової конверсії на базі спільного контексту, так і з герменевтичним методом наукового пізнання, для якого характерною є орієнтація на тотальну цілісність мислення і діяльності, об'єкта і контексту, права і факту⁶⁰⁵.

Таким чином, завершуючи розгляд предмета і методу договірної інтерпретації, необхідно підкреслити ключову та конструктивну роль інтерпретаційної системи в забезпеченні їх системного зв'язку.

⁶⁰⁴ Там само.

⁶⁰⁵ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio* = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 597.

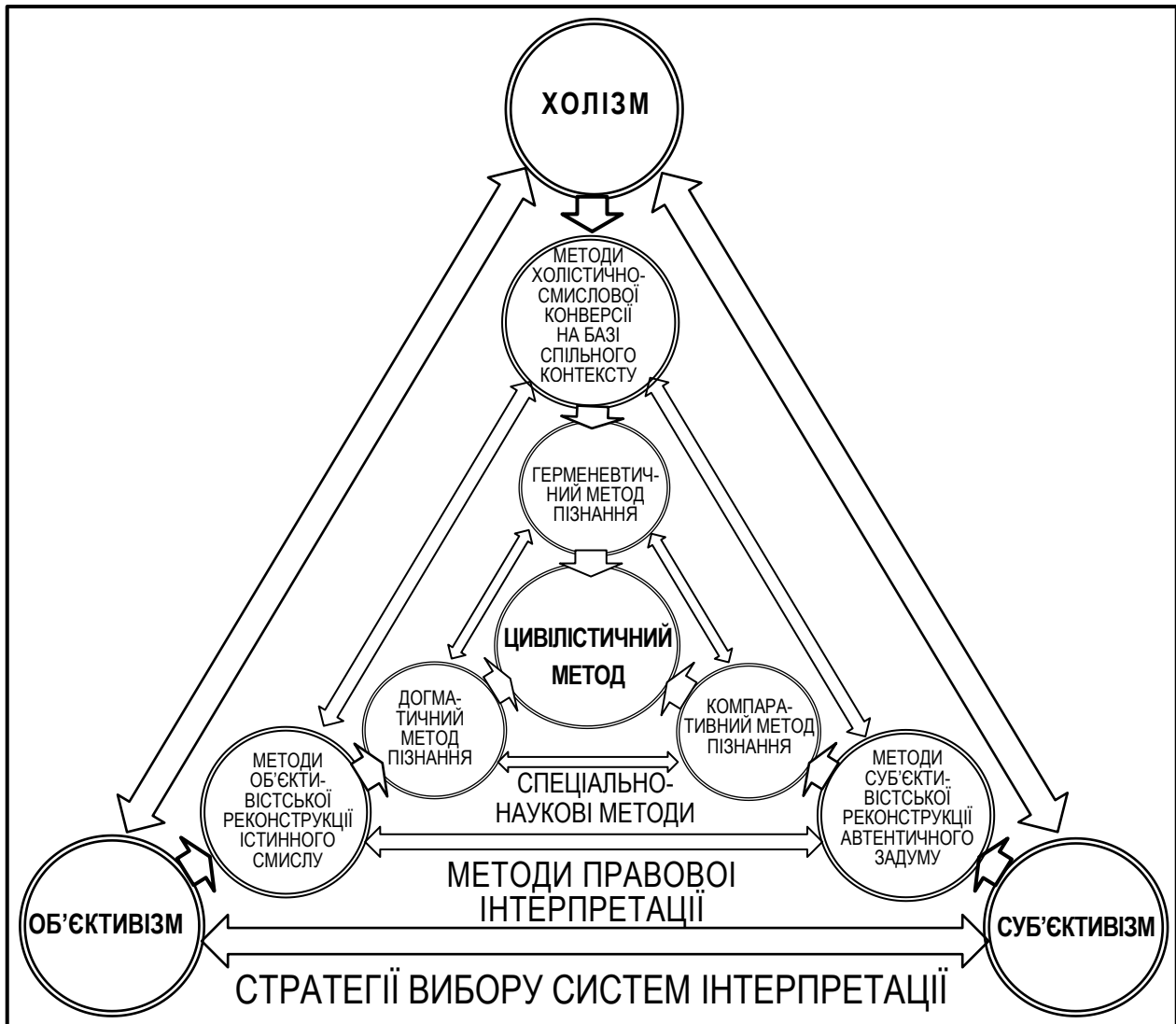

Рис. 7. Гіпотетична модель триєдності методів пізнання, регулювання та процесу інтерпретації

Сама же теоретична модель інтерпретаційної системи репрезентується як така, що має трирівневий характер і включає наступні основні структурні елементи: (1) систему загальних засад інтерпретації складають три головні інтерпретаційні стратегії: (а) об'єктивізму, (б) суб'єктивізму, (в) холізму; (2) сукупність технологій правової інтерпретації включає: (а) об'єктивістської реконструкції істинного смислу; (б) суб'єктивістської реконструкції автентичного задуму; (в) холістично-смиислової конверсії на базі спільного контексту; (3) єдність методів, яка репрезентована тріадою методів цивілістики: (а) догматичних (телелогічний та інтенційний), (б) компа-

ративних (текстуальний, історичний, системний, логічний, лінгвістичний), (с) герменевтичних або добросовісного тлумачення: контекстуальний, плюралістичний, конструктивний (дискреційний).

3.4. Система принципів інтерпретації, що сформувалася в європейському контрактному праві

З'ясування практики інтерпретації договорів у європейському контрактному праві демонструє, що визначальними в цьому процесі є не засоби, і навіть не легальні норми, а саме принципи інтерпретації (*interpretive principles*).

Система принципів інтерпретації складається з сукупності численних приписів різного рівня узагальнення. Вони можуть бути поділені на такі підсистеми: (1) загальносоціальні принципи, серед яких головними є принципи здорового глузду; (2) загальноправові принципи розумності, справедливості та добросовісності; (3) цивілістичні засади приватності та юридичної рівності сторін; (4) принципи договірного права, головним чином договірної свободи та рівності сторін договору, а також численні (5) спеціальні принципи інтерпретації.

Серед усіх метаправових принципів, які регулюють тлумачення (*principles governing the interpretation*), особливо виділяються морально-пізнавальні або аксіо-когнітивні принципи. Наприклад, досить репрезентативною є практика *інтерпретації контрактів на основі принципів здорового глузду* (*Common Sense Principles of Contract Interpretation*).

До найбільш фундаментальних принципів приватноправового тлумачення (*most fundamental principles of legal interpretation*) належать такі загальноправові принципи та загальні принципи цивільного права, які є базисом інтерпретації (*principles of civil law' as a basis for interpreting*), зокрема: приватності (*privacy*), свободи (*freedom*), рівності (*equality*), розумності (*reasonableness*), справедливості (*justice*) та добросовісності (*good faith*). Серед них до власне інтерпретаційних, тобто таких, які встановлюють загальні стандарти та межі самого процесу правової інтерпретації, відносять останній принцип, який в даному випадку називається *принципом добросовісної інтерпретації* (*principle of good faith interp-*

retation). Цей принцип установлює два головних критерія: об'єктивний – *товарно-грошової еквівалентності (commodity-money equivalence)* та суб'єктивний – *здорового глузду (common sense)*. Саме на його основі здійснюється *interpretation in good faith* або *interpretation in accordance with good faith and fair dealing* – інтерпретація відповідно до добросовісної та чесної ділової практики. Близьким за своїм змістом до цих принципів є принцип арбітражної інтерпретації на основі справедливості та добра (*interpretation ex aequo et bono*)⁶⁰⁶.

Сучасне вчення правового інтерпретивізму трактує добросовісну інтерпретацію як гармонійну (*harmonized interpretation*) або тлумачення на основі загальних принципів гармонії та гармонізації.

Прикладом засад гармонійної інтерпретації можна вважати принцип *синтетичного тлумачення права ЄС (synthetic interpretation of the EU acquis)*, який вимагає узгодження на постійній основі національних та супранаціональних (загальноєвропейських) інтерпретаційних систем, а також принцип *последовного тлумачення як загальний принцип права ЄС (EU Principle of Consistent Interpretation)*. У межах мультинаціональної інтерпретації до гармонійного тлумачення може бути віднесена й *інтегрована інтерпретація (integrated interpretation)*.

До системи принципів тлумачення контрактів зазвичай відносять загальні принципи договірної права⁶⁰⁷. До таких, наприклад, належать: (1) принцип добросовісності (*bona fides, bonne foi, good faith*) та суміжні з ним принципи справедливості та рівності (*equity*); (2) принцип розумності⁶⁰⁸; (3) принцип довіри; (4) принцип незловживання правом; (5) принцип співробітництва та інші. Загально визнано, що провідним з-поміж них є принцип добросовісності (§ 157 BGB і ст. 1135 CC).

Найбільш численними є спеціальні принципи тлумачення, які досить часто кваліфікуються як правила інтерпретації. При цьому необхідно зауважити, що, на відміну від більш загальних принципів інтерпретації, які наповнюються відповідним змістом у

⁶⁰⁶ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 586.

⁶⁰⁷ Див. докладніше: Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. Т. 2. С. 117.

⁶⁰⁸ Іноді цей принцип називають принципом ефективності. Див., напр.: Лукашук И. И., Лукашук О. И. Толкование норм международного права: учеб. пособие для вузов. Москва, 2002. С. 47.

доктринальних джерелах, спеціальні принципи тлумачення розробляються саме в процесі судової та арбітражної практики.

Приміром Верховний Суд України неодноразово вказував на необхідність здійснювати правове тлумачення на основі принципу правової визначеності⁶⁰⁹, а також *contra proferentem*, який було застосовано в рішеннях Касаційного цивільного суду в справі № 463/3605/16-ц, Касаційного господарського суду в справах № 910/16011/17 та № 908/710/18. Зокрема зміст *принципу contra proferentem* був визначений так: «Якщо встановлені правила не дозволяють визначити зміст умови договору, слід застосовувати тлумачення *contra proferentem*, а саме, – слова договору повинні тлумачитися проти того, хто їх написав»⁶¹⁰.

На прикладі інтерпретаційної практики *Європейського Суду з прав людини* (англ. *European Court of Human Rights*, фр. *Cour européenne des droits de l'homme*) можна простежити як формується система принципів, норм та засобів прецедентної інтерпретації.

Найвищу сходинку в цій системі посідають загальноправові принципи *розумності, справедливості та добросовісності*, які доцільно розглядати в рамках єдиного принципу природного права – добросовісності (*bona fides* або *good faith*).

Дійсно переконливою є позиція, відповідно до якої розумність (*reasonableness*) і справедливість (*equity*), якщо вони згадуються разом з добросовісністю (*good faith*), виступають у якості її основних критеріїв⁶¹¹. Отже, принцип справедливості, вербалізований за допомогою англomовного терміна *equity*, на відміну від *justice*, має переважно не якісний, а кількісний характер, і насправді є критерієм *еквівалентності*, що застосовується для кваліфікації фактів добросовісності чи недобросовісності. Якщо принцип (критерій) справедливості найбільше задіяний в процесі правозастосування, то безпосередньо в

⁶⁰⁹ Романюк Я. М. Роль Верховного Суду України в забезпеченні принципу правової визначеності. *Слово Національної школи суддів України*. 2013. № 3. С. 6–13. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cln_2013_3_3.

⁶¹⁰ ВС вказав на засади тлумачення умов договору на основі правила *contra proferentem* / Юридичний факт. Інформаційний портал <https://www.yurfact.com.ua/praktyka/vs-vkazav-na-zasady-tlumachennia-umov-dohovoru-na-osnovi-pravyla-contra-proferentem>

⁶¹¹ Шаркова І. М. Принцип добросовісності у римському приватному праві: історія та сучасність: монографія. Київ: КНЕУ, 2011. С. 135–137, 145–159.

процесі інтерпретації норм права провідним буде принцип (критерій) розумності⁶¹².

Необхідно звернути особливу увагу на те, що принцип добросовісності набув абсолютного характеру. Саме тому, на відміну від інших загальних принципів права, він у жодному випадку не підлягає обмеженню.

У зв'язку з цим доречно проаналізувати як принципи інтерпретації застосовуються в прецедентній практиці Європейського суду з прав людини.

Особливий інтерес викликає трактування ЄСПЛ *принципу пропорційності та забезпечення рівноваги інтересів*.

Уперше поняття пропорційності згадується в справі *Національна профспілка поліції Бельгії проти Бельгії*. В рішенні Суду по справі цьому поняттю надається значення пропорційного зв'язку між застосовуваними заходами та метою, яку вони переслідують⁶¹³.

Примітною в цьому сенсі є позиція ЄСПЛ у справі *Гудвін проти Великої Британії*. Тут Суд дійшов висновку, що в даному випадку звичайний підхід до обмеження свободи слова з метою захисту прав інших осіб не може бути застосований щодо журналіста, тому що «в результаті, життєво важлива роль преси як варті інтересів суспільства була б підірвана» – таке втручання у свободу слова має бути «виправданим більш вагомими вимогами суспільного інтересу». У цій справі Суд не знайшов «розумної відповідності між правомірною метою... та засобами, використаними для її досягнення»⁶¹⁴.

Прикладом дотримання ЄСПЛ критерію еквівалентності може бути служити «правило чіткої лінії» (*bright-line rule*) в інтерпретаційній практиці. Таке правило застосовується для вирішення двох питань: співмірності конфліктуючих інтересів приватних осіб та вибору між існуючими правилами зважування таких інтересів⁶¹⁵.

⁶¹² Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 1. С. 204.

⁶¹³ Рішення ЄСПЛ у справі «Національна профспілка поліції Бельгії проти Бельгії» (*National Union of Belgian Police v. Belgium*) від 27.10. 1975 URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_087. Назва з екрану.

⁶¹⁴ Рішення ЄСПЛ у справі «Гудвін проти Великої Британії» (*Goodwin v. United Kingdom*) від 27.03.1996). URL: <https://cedem.org.ua/library/sprava-gudvin-proty-velykobrytaniyi/>. Назва з екрану.

⁶¹⁵ Юдківська Г. Ю. «Правило чіткої лінії» в справі Еванс проти Сполученого Королівства – новий підхід Європейського суду з прав людини до зважування конфліктних інтересів. *Судова апеляція*. 2007. № 4. С. 125–135.

Важливе місце посідають принципи *дотримання прецеденту* та *динамічного тлумачення*, які конкретизують принцип розумності та пристосовують його вимоги до прецедентного права.

Приміром, ЄСПЛ у своїй інтерпретаційній практиці керується моделлю переконливого прецеденту і тому власних прецедентів він має «дотримуватися регулярно, але не неминуче»⁶¹⁶. З цього випливає, що ЄСПЛ буде неухильно дотримуватися своєї попередньої інтерпретації, але за відсутності належної причини (*good reason*) відмовитись від цього прецеденту. Конкретно це було сформульовано наступним чином: «Хоча Суд формально не зобов'язаний дотримуватися попередніх прецедентів, але в інтересах правової визначеності, передбачуваності й рівності перед законом він намагається не відхилятися від попереднього прецеденту за відсутності належної для цього підстави. Але оскільки Конвенція являє собою передусім та в основному систему захисту прав людини, Суд повинен стежити за змінами умов у державі-відповідачі та в Договірних Державах ...»⁶¹⁷.

Це підтверджується тим, що останнім часом в практиці ЄСПЛ значно збільшується питома вага аброгативних (скасовуючих) рішень, за якими він перетлумачує свої попередні інтерпретаційні версії, що, на думку В. В. Гончарова, є проявом тенденції до переважно *динамічного тлумачення* норм Конвенції Європейським судом з прав людини⁶¹⁸.

Проте сам ЄСПЛ при цьому зауважує, що подібні зміни правової позиції неможливі без належного обґрунтування причин зміни інтерпретації. «Така відсутність прозорості негативно впливає на впевненість і довіру до права»⁶¹⁹.

Серед *спеціальних принципів тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод* необхідно виокремити *принцип автономного (цільового) тлумачення міжнародних конвенцій*. Він, зокрема, приписує, що найбільш доцільним буде обрання такої версії тлумачення Конвенції, яка дозволяє здійс-

⁶¹⁶ Mowbray A. R. An Examination of the European Court of Human Rights' A pproach to Overruling its Previous Case Law. *Human Rights Law Review*. 2009. № 9 (2). S. 181–182.

⁶¹⁷ Рішення ЄСПЛ у справі «Chapman v. the United Kingdom» від 18.01.2001. URL: <http://www.echr.coe.int>; Рішення ЄСПЛ у справі Mamatkulov and Askarov v. Turkey від 04.02.2005. URL: <http://www.echr.coe.int>. Назва з екрану.

⁶¹⁸ Гончаров В. В. Динамічне тлумачення юридичних норм. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Нац. акад. правових наук України. Серія І: Дослідження та реферати. редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Львів: СПОЛОМ, 2013. Вип. 27. С. 177.

⁶¹⁹ Рішення ЄСПЛ у справі «Serkov v. Ukraine» від 11.07.2011. URL: <http://www.echr.coe.int>. Назва з екрану.

нити інтерпретацію в межах національних юрисдикцій⁶²⁰. Однак Страсбурзький суд виходить з того, що «автономні значення», які можуть надатися певним положенням, що тлумачаться, мають відповідати загальним цілям Конвенції⁶²¹.

Таке цілепокладення ЄСПЛ визначив у своєму рішенні по справі Серінга проти Сполученого Королівства від 07.07.1989 р., де зазначено, що тлумачення прав і свобод має відповідати «загальному духу Конвенції – правового акта, метою якого є забезпечення та розвиток ідеалів і цінностей демократичного суспільства»⁶²².

Це означає, що, керуючись цим принципом, Суд із декількох можливих варіантів інтерпретації правової норми обиратиме той, практична реалізація якого забезпечить вищий рівень захисту прав та основних свобод людини, у тому числі й шляхом застосування належних механізмів їх поновлення⁶²³.

Принцип автономного тлумачення системно пов'язаний з *принципом забезпечення необхідної свободи національного розсуду*, який встановлює міру як автономності міжнародного права, так і державного суверенітету.

Європейський суд з прав людини усвідомлює сутність міжнародного публічного права, в якому нормоутворення, застосування цих норм та виконання судових рішень реалізується не наднаціональними органами, а самими суверенними державами – головними суб'єктами міжнародного права. Саме тому інтерпретація певних норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод ЄСПЛ здійснюється з урахуванням реальних можливостей їх реалізації, що склалися в певній країні – учасниці Ради Європи. У підґрунті цієї позиції знаходиться доктрина дискреції (розсуду) держав-учасниць, суть якої полягає в тому, що кінцевим рахунком обов'язок остаточного застосування, а тому і тлумачення норм Конвенції, покладається на органи національної юрисдикції. Відповідно до цього підходу ЄСПЛ

⁶²⁰ Мармазов В. Є. До питання про телеологічне (цільове) тлумачення Конвенції про захист прав і основних свобод людини. *Адвокат*. 2003. № 6. С. 29–31.

⁶²¹ Мазур М. В., Тагієв С. Р., Беніцький А. С., Кострицький В. В. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: Навчальний посібник. Відп. ред. канд. іст. наук, доц. В.М. Карпунов]. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. С. 154.

⁶²² Решение ЕСПЧ по делу «Серинг против Соединенного Королевства» (Soering v. the United Kingdom) от 7 июля 1989 г. URL: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461433/2461433.htm>.

⁶²³ Мазур М. В. та ін. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України. С. 132.

виконує функцію контролю за тим, щоб державні судові органи, конкретизуючи зміст норм Конвенції, не виходили за межі достатньо широкого їх тлумачення Страсбурзьким судом⁶²⁴.

Так, показовим прикладом застосування цього принципу є рішення ЄСПЛ у справі *Таммер проти Естонії* від 06.02.2001 р. Було зазначено, що суди, приймаючи рішення щодо обмеження індивідуальних прав і свобод, повинні виходити з того, що «необхідність застосування обмежень має бути переконливою». Отже, Страсбурзький суд залишив за собою право винести остаточне рішення стосовно того, чи було втручання в цій справі «пропорційним правомірній меті» та чи були підстави, наведені державними органами влади на виправдання даного втручання, «відповідними й достатніми»⁶²⁵.

У зв'язку з цим ЄСПЛ визначає, що надмірна, безконтрольна дискреція національних судів може призвести не лише до непередбачуваності рішень, а й до зловживань з боку самих національних судів. Водночас звуження меж національного розсуду може привести до обмеження компетенції судів держав-учасниць щодо справ, яким вони реально підвідомчі.

Такий підхід заклав основи *принципу забезпечення мінімальних гарантій прав і свобод людини* як загальної засади суддівської інтерпретації. Цей принцип містить два змістовних аспекти. З одного боку, держава не може ухилятися від такого забезпечення, посиляючися лише на недостатній рівень соціально-економічного розвитку цієї країни, що унеможливорює забезпечення виконання Європейської конвенції з прав людини. Під час тлумачення норм Конвенції необхідно враховувати реальні можливості їх реалізації, але не можна звужувати їхнього змісту за межі, що визначають сутність таких норм⁶²⁶.

ЄСПЛ займає однозначну позицію щодо зловживання буквою Конвенції та вважає неприпустимим для держав-членів відмовлятися від проголошеного нею мінімального рівня забезпечення гарантій прав і свобод людини через текстуальне тлумачення міжнародно-правових норм. До речі, такий підхід закріплений в самій Конвенції (ст. 53): «Ніщо в цій Конвенції не може тлума-

⁶²⁴ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (ius interpretatio = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 1. С. 208.

⁶²⁵ Рішення ЄСПЛ у справі «Таммер проти Естонії» (Tammer v. Estonia) від 06.02.2001 URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_055. Назва з екрану.

⁶²⁶ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (ius interpretatio = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 1. С. 209.

читись як таке, що обмежує або порушує будь-які права людини та основні свободи, які можуть гарантуватися законами будь-якої Високої Договірної Сторони або будь-якою іншою угодою, стороною якої вона є»⁶²⁷. Отже слушною є така трактовка цієї статті: «...коли в Конвенції закріплені мінімальні права людини, а в законі – більші, то держава не повинна, спираючись на Конвенцію, обмежувати права, закріплені національним правом. Так само Конвенція не може бути виправданням для ухилення від виконання державою зобов'язань, відповідно до інших міжнародних угод з прав людини».

Наприклад для ухвалення рішення у справі *Бранніган і Макбрайд проти Сполученого Королівства* від 26.05.1993 р. ЄСПЛ проаналізував усі відповідні міжнародно-правові зобов'язання Великої Британії щодо обмеження права на свободу та особисту недоторканність в умовах надзвичайної ситуації в країні. На основі системного аналізу положень ст. 15 Конвенції, та ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. Суд зробив висновок, що «відступ, сформульований Сполученим Королівством, задовольняє вимогам статті 15, і тому скарги на порушення пункту 3 статті 5 необґрунтовані»⁶²⁸.

Завершуючи аналіз специфіки інтерпретаційних технологій, які застосовуються Страсбурзьким судом, необхідно наголосити на двох правилах, що мають важливе значення для прецедентного права ЄСПЛ.

Перше отримало назву *mutatis mutandis*. Латиною це словосполучення означає – із заміною того, що підлягає заміні; з урахуванням відповідних відмінностей; зі змінами, що впливають з обставин; з відповідними змінами. Зміст цього припису полягає в тому, що під час інтерпретації конкретної справи слід звернути увагу на відмінності між реальною ситуацією, що аналізується, та ситуацією, описаною у відповідному рішенні Європейського суду з прав людини. Однак при цьому слід ураховувати, що за своєю суттю ці ситуації можна вважати аналогічними⁶²⁹.

⁶²⁷ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. {Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97–ВР від 17.07.97}. *Офіційний вісник України* від 16.04.1998. 1998. № 13., № 32 від 23.08.2006. С. 270.

⁶²⁸ *Brannigan and McBride v The United Kingdom*: ECHR 26 May 1993, Series A no. 258–B. URL: <<https://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/1993/21.html>>

⁶²⁹ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio* = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 1. С. 210.

Змість другого правила, яке отримало назву *implied powers*, полягає в тому, що рішення ЄСПЛ, містять переважно інтерпретаційні норми, але вони не є деклараторними і мають реальну юридичну силу. Це ґрунтується на «сподіваннях на повноваження, що застосовуються», які походять від того, що Страсбурзький суд, створений Конвенцією, уповноважений перевіряти всі повноваження, які є необхідними для виконання положень договору. Інакше кажучи, Європейський суд повинен перевіряти виконання Європейської конвенції сторонами, які є її членами⁶³⁰.

3.5. Норми та засоби договірної інтерпретації в європейських країнах та ЄС

Принципи інтерпретації (*principles of legal interpretation*) в європейському контрактному праві виступають основою для цілої низки різних норм-правил тлумачення (*interpretive rules*) та інтерпретаційних засобів (*means of interpretation*)⁶³¹.

Інтерпретаційні принципи та правила важко розмежувати, з найбільш близькими до принципів інтерпретації *загальними правилами тлумачення* (*general rule of interpretation*). На цьому етапі дослідження обмежимося лише одним застереженням. До правил тлумачення слід віднести такі правові норми, які містять конкретну диспозицію, що передбачає порядок конкретних когнітивних, комунікативних та вольових дій у процесі інтерпретації. Принципи інтерпретації не встановлюють певних дій та їх послідовності, вони визначають лише пріоритети або загальні орієнтири правової інтерпретації, які в процесі своєї реалізації потребують відповідного «домислення» та конкретизації у формі відповідних норм-правил.

Отже, в такому світлі вбачається важливим зосередитися не на виявленні всіх численних правил тлумачення (в масштабах даної роботи це неможливо), а на їх загальній класифікації.

Передусім слід зауважити, що в сучасних системах цивільного права, які належать до романо-германської культурно-пра-

⁶³⁰ Лехник Н. Л. Методи тлумачення конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року. *Наук. зап. НаУКМА*. Сер. Юрид. науки. 2002. Т. 20. С. 35.

⁶³¹ Гайдулін О. О. Правила тлумачення правочинів у контрактному праві європейських країн: компаративно-правовий аналіз. *Юридична наука*. № 8/2012. С. 28–35.

вової традиції, спеціальні кодифіковані нормативно-правові акти, що регулюють процес інтерпретації, не передбачаються. Тому найбільш репрезентативним видом норм-правил інтерпретації є *законодавчі інтерпретаційні норми*.

На емпіричному етапі дослідження отримані результати *огляду законодавчих джерел* (який був головним чином обмежений відповідними 10 кодифікованими актами), що можуть бути репрезентовані наступним чином.

1. У проаналізованих цивільних кодексах європейських країн поряд із формальним або текстуальним та неформальними або структурними (інтенційним, системним та телеологічним) підходами до інтерпретації репрезентований ще один концептуальний підхід, головним чином через запровадження як основної інтерпретаційної норми добросовісного тлумачення (це відзначається для 6 кодексів: ч. 2 ст. 1188 СС; § 157 BGB; ч. 2 § 7 ABGB; 1366 СС Ital; ст. 200 АК; ч. 1 ст. 6.193. LRCK; ч. 2 ст. 6.193. LRCK). Таким чином, уточнена класифікація легальних інтерпретаційних правил уявляється такою, що складається з трьох (або двох при дихотомічному поділі) основних підходів та відповідних груп правил. У зв'язку з цим варто звернути увагу на групу правил, утворених на основі контекстуального або ситуативного підходу до тлумачення⁶³².

2. За своїм головним змістом та настановою на відповідний концептуальний підхід усі виявлені норми-правила інтерпретації чітко розподіляються на шість різновеликих груп: (1) найбільш репрезентативними є норми, спеціалізовані як *правила тлумачення контрактів*. Було виявлено 32 таких правила у 8 кодексах (ч. 1 ст. 1188 СС; ч. 2 ст. 1188 СС; ст.1189 СС; ст. 1191 СС; ст. 1192 СС; § 133 BGB; § 140 BGB; § 157 BGB; ч.1 § 305c BGB; § 2084 BGB; ч. 2 § 7 ABGB; § 553 ABGB; § 914 ABGB; ч. 2 ст. 1362 СС Ital; ст. 1363 СС Ital; ст. 1364 СС Ital; ст. 1365 СС Ital; 1366 СС Ital; 1367 СС Ital; ст. 1368 СС Ital; ст. 1369 СС Ital; ч. 2 ст. 1371 СС Ital; ст. 1281 СС de Esp.; ст. 1282 СС de Esp.; ст. 1283 СС de Esp.; ст. 1284 СС de Esp.; ст. 1285 СС de Esp.; ст. 1286 СС de Esp.; ст. 1287 СС de Esp.; ч.1 ст. 1.9. LRCK; ч. 1 ст. 6.193. LRCK; ч. 2 ст. 6.193. LRCK; ч. 4 ст. 6.193. LRCK; ч.5 ст. 6.193. LRCK; ст. 6.194. LRCK; ст. 6.195. LRCK; ст. 173 АК; ст. 200 АК; ч.3 ст. 213, ст. 637, ст. 1256 ЦКУ); (2) *загальні*

⁶³² Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 1. С. 216-217.

правила інтерпретації правовідносин. Було встановлено, що 9 таких правил наведено в 5 кодексах (ст. 1190 СС; ч. 2 § 305с ВВВ; § 336 ВВВ; § 337 ВВВ; 1370 СС Італ; ч. 1 ст. 1371 СС Італ; ст. 1469-quater СС Італ; ст. 6:238 ВВ; ч. 4 ст. 6.193. LRCK); (3) шість *універсальних правил тлумачення для всіх можливих об'єктів інтерпретації* закріплено в 7 кодексах (ч. 2 § 7 АВВВ; ч. 2 ст. 12 СС Італ; п. 6 ст. 1 СС де Есп; ст.1 ZGB; ч. 1 § 2 ОЗЧ; ч. 3 § 2 ОЗЧ; ст. 1.5. LRCK; п.6 ст. 3 ЦКУ). (4) лише 5 правил *тлумачення нормативно-правових актів (статутна інтерпретація)* репрезентовано в 5 кодексах (§ 6 АВВВ; ч. 1 § 7 АВВВ; ч. 1 ст. 12 СС Італ, ч. 2 ст. 12 СС Італ; ч. 1 ст. 3 СС де Есп; ч. 2 § 2 ОЗЧ; ч. 3 ст. 1.9. LRCK); (5) два окремих *правила тлумачення юридичних фактів* закріплено в одному цивільному кодексі (ч. 1, ч. 2 § 863 АВВВ); (6) *правила інтерпретації міжнародних договорів* (по одному такому правилу наведено лише в двох цивільних кодексах – ст. 17-11 СС та ч. 3 ст. 1.13. LRCK)⁶³³;

3. Поєднання класифікації легальних інтерпретаційних правил за концептуальними підходами і за об'єктами тлумачення, дозволяє отримати важливу інформацію стосовно основних пріоритетів європейських законодавців при виборі відповідної концепції інтерпретації для регулювання процесу тлумачення двох основних об'єктів – нормативно-правових актів та договорів. Так, найбільша питома вага правил буквального тлумачення спостерігається в системі правил-норм, призначених для регулювання інтерпретації нормативно-правових актів. Приміром виявлено 3 таких правила в 5 кодексах (ч. 2 ст. 1.9. LRCK; § 6 АВВВ; ч. 1 ст. 12 СС Італ; ч. 2 § 2 ОЗЧ; ч. 1 ст. 3 СС де Есп). Водночас структурний підхід не був застосований до створення жодного правила статутної інтерпретації. До тлумачення законів структурний системний підхід репрезентований 1 правилом у 2 кодексах (ч. 1 § 7 АВВВ, ч. 2 ст. 12 СС Італ), а структурний телеологічний підхід – 1 правилом в 1 кодексі (ч. 3 ст. 1.9. LRCK). Отже, питома вага буквального статутного тлумачення складає близько 60%. Навпаки, формальний підхід для регулювання інтерпретації контрактів (правочинів) застосовано законодавцями при створенні 4 правил в 4 кодексах (ст. 1192 СС ст. 1281 СС де Есп. ст. 6.194. LRCK ч.3 ст. 213, ст. 637, ст. 1256 ЦКУ) (питома вага щодо всіх

⁶³³ Там само. С. 217.

правил тлумачення договорів дорівнює близько 13 %). Найбільше репрезентативними для контрактної інтерпретації виявилися правила, що належать до структурного підходу. Так, структурний підхід дотримувався при формуванні 7 правил у 8 кодексах (ч. 1 ст. 1188 СС; § 133 BGB; § 140 BGB; § 914 ABGB; ч. 2 ст. 1362 СС Ital; ст. 1281 СС de Esp.; 1282 СС de Esp.; ч. 1 ст. 6.193 LRCK; ч.5 ст. 6.193 LRCK; ст. 173 АК; ч. 3 ст. 213, ст. 637, ст. 1256 ЦКУ). Структурний системний підхід – 6 правил у 6 кодексах (ст.1189 СС; ч.1 § 305с BGB; ст. 1363 СС Ital; ст. 1364 СС Ital; ст. 1365 СС Ital; ст. 1283 СС de Esp.; ст. 1285 СС de Esp.; ч.1 ст. 1.9 LRCK; ч. 2 ст. 6.193 LRCK; ч. 3 ст. 213, ст. 637, ст. 1256 ЦКУ). Структурний телеологічний – 3 правил у 6 кодексах (ст. 1191 СС; § 2084 BGB; § 553 ABGB; 1367 СС Ital; ст. 1369 СС Ital; ст. 1284 СС de Esp.; ст. 1286 СС de Esp.; ст. 1288 СС de Esp.; ч. 2 ст. 6.193 LRCK; ч. 4 ст. 6.193 LRCK). Разом питома вага правил тлумачення контрактів, побудованих на основі структурного підходу, складає близько 52 %. Дещо менша репрезентативність контекстуального підходу в договірному тлумаченні – виявлено 11 правил у 8 кодексах (ч. 2 ст. 1188 СС; § 157 BGB; ч. 2 § 7 ABGB; 1366 СС Ital; ст. 1368 СС Ital; ч. 2 ст. 1371 СС Ital; ст. 1287 СС de Esp.; ч. 1 ст. 6.193 LRCK; ч. 2 ст. 6.193 LRCK, ст. 6.195 LRCK ст. 200 АК; ч. 3 ст. 213, ст. 637, ст. 1256 ЦКУ). Питома вага правил контекстуальної інтерпретації контрактів складає близько 35 %. Отже, найбільш репрезентативними підходами для договірної інтерпретації, на відміну від статутного тлумачення, виявилися структурний та контекстуальний підходи⁶³⁴.

Загальна класифікація правил інтерпретації, закріплених у цивільному законодавстві європейських країн, відповідно до основних підходів законодавців, показана на рис. 8.

Оцінюючи значущість законодавчого регулювання процесу договірної інтерпретації, варто звернути увагу на те, що судді та арбітри континентальних європейських країн у процесі тлумачення досить часто віддають перевагу не законодавчо оформленим казуальним правилам, як це переважно практикується під час розв'язання справи по суті, а більш узагальненим та доктринально оформленим принципам інтерпретації.

⁶³⁴ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio* = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 1. С. 217–218.

Рис. 8. Основні легальні правила правової інтерпретації (за результатами огляду цивільних кодексів європейських країн)

У європейській цивілістичній традиції на науковому рівні сформувалося скептичне ставлення до доцільності та можливості формулювання універсальних інтерпретаційних правил нормативного характеру. Закріплення таких норм-правил у позитивному законодавстві вважається сумнівним, оскільки тлумачення передусім визнається розумовою діяльністю, яку завжди здійснює індивідуальний тлумач. З цього приводу Г. Пухта свого часу говорив: «Від крайнощів повинні охороняти юриста здоровий юридичний такт і розум; зовнішні ж правила корисні тільки слабким головам, позбавляючи їх самостійного мислення, але

Георг Фрідріх Пухта (1798 — 1846)

таким особам ліпше взагалі не братися за тлумачення»⁶³⁵.

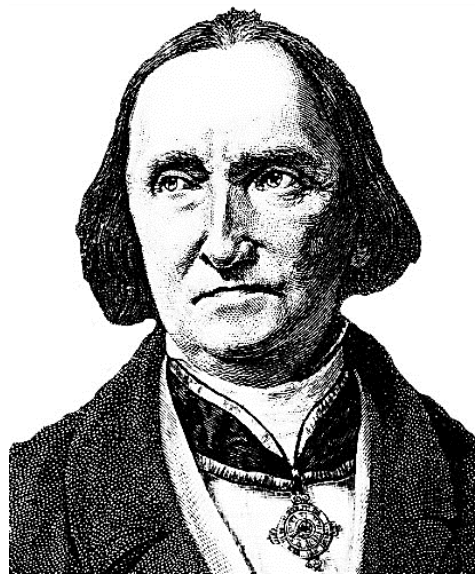
Подібної позиції, наприклад, дотримувався й Ф. Савіні, який вважав, що тлумачення як особливе мистецтво не може бути повідомлене або придбане за допомогою правил: «Ми виробляємо в собі чуття до того, що має значення в усякому тлумаченні, і вчимося скеровувати наші зусилля в потрібний бік»⁶³⁶. Водночас Г. Ф. Шершеневич заявляв, що правила (прийоми) тлумачення «в сукупності дають підставу для мистецтва тлумачення, але не для науки»⁶³⁷.

Таким чином, для традиції європейського приватного права характерним є поміркований підхід до оцінки способів встановлення правил тлумачення контрактів. Досить часто такі правила створюються судовою та арбітражною практикою, а не законодавцями.

Отже, під час подальшого розгортання нової теорії договірної інтерпретації систему правил інтерпретації доцільно виводити саме з юридичної логіки контрактингу, судової та арбітражної практики. На цьому ж етапі буде достатньо окреслити головну проблематику створення правил інтерпретації судами та арбітражами.

Головна проблема полягає в тому, що джерела норм, які належать до інтерпретаційного прецедентного права (*interpretation case laws*), залишаються недостатньо дослідженими.

Ситуація ускладнюється тим, що досить часто має місце *методологічне поєднання різних правил тлумачення (methodological mix of rules of interpretation)*. Як здійснюється таке «змішування» можна продемонструвати на прикладі одного з найбільш поширених правил текстуального тлумачення – *правила звичайного значення (Ordinary-Meaning Rule Law)*. Це загальне правило статутного тлумачення в англійському праві, відповідно

Фрідріх Карл фон Савіні
(1779 — 1861)

⁶³⁵ Puchta. *Vrlesunen uber das heutige romische Recht*, 6 Aufl. 1873. 15. Цит. за: Васьковський Е. В. *Руководство к толкованию и применению законов для начинающих юристов*. С. 6.

⁶³⁶ Savigny. *System des heut. Rom. Rechts*, 1. 1840. 211. Цит. за: Васьковський Е. В. *Руководство к толкованию и применению законов для начинающих юристов*. С. 6.

⁶³⁷ Шершеневич Г. Ф. *Общая теория права: Вып. IV*. Москва, 1912. С. 724.

до якого, коли слово офіційно не визначене, суд найчастіше тлумачить його відповідно до його звичайного чи природного значення. Згідно з цим правилом, закони слід тлумачити, використовуючи звичайне значення мови статуту, якщо статут прямо не визначає деякі його терміни інакше. Однак, якщо слова зрозумілі, вони повинні бути застосовані, навіть якщо намір законодавця був іншим або результат такого застосування буде надмірно суворим чи небажаним. Особливе місце цього правила, яке, до речі, в інших формулюваннях є чинним в європейських континентальних країнах, зумовлене тим, що воно набуло статусу *унітарного правила за замовчуванням для тлумачення (Unitary Default Rule for Interpretation)*. Це означає, що воно застосовується тоді, коли конфлікту інтерпретацій або взагалі не виникає, або він може бути розв'язаний за допомогою текстуального тлумачення на початковій фазі його формування⁶³⁸.

Нормотворчістю у сфері договірної інтерпретаційної права правомочні займатися і самі сторони контрактних зобов'язань. В інтерпретаційній практиці європейського контрактного права досить поширеними є домовленості сторін про тлумачення договору (*agreement on the interpretation of the treaty*), що, наприклад, передбачено ч. 3 ст. 33 VCLT. Вони можуть бути оформлені або як застереження в складі основного контракту, або як окремий договір про тлумачення (*treaty on interpretation*) (ч. 3 ст. 33 VCLT).

Однак головними творцями спеціальних правил інтерпретації, які по суті є каузальними, слід визнати суддів та арбітрів. Саме вони створили масив норм-правил інтерпретації. Наприклад у спеціальному навчальному посібнику з курсу тлумачення правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і кандидатів на посади суддів на основі узагальнення судової інтерпретаційної практики викладено 112 правил роботи з юридичними документами, які складають емпіричний фундамент так званого «новітнього вчення про тлумачення правових актів»⁶³⁹.

⁶³⁸ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 588.

⁶³⁹ Ротань В. Г., Самсін І. Л., Ярема А. Г. та ін. Новітнє вчення про тлумачення правових актів: навч. посіб. з курсу тлумачення правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і кандидатів на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / Відп. ред., кер. авт. кол. В. Г. Ротань. Харків: Право, 2013. 752 с.

З певними застереженнями інтерпретаційними нормами слід визнати рішення судів різних інстанцій у справах, де здійснюється провадження за позовом про тлумачення правочину. На відміну від матеріальних норм, що утворюються за класичним прецедентним правом, у країнах загального права такі норми справедливо називають «інтерпретаційними прецедентами», оскільки їхні приписи не застосовуються по суті спору майнового чи особистого немайнового характеру, а є одним із аргументів для інтерпретації норм права та юридичних фактів. Через це такі рішення, на наш погляд, не можна визнавати інтерпретаційними правовими нормами, вони є типовими засобами інтерпретації або відправними нормами.

Така кваліфікація є доречною з огляду на суперечливість інтерпретаційної судової практики. Показовим у цьому плані має бути розгляд судами різної інстанції в Україні позову про тлумачення змісту правочину, за яким позивач просив розтлумачити зміст Меморандуму про співпрацю, зокрема самого терміна «Меморандум», на предмет того, чи є такий акт правочином.

Суд першої інстанції задовольнив цей позов, зазначивши, що сукупний аналіз положень матеріального закону та умов Меморандуму про співпрацю дає підстави для висновку, що Меморандум є договором про спільну діяльність та дозволяє тлумачити термін «Меморандум» як договір, а сам Меморандум про співпрацю визнати правочином.

Однак суд апеляційної інстанції в задоволенні позову відмовив. Суд зазначив, що позивач не є стороною Меморандуму, а підписав Меморандум, діючи як представник іншої особи.

Верховний Суд погодився з постановою суду апеляційної інстанції і зазначив, що тлумачення змісту правочину є правом суду, а не його обов'язком, а здійснюється за умови наявності спору.

Колегія суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду дійшла висновку про відсутність порушених, оспорюваних чи невизнаних прав позивача, оскільки він, хоча і є кінцевим бенефіціаром товариств, що підписали Меморандум, проте цей Меморандум безпосередньо не регулює відносини фізичних осіб – засновників юридичних осіб операторів ринку, оскільки в силу вимог статті 96 ЦК України учасники (засновники) юридичних осіб не відповідають за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасників

(засновників), крім випадків, визначених установчими документами та законом⁶⁴⁰.

До змісту інтерпретаційних норм можуть включатися певні критерії, стандарти та канони тлумачення. Зміст *правових стандартів інтерпретації (interpreting legal standard)* складають ціннісні пріоритети, які встановлюються відповідними принципами та загальними правилами тлумачення. Окрім ієрархії цінностей та значень, до *об'єктивних стандартів тлумачення (objective standards of interpretation)* належить і встановлення певних *меж тлумачення в праві (limits of interpretation in law)*⁶⁴¹.

До складу кожного методу тлумачення входять *засоби інтерпретації*. З огляду на те, що, на відміну від стратегій, принципів та загальних правил, такі засоби зазвичай застосовуються після принципового розв'язання конфлікту інтерпретацій, вони належать до інтерпретаційної техніки (*interpretive techniques*). Важливим засобом тлумачення є *презумпція дійсності інтерпретації (interpretive presumption of validity)*. Найбільш поширеними засобами інтерпретації є законодавчі дефініції (*legislative definitions*) та оціночні терміни (*value terms*), що репрезентуються як нормативні положення. На особливу увагу заслуговують додаткові засоби інтерпретації (*supplementary means of interpretation*), до яких, приміром, можуть бути віднесені *зразкові умови тлумачення контракту (Contract Interpretation Sample Clauses)*⁶⁴².

Сутність засобів інтерпретації розкривається через аналіз таких специфічних законодавчих актів, як так звані *інтерпретаційні закони (Interpretation Acts)*.

Характерним для таких актів є те, що в кожному з них фіксується один провідний підхід до інтерпретації, який може бути оформлений як відповідна загальна норма тлумачення.

Приміром, в *Interpretation Act 1978* такою вихідною загальною нормою є *правило інтенційної інтерпретації*. Його суть полягає в тому, що інтерпретація повинна здійснюватися з метою з'ясування справжнього задуму автора тексту юридичного акта (законодавця). Це правило покладене в основу наскрізної

⁶⁴⁰ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 06 листопада 2020 року. Справа № 175/884/17-ц. Провадження № 61-2994св19 / Єдиний державний реєстр <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92731803>

⁶⁴¹ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 588.

⁶⁴² Там само.

клаузули про інший намір, яка фактично віднесена до кожного прикладу його реалізації. Для цього використовується така конструкція: «якщо не має місця протилежний намір» (*unless the contrary intention appears*). Незважаючи на те, що це правило безпосередньо не сформульоване в цьому законі, воно досить просто виводиться з його змісту. Так, поняття *intention*, семантика якого обертається навколо синонімічного ряду «задум-інтенція-установка», зустрічається в *Interpretation Act 1978* 18 разів, причому завжди з прив'язкою до предикату «протилежний» (*contrary*). Для порівняння: в *Interpretation Act 2010* поняття *intention* вжито 9 разів. При цьому термін «очевидний намір» (*plain intention*) наведено 6 разів (ст. 5), а «протилежний намір» (*contrary intention*) – 3 рази (ст. 4; ст. 20)⁶⁴³.

Так, з урахуванням клаузули про інший намір у ст. 11 *Interpretation Act 1978* закріплене правило *системного тлумачення*. Воно передбачає, що зміст понять, які наведені в законі, поширюється й на такі самі поняття, що вживаються в пов'язаних із цими законами підзаконних актах. Таке саме правило міститься в ст. 24 *Interpretation Act 2010*.

У шотландському *Interpretation Act 2010* – інше вихідне правило інтерпретації. Це правило *системного тлумачення*, яке реалізується через клаузулу про змістовний контекст, сформульовану наступним чином: «якщо вимагає контекст» (*as the context requires*).

Подібно до *Interpretation Act 1978* усі інші інтерпретаційні закони реалізують своє базове інтерпретаційне правило через наведення відповідних казуальних прикладів тлумачення. Кожен з таких прикладів віднесений до однієї з двох груп: (1) юридико-технічних правил тлумачення та (2) легальних дефініцій, які мають універсальний зміст для інших статутів.

До першої групи можна віднести правила, що на основі здорового глузду корегують буквальний зміст слів, що є «незрозумілим або неоднозначним» (*obscure or ambiguous*), або «абсурдним, чи не відображає очевидного наміру» (*absurd or would fail to reflect the plain intention*) (ч. 1 ст. 5 *Interpretation Act 2010*; ч. 1 ст. 5 *Interpretation Act 2005*).

До таких юридико-технічних правил належать:

⁶⁴³ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 1. С. 169.

1. *Правило розширювального тлумачення гендерної належності*, яке передбачає, що зміст слів, які передають інформацію про чоловічу стать, передбачають і жіночу, та навпаки (п. а, б ст. 6 *Interpretation Act 1978*; ч. 1 ст. 37 *Interpretation Act 1954*; п. б ст. 18 *Interpretation Act 2005*);

2. *Правило еквівалентності множини та однини*: слова в однині включають множину та навпаки (п. «с» ст. 6 *Interpretation Act 1978*; ст. 22 *Interpretation Act 2010*; ч. 2 ст. 37 *Interpretation Act 1954*);

3. *Правило прямолінійного вимірювання відстані*: вимірювання будь-якої відстані здійснюється прямолінійно на горизонтальній площині (ст. 8 *Interpretation Act 1978*; ст. 40 *Interpretation Act 1954*), а також багато інших правил, які передбачають технології визначення часу, кваліфікації поштового відправлення, визначення особи, інкорпорованої чи відокремленої тощо⁶⁴⁴.

Важливішим за юридико-технічні правила є загальне інтерпретаційне правило. Воно може бути сформульоване як *неспростовна презумпція (аксіома) значеннєвої змістовності тексту будь-якого нормативно-правового акта*: «Нормативний акт завжди говорить» (*Enactment always speaking*) (ст. 31 *Interpretation Act 1954*; ст. 9 *Interpretation Act 2005*).

Не менш значущим є правило *судової денатурації нормативно-правового акта* (англ. *misinterpretations*). Це правило приписує, що, «розробляючи положення певного закону чи статутного документа, суд може виправити будь-яке положення (*may make allowances for any changes*) в законі, соціальних умовах, технології, значенні слів, які використовуються в цьому законі чи статутному акті, та інших відповідних питаннях...». При цьому необхідно дотримуватися такого застереження: «лише наскільки це дозволяють текст, мета та контекст» документа, що виправляється.

Найбільш численними порівняно з юридико-технічними нормами є норми-дефініції, наведені в цих інтерпретаційних актах. Вони містяться здебільшого у величезних додатках. Так, лише в додатку 1 до *Interpretation Act 1978* є близько 74 норм-дефініцій, у додатку 1 до *Interpretation Act 2010* – близько 54 таких норм; у додатках до *Interpretation Act 2005* – близько 40

⁶⁴⁴ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т.1. С. 169-170.

легальних визначень, а в самому *Interpretation Act 1954* таких норм декілька десятків і вони розпорошені по всьому тексту цього закону. Якщо враховувати дефініції, наведені в основних частинах цих законів, а також визначення термінів, які є умовно синонімічними, то кількість таких дефініцій збільшиться в 1,5–2 рази⁶⁴⁵.

Усе вищенаведене стосовно дефінітивних норм приводить до висновку, що ці норми є нормами права, але жодним чином не можуть бути кваліфіковані як правові норми – це так звані відправні норми.

Якщо в теорії права під *правовими нормами* розуміються норми-правила поведінки, які безпосередньо регулюють і охороняють певні правовідносини, то *відправні норми* – це норми права, які впливають на правовідносини опосередковано, через правосвідомість. Інтерпретаційні правові норми задіюються, коли виникає конфлікт інтерпретацій, і тому в них містяться правила розв'язання такого конфлікту. Вони можуть бути як загальними, так і казуальними (юридико-технічними). Навпаки, норми-дефініції як відправні норми не мають тричленної структури і не містять диспозиції – правила перерозподілу прав і обов'язків). Отже, відправні норми лише забезпечують дію правових норм через тлумачення змісту того акта, в якому вони наведені. Саме тому їх доцільно визнати *легальними засобами (інструментами) інтерпретації норм права*.

Відправні норми можна класифікувати як: (1) установчі норми, (2) норми-дефініції, (3) норми-принципи.

1. *Установчі норми* – це найбільш загальні ідейні засади системи права та законодавства, які містять посилення на відповідні витоки та джерела права, цілепокладення регулювання, специфікацію відповідної галузі, інституту права. За основним призначенням такі норми передусім є засобами телеологічного та системного тлумачення.

У розмаїтті установчих норм виділяються:

- *установчі норми-витоки*, які утворюють ідейне (моральне, історичне, політичне тощо) та юридичне підґрунтя правової норми, правового акта;
- *норми-аксіоми* як вихідні ідейні положення, що приймаються на віру й не потребують доведення, та *норми-*

⁶⁴⁵ Там само. Т.1. С. 170.

презумпції, які забороняють протилежні твердження без їх доведення;

- *норми-цілі* та *норми-завдання*, які позначають мету (основне призначення) правових норм (актів), а також основні шляхи (етапи) їх реалізації.
- *розподільчі норми*, за допомогою яких класифікується та чи інша галузь, інститут права чи конкретний правовий акт або окрема правова норма. Такі норми вказують на певний предмет і метод правового регулювання.

2. *Норми-дефініції* – це відправні норми права, які однозначно тлумачать зміст вузлових правових понять. Тому такі норми визначають як засоби логічного та лінгвістичного тлумачення.

Залежно від способу визначення правового змісту понять розрізняють:

- *Дедуктивні норми-дефініції*, у яких зміст уточнюється за допомогою класичної логічної операції визначення (через рід і видову відміну).
- *Редуктивні норми-дефініції* формуються за допомогою логічної операції поділу (через перерахування складових).

3. Чільне місце серед установчих норм займають *норми-принципи*, які найбільш послідовно визначають дух права і тому виступають засобами розширеного тлумачення норм права⁶⁴⁶.

До відправних норм можна віднести й так звані *декларативні норми*, які також не містять певних правил поведінки, що підлягають реалізації⁶⁴⁷.

Якщо розглядати інтерпретаційні закони країн загального права через призму установчих норм, то вони не виглядатимуть абсолютно унікальними.

Більше того, в Цивільному кодексі України, на відміну від тих актів, де закріплені головним чином лише норми-дефініції, репрезентований весь арсенал засобів (інструментів) інтерпретації.

Так, для визначення витоків цього кодифікованого акта цивільного законодавства можуть бути використані положення ст. 3 ЦКУ Загальні засади цивільного законодавства, яка по суті містить норми-принципи, що є водночас і нормами-витоками.

⁶⁴⁶ Гайдулін О. О. Теорія держави і права: Автодидактичний комплекс. Київ: ППП, 2003. С. 113–114.

⁶⁴⁷ Колодій А. М. Декларативні норми. Юридична енциклопедія. В 6 т. Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.» 1998. Т. 2: Д–Й. 1999. С. 22.

Норми-аксіоми та норми-презумпції закріплені відповідно в ст. 204 ЦКУ «Презумпція правомірності правочину». Прикладом норми-цілі та норми-завдання може виступати ст. 55 «Завдання опіки та піклування». Розподільчими нормами, які вказують на предмет та метод цивільно-правового регулювання, можуть бути визнані ті, що містяться в ст. 1, ст. 2, п. 6 ст. 4, а також ст. 9 ЦКУ.

Норми-дефініції в ЦКУ також є достатньо репрезентовані. Так, тільки в книзі першій ЦКУ міститься не менше 73 таких норм, що в абсолютному значенні перевищує будь який *Interpretation Act*⁶⁴⁸. Чільне місце серед установчих норм у ЦКУ займають норми-принципи, які наведені у ст. 3 «Загальні засади цивільного законодавства».

⁶⁴⁸ Прикладами таких норм-дефініцій є визначення, закріплені в статтях книги першої ЦКУ: ст. 7. Звичай; ст. 8. Аналогія; ст. 19. Самозахист цивільних прав ч. 2 ст.; ст. 22. Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; ст. 23. Відшкодування моральної шкоди; ст. 24. Поняття фізичної особи; ст. 25. Цивільна правоздатність фізичної особ; ст. 26. Обсяг цивільної правоздатності фізичної особи; ст. 28. Ім'я фізичної особи; ст. 29. Місце проживання фізичної особи; ст. 30. Цивільна дієздатність фізичної особи; ст. 31. Часткова цивільна дієздатність фізичної особи, яка не досягла чотирнадцяти років; ст. 32. Неповна цивільна дієздатність фізичної особи у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років; ст. 40. Момент визнання фізичної особи недієздатною; ст. 49. Акти цивільного стану; ст. 56. Орган опіки та піклування; ст. 58. Фізичні особи, над якими встановлюється опіка; ст. 59. Фізичні особи, над якими встановлюється піклування; ст. 62. Місце встановлення опіки або піклування; ст. 80. Поняття юридичної особи; ст. 81. Види юридичних осіб; ст. 83. Організаційно-правові форми юридичних осіб; ст. 84. Підприємницькі товариства; ст. 85. Непідприємницькі товариства; ст. 91. Цивільна правоздатність юридичної особи; ст. 92. Цивільна дієздатність юридичної особи; ст. 93. Місцезнаходження юридичної особи; ст. 94. Особисті немайнові права юридичної особи; ст. 95. Філії та представництва; ст. 108. Перетворення юридичної особи; ст. 109. Виділ; ст. 113. Поняття та види господарських товариств; ст. 114. Учасники господарського товариства; ст. 115. Майно господарського товариства; ст. 116. Права учасників господарського товариства; ст. 117. Обов'язки учасників господарського товариства; ст. 118. Залежне господарське товариство; ст. 119. Поняття повного товариства; ст. 133. Основні положення про командитне товариство; ст. 135. Учасники командитного товариства; ст. 152. Поняття акціонерного товариства; ст. 163. Поняття виробничого кооперативу; ст. 170. Органи, через які діє держава у цивільних відносинах; ст. 177. Види об'єктів цивільних прав; ст. 178. Обороздатність об'єктів цивільних прав; ст. 179. Поняття речі; ст. 181. Нерухомі та рухомі речі; ст. 184. Речі, визначені індивідуальними або родовими ознаками; ст. 185. Речі споживні та неспоживні; ст. 186. Головна річ і приналежність; ст. 187. Складові частини речі; ст. 188. Складні речі; ст. 189. Продукція, плоди та доходи; ст. 190. Майно; ст. 192. Гроші (грошові кошти); ст. 194. Поняття цінного паперу; ст. 195. Групи та види цінних паперів; ст. 200. Інформація; ст. 201. Особисті немайнові блага; ст. 202. Поняття та види правочинів; ст. 205. Форма правочину. Способи волевиявлення; ст. 206. Правочини, які можуть вчинятися усно; ст. 208. Правочини, які належить вчиняти у письмовій формі ч. 1; ст. 234. Правові наслідки фіктивного правочину; ст. 237. Поняття та підстави представництва; ст. 240. Передоручення ч. 1; ст. 243. Комерційне представництво; ст. 251. Поняття строку та терміну; ст. 252. Визначення строку та терміну; ст. 253. Початок перебігу строку; ст. 254. Закінчення строку; ст. 256. Поняття позовної давності; ст. 257. Загальна позовна давність; ст. 258. Спеціальна позовна давність.

Таким чином, так звані, інтерпретаційні закони країн загального права не можна віднести до спеціальних кодифікованих актів, що регулюють процес інтерпретації. У них не наведена визначена система принципів, норм та засобів інтерпретації. Окремі норми та інструменти тлумачення, що в них закріплені, принципово не відрізняються від відповідних приписів у законодавстві європейських континентальних країн. Дієвим смисловим ядром інститутів інтерпретаційного права в цих країнах, так само як і в правових системах романо-германської традиції, виступає герменевтико-правова доктрина.

Висновки до розділу 3

За підсумками третього розділу визначено загальну теоретичну модель, яка може бути застосована для аналізу інституту договірної інтерпретації, що знаходиться на стадії формування в складі європейського приватного права. Враховуючи те, що ця нормативна модель є прогностичною за своєю суттю, всі складові її змісту мають суто гіпотетичний характер, що зумовлює переважно методологічне значення висновків, які впливають із цієї концептуальної конструкції.

1. Найважливішим є висновок про вибір вчення європейської правової герменевтики або інтерпретивізму в якості безпосередньої ідейної основи європейського інтерпретаційного права, що має такі основні пізнавальні наслідки:

(а) Правовий інтерпретивізм як «серединний» філософський шлях намагається примирити механіку «кількісного» підходу юридичного позитивізму та метафізичну догматичність «якісного» підходу філософії природного права. Саме тому вчення інтерпретивізму санкціонує метод контент-аналізу, який зазвичай кваліфікується як позитивістський.

(b) Водночас інтерпретивізм не тільки визнає методи якісного аналізу, а й визначає їх пріоритетними. Це проявляється в тому, що кожен акт інтерпретації націлюється на з'ясування не «букви», а «духу» права.

(c) Конкретність правового інтерпретивізму проявляється в тому, що головним суб'єктним критерієм визнається не здоровий глузд абстрактної пересічної людини, а здоровий розум основних суб'єктів правореалізації, передусім суддів та арбіт-

рів. Тому ключовою для з'ясування сутності правової інтерпретації визнається суддівська та арбітражна дискреція.

2. Важливим результатом теоретичної стадії дослідження, який викладений у цьому розділі, є уточнення *основної гіпотези* через виокремлення основних складових *інституту інтерпретації (тлумачення) в договірному праві (Law of Interpretation in Contract Law or Contract Law of Interpretation)*:

(a) *Ідейно-концептуальні засади інституту*, які представлені як різні інтерпретаційні системи, що перебувають у стані внутрішнього діалогу, за результатами якого кожен конкретний інтерпретатор обирає для себе домінуючу систему, або конструює свою власну *ad hoc*.

(b) *Предмет правового регулювання* – специфічний вид правовідносин, а саме, інтерпретаційні відносини між договірними сторонами, спрямовані на додання конфлікту інтерпретацій.

(c) *Метод правового регулювання*, що дозволяє, крім класичних цивілістичних методів – імперативного та диспозитивного, використати дискреційний метод, для якого характерним є застосування розсуду (дискреції) суб'єктів право-реалізації, а також аналогії закону і права.

(d) *Система однорідних норм інтерпретації права*, оформлених як: цивільне законодавство, міжнародно-правові акти приватноправового змісту, правові звичаї, судові прецеденти тощо.

(e) *Сукупність засобів (інструментів) правової інтерпретації*, функції яких в основному виконують так звані відправні норми.

3. Виявлено головну особливість предмета договірної інтерпретаційної права: він завжди має казуальний характер і тому інтерпретаційні відносини (*interpretation relations*), що, власне, підлягають правовому регулюванню, за своїм суб'єктним та об'єктним складом обов'язково мають індивідуалізований характер. Саме ця обставина вимагає, щоб предмет інтерпретаційної права завжди розглядався в нерозривному зв'язку з конкретними обставинами, тобто як ядро відповідної *правової інтерпретаційної ситуації (legal interpretation situation)*.

При цьому зроблено висновок про необхідність запозичення доктриною інтерпретаційної права таких суто лінгвістичних понять, як *міжпропозиційне відношення (interpropositional*

relation), *інтерпретаційні пропозиції* (*interpretation propositions*) та *конфліктна ситуація* (*conflict situation*), для концептуального осмислення та правозастосовного визначення такого специфічного предмета правового регулювання.

Це дозволило встановити, що головною проблемою правового регулювання для інтерпретаційного права є розв'язання *правового конфлікту інтерпретацій* (*legal conflict of interpretations*) або колізія з приводу вибору основних підходів до тлумачення або інтерпретаційної системи (*interpretational system*).

Джерелом змісту для знаходження об'єктивних смислів, що примирюють такі конфлікти, виступає *контекст договірної інтерпретації* (*context of contract interpretation*), який разом з інтерпретаційними відносинами складає зміст договірної інтерпретаційної ситуації.

Такий контекст має об'єктивний характер і тому основними його вимірами є *фактичний* (*factual context*) та *соціокультурний контекст* (*sociocultural context*). Однак для уточнення останнього виміру важливим є так званий суб'єктивний (персональний) контекст, до якого належать мотиваційні параметри правосвідомості учасників конфлікту інтерпретацій, що є визначальними для актуалізації тих чи інших складових соціокультурного контексту і переводу їх до *контексту, задіяного в процесі інтерпретації* (*context in interpretation*).

Отже, головний зміст інтерпретаційних відносин визначається як *міжпропозиційне відношення* (*interpropositional relation*), у якому різні пропозиції пов'язуються з іншою рамкою ідей, відмінною від оціночних суджень, на яких ці пропозиції побудовані⁶⁴⁹. На ґрунті такої *інтерпретаційної пропозиції* (*interpretation proposition*) зазвичай виникає специфічна *конфліктна ситуація* (*conflict situation*), суть якої полягає в інтелектуально-вольовому перенесенні протилежних версій пояснення об'єкта тлумачення на іншу систему ідей (*interpretational system*), що передбачає інші критерії інтерпретації (*criteria of interpretation*). Такою колізією з приводу вибору інтерпретаційної системи і є *конфлікт інтерпретацій* (*conflicts of interpretation*), який залежно від ступеня зв'язаності з правовою суттю спору сторін

⁶⁴⁹ Interpretation Relation. SIL Glossary of Linguistic Terms. URL:<https://glossary.sil.org/term/interpretation-relation>.

визнається *формальним або номінальним конфліктом (formal / nominal conflict)*.

4. Не менш значущим для з'ясування суті інституту договірної інтерпретації є виявлення такої його істотної особливості, як органічна зв'язаність предмета і методу правового регулювання, ланкою сполучення яких і виступають «стратегія інтерпретації» та відповідна *інтерпретаційна система (interpretational system)*.

Тому ключовим є висновок про те, що конфліктогенна природа предмета правового регулювання інтерпретаційного права зумовлює множинність *методів правового регулювання* цього інституту, які функціонують на засадах плюралізму, змагальності та системної взаємодії.

З'ясовано, що для інтерпретації контрактів принципове значення має розв'язання *вхідного «метаінтерпретаційного» питання (initial meta-interpretive question)* стосовно того, якій саме інтерпретаційній системі та в рамках якої стратегії інтерпретації мають надати перевагу сторони конфлікту.

За результатами такої *метаінтерпретації (meta-interpretation)* може бути обрана одна з основних стратегій тлумачення: об'єктивізм (*objectivism*), суб'єктивізм (*subjectivism*) або холізм (*holism*).

На основі цих стратегій обирається відповідний комплексний підхід до інтерпретації: (1) об'єктивістської реконструкції істинного смислу (компаративний), з притаманними йому методами: текстуальним, історичним, системним, логічним, лінгвістичним; (2) суб'єктивістської реконструкції автентичного задуму (догматичний), якому відповідають методи: телеологічний та інтенційний або (3) холістично-сміслової конверсії на базі спільного контексту (герменевтичного), на основі якого сформувалися методи добросовісного тлумачення: контекстуальний, плюралістичний, конструктивний або дискреційний.

Методи холістичної інтерпретації найбільшою мірою націлені на гармонійне тлумачення (*harmonious interpretation*), що має на меті укладення інтерпретаційної конвенції (*convention of interpretation*) або фактичної домовленості сторін інтерпретаційних відносин про можливість узгодження різних інтерпретаторських контроверсій на основі нової (конвенційної) системи

інтерпретації, яка не може суперечити критеріям здорового глузду.

5. Важливим висновком, отриманим за результатами з'ясування структури інтерпретаційного договірного права, є констатація того, що система принципів цього правового інституту має багаторівневий характер і включає:

(1) універсальні соціальні та морально-пізнавальні принципи: добра в його протиставленні злу, суспільного блага, соціальної гармонії, здорового глузду тощо;

(2) загальні правові принципи свободи, розумності, справедливості та добросовісності;

(3) загальноцивільні принципи приватності, диспозитивності та юридичної рівності сторін, автономії волі;

(4) принципи договірного права, головним чином договірної свободи, рівності сторін договору, незловживання суб'єктивними правами тощо;

(5) спеціальні принципи інтерпретації, серед яких у європейському контрактному праві провідними в процесі правозастосування вважаються: принцип добросовісної інтерпретації (*principle of good faith interpretation*), синтетичного тлумачення права ЄС (*synthetic interpretation of the EU acquis*) та послідовного тлумачення як загальний принцип права ЄС (*EU Principle of Consistent Interpretation*).

Потребують додаткової перевірки на більш широкому матеріалі судової та арбітражної практики дискусійні судження стосовного того, що принципи тлумачення більше відповідають творчій природі інтерпретації, ніж відповідні законодавчо оформлені норми-правила.

6. Здійснено спробу впорядкувати всю слабо структуровану множину правових норм, що регулюють процес інтерпретації в європейському контрактному праві. При цьому продуктивним виявився джерельний підхід до їх класифікації, який був реалізований ще в першому розділі даної роботи і дозволив виокремити:

(1) правила інтерпретації, які закріплені в кодифікованих актах цивільного законодавства;

(2) прецедентні норми тлумачення та інтерпретаційні звичаї, що склалися в судовій та арбітражній практиці;

(3) міжнародно-правові норми та принципи, установлені універсальними конвенціями приватноправового змісту;

- (4) норми нової *lex mercatoria* та *lex electronica*;
- (5) інтерпретаційні норми *Acquis communautaire*.

На жаль, стійких логіко-сміслових зв'язків цих норм як між собою, так і з доктринальними підходами до тлумачення, виявити не вдалося, ймовірно через недостатню систематизованість цивільного законодавства європейських країн. Разом з тим було встановлено, що заслуговують на подальше спеціальне дослідження суддівська нормотворчість у сфері інтерпретаційного права та акти саморегулювання конфлікту інтерпретацій самими сторонами договірних зобов'язань.

РОЗДІЛ 4. ПРАКСЕОЛОГІЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТРАКТНОМУ ПРАВІ: НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ШЛЯХИ ПОДАЛЬШОЇ КОНВЕРГЕНЦІЇ ПРАВозАСТОСОВНОЇ ПРАКТИКИ

У сучасному правознавстві праксеологічність наукової теорії розуміється як придатність результатів наукового дослідження до впровадження в правову реальність і за своїм змістом є близьким до поняття експлуативності, яке походить від лат. *explicitare*, тобто «розгортати», «розкривати», «розтлумачити»⁶⁵⁰.

Наукову експлуативність необхідно трактувати як здатність результатів науково-дослідної роботи бути реалізованими на практиці.

Викладення в систематизованому вигляді актуальної проблематики договірної тлумачення слід розцінювати як спробу побудувати експлуативну модель запропонованих теоретичних засад інтерпретаційного права, викладених у попередньому розділі.

4.1. Інтерпретація переддоговірних актів для з'ясування акцепту оферти в європейському контрактному праві

З'ясування правочинів, що супроводжують укладання контракту (англ. *formation of the contract*; франц. *formation du contrat*; нім. *Abschluß des Vertrages*), є одним із найважливіших питань договірної інтерпретації, яке все частіше потрапляє в центр уваги європейських учених⁶⁵¹.

Зазвичай переддоговірні переговори (*pre-contractual negotiations*) не вважаються частиною контрактного права, але все частіше вони кваліфікуються такими, що мають важливе значення для тлумачення змісту контрактів⁶⁵².

Інтерпретація переддоговірних відносин має враховувати, що в усіх європейських країнах склався інститут акцепту оферти, де передбачено, що контракт можливий лише через

⁶⁵⁰ Бандура О. О. Праксеологія права як складова філософії права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2. С. 11–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/-Fmpp_2017_2_3.

⁶⁵¹ Аномалії в цивільному праві України: навч.-практ. посібник; за заг. ред. Р. А. Майданика. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Юстініан, 2010. С. 834–886.

⁶⁵² Mc Lauchlan D. Contract Interpretation: What Is It About? / David Mc Lauchlan // *Sydney Law Review* VOL 31:5. 2009. P. 5–51.

звернення однієї особи до іншої з пропозицією та отримання згоди іншої особи прийняти цю пропозицію, яка називається *офертою* (англ. *offer*; франц. *offre*; нім. *Angebot, Antrag, Offerte*), а її прийняття - *акцептом* (англ. *acceptance*; франц. *Acceptation*; нім. *Akzept, Aufnahme*). Отже, головна мета тлумачення фактів, що спричиняють укладення контрактів, полягає в з'ясуванні того, чи мав місце акцепт оферти, а встановлення чи спростування факту акцептування – це порівняння інтерпретаційних версій адресата оферти (офері) та оферента.

Якщо з приводу факту покриття оферти акцептом (*перфекції* – англ. *perfection*) не виникає суперечностей, то конфлікт інтерпретацій окремих положень оферти зазвичай розв'язується досить швидко за допомогою елементарних правил юридичної інтерпретаційної техніки. Саме тому такі конфлікти називають *поточними*, або *темпоцентричними*, (англ. *short-term / tempo-centric conflicts*). Конфлікт інтерпретацій стає більш глибоким, коли його предмет стосується узгодження волі майбутніх контрагентів (англ. *meeting of minds*) або відповідного консенсусу.

Конфлікт інтерпретацій набуває найбільшої гостроти за відсутності згоди стосовно істотних умов майбутнього контракту і тому такі конфлікти називаються *логікоцентричними* та *аксіоцентричними* (англ. *logic-centric / axio-centric conflicts*), бо їх розв'язання потребує значних морально-інтелектуальних зусиль і фактологічної аргументації.

Існує реальна можливість визнання таких конфліктів нерозв'язуваними (*unresolved conflicts*) з подальшим судовим (арбітражним) розглядом щодо них.

Найбільш актуальною проблемою такої інтерпретації виступає *відкличність акценту й оферти*, тобто можливості для оферента з певних мотивів, у тому числі й з міркувань економічної доцільності, відкликати свою пропозицію до того, як вона буде акцептована контрагентом.

Оцінюючи особливості розгляду цього питання за французькою юрисдикцією, необхідно враховувати, що Французький цивільний кодекс (*Code civil*) та Комерційний кодекс Франції (*Code de commerce*)⁶⁵³ не містять спеціальних норм, що регулюють процедуру укладення контракту і відповідно її

⁶⁵³ Коммерческий кодекс Франции; пер. с франц., доп. Словарь-справочник и комментарии В. Н. Захватаева. Москва: Волтерс Клувер, 2008. С. 404–405.

інтерпретацію. Необхідні для цього правила були створені доктриною та судовою практикою.

Французька концепція акцепту оферти базується на так званій *теорії знання* (франц. *théorie de la connaissance*; англ. *knowledge theory*), яку можна редукувати до наступних положень: (1) головна ознака укладення контракту суб'єктивна – усвідомлення оферентом факту акцепту його оферти акцептантом; (2) таке усвідомлення презюмується з моменту доставки відповіді акцептанта на юридичну адресу оферента⁶⁵⁴.

Слід урахувати, що французькі суди зазвичай не визнають мовчання акцептом оферти. Однак мовчання становитиме акцепт, якщо оферті передували певні ділові відносини чи відповідні спеціальні домовленості, або якщо оферта зроблена виключно в інтересах адресата оферти.

За загальним правилом, оферта може бути скасована, поки вона не прийнята. Але французька концепція переддоговірних переговорів ліберально ставиться до можливості відкликання пропозиції укласти контракт. Таке відкликання, наприклад, може відбутися в термін, заявлений в самій оферті, а якщо він не встановлений, то протягом розумного часу. При цьому оферта не анулюється зі смертю оферента.

У Німеччині правовий порядок укладення контрактів достатньо врегульований чинним законодавством, зокрема §145–157 Цивільного кодексу Німеччини. Тому інтерпретація акцепту оферти в цій країні набуває переважно характеру тлумачення норм права і меншою мірою – юридичних фактів.

Доктринальну основу акцепту оферти утворює *теорія прибуття акцепту до зони впливу оферента* (нім. *Einflusszone Theorie*; англ. *zone of influence theory*), суть якої полягає в тому, що договір визнається укладеним у момент прибуття акцепту на юридичну адресу оферента.

Чинним цивільним законодавством Німеччини передбачені жорсткі вимоги до безвідкличності оферти. Особа, яка запропонувала укласти договір, буде зв'язана власною пропозицією. Договір визнаватиметься укладеним навіть зі смертю оферента або втратою ним дієздатності до акцепту оферти, якщо не буде очевидним, що оферент припускав протилежне (§ 153 BGB).

⁶⁵⁴ Осаке К. Сравнительное правоведение в схемах: Общая и Особенная части: учеб.–практ. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Дело, 2002. С. 235.

В англійському праві норми, що регулюють укладення контрактів, створені виключно судовою практикою, яка здійснюється на основі *теорії*, або *правила*, *поштової скриньки* (*mail box theory*, або *postal acceptance rule*, *posting rule*, *postal rule*)⁶⁵⁵, і саме це правило є прецедентним⁶⁵⁶.

Сутність цього правила полягає в тому, що акцепт оферти набуває чинності з моменту його відправлення поштою (*the acceptance a contract is effective upon being mailed*), якщо інше не передбачено договором. Це означає, що договір вважатиметься судом укладеним, з моменту, коли адресат оферти вкладає лист про акцепт до поштової скриньки. Проте те правило діє за умови, що акцептант не помітив і не міг помітити обставин, які заважають пошті своєчасно доставити кореспонденцію (пожежу, повінь, землетрус тощо). Вбачається, що оферент опосередковано уповноважив поштове відомство виступати своїм повіреним (*implicitly authorized the Post Office to act as his agent*) і вручення листа-акцепту будь-якому поштовому відділенню прирівнюється до отримання відповіді самим оферентом⁶⁵⁷.

Англійське право встановлює найменшу зв'язаність оферента власною пропозицією і не передбачає жодної відповідальності за припинення переддоговірних переговорів. З цього приводу Вільям Р. Ансон однозначно заявив: «Пропозиція відклична, обіцянка – ні»⁶⁵⁸.

У справі *Walford v Miles* (1992) суддя Екнер (Desmond James Conrad Askner, Baron Askner) висловився ще категоричніше. На думку британського судді, обов'язок вести переговори добросовісно (*in good faith*) настільки ж нездійснений на практиці, наскільки немислима поведінка сто-

**Барон Екнер
(1920—2006)**

⁶⁵⁵ Гражданское право. В 4-х; под ред. Е. А. Суханова. 3-е изд., перераб. и доп. Москва, 2008. Т. 3. С. 743.

⁶⁵⁶ *Adams v. Lindsell* (1818) B & Ald 681; *Henthorn v. Fraser* (1892) 2 Ch 27; *Stevenson v McLean* (1880) 5 QBD 346; *Byrne v Van Tienhoven* (1880) 5 CPD 344; *Entores Ltd v Miles Far East Corporation* (1955) 2 QB 327; *Re London & Northern Bank* (1900) 1 Ch 220.

⁶⁵⁷ Осаке К. Сравнительное правоведение в схемах. Общая и Особенная части. С. 235.

⁶⁵⁸ Цит. за: Bryan A. Garner. *A Dictionary of Modern Legal Usage*. Oxford University Press, 1995. P. 614.

рін на переговорах без зміни їхніх позицій⁶⁵⁹. Така позиція передбачає, що переговірні сторони вільні у своєму праві загрожувати іншій стороні переговорів відкликанням оферти або реально відкликати свої пропозиції з тактичною метою.

Це правило має певні застереження, які передбачають неможливість оферента відкликати свою пропозицію: (1) існує достатнє зустрічне задоволення від адресата оферти (*irrevocability by virtue of option contract*); (2) якщо адресат оферти довірився обіцянкам оферента не відкликати оферту і зазнав при цьому істотних збитків (*irrevocability by virtue of detrimental reliance on promise not to revoke*); (3) законодавство прямо забороняє дострокове відкликання оферти (*offer made irrevocable by statute*); (4) адресат оферти в односторонньому договорі (приміром в публічній обіцянці винагороди або через оголошення публічного конкурсу) приступив уже до виконання зроблених пропозицій (*irrevocability of offers for unilateral contracts*)⁶⁶⁰.

Отже, в рамках основних європейських культурно-правових традицій існують концептуальні розбіжності в інтерпретації фактичних обставин переддоговірних відносин і норм, що регулюють акцепт оферти. Низка універсальних міжнародних актів та окремі акти *Acquis communautaire* ЄС демонструють спроби долання таких розбіжностей.

Досить часто в подібних випадках у країнах – членах ЄС як джерело інтерпретації застосовується Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 р. (Віденська конвенція) (англ. *United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (1980) [CISG]*).

Норми, в яких закріплюється акцепт оферти, містяться в частині II Конвенції, що має назву «Укладення договору» (англ. *Formation of the Contract*; франц. *Formation du contrat*; нім. *Abschluß des Vertrages*) (ст. 14–24 CISG)⁶⁶¹.

Необхідно підкреслити, що ч. 1 ст. 14 CISG містить легальне визначення оферти, чого немає в законодавстві більшості

⁶⁵⁹ Цит. за: Raymond Youngs. *English, French and German Comparative Law*. London – Sydney, 1998. P. 348.

⁶⁶⁰ Осаке К. *Сравнительное правоведение в схемах. Общая и Особенная части*. С. 238.

⁶⁶¹ *Commentary on the Draft Convention on Contracts for the International Sale of Goods prepared by the Secretariat («Secretariat Commentary»)* / UN DOC. A/CONF. 97/5. Official Records. P. 20–26. URL: <http://www.globalsaleslaw.org/index.cfm?pageID=644>.

європейських країн. Так, офертою вважається «пропозиція про укладення договору, адресована одній чи кільком конкретним особам... якщо вона досить виразна й висловлює намір оферента вважати себе зв'язаним у разі акцепту». Особливо виокремлюються такі два суттєвих критерія оферти: (1) виразність змісту оферти як достатня визначеність ключових умов – (a) виду товару, (b) його кількості, (c) вартості товару; (2) намір сторони вважати себе зв'язаною в разі акцепту.

Те, що пропозиція має бути «достатньо виразною» (англ. *sufficiently definite*; франц. *suffisamment précise*; нім. *bestimmt genug*), трактується так, що в ній має бути: (a) прямо зазначено товари; (b) встановлена їхня кількість або вказано на умови для її визначення; (c) безпосередньо чи опосередковано встановлена ціна цих товарів або створюються умови для визначення їхньої вартості.

Показово, що Віденська конвенція віддає на розсуд сторін якими засобами має бути визначена кількість товару і встановлює стосовно ціни те саме правило, що й для кількості товару.

У низці статей частини II Конвенції (ст. 15–17 CISG) приділяється увага ключовій проблемі укладення контрактів – відкличності оферти.

Так, у ч. 1 ст. 15 CISG встановлюється момент, з якого оферта набуває юридичної сили: «Оферта набуває чинності (англ. *becomes effective*; франц. *prend effe*; нім. *wird wirksam*), коли вона отримана адресатом оферти». Це означає, що немає жодного сенсу вести мову про зв'язаність оферента власною пропозицією до її отримання адресатом. Приміром в ч. 2 ст. 15 CISG уточнюється: «Оферта, навіть коли вона є безвідкличною (англ. *irrevocable*; франц. *irrévocable*; нім. *Unwiderruflich*), може бути відкликана, якщо повідомлення про відкликання отримане адресатом оферти раніше, ніж сама оферта або одночасно з нею». Таким чином, закріплена лише одна умова відкликання оферентом ще не отриманої оферти – своєчасне інформування про це адресата оферти.

У ст. 16 CISG закріплено два способи визначення безвідкличності оферти, які роблять неможливим її відкликання після одержання адресатом: (a) якщо в оферті встановлено певний строк акцепту чи іншим чином визначено, що вона є безвідкличною; (b) якщо для адресата оферти буде розумним роз-

глядати оферту як безвідкличну і він при цьому діяв відповідно. Проте ст. 17 CISG не тільки не встановлює обмежень для відхилення оферти її адресатом, а й наголошує на тому, що накладання оферентом умов безвідкличності оферти жодним чином не зв'язує його після одержання повідомлення про відхилення оферти.

Більш сучасні підходи до тлумачення акцепту оферти реалізовані шляхом утворення нових універсальних міжнародних актів. Приміром це здійснено за результатами укладення Конвенції Організації Об'єднаних Націй про використання електронних повідомлень у міжнародних договорах від 23 листопада 2005 р. – *United Nations Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts* (ЕСС). Так, у цьому міжнародно-правовому акті реалізоване розмежування оферти і запрошення до оферти, що здійснюються у формі електронних повідомлень.

Серед джерел нової *lex mercatoria*, які регулюють укладення контрактів, необхідно виокремити Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА (*The UNIDROIT Principles of International Commercial Contract – PICC-2010*) у редакції 2010 р.⁶⁶² Характерним для цього акта є те, що він містить як загальні так і спеціальні приписи, призначені для врегулювання процедури укладення контрактів (Глава 2, ст. 2.1.1–2.1.22 PICC-2010).

Принципи УНІДРУА можна кваліфікувати як акт транснаціональної уніфікації, що намагається створити принципово нові наднаціональні норми. Серед таких новел виділяється ст. 2.1.15 PICC-2010, яка містить норми, що застосовуються в разі ведення *недобросовісних переговорів* (англ. *negotiations in bad faith*; франц. *mauvaise foi dans les négociations*; нім. *Treuwidriges Verhandeln*). До такого новаторства можна віднести і норми, що передбачають більш широке порівняно з системами національного права коло обставин, за якими договір може бути визнаний укладеним (ст. 2.1.9; 2.1.11; 2.1.12; 2.1.14; 2.1.17; 2.1.18 PICC-2010);

⁶⁶² Доклад Комиссии Организации Объединенных Наций по праву международной торговли. 45-я сессия (25 июня – 6 июля 2012 г.). Генеральная Ассамблея ООН. Официальные отчеты. 67-я сессия. Дополнение № 17. Нью-Йорк: ООН, 2012. URK: http://www.uncitral.org/uncitral/ru/other_organizations_texts.html.

Однак при цьому слід пам'ятати, що для європейського контрактного права цей акт не є джерелом матеріальних норм, а лише виконує функцію засобу судової інтерпретації, чому значно сприяє та обставина, що цей акт *lex mercatoria* перекладений багатьма мовами.

До важливих актів, що регулюють акцепт оферти, слід віднести *Принципи Європейського контрактного права* (PECL)⁶⁶³. Необхідно підкреслити, що Європейські Принципи, продовжують компілятивний підхід Віденської конвенції до регулювання переддоговірних переговорів.

Так, відмічається спроба поєднати концепції акцепту оферти європейських континентальних країн з англійською доктриною. На користь цього свідчить таке поняття, як *обіцянка, що встановлює зобов'язання без акценту* (англ. *promises binding without acceptance*; франц. *promesses obligatoires sans acceptation*; нім. *Versprechen, die ohne Annahme verbindlich sind*) (ст. 2:107 PECL).

Законодавча європеїзація процедури укладення контракту реалізується нормами Регламенту (ЄС) № 864/2007 від 11 липня 2007 р. «Про право, що застосовується до недоговірних зобов'язань» («Рим II»)⁶⁶⁴.

Надзвичайно важливим з практичної точки зору є те, що під дію цього регламенту ЄС підпадають і недобросовісні дії одного з контрагентів на етапі переддоговірних переговорів (ст. 12 Rome II).

Таким чином, завершуючи аналіз результатів уніфікації процедур тлумачення змісту переддоговірних актів, можна підсумувати, що кінцевим рахунком ці акти міжнародного та транснаціонального права не виконали завдання долання концептуальних розбіжностей національних інтерпретаційних систем.

Водночас парадигмально-герменевтичний метод цивілістичної теорії вказує на те, що під час переддоговірних переговорів необхідно пам'ятати – європейські суди та арбітражі можуть бути по-іншому налаштовані щодо оцінки намірів та дій сторін. Так, у судах загального права, за умов неодно-

⁶⁶³ Castronovo Carlo. Contract and the Idea of Codification in the Principles of European Contract Law (in Festschrift til Ole Lando). Copenhagen, 1997. P. 109–124.

⁶⁶⁴ Council Regulation (EC) № 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the Law Applicable to Non-Contractual Obligations (Rome II). *Official Journal of the European Union*. L199/40. 31.07.2007.

значності трактування умов контракту, звертається увага на зовнішні обставини, дії та наміри учасників спору *offeror vs offeree*. Якщо це виявляється безрезультатним, то реалізується доктрина *contra preferentem* (англ. *against the offeror*, або «проти offerenta»). Згідно з цією доктриною неоднозначні положення мають тлумачитися проти сторони, яка обґрунтовує включення таких положень, і суд інтерпретує їх на користь сторони, яка не наполягала на закріпленні такої умови. Практично це правило спрацьовує тоді, коли неоднозначний пункт включається до договору в односторонньому порядку без обговорення контрагентами⁶⁶⁵.

Дуже часто правило *contra preferentem* задіюється превентивно під час переддоговірних переговорів і приписує сторонам обговорювати всі істотні умови контракту. Це дає підстави вважати, що «правила *contra proferentem* були задумані та використовуються як інструмент для стимулювання розробки контрактів оптимально зрозумілою мовою»⁶⁶⁶.

Найчастіше має місце ситуація, коли одна зі сторін стверджує, що спірні положення контракту були від початку з'ясовані, а інша заперечує таку попередню узгодженість. На практиці, якщо в тексті договору є слова, які, на думку сторін, можуть мати більше ніж одне значення, то суди дотримуються наступних правил: (1) необхідно виходити з презумпції, що «слова, використовувані в контракті, відображають значення, яке призначали обидві сторони»; (2) вимагається обов'язковий розгляд зовнішніх доказів того, що сторони при укладенні контракту мали на увазі лише одне з можливих значень цих слів⁶⁶⁷.

Оцінюючи той факт, що в процесі вдосконалення правового регулювання інтерпретації акцепту оферти легалізуються концепції неоднозначних контрактів (*ambiguous contracts*) та раціональної необізнаності (*rational ignorance*), логічно припустити, що це зумовлено переважно кризовими тенденціями в західних економіках. Головним економічним резонансом для цього є

⁶⁶⁵ Lesniewski Jayce R. Contracts: the War Against Words: When Contract Interpretation Impedes Judicial Goals-Lee v. Fresenius Medical Care, Inc. *William Mitchell Law Review*. 2009. Vol. 35:2. P. 642.

⁶⁶⁶ Cserne P. Policy considerations in contract interpretation: the contra proferentem rule from a comparative and economic perspective. *Contract Theory – Corporate Law*. Ed. Gavvala Radhika. Hyderabad: ICAI University Press, 2009. P. 66–104. URL: http://works.bepress.com/peter_cserne/28.

⁶⁶⁷ Mc Lauchlan D. Contract Interpretation: What Is It About? *Sydney Law Review*. 2009. Vol 31:5. P. 15–16.

необхідність збереження дійсності контрактів навіть за умов сумнівності деяких їхніх положень.

4.2. Підходи до інтерпретації норм права, що регулюють форму контрактів, та їх європеїзація

У континентальній Європі сформувалося єдине ставлення до форми контракту, яке ґрунтується на визнанні принципу вільної форми договору, що необхідно враховувати під час тлумачення відповідних норм законодавства.

Унікальним у зв'язку з цим є досвід Франції, де існують деякі розбіжності з цього питання в доктрині приватного права та цивільному законодавстві, що відбивається на ставленні сторін контрактних зобов'язань до тлумачення суті форми договорів.

Слід визнати, що в позитивному договірному праві Франції свобода форми консенсуального волевиявлення зазнає істотних обмежень. На доктринальному рівні такі обмеження класифікував французький цивіліст Л. Жюлью де ла Моранд'єр (Léon Julliot de la Morandière, 1885–1968). За характером застосовуваних юридичних формальностей та їх юридичних наслідків щодо встановлення дійсності договору він виокремив такі правомірні форми контрактів: (1) *форма конститутивного значення*, яка реалізується через засвідчення нотаріусом тексту договору, а в разі її недотримання угода не має юридичної сили і правочин буде недійсним; (2) *форма доказових формальностей*, недотримання вимог якої не стосується дійсності правочину, оскільки суттєво обмежує доведення існування такої дійсності⁶⁶⁸.

Французьке законодавство встановлює лише письмову форму правочину (просту та нотаріальну), яка може належати до трьох основних видів: (1) *акт, складений у простій письмовій формі* (франц. *acte sous seing privé*), який має повну доказову силу, якщо він підписаний сторонами⁶⁶⁹; (2) *засвідчений акт* (*acte authentique*), оформлений публічною посадовою особою з дотриманням спеціальних правил (наприклад засвідчений нотаріусом)⁶⁷⁰; (3) *документ в електронній формі* (*écrit électro-*

⁶⁶⁸ Моранд'єр Л. Ж. Гражданское право Франции. С. 83–85.

⁶⁶⁹ Словарь основных терминов, употребляемых в ГПК. Новый Гражданский процессуальный кодекс. С. 379–380.

⁶⁷⁰ Там само. С. 455–456.

nique) за умови, що належним чином встановлена особа, від якої цей документ надається, і сам документ складений так, що забезпечена його цілісність (ст. 287 НСРС та ст. 1316-1, 1316-3, 1317 СС)⁶⁷¹.

Проте, судова практика інтерпретації демонструє, що для обмеження принципу вільної форми контракту обираються вагомі підстави, а саме, для встановлення обов'язкової форми певного типу договору є його потенційна ризиковість і конфліктогенність. Приміром, у дусі такого підходу французький законодавець зобов'язує укладати *мирову угоду* (*transactions*) виключно в письмовій формі (ст. 2044 СС)⁶⁷².

Однак щодо форми договору купівлі-продажу (*vente*), французький законодавець встановлює більш варіативний припис. Наприклад, за ст. 1582 СС, «договір купівлі-продажу може бути укладений у вигляді *посвідченого правочину* (*acte authentique*) і *правочину, здійснюваного в простій письмовій формі* (*acte sous seing privé*)»⁶⁷³.

Між тим, варто зауважити, що у французькій судовій практиці недотримання простої письмової форми правочину, навіть якщо її вимагає законодавство, не вважається обов'язковою умовою його дійсності⁶⁷⁴.

Ст. 1341 СС приписує, що єдиним наслідком недотримання письмової форми є те, що «при цьому не приймаються жодні показання свідків» як за, так і проти змісту документів, а також стосовно того, що було до, під час або після складення цих документів і незалежно від суми правочину⁶⁷⁵.

Проте останнім часом у Франції, як і в інших державах – членах ЄС, спостерігаються істотні зміни у ставленні до свободи форми договору в бік все більшого її обмеження. Цьому сприятиме доктрина економічного (комерційного) права, з її пріоритетом публічних інтересів над перед приватними та поширення контрольних функцій держави⁶⁷⁶. Не менш впливовим у цьому плані є посилення імперативності норм споживчого

⁶⁷¹ Там само. С. 390, 460.

⁶⁷² Словарь основных терминов, употребляемых в ГПК. Новый Гражданский процессуальный кодекс. С. 582.

⁶⁷³ Там само. С. 479.

⁶⁷⁴ Пляниоль М. Курс французского гражданского права. Ч. 1. Вып. 3; пер. с франц. В. Ю. Гартмана. Петроков: Изд. типографии С. Панского, 1911. С. 352.

⁶⁷⁵ Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона). С. 419.

⁶⁷⁶ Морандьер Л. Ж. Гражданское право Франции; пер. с фр. и вступ. статья Е. А. Флейшиц. Т. 1. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. С. 85.

права ЄС. Як результат у цивілістичній науці розгорнуто чергову дискусію про *ренесанс формалізму* (*renaissance de formalisme*), розпочату ще на початку минулого століття⁶⁷⁷.

У Німеччині та інших країнах германської правової сім'ї склалося дещо інше ставлення до інтерпретації форми контракту. За доктриною договірного права недотримання законодавчо визнаної форми в цих країнах не просто ускладнює доказування дійсності контракту – порушення приписаної форми прямо вказує на його недійсність, не зважаючи на дійсність намірів.

Але німецький інститут *недійсності внаслідок недотримання форми* (*Nichtigkeit wegen Formmangels*) насправді передбачає два наслідки: (а) якщо не дотримана *форма, встановлена законом* (*Gesetz vorgeschriebenen Form*), то правочин є безумовно недійсним або нікчемним (*ist nichtig*); (б) недотримання *форми, визначеної умовами самого правочину* (*Rechtsgeschäft bestimmten Form*), створює спростовну презумпцію *недійсності* (*Nichtigkeit*) правочину (§ 125 BGB)⁶⁷⁸. При цьому необхідно звернути увагу на те, що за судовою практикою дотримання легального способу оформлення правочину не веде до автоматичного встановлення його дійсності⁶⁷⁹.

Німецьке цивільне законодавство передбачає чітку класифікацію форм договору, що значно допомагає в процесі тлумачення. У новій редакції Цивільного кодексу Німеччини передбачені: (1) «письмова форма» (*Schriftform*) (§ 126 BGB); (2) «договірна форма», або «узгоджена форма» (*Vereinbarte Form*) (§ 127 BGB); (3) «текстова» (*Textform*) та «електронна» (*Elektronische Form*) форми, введені новими § 126a, 126b BGB; (4) «нотаріальне посвідчення» (*Notarielle Beurkundung*), як окрема форма правочину (§ 128 BGB).

Для інтерпретаційної практики досить важливо, що законодавчо закріпленим є правило, за яким більш сильна форма може витіснити слабшу. Приміром, письмова форма (*Schriftform*) сильніша за договірну текстову, але слабкіша за електронну. Але найсильнішою визнається форма нотаріального посвідчення (*Notarielle Beurkundung*).

⁶⁷⁷ Moeneclaeu P. De la renaissance du formalisme dans les contrats en droit civil et commercial français: Thèse / Pierre Moeneclaeu. Lille, 1913–1914. 202 p.

⁶⁷⁸ Гражданское уложение Германии. С. 23.

⁶⁷⁹ Шапп Я. Система германского гражданского права: учебник; пер. с нем. С. В. Королева. Москва: Междунар. отношения, 2006. С. 269.

В англійському праві ставлення до форми контракту має давню історію. Так, саме виникнення англійського контрактного права пов'язується з установленням нормативно визначеної форми контрактів. Наприклад так звані *позов про борг (debt)* і *позов про неправомірне утримання (detinue)* – перші процесуальні форми захисту прав договірних сторін і були встановлені з метою захисту тієї сторони неформального контракту, яка виконала своє зобов'язання, але не одержала зустрічного задоволення. З XIII–XIV ст., суди почали надавати захист сторонам *вербальних угод (parol covenant)*. Перше регулювання форми контракту на законодавчому рівні було передбачено значно пізніше, в *Акті про попередження шахрайства та надання неправдивих свідчень 1677 р. (An Act for prevention of Frauds and Perjuries)*⁶⁸⁰.

Виокремлюються такі три основні форми контрактів: (1) *контракти за рішенням суду (contracts of record)*; (2) *неформальні контракти (informal contracts)*; (3) *формальні контракти (formal contracts або specialty contracts)*.

До неформальних договорів слід також віднести безсловесні контракти, укладені шляхом конклюдентних дій, які можуть називатися *контрактами, що мають на увазі (implied contracts)*, або *фактично укладеними контрактами (implied-in-fact contract / contracts implied in fact)*. Досить часто неформальні контракти є *прямо вираженими (express contracts)*, або *словесними, договорами, які можуть бути як усними (parol contracts)*, так і *занисаними (verbal contract)*.

Усні контракти (parol contracts / oral contracts), як і всі інші, забезпечуються судовим захистом, але доведення їхньої дійсності значно складніше за письмові договори. При цьому відповідно до доктрини права справедливості, яка називається *part performance*, найбільш визначальними є факти безпосереднього виконання сторонами умов такого контракту⁶⁸¹.

Однак новітні кейси англійського прецедентного права (*BVM Management Ltd v Yeomans* [2011] EWCA Civ 1254; *Noel Edmonds v Ulrik Lawson* [2011] EWHC 2867 (TCC); *Sharma v Simposh* [2011] EWCA Civ 1383) демонструють, що укладення

⁶⁸⁰ Charles II, 1677: An Act for prevention of Frauds and Perjuries. *Statutes of the Realm: volume 5: 1628–80* (1819). P. 839–842. URL: <http://www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=47463>. Date accessed: 10 May 2013.

⁶⁸¹ Part Performance. Free Legal Encyclopedia. URL: <http://law.jrank.org/pages/16643/part-performance.html>.

контрактів в усній формі все частіше створює додаткові реальні ризики для сторін⁶⁸².

Найважливішою умовою дійсності неформальних контрактів за англійським правом є наявність *зустрічного задоволення (consideration)*, яке може набувати різних форм. При цьому слід ураховувати, що найістотнішим питанням інтерпретації зустрічного задоволення є з'ясування його еквівалентності первісній обіцянці. Але принципове визнання такої еквівалентності обіцянки-пропозиції та зустрічної обіцянки в загальному праві не регулюється імперативними нормами. Сторонам у кожному випадку надається можливість домовлятися про ціну, або торгуватись (*to bargain on price* або *to chaffer*).

Крім цієї основної вимоги дійсність зустрічного задоволення залежить від дотримання декількох умов, а саме, не можна зустрічно обіцяти те, що і так має бути виконане незалежно від наявності контракту, або видавати за зустрічне задоволення те, що вже зроблене до укладення договору (*consideration should not be past*). До таких вимог слід також віднести документування договору за печаткою (*contract under seal*) або представлення контракту у формі дій, що мають назву *виконання документа (execution of the deed)*.

Отже, досвід інтерпретації норм, які регулюють форму контрактів у європейських «материнських» правових системах, демонструє, що розбіжності такого регулювання стосуються здебільшого різних оцінок конститутивних та доказових аспектів договірної форми. Не дивно, що відповідні міжнародно-правові акти націлені саме на зближення доктринальних та законодавчих підходів до цих двох функцій форми контракту.

Так, Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 р. (Віденська конвенція) містить єдині для всіх держав-учасниць вимоги до форми контракту (ст. 11–13 та ст. 96 CISG).

У ст. 11 CISG Віденської конвенції прямо заявлено про необхідність дотримання принципу вільної форми і приписано, що договір міжнародної купівлі-продажу може укладатися в будь-якій формі та доводитися будь-якими засобами, у тому числі за допомогою *показань свідків* (англ. *witnesses*; франц. *témoins*; нім. *Zeugen*). Проте задля залучення до Конвенції яко-

⁶⁸² Там само.

мога більшої кількості держав укладачами були розроблені ст. 12 і 96 CISG, де передбачається можливість державам-учасникам зробити заяви, які зупиняють дію положень про абсолютну свободу форми договорів.

Досить важливою для інтерпретаційної практики є ст. 13 CISG, щодо застосування якої в європейських країнах існує досить суперечлива судова та арбітражна практики⁶⁸³. Зокрема в цій статті передбачено, що під «письмовою формою» (англ. *writing*; франц. *écrit*; нім. *Schriftlich*) розуміється також повідомлення телеграфом і телетайпом (англ. *telegram and telex*; франц. *télégramme ou télex*; нім. *Telegramm oder Fernschreiben*), а не інші види повідомлень, тобто повідомлення факсом або електронною поштою не належать до письмових форм⁶⁸⁴. Останнє застереження дещо виправляє Конвенція УНІДРУА про міжнародний факторинг (Оттава, 28 травня 1988 р.) – UNIDROIT Convention on International Factoring (Ottawa, 28 May 1988 р.), яка уточнює поняття «письмове повідомлення» (англ. *notice in writing*; франц. *notification par écrit*; нім. *schriftliche Anzeige*). Однак найістотніше заповнення прогалин у нормативно-правовому регулюванні електронної форми здійснено Конвенцією Організації Об'єднаних Націй від 23 листопада 2005 р. про використання електронних повідомлень у міжнародних договорах – *United Nations Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts* (ЕСС), де електронне повідомлення прирівнюється до письмової форми (п. 2 ст. 9). За результатами аналізу цих норм здійснено спробу доктринального впорядкування основних понять права електронної комерції, що зараз формується в Україні⁶⁸⁵.

Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 1994 р. (у редакції 2010 р.) передбачають правила, що висуюють додаткові вимоги до форми контрактів. Зокрема, якщо

⁶⁸³ Розенберг М. Г. Контракт международной купли-продажи. Современная практика заключения. Разрешение споров. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Книжный мир, 1998. С. 17–18; Розенберг М. Г. Международная купля-продажа товаров (Комментарий к законодательству и практике разрешения споров). Москва: Юрид. фирма «Контракт», «Инфа-М», 2001. С. 54–56.

⁶⁸⁴ Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий. Москва: Юриздат, 1994. С. 42, 43; Тынель А., Функ Я., Хвалей В. Курс международного торгового права. Минск: Амалфея, 1999. С. 236.

⁶⁸⁵ Гайдулін О. О., Козир Ю. Г. Доктринальні аспекти інституалізації електронної комерції: розмежування базових понять. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 99–101.

одна зі сторін наполягає на дотриманні *особливої форми угоди* (англ. *particular form*; франц. *forme particulière*; нім. *bestimmten Form*), то договір не може вважатися укладеним, доки угода не буде відповідним чином оформлена (ст. 2.1.13 PICC-2010). Також встановлено особливу форму письмового внесення незначних змін до змісту вже укладеного договору – так звані *письмові підтвердження* (англ. *writings in confirmation*; франц. *confirmation écrite*; нім. *Bestätigungsschreiben*) (ст. 2.1.12 PICC-2010). До того ж закріплено розширене тлумачення поняття «письмова форма» (англ. *writing*; франц. *écrit*; нім. *schriftlich*), під якою розуміють будь-яке повідомлення, що зберігає запис інформації, яка міститься в ньому, і здатне бути матеріалізованим, тобто відтвореним у «відчутному вигляді» (англ. *tangible form*; франц. *trace matérielle*; нім. *körperlicher Form*) (ст. 1.11 PICC-2010).

Таким чином, у змісті Принципів УНІДРУА простежується певна тенденція до посилення формальних вимог до комерційних контрактів, але пропонують таке обмеження здійснювати, покладаючись на власний розсуд сторін, керуючися принципом автономії волі.

Європейські Принципи контрактного права також визнають, що дотримання форми контракту не є необхідною умовою його дійсності (п. 2 ст. 2: 101 PECL), що не заважає з використанням дещо іншої термінології здійснити обмеження принципу вільної форми договорів. Прикладом цього служить поняття «*письмове підтвердження професійних учасників*» (англ. *professional's written confirmation*), зміст якого підкреслює, що професійним підприємцям надаються додаткові формальні засоби забезпечення надійності контрактів (ст. 2: 210 PECL).

Колізійні норми, які стосуються «основних (істотних) вимог до форми» договорів, встановлені в ст. 11 Rome I⁶⁸⁶, де визначається за допомогою норм якого права можливо встановити недійсність контракту через недотримання його легальної форми⁶⁸⁷.

⁶⁸⁶ Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I). *Official Journal of the European Union*. 4. 7. 2008, L 177. P. 6.

⁶⁸⁷ Белоглавок А. И. Европейское международное частное право – договорные связи и обязательства. В 2 т. Т. 2. Київ: Таксон, 2010. С. 276–277.

У цій статті закріплено «відносно гнучку систему»⁶⁸⁸, суть якої полягає в застосуванні або права місця укладення договору (*lex loci contractus*), або вчення односторонньої дії (*lex loci actus*), або права, яким цей договір регулюється по суті (*lex causae*).

Щодо споживчих договорів Rome I обрав підхід явно несприятливий для підприємців – «форма цих договорів регулюється правом країни, де споживач має своє звичайне місце проживання (англ. *habitual residence*; франц. *résidence habituelle*; нім. *gewöhnlichen Aufenthalt*)» (п. 4 ст. 11 Rome I). Подібна прив'язка передбачена для договору, який має своїм предметом речове право на нерухоме майно або оренду нерухомості – він підпорядковується правилам щодо форми, передбаченим правом країни, де розміщена ця нерухомість (п. 5 ст. 11 Rome I).

Слід визнати, якщо укладачі Регламенту зайняли більш ліберальну позицію щодо принципу вільної форми контракту, то така логіка могла привести до закріплення колізійного правила дотримання *favor negotii* щодо реально обраної форми правочину або норми, яка приписувала застосування того права, яке більш сприятливе для визнання формальної дійсності правочину. На цьому тлі можливе виникнення гострої конфронтації уніфікованих колізійних норм європейського контрактного права з матеріальними нормами в рамках традиційних підходів національних правових систем до форми договорів.

Стосовно реалізації подвійності прив'язок *lex loci contractus* та *lex causae*, які передбачає загальне колізійне правило формальної дійсності правочину, однозначної судової та арбітражної практики немає. За цих умов слушною є позиція відомого фахівця в галузі міжнародного приватного права професора А. Й. Белоглавека (Alexander J. Velohlavěk), який попереджає: «Власне Регламенту (і Конвенції) не суперечать ті дії, коли суд зважить у певному випадку всі потенційні застосовувані колізійні рішення та віддасть перевагу, наприклад, тому, яке більшою мірою відповідатиме справедливому очікуванню сторін, загальному принципу підтримки висновку про дійсність договірних відносин»⁶⁸⁹.

⁶⁸⁸ Там само. С. 278.

⁶⁸⁹ Белоглавец А. И. Европейское международное частное право – договорные связи и обязательства. С. 285.

Белоглавок називає такий підхід реалізацією загального принципу *розумного впорядкування правових відносин* і він не суперечить п. 1–3 ст. 11 Rome I, де правило *favor negotii* скориговане на користь національних правових систем і до найбільш сприятливого для дійсності контракту віднесене право місця укладення договору (*lex loci contractus*) чи вчинення одно-сторонньої дії (*lex loci actus*).

Александр Белоглавок

Отже, все вищенаведене свідчить про те, що певний ренесанс формалізму відмічається практично в усіх європейських країнах, а об'єктивно зумовлений він економічними та юридичними факторами, серед яких виокремлюються основні:

1. Комерціалізація цивільного законодавства в країнах, де запроваджений монізм приватного права, та постійне нарощення законодавчих зусиль у галузі комерційного права в країнах з дуалізмом приватного права. Це призводить до збільшення питомої ваги імперативних норм, що характерне для посилення державного регулювання економіки і кінцевим рахунком призводить до все більшої легалізації вимог формалізму в торгових операціях, і разом з цим щодо цивільних правочинів.

2. Формування споживчого права і відповідно інституту споживчого контрактного права (*consumer contract law*), що зумовлює значну активізацію в цій сфері нормотворчості уповноважених на це інститутів Євросоюзу. Законодавці континентальних європейських країн упевнені в тому, що посилення правового формалізму значно сприятиме захисту прав споживача, і тому постійно намагається збільшити коло споживчих договорів, які повинні укладатися виключно в письмовій формі⁶⁹⁰.

3. Значне поширення письмової форми цивільного провадження, коли суд оперує виключно письмовими поясненнями сторін, документованими формами всього фактичного

⁶⁹⁰ Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2-х т. Т. II. Договор. Неосновательное обогащение. Деликт. С. 78.

матеріалу⁶⁹¹. Саме тому сторонам договірних зобов'язань стає доцільніше та безпечніше укласти договори в письмовій, у тому числі в електронній, формі.

Щодо провідного характеру останнього фактора свідчить, приміром, той факт, що свого часу Комітет міністрів Ради Європи ухвалив акт Рекомендацій щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення судової системи, від 28 лютого 1984 р. № R(84) 5. У Додатку до цих Рекомендацій міститься пропозиція державам – членам Ради Європи вжити заходів до спрощення та прискорення розгляду цивільних справ у судах. Для чого пропонується провадження залежно від обставин виключно письмового або усного судочинства⁶⁹². Подальший розвиток подій продемонстрував, що в умовах суцільної інформатизації та діджиталізації суспільства саме письмова форма судочинства набуває особливої актуальності.

Отже, головною причиною посилення обов'язковості письмової форми договору є підвищення вимог до доказовості добросовісності сторін, що найпростіше реалізувати саме через документування ними відповідних юридичних фактів. При цьому доктрина і законодавство європейського контрактного права дотримуються важливого правила інтерпретації конститутивності форми договору: якщо недотримання обов'язкової форми правочину може мати своїм наслідком його недійсність, то дійсність договору жодним чином не впливає з одного лише факту дотримання легальної форми.

⁶⁹¹ Шакирьянов Р. В. Письменное производство в гражданском процессе: из опыта европейских стран. Европейский гражданский процесс и исполнительное производство: сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. (г. Казань, Казанский (Приволжский) федеральный университет, 25 марта 2011 г.); отв. ред. Д. Х. Валеев. Москва: Статут, 2012. С. 147–155.

⁶⁹² Добавление к рекомендациям Комитета министров относительно принципов гражданского судопроизводства, направленных на совершенствование судебной системы, от 28 февраля 1984 г. № R(84) 5. *Рос. юстиция*. 1997. № 7. С. 6. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_126

4.3. Тлумачення змісту контрактів за інтерпретаційним правом європейських країн: уніфікація та гармонізація

Підхід до інтерпретації договорів у європейському контрактному праві базується на презумпції органічної єдності форми та змісту контракту і на цій підставі може бути визнаний принципово холістичним.

Проте в судовій та арбітражній практиці під час інтерпретації контрактів все більше уваги приділяється не формальним, а матеріально-об'єктивістським аспектам тлумачення. Саме тому матеріальні чи субстанціональні (англ. *reasons of substance*) причини все частіше вважаються визначальними для формальних причин (англ. *formal reasons*), а не навпаки⁶⁹³.

У європейському контрактному праві зміст контракту інтерпретують як консенсуально обумовлену єдність його умов, що відображається в простій формулі: «Умови, з приводу яких сторони домовилися, називають змістом договору»⁶⁹⁴.

До таких умов зазвичай відносять: (1) предмет договору (англ. *object of the contract*); (2) обов'язки сторін (англ. *obligations of the parties*); (3) порядок виконання контракту (англ. *procedure of performance*); (4) ціну та порядок розрахунків (англ. *cost and procedure for payment*); (5) конфіденційність (англ. *confidentiality*); (6) форс-мажор (англ. *force majeure*); (7) дострокове припинення договору (англ. *early termination of the contract*); (8) інші умови (англ. *other terms and conditions*).

Однак у європейському контрактному праві немає абсолютної однаковості підходів до розуміння змісту договору, щодо його визначення в національних доктринах спостерігаються «мовні ігри» передусім такими поняттями, як структура, зміст, предмет, об'єкт договору.

Так, у французькій інтерпретаційній практиці переважає підхід, згідно з яким зміст контракту (*substancedu contrat*) розкривається за допомогою такого поняття, як *предмет (objet)* договору, яке, своєю чергою, тлумачиться досить розширено. *Objet* розуміється як зобов'язання (*obligation*), що утворюється цим договором (ст. 1126 СС). Якщо договір породжує декілька

⁶⁹³ Atiyah P.S. Form and Substance in Contract Law. Essays on contract. Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1990. 396 p.

⁶⁹⁴ Гражданское и торговое право зарубежных государств: учебник; отв. ред. Е. А. Васильев, А. С. Комаров. 4-е изд., перераб. и доп. В 2-х т. Т. 1. Москва: Междунар. отношения, 2004. С. 517.

зобов'язань, то вважається, що існує стільки ж різних предметів, скільки й зобов'язань⁶⁹⁵. При цьому слід враховувати, що ст. 1127 СС досить матеріалістично, у повній відповідності з доктриною римського права відносить до предмета договору (*objet du contrat*) не тільки речові права, а й саму річ.

Цивільний кодекс Франції, зокрема глава IV «Про різні види зобов'язань» (*Des diverses espèces d'obligations*), а також доктрина права передбачають широку типологію зобов'язань, які утворюють зміст контракту⁶⁹⁶.

1. *Умовні зобов'язання (obligations conditionnelles)*, за якими права та обов'язки сторін залежать від майбутньої події, щодо якої невідомо настане вона чи ні (ст. 1168 СС). Така умова може бути: (а) *казуальною або випадковою (condition casuelle)*, яка абсолютно не залежить від волі сторін (ст. 1169 СС); (б) *потестативною (condition potestative)*, що залежить від волі однієї зі сторін зобов'язання (ст. 1170 СС); (с) *змішаною (condition mixte)*, яка залежить від волі однієї зі сторін договору, а також від волі третьої особи (ст. 1171 СС).

Для тлумачення дійсності певної умови необхідним є виявлення того: (1) чи є ця умова реальною або можливою; (2) наскільки вона відповідає нормам моралі; (3) чи не суперечить чинному законодавству, (d) чи залежить реалізація такої умови від волі того, хто бере на себе відповідне зобов'язання (ст. 1172, 1174 СС).

Подвійно тлумачаться умови, що передбачають щось неможливе, «*неможливі речі*» (*choses impossibles*). Якщо в договорі вказується, що зобов'язання прямо залежать від настання неможливої події чи здійснення неможливої дії, то угода з такою умовою недійсна (ст. 1172 СС). Якщо умова полягає в тому, щоб не виконувати чогось неможливого, то вона жодним чином не впливає на дійсність зобов'язання (ст. 1173 СС)⁶⁹⁷.

2. *Строкові зобов'язання (obligations à terme)*, інша назва – «зобов'язання з установленим строком виконання». Для визначення меж певних строків французький законодавець виок-

⁶⁹⁵ Годэме Е. Общая теория обязательств. Москва: Юрид. лит., 1948. С. 97. Такого підходу дотримуються і деякі російські вчені, які відмічають, що договори як угоди не відрізняються від інших юридичних фактів і не мають змісту, а мають його лише договірні правовідносини, що виникають унаслідок такої угоди. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. В 4-х кн. Кн. 1. Изд. 2-е. Общие положения. Москва: Статут, 2003. С. 116.

⁶⁹⁶ Гайдунін О.О. Європейське контрактне право (спеціальна частина): курс лекцій. Київ: КНЕУ, 2015. С. 105–108.

⁶⁹⁷ Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона. С. 386.

ремлює умови (*condition*) та терміни (*terme*). Приміром у ст. 1165 СС вказується: «Термін відрізняється від умови тим, що він жодним чином не припиняє дії зобов'язання, але лише відстрочує його виконання». Припускається, що в договорі термін завжди має встановлюватися на користь боржника, крім тих випадків, коли з угоди чи обставин випливає, що термін також обумовлений сторонами і на користь кредитора (ст. 1187 СС)⁶⁹⁸.

3. *Альтернативні зобов'язання (obligations alternatives)*, за якими боржник погашає на вибір один з двох предметів цього зобов'язання (*de l'une des deux choses qui étaient comprises dans l'obligation*) шляхом його передачі (*par la délivrance*) (ст. 1189 СС). Право такого вибору (*choix*) зазвичай належить боржникові, але якщо воно надане кредитору, то це повинно бути чітко вираженим (*expressément accordé*) (ст. 1190 СС).

Якщо вибору виконання не передбачається або він є удаваним через те, що один з альтернативних предметів чомусь не може бути предметом зобов'язання, то такі зобов'язання вважаються *зрозумілими і простими (obligation pure et simple)* (ст. 1192–1193 СС)⁶⁹⁹.

Як уже відмічалось, у французькому контрактному праві для з'ясування змісту контракту встановлені спеціальні принципи і правила тлумачення угод (*l'interprétation des conventions*). Це потребує спеціального, більш поглибленого з'ясування.

Передусім цивільне законодавство Франції визнає за місцевими звичаями та звичаєвою практикою особливу роль в інтерпретації договірних умов (ст. 1159, 1160 СС)⁷⁰⁰.

У повній відповідності з доктриною договірного права тлумачення всіх застережень щодо угод (*clauses des conventions*) має здійснюватися системно, тобто у взаємному зв'язку з урахуванням значень, що впливають з усього акта (*sens qui résulte de l'acte entier*) (ст. 1161 СС). У разі сумніву угода має тлумачитися проти того, хто пропонує зобов'язання, і на користь того, хто бере його на себе (ст. 1162 СС). Узагальнений характер висловлювань, що містяться в тексті контракту, не має бути причиною розширеного тлумачення предмета самої угоди, яка поширюється виключно на те, стосовного чого сторони мали намір її укласти (ст. 1163 СС). Також, якщо сторони наводять

⁶⁹⁸ Там само. С. 388.

⁶⁹⁹ Жамен С., Лакур Л. Торговое право. С. 388–389.

⁷⁰⁰ Там само. С. 392–393.

частковий приклад для роз'яснення зобов'язання, то це жодним чином не свідчить про те, що вони вирішили звузити предмет цього зобов'язання (ст. 1163 СС)⁷⁰¹.

Тлумачення змісту договорів у Німеччині є подібним до французької концепції. Це підтверджує ч. 1 книги другої Цивільного кодексу Німеччини (§ 241–304 BGB), яка присвячена питанням визначення та інтерпретації змісту зобов'язань (*Inhalt der Schuldverhältnisse*)⁷⁰².

Характерно, що в Німеччині приділяється найбільше уваги інституту так званих загальних умов правочинів (*Allgemeine Geschäfts Bedingungen*). Ці умови заздалегідь сформульовані з розрахунку на багаторазове застосування в договорах (§ 305 BGB)⁷⁰³. Для їх регулювання визначальну роль відіграє загальний принцип добросовісності та спеціальний принцип переваг індивідуально узгоджених умов договору (*Individualabrede*) над загальними умовами правочинів (§ 305b BGB). Такі норми врегульовують питання: (а) включення загальних умов до договору (§ 305, 305a BGB); (б) визнання неочікуваних і неоднозначних застережень (*Überraschende und mehrdeutige Klauseln*) (§ 305c BGB); (в) заборони конкретних умов, які допускають можливість оцінки (§ 308 BGB); заборони умов, які не допускають можливості оцінки (§ 309 BGB)⁷⁰⁴.

Англійська концепція змісту (*substance*) контракту принципово відрізняється від підходів, що склалися в теорії та практиці країн романо-германського права⁷⁰⁵. При цьому континентальних юристів уводить в оману те, що деякі поняття мають істотні розбіжності, хоча досить часто вони однаково вербально оформлені. Наприклад, французькі *obligations* за своїм змістом істотно відрізняються від англійських *obligations*. Зміст французького поняття *condition* – від змісту англійського *condition*, як і *terme* – від *term*. Задля більш точної інтерпретації відповідних норм англійського контрактного права необхідно певним чином упорядкувати ті терміни, які вживаються в

⁷⁰¹ Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона). С. 383–384.

⁷⁰² Гражданское уложение Германии. С. 48–61.

⁷⁰³ Гражданское уложение Германии. С. 30–31.

⁷⁰⁴ Гражданское уложение Германии. С. 62–70.

⁷⁰⁵ Циммерманн Р. Римское право и гармонизация частного права в Европе = *Diritto romano e armonizzazione del diritto privato in Europa*; пер. А. Рудоквас. *Древнее право*. 2005. Вып. 1(15). С. 156.

англомовному правовому дискурсі для визначення змісту контрактів⁷⁰⁶.

Найбільш поширеним у такому контексті є поняття *covenant*⁷⁰⁷, який у сучасній судовій та арбітражній практиці використовується або в ширшому значенні як «стаття контракту», «умови договору»⁷⁰⁸, або у вузькому – як складові змісту контракту за домовленістю сторін.

Залежно від значущості таких умов-домовленостей вони визнаються *істотними*, або *головними умовами (conditions)* та *простими, звичайними, або другорядними умовами (warranties)*. У зв'язку з цим англійське контрактне право також виокремлює: (1) *попередні умови (conditions precedent)* або факти, які повинні мати місце чи виникатимуть до виконання наданої обіцянки; (2) *наступні умови (conditions subsequent)* – факти, що можуть відбутися після порушення договору і відмінюють відшкодування шкоди, заподіяної через таке порушення; (3) *паралельні умови (concurrent conditions)* або попередні умови, що існують тільки тоді, коли сторони виконують їх одночасно⁷⁰⁹.

Умова-домовленість також може бути явно вираженою (*expressed condition*) або такою, що мається на увазі (*implied condition*)⁷¹⁰.

Дещо іншими порівняно з умовами-домовленостями або умовами-обіцянками (*covenants*) є такі умови, що позначаються за допомогою поняття – *terms*.

Для попередження можливих непорозумінь у процесі інтерпретації необхідно відрізнити науковий зміст англійського поняття *term*, від змісту, якого воно набуває в контексті договірної практики. У першому випадку – це «слово чи фраза, яка використовується в обмеженому або точному сенсі» (*word or phrase used in a limited or precise sense*), а в другому – *terms* – це певні відносини, а не слова. Отже, в англійському контрактному праві *terms* – це певне заперечення або обмеження

⁷⁰⁶ Див. рис. 10.1 та відповідний коментар до нього у наступному джерелі: Гайдулін О. О. Європейське контрактне право (спеціальна частина): курс лекцій. Київ: КНЕУ, 2015. С. 112–116.

⁷⁰⁷ Див. Covenant. Wiktionary. The free dictionary. URL: <http://en.wiktionary.org/wiki/covenant>.

⁷⁰⁸ Андрианов С. Н., Берсон А. С., Никифоров А. С. Англо-русский юридический словарь. Москва: РУССО, 2003. С. 129, 427, 459.

⁷⁰⁹ Gifis Steven H. Law Dictionary. 4th ed. New York: 1996. P. 92–93.

⁷¹⁰ Там само. P. 116.

відносин, ліміт дій, на відміну від позитивних умов-обіцянок (*conditions*), що пропонуються сторонами ⁷¹¹.

Про таку трактовку свідчить те, що в англійському прецедентному праві широко вживаються поняття «припустимі умови», «умови, що презюмуються», або «умови, що мають на увазі» (*implied terms of contract*). Такі умови-постанови поділяють на умови, що мають на увазі в законі (*terms implied in law*), та умови, що мають на увазі фактично (*term implied in fact*).

Особливе місце посідають так звані *проміжні умови* (*intermediate terms*), або *безіменні умови* (*innominate terms*), які, на відміну від *implied terms of contract*, не спричинюють припинення контракту чи відшкодування збитків. Через те, що для настання таких юридичних наслідків необхідний певний посередник (суд або арбітраж), вони також отримали назву *intermediate terms*. Такі умови можуть впливати з певного позитивно невизначеного загального принципу, як то з принципів добросовісності – *good faith* або здорового глузду – *common sense*, тоді їх називають *innominate terms*.

Достатньо значущим для з'ясування змісту контракту є суто англійське юридичне поняття *disclaimers*, яке за різних умов може набувати різних значень. Наприклад, коли йдеться про *disclaimers* як складову змісту контракту, то передбачаються умови-застереження, які встановлюються заявами одного з контрагентів або односторонніми застереженнями. Такими умовами можуть бути *застереження-уточнення* (*qualification*) або *застереження-обмеження* (*limitation*). За інших умов *disclaimers* може набувати значення відмови від права на позов або від будь-якого суб'єктивного права ⁷¹². Найбільш поширеним видом таких умов є *клаузула*, або *загальне застереження* (франц. *clausule*, нім. *Klausel*, англ. *clause*).

Велике значення для інтерпретації змісту контракту є так звані *припустимі умови* (*implied terms*), бо саме вони «припускають» вимоги добросовісності, (що в англійському праві зазвичай прямо не вказується) в інших умовах контракту ⁷¹³. Однак при цьому слід пам'ятати, що умови, які мають на

⁷¹¹ Term. The Online Etymology Dictionary. URL: http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=term&searchmode=none.

⁷¹² Disclaimers. Dictionary.com URL: <http://dictionary.reference.com/browse/disclaim>.

⁷¹³ Anson W. R. sir, A. G. Guest. Anson W. G. Principles of the English Law of Contract. 25th Revised edition. Oxford University Press. 1979. P. 139.

увазі в законі (*terms implied in law*), і припустимі умови з факту (*term implied in fact*) мають особливий порядок застосування. Припустимі умови можуть бути визнані судом марними, якщо сторони не узгодили істотні умови, які потребують спеціального вирішення. Англійська судова практика виходить із того, що можливо заповнити відсутню умову припустимою, якщо прогалина для сторін є очевидною і вони обов'язково дійшли б згоди стосовно її заповнення в контракті, якщо б своєчасно помітили це.

Загальноновизнаними є два способи визначення істотності умов контракту: або вони можуть визнаватися істотними законом чи прецедентом, або через спеціальну домовленість сторін у формі спеціальних застережень у тексті контракту. Важливо, що англійський суддя не перейматиметься тим, яким саме терміном позначаються в тексті контракту відповідні умови – *conditions* чи *warranties*. Тут потрібна інтерпретація змісту всього договору з оцінкою фактичного значення відповідної умови для існування контракту. Досить часто буває так, що умова, попередньо визначена як істотна, перетлумачується як проста, якщо для кредитора буде не вигідним розірвання даного контракту⁷¹⁴.

У порівнянні з іншими міжнародно-правовими актами зміст договору купівлі-продажу найбільш докладно врегульований Віденською конвенцією ООН (1980 р.), у якій поняття договірних зобов'язань редукується до зобов'язань продавця (англ. *obligations of the seller*; франц. *obligations du vendeur*; нім. *pflichten des Verkäufers*) (ст. 30, 31–34, 35–44 CISG) і покупця (англ. *obligations of the buyer*; франц. *obligations de l'acheteur*; нім. *Pflichten des Käufers*) (ст. 53, 54–59, ст. 34–60 CISG), а також спільні (англ. *provisions common*; франц. *dispositions communes*; нім. *Gemeinsame Bestimmungen*) для зобов'язань продавця та покупця (ст. 71–88 CISG).

Принципи УНІДРУА реалізують англійську концепцію явних (англ. *expressed*) і припустимих (англ. *implied*) умов контрактів. Наприклад ст. 5.1.1 встановлює, що зобов'язання можуть бути прямими (англ. *express obligations*; франц. *obligations expresses*; нім. *Ausdrücklich vereinbarte Pflichten*), або такими, що передбачаються (англ. *implied obligations*; франц. *obligations*

⁷¹⁴ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Т. 1. С. 519–520.

implicites; нім. *stillschweigend übernommene Pflichten*). Спеціально виокремлюються *права третіх осіб* (англ. *third party rights*; франц. *droits des tiers*; нім. *Rechte Dritter*), що можуть впливати з договірних зобов'язань (ст. 5.2.1–5.2.6 PICC-2010). У цьому акті багато уваги приділяється так званим *стандартним умовам* або *загальним бізнес-умовам* (англ. *standard terms*; франц. *clauses-types*; нім. *allgemeine Geschäftsbedingungen*).

Однак найбільше значення для практики договірної тлумачення мають відповідні правила інтерпретації змісту комерційних контрактів, які закріплені в Принципах УНІДРУА.

Насамперед інтерпретація змісту договору і пов'язаних з ним заяв і дій має здійснюватися відповідно до інтенційного методу тлумачення через з'ясування *спільних намірів сторін* (англ. *common intention of the parties*; франц. *commune intention des parties*; нім. *gemeinsamen Willen der Parteien*) (п. 1 ст. 4.1 PICC-2010). Якщо такий намір не можна виявити, то тлумачення здійснюється відповідно до того значення, якого *розумні особи, подібні до сторін* (англ. *reasonable persons of the same kind as the parties*; франц. *personne raisonnable de même qualité placée*), надавали б договору за тих самих обставин (п. 2 ст. 4.1, 4.2 і 4.3 PICC-2010). Цим застереженням установлюється можливість використання методу добросовісного тлумачення із застосуванням критерію здорового глузду.

Системна інтерпретація передбачається правилом, яке приписує, що тлумачення окремих положень контракту має відбуватися *в світлі всього договору* (англ. *in the light of the whole contract*; франц. *en fonction de l'ensemble du contrat*) (ст. 4.4 PICC-2010) без заперечення інших умов (ст. 4.5 PICC-2010). Важливо, що у випадку суперечностей в тлумаченні застосовується правило *contra proferentem*, яке віддає перевагу інтерпретації, протилежній тлумаченню тієї сторони, яка відповідну умову запропонувала (ст. 4.6 PICC-2010). За наявності *лінгвістичних розбіжностей* (англ. *linguistic discrepancies*; франц. *divergences linguistiques*; нім. *Abweichende Sprachfassungen*) перевага надається тому варіанту тексту, який був складений першим, навіть якщо сторони визнали всі мовні версії такими, що мають однакову силу (ст. 4.7 PICC-2010). Новелою в інтерпретаційному праві слід визнати порядок, за яким за відсутності згоди сторін щодо умови, важливої для визначення їхніх прав та обов'язків, діє правило *надолуження опущеної*

умови (англ. *supplying an omitted term*; франц. *omissions*; нім. *Ausfüllung einer Vertrags Lück*) (ст. 4.8 PICC-2010).

В Європейських принципах також закріплено декілька інтерпретаційних норм, які є новими не лише для *lex mercatoria*, а й усього європейського контрактного права.

Так, у цьому акті послідовно реалізовано концепцію контекстуального тлумачення змісту правочину. Приміром для визначення змісту договору визначальною визнається *істотна причина* (англ. *material matter*; франц. *point substantiel*; нім. *erheblich Umstand*). Для визначення «істотності» такої причини також застосовується критерій здорового глузду. Тому причина вважається істотною, якщо розумна особа в аналогічній ситуації повинна була знати, що така обставина здатна вплинути на ухвалення рішення іншою стороною укласти договір взагалі і зокрема на *запропонованих умовах* (англ. *proposed terms*; франц. *conditions proposées*; нім. *vorgeschlagenen Bedingungen*) (ст. 1:301 PECL).

Європейські принципи особливу увагу приділяють з'ясуванню «умов, що припускаються» (англ. *implied terms*; франц. *clauses implicites*), які визнаються похідними від: (а) волі сторін; (б) природи та цілей договору; (с) принципів добросовісності та чесної ділової практики (ст. 6:102 PECL). Для інтерпретації таких умов запроваджено низку нових понять і правил.

Загальновизнано, що найбільш істотною умовою контракту є ціна (англ. *price*; франц. *prix*; нім. *Preises*). Якщо договір не встановлює ціну, Європейські принципи пропонують можливість «врятувати» його дійсність. Наприклад презюмується, що сторони домовилися про розумну ціну (англ. *reasonable price*; франц. *prix raisonnable*; нім. *angemessenen Preis*) (ст. 6:104 PECL). Якщо має місце так зване *одностороннє встановлення* (англ. *unilateral determination by a party*; франц. *détermination unilatérale par une partie*; нім. *Einseitige Bestimmung durch eine Partei*), тобто ціна визначається однією зі сторін нерозумно, то таку умову необхідно замінити розумною ціною чи іншою розумною умовою, незважаючи на наявність положень договору, що передбачають інше (ст. 6:105 PECL). Так само, якщо ціна визначається третьою особою, але вона не може чи не бажає дотримуватися цієї умови, вважається, що сторони уповноважили суд призначити іншу особу для виконання зазначених функцій. Коли таким чином встановлена ціна є

нерозумною, то вона повинна бути замінена розумною ціною (ст. 6:106 PECL). Подібним чином Європейські Принципи доповнюють зміст контракту щодо якості та терміну виконання (ст. 6:108 PECL).

Отже, Європейські Принципи передбачають в основному підхід контекстного тлумачення з використанням критеріїв наявної об'єктивності та здорового глузду (ст. 6:109 PECL), який реалізується за допомогою таких правил: (1) контракт має тлумачитися згідно з загальною волею сторін (англ. *common intention of the parties*; франц. *commune intention des parties*; нім. *gemeinsamen Willen der Parteien*), навіть якщо вона не відповідає буквальним значенням (англ. *literal meaning*; франц. *lettre*; нім. *Wortlaut*) слів і висловлювань, що містяться в договорі; (2) якщо встановлено, що сторона договору мала на увазі *окремий сенс* (англ. *particular meaning*; франц. *sens particulier*; нім. *einem bestimmten Sinne*), про що інша сторона на момент укладення договору не могла не знати, то договір тлумачиться відповідно до волі першої сторони; (3) якщо воля сторін не може бути встановлена наведеним вище способом, то договір тлумачиться згідно зі змістом, який інші особи, що діють у тій же якості, розумним чином вклали б у нього за аналогічних обставин (англ. *the contract is to be interpreted according to the meaning that reasonable persons of the same kind as the parties would give to it in the same circumstances*; франц. *on donne au contrat le sens que des personnes raisonnables de même qualité que les parties lui donneraient dans les mêmes circonstances*; нім. *ist der Vertrag in dem Sinne auszulegen, den ihm vernünftige Personen von derselben Art wie die Parteien unter denselben Umständen geben würden*) (ст. 5:101 PECL).

Ст. 5:102 PECL розкриває *істотні обставини* (англ. *relevant circumstances*; франц. *circonstances pertinentes*; нім. *Erhebliche Umstände*), які мають бути враховані під час тлумачення змісту контракту: (a) обставини, за яких було укладено договір, передусім попередні переговори; (b) поведінка сторін, у тому числі й після укладення договору; (c) природа і мета договору; (d) тлумачення подібних положень, яке вже було здійснене сторонами, а також практика, яку сторони встановили у своїх взаєминах; (e) значення, яке звичайно надається умовам і висловлюванням у цій сфері діяльності, а також тлумачення подібних положень,

яке могло мати місце раніше; (f) звичаї; (g) принципи розумності та чесної ділової практики.

У Європейських Принципах практично повторюються правила Принципів УНІДРУА щодо: (a) *системного тлумачення контрактів* (ст. 4.5 PICC-2010 та ст. 5:105 PECL); (b) правила *contra proferentem* (ст. 4.6 PICC-2010 і ст. 5:103 PECL) та (c) *лінгвістичних розходжень* (ст. 4.7 PICC-2010 і ст. 5:107 PECL).

Водночас у Європейських Принципах є інтерпретаційні правила, які, безумовно, є новелами.

По-перше, це правило *переваги обговорених умов* (англ. *preference to negotiated terms*; франц. *préférence aux clauses négociées*; нім. *Vorrang von ausgehandelten Bedingungen*), яке приписує, щоб індивідуально обговорені умови (англ. *individually negotiated*) мали перевагу над умовами, які індивідуально не обговорювалися (ст. 5:107 PECL).

По-друге, таким правилом є припис *тлумачити умови з орієнтацією на їхню ефективність* (англ. *terms to be given effect*; франц. *interprétation utile*; нім. *Wirksamkeitsorientierte Auslegung*), зміст якого полягає в тому, що тлумачення, яке веде до того, що умови договору правомірні (англ. *lawful*; франц. *licites*; нім. *rechtmäßig*) або ефективні (англ. *effective*; франц. *quelqueeffet*; нім. *wirksam*), має перевагу над інтерпретацією, яка спричинює протилежний результат (ст. 5:106).

Таким чином, короткий аналіз практики інтерпретації змісту договорів у європейському контрактному праві демонструє конкуренцію трьох методологічних підходів.

Суб'єктивістський підхід, для якого визначальною є настанова на волевиявлення сторін, веде до визнання найсуттєвішою складовою контракту передусім угоди сторін. Тому за такого підходу найбільш важливими будуть ті умови, які розкривають суть угоди і які зазвичай визначаються самими сторонами як істотні.

Об'єктивістський підхід найістотнішим для договору визнає те, що об'єктивно зумовлює певне волевиявлення, тому головним чином орієнтує на виявлення саме тих обставин, які найбільше спричинили відповідні договірні зобов'язання.

Серединний, холистичний, підхід пов'язаний переважно з контекстуальним тлумаченням змісту контрактів. На це, приміром, указує те як у Принципах європейського контрактного права

визначається перелік істотних обставин (ст. 5:102 PECL) або в який спосіб Принципи УНІДРУА пропонують з'ясувати об'єктивні зовнішні обставини в оцінці стандартних умов, зокрема під час визначення дійсності неочікуваних умов та розв'язання конфлікту проформ (ст. 2.1.19–2.1.22 PICC-2010).

4.4. Визначення недійсності контрактів у процесі їх інтерпретації за нормами контрактного права європейських країн та ЄС

Класична концепція недійсності контрактів сформувалася в Німеччині і є достатньо розробленою. Тому розгляд проблематики інтерпретації недійсності необхідно розпочати з аналізу доктрини та законодавства саме цієї країни. Однак слід пам'ятати, що недійсність договору (нім. *Ungültigkeit eines Vertrages*) – це суто теоретичне поняття, а в юридичній практиці щодо контрактів переважно вживаються дещо інші терміни – *нікчемність* (нім. *Nichtigkeit*), або частіше *оспорюваність* (нім. *Anfechtbarkeit*).

У цивільному законодавстві Німеччини нормативно закріплені наступні юридичні підстави *нікчемності волевиявлення* (*Nichtigkeit der Willenserklärung*): (а) *суб'єкт волевиявлення є недієздатним* (*Geschäftsunfähigen*), у тому числі й тимчасово (§ 105 BGB); (б) *удаваний правочин* (*Scheingeschäft*), за умови згоди особи, якій запропоновано його укласти (§ 117 BGB); (в) *відсутність серйозного наміру* (*Mangel der Ernstlichkeit*), але з розрахунку, що це буде помічене іншою стороною (§ 118 BGB); (г) *недоліки форми* (*Formmangels*), що слугує підставою оспорюваної недійсності (§ 125 BGB); (д) *правочин, що порушує заборону, встановлену законом* (*Rechtsgeschäft, das gegen ein gesetzliches Verbot verstößt*) (§ 134–137 BGB); (е) *аморальні правочини* (*Sittenwidriges Rechtsgeschäft*)⁷¹⁵.

До цього переліку законодавець додає підстави *нікчемності*, які виводяться зі змісту договорів (книга друга BGB – Зобов'язальне право). Так, у п. 3 § 306 BGB вказується на те, що договір, спрямований на дію, яку неможливо виконати або

⁷¹⁵ Гражданское уложение Германии. С. 27.

виконання якої «утворює неприйнятні складнощі», має бути визнаний нікчемним.

Під час інтерпретації договорів необхідно враховувати, що згідно з § 139 BGB «якщо нікчемною є частина правочину, то нікчемною є вся операція, якщо не можна припустити, що вона була б учинена і без нікчемної частини»⁷¹⁶.

Окремо Цивільний кодекс Німеччини визначає підстави *оспорюваності* (*Anfechtbarkeit*) правочинів, яка встановлюється через виявлення пороків волі, або недоліків наміру (*Willensmängel*)⁷¹⁷.

Найчастіше договір стає оспорюваним унаслідок омани (*Anfechtbarkeit wegen Irrtums*), яку реалізує особа, що помилилася (п. 1 § 119 BGB).

Доктрина та законодавство помилку визначають як ненавмисне введення в оману з суто юридико-технічних причин, приміром унаслідок неправильної передачі (*falscher Übermittlung*) і підпадає під дію § 119 BGB (§ 120 BGB).

Від помилки необхідно відрізнити пороки, зумовлені *обманом* (*Täuschung*) і *погрозою* (*Drohung*), які мають місце тоді, коли адресат волевиявлення з умислом чи підступно ініціює помилкове уявлення у суб'єкта волевиявлення⁷¹⁸.

Також розмежовуються правочини, які є нікчемними для всіх осіб, та ті, які нікчемні лише стосовно певних осіб, зазначених в законодавстві, що називаються «відносно недійсними правочинами», на противагу першим, які є «абсолютно недійсними»⁷¹⁹.

Згодом розбіжності між нікчемними та оспорюваними правочинами в рамках теорії концепції недійсності зі зворотною силою були визнані неістотними⁷²⁰. У чинному законодавстві цей підхід закріплений в п. 1 § 142 BGB, де зазначено: «Якщо оспорюваний правочин оспорений (*Wird ein anfechtbares Rechtsgeschäft angefochten*), то він розглядається як нікчемний (*nichtig*) від початку». У п. 2 цієї статті уточнюється: «Особа, яка знала або повинна була знати про оспорюваність правочину,

⁷¹⁶ Див. докладніше: Новицкая А. А. Недействительность части сделки: сравнительно-правовой анализ российского и немецкого правового регулирования. *Вестн. граждан. права*. 2011. № 1. С. 4–51.

⁷¹⁷ Youngs R. *English, French and German Comparative Law*. P. 390–391.

⁷¹⁸ Кётц Х., Лорман Ф. Введение в обязательное право. С. 47–48.

⁷¹⁹ Генкин Д. М. Относительная недействительность сделок. *Юридический вестник*. 1914. С. 215–250.

⁷²⁰ Эннеккерус Л. Курс германского гражданского права: Введение и общая часть. С. 210.

у випадку оспорювання розглядається як особа, яка знала або повинна була знати про недійсність цього правочину» (п. 2 § 142 BGB)⁷²¹. Врешті-решт оспорюваність стала розглядатися як «нікчемність, що перебуває в стані невизначеності»⁷²².

У французькій доктрині права недійсність контрактів позначається терміном *nullité*, зміст якого становить «юридичний порок, який уражує договір при його здійсненні такою мірою, що договір знищується, і закон не пов'язує з ним жодних правових наслідків»⁷²³. Такий порок вважається проявом вищого рівня неефективності (*inefficacité*) правочину і тому за чинним цивільним законодавством визнається підставою *припинення зобов'язань (extinction des obligations)* (ст. 1234 СС).

Разом з тим часткова недійсність (*nullité partielle*) або недійсність окремих положень договору може бути кваліфікована як неповна недійсність чи «хворобливість» (*invalidité*) угоди. Така характеристика допускає «лікування» контракту або відновлення його юридичної сили (*revalidation du contrat*).

Це докладно обґрунтовується *теорією порочності (vice)* угоди, де простежується аналогія між контрактом та живим організмом. Зокрема, дійсний контракт (*contrat valide*) – це здоровий організм, нікчемний (*contrat inexistant*) – мертвонароджений, а оспорюваний (*contrat invalide*) подібний до хворого організму, який може за рішенням суду загинути або одужати. Причому контрактна «хворобливість» може бути подолана через відмову від права оспорювання або *із* закінченням строку позовної давності⁷²⁴.

За такого підходу французька доктрина контрактного права принципово розрізняє недійсні договори та *договори, що не відбулися (contrat inexistant)*, у яких, приміром, відсутня згода сторін⁷²⁵. Неіснування (*inexistence*) не може бути причиною припинення (*dissolution*) договору, бо те, чого не існує, не можна знищити. *La loi n'annule pas le neant* – закон не відмінняє того, що не існує⁷²⁶. Це звичайно не потребує судового

⁷²¹ Гражданское уложение Германии. С. 27.

⁷²² Эннексерус Л. Курс германского гражданского права: Введение и общая часть. С. 309.

⁷²³ Саватье Р. Теория обязательств : юрид. и экон. очерк; пер. с фр. и вступ. ст. Р. О. Халфиной. Москва : Прогресс, 1972. С. 278.

⁷²⁴ Годэмэ Е. Общая теория обязательств. С. 153, 154, 175.

⁷²⁵ Морандьер Л. Гражданское право Франции; пер. с франц. Е. А. Флейшиц. Т. 2. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1960. С. 278.

⁷²⁶ Demolombe J.Ch.F. Cours de Code civil. II. Bruxelles, 1847. P. 8 s., nt. 11; 140, nt. 242; 189, nt. 335.

підтвердження, тому що до *contrat inexistant* у французькому законодавстві встановлений правовий режим, подібний до нікчемного правочину за українським законодавством, а до недійсного (*nul*) – як до оспорюваного (ст. 215 ЦКУ). Однак неіснування договору не виключає існування певного правочину, який може завдати реальної шкоди, відшкодування якої здійснюється через *випребування платежу неналежного* (*répétition de l'indu*) в межах інституту безпідставного збагачення (*enrichissement injustifié*).

Навпаки, *dissolution* – це лише можливість визнання недійсним (*annulabilité*) договору, а значить юридична недійсність контракту (*nullité*) можлива виключно на основі судового рішення, яке передбачає процедуру застосування відповідної санкції *annulabilité* ⁷²⁷.

Недійсність контракту також слід відрізнити від *неможливості виконання* (*impossibilité d'exécuter*), яка зумовлена самою природою предмета зобов'язань і збігом зовнішніх обставин. Існує два варіанта юридичних наслідків такої неможливості: якщо вона мала місце з моменту укладення контракту, то він буде визнаний таким, що не відбувся, а якщо вона настає пізніше, то таке зобов'язання погашається.

Термінологічне ускладнення концепції недійсності потребує впорядкування таких понять, як *inefficacite*, *inexistence*, *impossibilité*, *nullité* та *annulabilité*. На основі ідеї обов'язковості судових санкцій щодо факту недійсності (*l'idée de sanction*) пропонується виокремити дві групи неефективності (*inefficacite*): (1) *радикальна неефективність* (*inefficacites radicales*), яка може підтверджуватися *матеріальним неіснуванням* (*inexistence materielle*) або *юридичним неіснуванням* (*inexistence juridique*); (2) *залежна неефективність* (*inefficacites in pendent*), що має два різновиди: *абсолютну анульованість* (*annulabilite absolue*) та *відносну анульованість* (*annulabilite relative*) ⁷²⁸.

Концептуальна специфіка французької доктрини анулювання головним чином проявляється у підході до визначення підстав недійсності контрактів.

До *першої групи* таких підстав належать *протиправні підстави контракту*, або *незаконні* (*illicite*), які заборонені зако-

⁷²⁷ Пляниоль М. Курс французского гражданского права. Ч. 1. Вып. 3. С. 469.

⁷²⁸ Gaudet, S. Inexistence, nullite et annulabilite du contrat: essai de synthese. Revue de droit de McGill. *McGill Law Journal*. 1995. March, 1995. 40 McGill L.J. 291.

ном (*prohibée par la loi*) і/або суперечать моральності (добрим звичаям) чи публічному порядку (*contraire aux bonnes moeurs ou à l'ordre public*) (ст. 1133 СС).

Про інтерпретаційну природу встановлення підстав недійсності в силу закону свідчить так звана *текстуальна недійсність* (*nullité textuelle*), яка передбачає буквальне тлумачення текстів обох найважливіших актів – договору і закону, який його регулює, з огляду на дотримання правосуб'єктності осіб, які уклали договір, його форми та змісту. Договір, який підпадає під ці критерії, визнається протиправним (*contrat illégal*), що веде до *недійсності як змісту* (*nullité de fond*), так і *форми контракту* (*nullité de form*).

Друга група підстав недійсності контрактів обґрунтовується на основі *теорії порочності* (*vice*), яка звертає головну увагу на внутрішню характеристику договору – *порок волевиявлення* (*vice du consentement*). Французький закон до таких пороків відносить: *помилку* (*erreur*), *насилля* (*violence*), *обман* (*dol*) (ст. 1109, 1304 СС), які не слугують підставою визнання угоди недійсною в силу закону (*nulle de plein droit*) (ст. 1117 СС), отже утворюють окрему групу підстав.

Помилка (*erreur*) визнається підставою недійсності виключно в тому випадку, коли належить до сутності (*substance*) предмета такої угоди (ст. 1110 СС) і тому іноді називається *помилкою-перепорою* (*erreur obstacle*)⁷²⁹. Наприклад помилка стосовно особи, з якою пов'язується інша сторона контракту, є підставою визнання угоди недійсною тільки тоді, коли ця особа не була головною причиною цієї угоди (ч. 2 ст. 1110 СС). Також мирова угода за загальним правилом не може бути оспорена в суді внаслідок помилки в праві (*erreur de droit*) (ст. 2052 СС), але вона може бути визнана недійсною, якщо ця помилка стосується суб'єкта або предмета спору (*erreur dans la personne ou sur l'objet de la contestation*) (ст. 2053 СС).

Насилля (*violence*) є підставою для визнання угоди недійсною, якщо застосовується до боржника не лише кредитором, а й третьою особою, навіть якщо вона не є бенефіціаром за цією угодою (ст. 1111 СС). Ця підстава має місце, коли насилля застосоване не лише безпосередньо до договірної сторони, а й

⁷²⁹ Youngs, R. English, French and German Comparative Law. P. 388–390.

через насильницький вплив на подружжя цієї сторони, а також на родичів (ст. 1113 СС).

Проте ця підстава недійсності договору має важливий суб'єктний вимір. Так, певні діяння є насиллям лише тоді, коли вони здатні відповідним чином вплинути на особу – носія здорового глузду (*personne raisonnable*), причому в такий спосіб, що вселяє страх (*inspirer la crainte*), що її особистості або майну буде завдано значної та реальної шкоди (*mal considérable et présent*) (ст. 1112 СС). Водночас наявності одного лише благоговійного страху (*crainte révérencielle*) щодо батьків або інших старших родичів недостатньо для визнання договору недійсним (ст. 1114 СС).

Обман (dol) за французьким контрактним правом має місце, коли хитрощі однієї зі сторін очевидно є такими, що без них інша сторона дану угоду ніколи б не стала укладати. *Неумисний обман* (лат. *dolus incidens in contractum*; франц. *dol incident pour le contrat*) тягне за собою лише право обманутої сторони на відшкодування збитків і зазвичай не тягне за собою анулювання контракту. Обман ніколи не передбачається, а обов'язково має бути доведений (ст. 1116 СС).

Третю групу підстав складають ті, що зумовлюють визнання контракту недійсним у випадку його збитковості (*pour cause de lésion*). Вони обґрунтовуються в рамках концепції добросовісності (*bonne foi*), головним чином за допомогою критерію майнової еквівалентності. Ця підстава застосовується до так званого збиткового (*acte lésionnaire*) або надмірного правочину (*acte excessive*)⁷³⁰. При цьому задіюється такий процесуальний засіб, як *позов про знищення (action en rescision)*, який має місце тоді, коли договір настільки нерівноправний, що закон визнає його недійсним унаслідок нееквівалентності прибутків та видатків сторін⁷³¹.

За англійським, прецедентно орієнтованим контрактним правом *недійсним контрактом (invalid contract)* визнається правочин, який має такі недоліки (пороки), через які він не може бути оспорений в суді. Тому такі контракти кваліфікуються як *контракти, що не мають позовної сили (unenforceable contracts)*, або як так звані *оголені контракти (nude contract)*, *голі (bare contract)*, або *нагі, договори (naked contract)*. Серед них,

⁷³⁰ Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона). С. 717–718.

⁷³¹ Саватье Р. Теория обязательств: юрид. и экон. очерк. С. 280.

виокремлюються ігорні контракти (*gaming contracts*) та контракти-парі (*wagering contracts*), у яких беруть участь лише дві особи.

Не захищаються судом і спори, що виникають з неіснуючих договорів (*non-existent contracts*), які не мають реального предмета, наприклад з надання будь-яких магічних послуг. До них прирівнюються *неможливі*, або *марні*, *договори* (*impossible contracts*), які незважаючи на те, що мають реальний предмет, містять умови, неможливі до виконання.

Від незахищених судом недійсних контрактів слід відрізняти ті договори, що підлягають оспорюванню в суді (*voidable contracts*). Серед них найбільш поширеними є *нікчемні контракти* (*insignificant contracts*). Прикладом таких договорів є *протиправні договори* (*illegal contracts*). До таких договорів, наприклад, можна віднести *контракти, укладені недієздатними* (*non-competent*) або *неплатоспроможними* (*insolvent*) особами.

До нікчемних контрактів також належать *договори, які порушують моральність* (*immoral contracts*), фіктивні договори (*sham contract*), недійсність яких відома обом сторонам, та *удавані контракти* (*simulated contracts*), через які здійснюється обман кредиторів.

Особливу групу нікчемних договорів утворюють *фрустровані контракти* (*frustrated contracts*) або марні договори, недійсність яких, на відміну від *impossible contract*, виникає в процесі їх реалізації через те, що досягнення мети цієї угоди стає неможливим.

На відміну від нікчемних контрактів, *заперечні*, або *спірні*, *контракти* (*disputable contracts*) визнаються недійсними тільки на вимогу сторін угоди і за рішенням суду вони стають *void contracts* – *контрактами, визнаними судом недійсними*. Такі договори є *контрактами з пороками угоди* (*contracts with vices of consent*). До таких пороків належать: (1) *обман* (*fraud*), який заснований на *зловживанні довірою* (*abuse of confidence*); (2) *примус* (*duress*), що може бути *погрозою* (*treat*), *шантажем* (*black-mail*) або *злякуванням* (*intimidation*), *насильством* (*violence, coercion*), *зловживанням впливом* (*abuse of authority*); (3) *помилка* (*mistake, error, delusion, ignorance*).

Найрозгалуженішу класифікацію мають саме помилки. Найбільш загальним поняттям є *mistake*, що може бути і оманною (*delusion*), і невіданням, або необізнаністю (*ignorance*). Від них

принципово відрізняється *error* як найбільш негідна помилка, яка ніколи не може бути визнана вибачною.

Однак недійсність контракту впливає лише з *діючої* або *оперативної помилки (operative mistake)*, яка реально здійснює негативний вплив на тлумачення умов контракту під час їх виконання, – саме тому цю помилку іноді *називають fundamental error*⁷³².

Найпоширенішою помилкою, що спричиняє недійсність контракту, є *спільна помилка (common mistake)*, до якої припускаються обидві сторони контракту і тому вона може називатися *двосторонньою ідентичною помилкою (bilateral identical mistake)*⁷³³. До основних видів такої помилки належать: (a) *res extincta* (лат. «згасла, або зникла, річ») або помилка стосовно факту існування предмета договору⁷³⁴; (b) *res sua* (лат. «власна річ»), яка має місце тоді, коли особа, яка уклала контракт, помилково намагається придбати річ, що насправді вже знаходиться у її власності; (c) *mistake as to quality* (помилка стосовно якості), що є істотною для змісту договору.

Відповідно *односторонні помилки (unilateral mistakes)* виникають тоді, коли помиляється лише одна сторона, а інша – знає про це або повинна була знати⁷³⁵. Вони поділяються на: (a) *помилки стосовно умов контракту (mistakes as to the terms of the contract)* та (b) *помилки стосовно особи (mistakes as to identity)*.

Найбільш конфліктогенними щодо інтерпретації є *взаємні помилки (mutual mistakes)*, коли обидві сторони не можуть зрозуміти одна одну і тому переслідують протилежні цілі. У даному випадку англійські суди активно застосовують критерії *здорового глузду (common sense)* та посилаються на судження *розумної людини (reasonable man)*.

Коли особа, яка приєдналася до контракту, але не читала його текст, або просто не зрозуміла, то має місце *помилка стосовно документів (mistake relating to documents)*.

Важливим міжнародним актом, який регулює недійсність контрактів в європейських країнах є Принципи міжнародних

⁷³² Mistake Law. URL: <http://www.lawteacher.net/contract-law/lecture-notes/mistake-lecture.php#ixzz2Xn9JcbBW>.

⁷³³ Див. справу: Leafv International Galleries 1950 [1950] 2 KB 86.

⁷³⁴ Sale of Goods Act [6th December 1979] 1979 Chapter 54. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1979/54>.

⁷³⁵ Див. справу: Hartog v Colin & Shields [1939].

комерційних договорів УНІДРУА в редакції 2010 р., передусім гл. 3, що має назву «Дійсність» (англ. *validity*; франц. *validite*; нім. *Gültigkeit*).

При цьому значно звужується коло так званих неможливих контрактів (англ. *impossible contract*), бо принципово переглядаються наслідки *первісної неможливості виконання* (англ. *initial impossibility*; франц. *impossibilité initiale*; нім. *Anfängliche Unmöglichkeit*). Лише сам той факт, що в момент укладання договору виконання прийнятого зобов'язання не було можливим, не тягне за собою дійсності договору (п. 1 ст. 3.1.3 РІСС-2010). Проте не виключається можливість визнати договір, що не мав реального предмета, неіснуючим договором (англ. *non-existent contracts*).

Виокремлюються *підстави оспорювання* (англ. *grounds for avoidance*; франц. *motifs d'annulation*; нім. *Anfechtungsgründe*): омана (помилка), обман, погрози, істотна нерівновага, протиправність (ст. 3.1.4 РІСС-2010).

В цілому Принципи УНІДРУА є прикладом гармонізації різних культурно-правових традицій договірної інтерпретації. Так, на укладачів явно вплинула французька концепція визнання контракту недійсним у випадку його збитковості (франц. *pour cause de lésion*), а також доктрина зловживання впливом (англ. *abuse of authority*) в англійському контрактному праві. Приміром для оспорювання договору на підставі істотної переваги потрібно враховувати «факт недобросовісного використання однією стороною залежності від неї іншої сторони, економічної слабкості останньої або надзвичайних потреб, або її необачності, непоінформованості, недосвідченості, або відсутності навичок вести переговори тощо» (ч. 1 ст. 3.2.7 РІСС-2010).

Надзвичайно важливим для інтерпретаційної практики є те, що в Принципах УНІДРУА редакції 2010 р. запроваджено новий розділ 3 «Протиправність» (англ. *illegality*; франц. *illicite*; нім. *Rechtswidrigkeit*), у якому протиправні договори можуть бути визнані не тільки оспорюваними, а й нікчемними (ст. 3.3.1 РІСС-2010) і до їх умов може бути застосована *реституція* (англ. *restitution*; франц. *restitution*; нім. *Rückgabe*) (ст. 3.3.2 РІСС-2010).

Подібно до Принципів УНІДРУА, Європейські Принципи також побудовані на доктрині *первинної неможливості* (англ. *initial impossibility*; франц. *impossibilité initiale*; нім. *Anfängliche*

Unmöglichkeit), відповідно до якої договір не є недійсним лише на підставі того, що вже під час його укладення не було можливим виконання прийнятих зобов'язань (ст. 4:102 PECL).

Однак у Європейських Принципах приділяється більше уваги класифікації помилок як підстав недійсності контракту і серед них виокремлюються такі: (1) *фундаментальна помилка* (англ. *fundamental mistake*; франц. *erreur fondamentale*; нім. *Irrtum*) та її різновиди: *фактична* (англ. *mistake of fact*; франц. *erreur de fait*; нім. *Tatsachenirrtum*) і *юридична помилка* (англ. *mistake of law*; франц. *erreur de droit*; нім. *Rechtsirrtum*) (ч. 1 ст. 4:103 PECL), а також (2) *помилка в повідомленні* (англ. *inaccuracy in communication*; франц. *erreur dans les communications*; нім. *Fehler in der Mitteilung*), яка також поділяється на *помилку в виразі заяви* (англ. *inaccuracy in the expression of a statement*; франц. *erreur commise dans l'expression d'une déclaration*; нім. *Fehler in der Verlautbarung einer Erklärung*) і *помилку в передачі заяви* (англ. *inaccuracy in the transmission of a statement*; франц. *erreur commise la transmission d'une déclaration*; нім. *Fehler in der Übermittlung einer Erklärung*) (ст. 4:104 PECL).

За наявності помилок передбачається процедура *адаптації* такого договору (англ. *adaptation of contract*; франц. *adaptation du contrat*; нім. *Anpassung des Vertrages*) (ст. 4:105 PECL). При цьому сторона, яка уклала договір, покладаючись на *помилкову інформацію* (англ. *incorrect information*; франц. *information inexacte*; нім. *Unzutreffende Angabe*), отриману від іншої сторони, має право вимагати відшкодування збитку (ст. 4:106 PECL).

Для з'ясування того, чи повинна сторона відповідно до принципу добросовісності повідомити своєму контрагенту певну інформацію, необхідно не лише оцінити значущість такої інформації, а й виявити такі обставини: (а) які витрати можливі в зв'язку з її неодержанням; (с) чи була реальна можливість самостійно одержати таку інформацію (ст. 4:107 PECL).

Об'єктивним критерієм доброї совісті, задіяним для оспорювання контракту, виявляється так званий *надмірний прибуток* (англ. *excessive benefit*; франц. *profit excessif*; нім. *Übermäßiger Vorteil*) або *несправедлива перевага* (англ. *unfair advantage*; франц. *avantage déloyal*; нім. *unangemessene Ausnutzung*).

На вимогу однієї з сторін, суд на свій розсуд може здійснити адаптацію договору для приведення його змісту у відпо-

відність до угоди сторін, якої вони могли б досягти, виходячи з принципу добросовісності. Але суд може зробити адаптацію договору на вимогу сторони, яка отримання надмірний прибуток і використала несправедливу перевагу (ст. 4:109 PECL).

Принципи європейського договірної права також виокремлюють *несправедливі умови, що не обговорювалися індивідуально* (англ. *unfair terms not individually negotiated*; франц. *clauses abusives qui n'ont pas été l'objet d'une négociation individuelle*; нім. *Unangemessene Bedingungen, die nicht individuell ausgehandelt wurden*) якщо вони не відповідають принципу добросовісності і призводять до нерівності договірних прав і обов'язків (ст. 4:110 PECL).

Європейські Принципи дотримуються правил підтвердження (англ. *confirmation*) (ст. 4:114 PECL), реституції (ст. 4:115 PECL), часткового оспорювання (ст. 4:116 PECL) та відшкодування збитків (ст. 4:117 PECL).

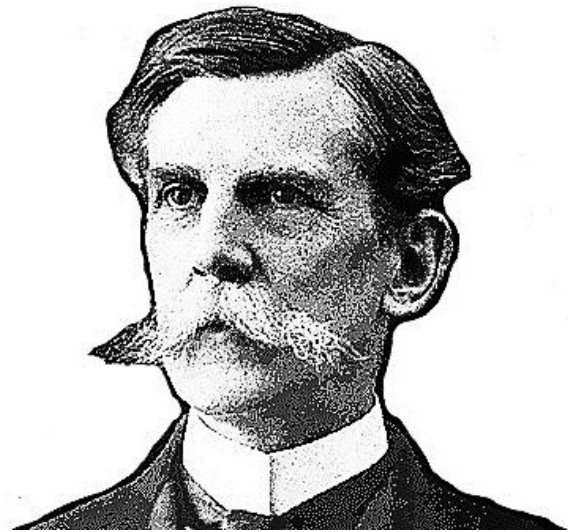
Здійснений аналіз свідчить про те, що питання узгодження різних інтерпретаційних підходів до визначення недійсності договорів є проблемою, не лише актуальною, а й ключовою для процесу європеїзації контрактного права. Очевидно, що зближення національних інститутів недійсності контрактів відбувається в напрямі зближення понять нікчемності та оспорюваності правочинів.

Особливо значущим є те, що договірні інтерпретація не обмежується з'ясуванням недійсності контрактів, а й спрямована на пошук способів долання наслідків такої недійсності за допомогою підінститутів адаптації та конвалідації.

4.5. Інтерпретація актів виконання договірних зобов'язань за європейським контрактним правом

Той факт, що саме англійський інститут виконання договорів здійснює найістотніший вплив на сучасний розвиток законодавчої та особливо судової практики в цій сфері не тільки в Європі, а й в усьому світі, змушує розпочати цей параграф з аналізу доктрини *виконання договору* (*performance of contract*) в загальному праві (*common law*).

Відомий американський вчений і суддя Верховного суду США Олівер Уенделл Холмс (Oliver Wendell Holmes) точно визначив правову природу цього інституту як сукупність норм переважно прецедентного права. При цьому він вважав, що порядок виконання договірних зобов'язань, який закладається в його змісті, є лише каркасом такого процесу.

Олівер Уенделл Холмс
(молодший)
(1841—1935)

Сам порядок виконання, на думку О. Холмса, домислює суд, який, інтерпретуючи умови контракту, «заповнює плоттю та кров'ю скелет, схему укладеної сторонами угоди». Тому такий порядок за англійським правом завжди ситуативний, казуальний, а головне джерело її вивчення – це сама практика договірного тлумачення. Отже, «сторони зв'язані договором таким чином, як він інтерпретується судом, хоча жодна з них насправді не мала б на увазі того, що суд встановив як сказане ними»⁷³⁶.

Performance of contract звичайно трактується як виконання договору (*execution of a contract*), за результатами якого автоматично припиняються (*automatically discharged*) всі зобов'язання за цим контрактом⁷³⁷. Отже, всі визначення *performance of contract* в англійському праві пов'язані з *припиненням контракту* (*discharge of contract*).

Тому існують різні форми домовленості сторін про припинення контракту, коли він ще не виконаний обома сторонами: *waiver*⁷³⁸, *rescission*⁷³⁹, *dissolution*⁷⁴⁰. Однак найбільш поши-

⁷³⁶ Wendell Oliver Holmes, Lerner Max. The Mind and Faith of Justice-Holmes, His Speeches, Essays, Letters and Judicial Opinions. Boston: Little, Brown, 1945. P. 78.

⁷³⁷ Performance of Contract. BusinessDictionary.com URL: <http://www.businessdictionary.com/definition/performance-of-contract.html#ixzz2ZZrNec1h>.

⁷³⁸ Ансон Вильям Р. Основы договорного права: пер. с 18-го англ. изд. А. С. Александровский, А. С. Ахманов, С. М. Рапопорт; ред. Д. Ф. Рамзайцев. Москва: Международная книга, 1947. 453 с.

⁷³⁹ Salmond J.W., Williams James. Principles of the Law of Contracts. L.: Sweet & Maxwell; Toronto, Carswell Co, 1945. 640 p.; Pollock, F. Pollock's Principles of Contract. Author: Frederick Pollock, Sir bart; editor P. H. Winfield. 13th ed. L: Stevens & Sons, 1950. P. 455.

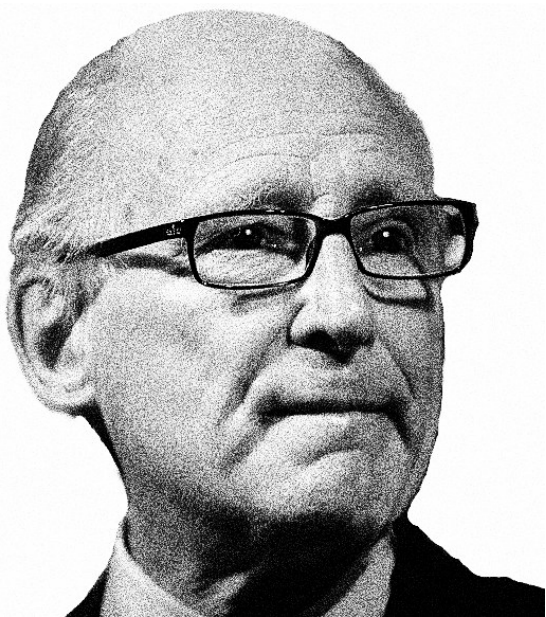
⁷⁴⁰ Cheshire G. C., Fifoot C. H. S. Cases on the Law of Contract. L.: Butterworth & Co, 1946. 432 p.

реною є *проста угода (simpliciter)* про припинення договору, за якою не передбачаються жодні нові зобов'язання.

Дещо іншим є порядок припинення договору через *новацію (novation)* або заміну його іншим договором, коли одна сторона вже виконала своє зобов'язання, а інша – ще ні.

Досить часто сторони звільняються від договірних зобов'язань через *припинення контракту внаслідок його порушення однією зі сторін (discharge by breach of contract)*.

Однак максимально розробленою в англійському праві є доктрина припинення договору на підставі *неможливості та марності виконання (frustration)*.

**Томас Генрі Бінгхам
(1933—2010)**

Розгорнуто визначив фрустрацію британський суддя Томас Генрі Бінгхам (Thomas Henry Bingham) у справі *Lauritzen A/A v Wijsmuller B.V.* [1989] (*The Super Servant Two*). Він виокремив п'ять позицій, що розкривають сутність цієї доктрини:

1. Фрустрація значно пом'якшує ригоричність настанови загального права на буквальне тлумачення та виконання обіцянки.

2. Призначення фрустрації – «вбити договір» (*to kill the contract*) і звільнити сторони від подальшої відповідальності за ним.

3. Фрустрація доводить контракт до кінця «негайно, остаточно й автоматично» (*forthwith, without more and automatically*).

4. Для фрустрації необхідна деяка «зовнішня подія або зміна ситуації під впливом зовнішніх обставин» (*outside event or extraneous change in the situation*).

5. Фруструюча подія (*a frustrating event*) не повинна відбуватися з вини жодної зі сторін, тобто не може бути створена сама по собі (*it cannot be self-induced*)⁷⁴¹.

⁷⁴¹ Lauritzen A.A. v Wijsmuller B.V. [1989] EWCA Civ 6, [1990] 1 Lloyds Rep 1 (12 October 1989). BAILII Databases. England and Wales Court of Appeal (Civil Division) Decisions. URL: <http://www.bailii.org/ew/cases/EWCA/Civ/1989/6.html>.

Підставою фрустрації визнаються такі події: (а) руйнування, або знищення, предмета договору (*destruction or unavailability of the subject matter*) – справа *Taylor v. Cadwell (1863)*; (b) смерть, хвороба або недієздатність сторони договору (*death, illness or incapacity of a person*), у тому числі й ліквідація юридичної особи або її недієздатність (*dissolution or supervening incapacity of corporation*); (c) недоступність предмета договору – справи *Bank Line Ltd. v. Arthur Capel & Co. Ltd. (1919)* та *Jackson v. Union Marine Insurance Co. Ltd. (1874)*; (d) несприятливі обставини, якими можуть бути визнані, наприклад, неврожай, як у справі *Howell v. Coupland (1876)*; (e) неможливість виконання договору прямо передбаченим способом (*method of performance impossible*); (f) затримка у виконанні, достатньо тривала, щоб зруйнувати комерційні стосунки сторін (*delay sufficiently long to frustrate the parties' commercial adventure*).

На основі принципу недопущення фрустрації (*principle of forbidding frustration*) судами розроблені обмеження застосування доктрини фрустрації⁷⁴², головними серед яких є такі.

1. Правило прямо визначеної умови договору (*express term of the contract*), сформульоване в рішеннях по справах: *Joseph Constantine Steamship Line Ltd. v. Imperial Smelting Corporation Ltd. (1942)*, *R (Vemer) v. Derby City Council (2003)*.

2. Засноване на здоровому глузді правило очікуваних та передбачуваних подій (*expected and anticipated events*)⁷⁴³.

3. Правило ініційованої фрустрації (*self-induced frustration*), яке полягає в тому, що сторони не можуть посилатися на доктрину фрустрації, коли подія, яка призвела до марності договору, викликана їхніми власними діями.

Проте сторони можуть передбачити можливість фрустрації за допомогою такої конструкції, як *застереження про ускладнення чи істотну зміну обставин (hardship clause)*.

Французькі доктрина та законодавство трактують виконання договорів у контексті реалізації принципу договірної свободи (*liberté contractuelle*)⁷⁴⁴. Так, у ст. 1175 СС вказується, що будь-яка контрактна умова повинна бути виконана таким

⁷⁴² Treitel G.H. The Law of Contract. P. 960–971; McKendrick E. Contract Law. P. 314–316.

⁷⁴³ Walton Harvey Ltd. v. Walker & Homfrays Ltd. (1931).

⁷⁴⁴ Годэме Е. Общая теория обязательств. С. 210–218.

чином, як того ймовірно (*vraisemblablement*) бажали (*voulu*) і сподівалися (*fût*) сторони⁷⁴⁵.

У французькому законодавстві реалізовано концепцію *відмирання договірних зобов'язань* (*extinction des obligations*). Так, у ст. 1234 СС закріплено перелік причин, унаслідок яких гасяться зобов'язання (*les obligations s'éteignent*).

Найпоширенішим способом припинення зобов'язання є погашення *через платіж* (*par le paiement*), який врегульовано в ст. 1235–1264 СС. Дуже важливим є те, що платіж, здійснений добросовісно (*de bonne foi*) тому, хто має право вимоги, є дійсним, навіть якщо потім цей володілець і буде позбавлений цього права (ст. 1240 СС).

Припинення договірного зобов'язання може відбуватися *через новацію* (*par la novation*), коли сторони фактично укладають новий правочин, який замінює зобов'язання, що погашається (ст. 1271 СС).

Окремим способом припинення зобов'язання є його погашення *через добровільну відмову від права вимоги* (*par la remise volontaire*) або шляхом позбавлення боргу (*remise de dette*) (ст. 1282, 1283 СС)⁷⁴⁶.

Зобов'язання може припинятися шляхом *заліку зустрічних вимог* (*de la compensation*), коли дві особи як боржники один до одного здійснюють залік, що погашає обидва борги (ст. 1289, 1290 СС) або *через злиття двох правових фігур в одній особі* (*par la confusion*) (ст. 1300, 1301 СС).

Зобов'язання припиняються також *через втрату речі, яка підлягає поверненню* (*par la perte de la chose*) або *через дію скасувальної умови* (*par l'effet de la condition résolutoire*) (ст. 1183, 1184 СС).

Досить поширеною підставою припинення договору може бути й неналежне виконання зобов'язань однією зі сторін (ст. 1625, 1644, 1648 СС)⁷⁴⁷ та припинення через давність (*par la prescription*).

За виняткових обставин французьке законодавство передбачає можливість *односторонньої відмови від договору* (*désis-*

⁷⁴⁵ В. Н. Захватаєв переклав цей вираз так: «найімовірніше бажали і мали намір». Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона). С. 386.

⁷⁴⁶ Пляниоль М. Курс французского гражданского права. Ч. 1. Вып. 2; пер. с франц. В. Ю. Гартмана. Петроков: Издание типографии С. Панского, 1911. С. 181.

⁷⁴⁷ Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона). С. 718.

tement du contrat), що також здійснюється через суд, але зі скороченими строками позовної давності (ст. 1618, 1620–1621 СС).

Замість доктрини фрустрації французькі суди реалізують доктрину непереборної сили або форс-мажору (*force majeure*), де виокремлюються три критерії форс-мажорних обставин (*les critères «classiques» de la force majeure*): (1) *непереборність* (*irrésistibilité*) як невідворотність події або непереборність її наслідків (*irrésistibilité dans ses effets*); (2) *непередбачуваність* (*imprévisibilité*) як неможливість прогнозувати виникнення події (*imprévisibilité dans la survenance de l'événement*)⁷⁴⁸; (3) *зовнішній характер* (*extériorité*) події для певної особи, коли форс-мажорна подія жодним чином не залежить від волі заінтересованої особи.

Для інтерпретаційної практики дуже важливо, що як судами, так і в законодавстві терміни «випадок» (*cas fortuit*) і «непереборна сила» (*force majeure*) здебільшого вживаються як тотожні поняття (ст. 1148 СС)⁷⁴⁹.

У німецькому цивільному праві порядок виконання договірних зобов'язань схожий на відповідний правовий інститут французького права.

Для застосування прогресивних методів інтерпретації контрактів важливим є закріплення в § 242 BGB вимоги *добросовісного виконання* (*Leistung nach Treu und Glauben*) як того вимагають звичаї обороту (*Verkehrssitte*)⁷⁵⁰.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу законодавче визначення упущеної вигоди (*Entgangener Gewinn*) (§ 252 BGB) та немайнової шкоди (*Immaterieller Schaden*) (§ 253 BGB), а також вимоги про звільнення від зобов'язань (*Befreiungsanspruch*) (§ 257 BGB) і права вилучати обладнання (*Wegnahmerecht*) (§ 258 BGB).

Для попередження зловживання правом німецький законодавець забороняє виконання зобов'язання частинами (*Teilleistungen*) (§ 266 BGB), і водночас дозволяє таке виконання третьою особою (*Leistung durch Dritte*) (§ 267–268 BGB).

З цією ж метою в цивільному законодавстві вміщені норми, що регулюють визначення місця виконання зобов'язання (*Leistungsort*) (§ 269 BGB), місця платежу (*Zahlungsort*) (§ 270 BGB),

⁷⁴⁸ Лузгина А. В. Объективные препятствия к исполнению договора в праве Англии, Франции, Германии. С. 306–307.

⁷⁴⁹ Youngs R. English, French and German Comparative Law. P. 316; Морандьер Л. Ж. Гражданское право Франции. Т. 2. С. 313.

⁷⁵⁰ Гражданское уложение Германии. С. 48.

терміну виконання (*Leistungszeit*) (§ 271–272 BGB), а також пов'язану з цими питаннями реалізацію права притримання (*Zurückbehaltungsrecht*) (§ 175, 215, 273 BGB), яке полягає в праві основного боржника притримати виконання свого зобов'язання до виконання зобов'язання кредитором ⁷⁵¹.

Надзвичайно важливим для цивільного обороту є порядок адаптації та припинення договорів (*Anpassung und Beendigung von Verträgen*), які містяться в § 313–314 BGB, а також порядок реалізації права в односторонньому порядку визначати виконання (*Einseitige Leistungsbestimmungsrechte*) (§ 315–319 BGB).

У Цивільному кодексі докладно виписана процедура *припинення зобов'язань* (*Erlöschen der Schuldverhältnisse*) (ч. 4 книги другої BGB), яка передбачає такі способи: (а) виконання (*Erfüllung*) або припинення виконанням (*Erlöschen durch Leistung*) (§ 362–371 BGB); (б) внесення до депозиту (*Hinterlegung*) (§ 372–386 BGB); (с) взаємозалік (*Aufrechnung*) (§ 387–396 BGB); (d) прощення боргу (*Erläss*) або визнання відсутності боргу (*ves Schuldanerkenntnis*) (§ 397 BGB).

Подібним до англійської доктрини фрустрації є інститут відпадання підстави угоди (*Wegfall der Geschäftsgrundlage*), який приписує сторонам діяти добросовісно під час припинення договору (§ 242 BGB).

За німецькою доктриною таке відпадиння має місце, коли: (1) мета договору не може бути досягнута через непередбачувані події; (2) виконання стає нерентабельним; (3) є помилка в головних припущеннях, на яких побудована угода.

Однак, суд може змінити ситуацію, яка призвела до відпадання підстави угоди, і скористатися двома способами адаптації контракту: перший – *ergänzende Vertragsauslegung* (тлумачення контракту з заповненням прогалин, виходячи з фактичної волі сторін), і друга – *Geschäftsgrundlagenlehre* (судді дозволено не тільки заповнити прогалини в контракті, але й змінити строки або взагалі припинити контракт) ⁷⁵².

Ідентичним французькій доктрині *force majeure* є інший німецький інститут цивільного права, який має назву *неможливість виконання* (*Unmöglichkeit*). Він так само, як і інші норми

⁷⁵¹ Там само. С. 55.

⁷⁵² Лузгина А. В. Объективные препятствия к исполнению договора в праве Англии, Франции, Германии. С. 313.

BGB, міцно пов'язаний з вимогами доброї совісті (*Treu und Glauben*).

Міжнародно-правові джерела європейського контрактного права також приділяють багато уваги питанням правового регулювання процедури виконання договорів та інтерпретації пов'язаних з ним юридичних фактів.

Так, у Віденській конвенції особливо виокремлюються *засоби правового захисту в разі порушення договору* (англ. *remedies for breach of contract*; франц. *moyens dont dispose en cas de contravention au contrat*; нім. *Rechtsbehelfe des Käufers wegen Vertragsverletzung*), які поділяються на: (1) засоби, які застосовуються у випадку невиконання зобов'язань продавцем; (2) засоби захисту від порушення договору покупцем; (3) засоби захисту, спільні для продавця і покупця.

Для інтерпретації в ситуаціях зловживання правом особливо значущою є концепція *передбачуваного порушення контракту* (англ. *anticipatory breach*; франц. *contravention anticipée*; нім. *Vorweggenommene Vertragsverletzung*). Наприклад передбачається, що сторона може зупинити виконання своїх зобов'язань, коли стає очевидним, що інша сторона істотно не виконує і ймовірно не буде виконувати своїх зобов'язань за укладеним договором (ст. 71 CISG), або стає очевидним, що одна зі сторін вчинить істотне порушення договору (ст. 72 CISG).

Приписи з питань виконання міжнародних контрактів містяться в главі шостій Принципів УНІДРУА, що має назву *Виконання* (англ. *Performance*; франц. *Exécution*; нім. *Erfüllung*), де визначаються загальні положення щодо *строку виконання* (англ. *time of performance*; франц. *moment de l'exécution*; нім. *Leistungszeit*) (ст. 6.1.1 PICC-2010), а також приписи щодо окремих складових процедури виконання контрактних зобов'язань. Показово, що в Принципах УНІДРУА віддається перевага *одноразовому виконанню* (англ. *performance at one time*; франц. *exécution en une seule fois*; нім. *Leistung in einem Zug*) перед виконанням частинами (англ. *performance in instalments*; франц. *exécution échelonnée*; нім. *Leistung in Raten*) (ст. 6.1.2., 6.1.3 PICC-2010).

Дуже важливим для інтерпретації відповідних юридичних фактів є те, як Принципи УНІДРУА встановлюють *місце виконання* (англ. *place of performance*; франц. *lieu d'exécution*; нім. *Leistungsort*), якщо воно не передбачене в контракті: (а) грошове

зобов'язання (англ. *monetary obligation*; франц. *obligation de somme d'argent*; нім. *Zahlungsverpflichtung*) має здійснюватися в місці діяльності кредитора, а (b) будь-яке інше – в місці діяльності боржника (ст. 6.1.6 РІСС-2010).

Для попередження та додання ситуацій зловживання правом важливе значення має другий розділ РІСС, присвячений ускладненням (англ. *hardship*; франц. *hardship*; нім. *hardship* або *veränderte Umstände*), які можуть супроводжувати дотримання договірних зобов'язань (англ. *contract to be observed*; франц. *respect du contrat*; нім. *einhaltung des Vertrages*).

Тлумаченню приписів, що містяться в цьому акті, значно сприяє легальна дефініція цього інституту, визначена на універсальному рівні укладачами Принципів УНІДРУА, а також перелік ознак ускладнення, що до неї додаються: (a) ці події виникають або стають відомими потерпілій стороні після укладення договору; (b) вони не могли бути розумно врахованими потерпілою стороною при укладенні договору; (c) ці події перебувають поза контролем потерпілої сторони; (d) ризик виникнення цих подій не був взятий на себе потерпілою стороною⁷⁵³.

Глава 7 РІСС-2010 присвячена невиконанню (англ. *non-performance*; франц. *inexécution*; нім. *Nichterfüllung*) договірному зобов'язанню або залишенню договору без жодного результату, а також неналежному виконанню (англ. *defective performance*; франц. *exécution défectueuse*; нім. *mangelhaften Erfüllung*) та простроченню виконання (англ. *late performance*; франц. *tardive*; нім. *verspäteten Erfüllung*) (ст. 7.1.1 РІСС-2010). При цьому виокремлюється так зване «передбачуване невиконання» (англ. *anticipatory non-performance*; франц. *inexécution anticipée*; нім. *Antizipierte Nichterfüllung*) (ст. 7.3.3–7.3.4 РІСС-2010).

Принципи УНІДРУА застосовують більш радикальні засоби розв'язання питань, що виникають у процесі виконання умов контрактів. Так, у ст. 3.2.4. РІСС-2010 встановлено порядок, за яким сторона обмежується в праві оспорювати контракт унаслідок помилки (англ. *to avoid the contract on the ground of mistake*; франц. *la nullité du contrat pour cause d'erreur*; нім. *Anfechtung des Vertrages wegen Irrtums*), якщо обставини

⁷⁵³ До речі, це визначення значно докладніше за наведене в Застереженні МТП про ускладнення ICC Hardship Clause (публікація МТП № 650). ICC Force Majeure Clause 2003. ICC Hardship Clause 2003. ICC Publication No. 650. URL: <http://www.trans-lex.org/700700>.

допускають застосування *правових засобів захисту* через невиконання (англ. *remedies for non-performance*; франц. *moyens ouverts en cas d'inexécution*; нім. *Rechtsbehelfe bei Nichterfüllung*).

За Принципами Європейського контрактного права процедура виконання договорів передбачена в основному в главі 7. Однак цей акт більш докладно визначає невиконання договірних зобов'язань і наводить дефініцію *істотного невиконання* (англ. *fundamental non-performance*; франц. *inexécution essentielle*; нім. *Wesentliche Nichterfüllung*).

Зокрема невиконання зобов'язання є для договору істотним за умови, що: (1) точне дотримання зобов'язання складає суть договору або його недотримання призводить до втрати іншою стороною того, на що вона правомірно розраховувала; (2) невиконання є *навмисним* (англ. *intentional*; франц. *intentionnelle*; нім. *vorsätzlich*) або дає постраждалій стороні привід сумніватися в тому, що інша сторона виконає своє зобов'язання (ст. 8:103 PECL).

Європейські Принципи не заперечують застосування англійської доктрини фрустрації. Проте *зміна обставин* (англ. *change of circumstances*; франц. *changement de circonstances*; нім. *Veränderte Umstände*) не завжди тягне за собою припинення контракту. Так, договір не припиняється автоматично навіть якщо виконання договору стає надзвичайно обтяжливим.

За цих умов сторони зобов'язані спочатку обговорити питання зміни або припинення договору і тільки якщо протягом розумного періоду часу вони не доходять згоди, суд може припинити договір з дати та на умовах, що встановлюються ним, або внести до договору такі зміни, щоб збитки і прибуток через це розподілялися справедливо. Суд може також зобов'язати одну зі сторін компенсувати збитки, які виникли внаслідок того, що така сторона зловживала своїм правом на переговори всупереч принципу добросовісності (ст. 6:111 PECL).

Окрім цього Європейські Принципи передбачають відповідну процедуру *утримання від виконання зобов'язань* (англ. *with holding performance*; франц. *exception d'inexécution*; нім. *Zurückbehalten der Leistung*) і право на таке утримання може бути використане поки буде очевидним, що інша сторона в разі настання терміну виконання її зобов'язань не виконає їх (ст. 9:201 PECL).

У якості засобу захисту прав у разі невиконання договору розглядається можливість реалізації *права на зниження ціни* (англ. *right to reduce price*; франц. *droit de réduire le prix*; нім. *Recht auf Minderung des Preises*). Коли сторона, яка приймає пропозицію про виконання, що не відповідає умовам договору і якщо ця сторона вже здійснила платіж у розмірі, більшому за зменшену ціну, то вона може вимагати від іншої сторони повернення зайве сплачених коштів (ст. 9:401 PECL).

Дієвим засобом захисту прав у разі невиконання зобов'язань є *відшкодування збитків* (англ. *right to damages*; франц. *droit à dommages et intérêts*; нім. *Recht auf Schadenersatz*) (ст. 9:501 PECL), але це може здійснюватися тільки якщо розмір відшкодування становить суму, яка ставить постраждалу сторону в те становище, у якому б вона перебувала, якби договір був виконаний належним чином (ст. 9:502 PECL).

За сторонами зобов'язань також визнається *право на розірвання договору* у випадках істотного невиконання зобов'язань іншою стороною та істотної затримки виконання (ст. 9:301–9:309 PECL).

З вищенаведеного випливає такий висновок, що в усіх правових системах європейських країн виконання договору розглядається як процес дотримання договірних зобов'язань. Так, головною підставою припинення договору вважається його виконання як це передбачають інститут *discharge of contract* в англійському, припинення *par le paiement* – у французькому та *Erlöschen durch Leistung* – у німецькому праві, які доповнюють інші інститути припинення: *waiver, rescission, dissolution* (в англійському праві); *par la novation, par la remise volontaire, remise de dette, de la compensation* (у французькому праві); *Hinterlegung, Aufrechnung, Erlass* (у німецькому праві).

Однак існуючі підходи до регулювання зміни обставин виконання договірних зобов'язань мають також істотні розбіжності. Найбільш екзотичним є англійський інститут *frustration*, але і його варто порівнювати не тільки з французьким *force majeure*, а й з німецьким *Wegfall der Geschäftsgrundlage*.

Висновки до розділу 4

Даний розділ є важливою складовою впровадження запропонованих теоретико-методологічних засад нової концепції договірної інтерпретації. Праксеологічне забезпечення результатів даного дослідження дозволило сформулювати низку висновків, які є ключовими у доведенні його ефективності.

1. За підсумками четвертого розділу побудовано експлуативну модель за критеріями, які відображають найбільш актуальну проблематику європейського права у сфері правореалізації. Зокрема, окреслено коло таких питань як: (а) інтерпретація переддоговірних актів для з'ясування дійсності акцепту оферти; (б) тлумачення норм права, що регулюють форму контрактів; (с) різні підходи до тлумачення змісту контрактів та процес їх зближення; (д) визначення недійсності контрактів у процесі їх інтерпретації; (е) підходи до тлумачення актів виконання договірних зобов'язань. Редукція даної проблематики вже сама по собі має певне праксеологічне значення.

2. Було виявлено багато розбіжностей, що мають місце в національних доктринах акцепту оферти європейських країн. Зокрема потребують порівняння: (1) французька теорія сприйняття (ознайомлення); (2) німецька теорія отримання (доставки); (3) англійська теорія відправлення («правило поштової скриньки»). Проекти їх гармонізації, реалізовані укладачами Віденської конвенції, Принципів УНІДРУА та Європейських Принципів, мають бути оцінені як ідейно еkleктичні та паліативні, оскільки фактично приховують проблему.

Найбільш гострими є розбіжності щодо визнання зв'язаності оферента власною пропозицією, які представлені в різних національних правових системах у трьох підходах: (а) ригористичному – в німецькому договірному праві; (б) ліберальному – в англійському контрактному праві; (с) поміркованому – у французькому праві.

3. Аналіз інтерпретаційної практики європейських країн, яка стосується форми договорів, дозволяє дійти наступних висновків:

По-перше, головними функціями форми контракту в усіх європейських країнах є дві: (1) *конститутивна*, коли юридич-

ним наслідком недотримання форми контракту є його не-дійсність; (2) *доказова*, коли форма договору є лише засобом доведення дійсності контракту або його спростування.

По-друге, центр уваги доктрини і законодавства переноситься з матеріально-правових на процесуально-правові аспекти форми договорів. Перехід від буквальної інтерпретації до контекстуального тлумачення контрактів супроводжується лібералізацією вимог законодавства щодо оформлення правочинів. Тобто принцип вільної форми правочину все частіше розглядається як одна з провідних засад контрактного права.

По-третє, в сучасній Європі ці тенденції мають місце як у традиційно формалізованому англійському праві, так і в правових системах, що належать до романо-германської культурно-правової традиції, що дає підстави стверджувати, що стосовно тлумачення форми контракту вибудовується загальноєвропейський підхід⁷⁵⁴.

4. Незважаючи на те, що в європейських континентальних країнах єдина легальна класифікація умов контракту відсутня, герменевтичний аналіз дозволив виділити три групи таких умов:

(1) *Основні чи істотні умови* (лат. *essentialia*), без яких контракт не може існувати. Якщо існує конфлікт інтерпретацій стосовно хоча б однієї з основних умов, то даний контракт не може бути визнаний укладеним.

(2) *Звичайні умови* (лат. *naturalia*), які автоматично впливають із договору внаслідок дії закону, і сторонам не потрібно спеціально домовлятися про ці умови. Такі умови зазвичай не потребують окремої інтерпретації та погодження.

(3) *Випадкові умови* (лат. *accidentalialia*), необхідність тлумачення яких може виникнути через те, що недотримання таких умов за певних обставин може бути кваліфіковане як неналежне виконання умов договору.

Інтерпретація в англійському контрактному праві базується на власній, відмінній від інших європейських країн класифікації договірних умов. Складові контракту умовно поділяють на три категорії: (а) *умови-домовленості*, які по суті створені сторонами договірних відносин шляхом обміну певними обіцянками, що мають майновий і правомірний характер: прості

⁷⁵⁴ Осаке К. Сравнительное правоведение в схемах. С. 40.

та істотні, явні та припустимі; (b) *умови-постанови*, які можуть бути в контракті не зазначені, але впливають із змісту законодавства та звичаєвого права; (c) *умови-застереження*, які складають особливу категорію.

Встановлено, що Принципи УНІДРУА та Європейські принципи контрактного права дотримуються концепції змісту контракту, близької до англійської, але модернізують її за допомогою нових понять, таких як: *посилання на неіснуючий фактор та умови, які не обговорювалися*.

5. За підсумками здійсненого компаративного та герменевтичного аналізу інститутів недійсності контрактів в європейському контрактному праві логічними є такі висновки.

1) Підставою для розрізнення підходів до з'ясування недійсності контрактів у національних правових системах європейських країн є дотримання німецької класичної доктрини, яка принципово розрізняє нікчемні та оспорювані контракти. У процесі договірної інтерпретації необхідно враховувати, що юридико-технічні розбіжності способів анулювання таких контрактів є похідними від того, чиїх інтересів торкаються їхні вади. Якщо дефектна угода порушує публічні інтереси, то вона інтерпретується як нікчемна без оспорювання її в суді.

(2) В англійському прецедентному праві, де і публічний, і приватний інтереси захищаються судовим порядком, з практичної точки зору анулювання нікчемних і заперечних угод не відрізняється. Усі недійсні угоди за англійським контрактним правом фактично визнаються оспорюваними.

(3) З певних причин у французькому договірному праві анулювання всіх недійсних контрактів відбувається на основі судового рішення, що має зворотну дію в часі. Тому, на відміну від англійського права, всі угоди, визнані французьким судом недійсними, визнаються нікчемні від початку.

4) У національних системах приватного права континентальних європейських країн визначення неправомірності договорів як підстави недійсності здійснюється на основі факту порушення відповідної імперативної норми права, публічного порядку або суспільної моралі. Однак публічний порядок і моральність залишаються переважно оціночними поняттями, і тому їх визначення залежить від стратегії вибору відповідного підходу до тлумачення.

(5) У контрактному праві більшості європейських країн виокремлюються різні пороки угоди: *омана* (*помилка*), *обман*; *погроза* (*насилля* або *примус*). Європейські Принципи до цього переліку додають *надмірний прибуток* або *несправедливу перевагу* та *несправедливі умови, що не обговорювалися індивідуально*.

6. Порівняльний та герменевтичний аналіз національних інститутів контрактного права європейських країн дозволив з'ясувати не лише спільні та специфічні аспекти тлумачення дійсності контрактів, а й доктрини виконання договорів, які набувають найбільшого розвитку в процесі контрактної інтерпретації в європейських країнах. До них передусім належать такі юридичні конструкції: (а) неможливості та марності виконання договорів (*frustration*) в англійському праві; (b) непереборної сили або форс-мажору (*force majeure*) – у французькому праві; (c) відпадання підстави угоди (*Wegfall der Geschäftsgrundlage*) – в цивільному праві ФРН.

Однак головна тенденція інтерпретації актів виконання договірних умов полягає в перенесенні уваги з способів виконання контрактів на засоби захисту прав сторін у разі невиконання договірних зобов'язань. Саме тому в умовах фінансово-економічної кризи сторони прагнуть передбачити в довгострокових контрактах умови про їх адаптацію або перетлумачення (*re-interpretation*).

РОЗДІЛ 5

ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ ІНСТИТУТІВ КОНТРАКТНОГО ПРАВА ЧЕРЕЗ ЗБЛИЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙНИХ СИСТЕМ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

5.1. Криза офіційної концепції законодавчої уніфікації європейського приватного права та необхідність європеїзації через кроскультурну інтерпретацію

Як ми з'ясували на початку даного дослідження, серед трьох основних підходів до європеїзації приватного права (колізійно-процесуальний, матеріально-кодифікаційний, культурно-гармонізаційний) саме другий, незважаючи на свою явну непродуктивність, поки залишається в статусі офіційного в Європейському Союзі. Ідея поєднання першого та третього підходів навіть не ставиться на порядок денний інституцій ЄС у видимій перспективі.

Озброєність даного дослідження герменевтико-цивілістичним (парадигмально-герменевтичним) методом дозволяє виявити низку причин відставання теорії європеїзації від практики реального зближення інститутів приватного права європейських країн і зокрема контрактного права.

1. Поки ще незмінною залишається загальна парадигма правового мислення, яка є пануючою в традиції романо-германського права і за лекалами якої викроюється правова політика європейської інтеграції. При цьому не звертається увага на явний перекис пріоритетів у бік публічних інтересів перед приватними і як наслідок – домінування масиву публічного права над системою приватного права. Звідси походить помилковий стереотип виключно законодавчого вдосконалення всієї правової системи суспільства і явна недооцінка доктринального та правозастовчого підходів. У гіпертрофованому вигляді це проявляється в країнах романської культурно-правової традиції (Франції, Італії, Іспанії тощо) і підживлює войовничий скепсис щодо нормотворчої функції суддівської інтерпретації. В умовах певної монокультурності, що зростає з виходом Великої Британії з ЄС, конструктивна критика такої парадигми права з боку представників

англо-американської правової традиції стає приглушеною і тому зберігає своє домінування в ЄС ще на невизначений термін.

2. Brexit загальмував еволюцію науково-правової парадигми в Європейському Союзі на користь конвергенції академічного права Великобританії та юриспруденції континентальних європейських країн. У європейському правовому дискурсі спостерігається посилення позитивістської реакції на революційні зрушення в правосвідомості, які спричинила постмодерністська герменевтика права наприкінці ХХ – початку ХХІ століть. Посилена регламентарна уніфікація колізійних та процесуальних норм все частіше оцінюється як найбільш перспективна також і щодо матеріальних норм приватного права. Це може сприйматися як чергова спроба реваншу «кодіфікаторів» у полеміці з «культиваторами».

3. Консервації офіційного підходу до правової інтеграції у сфері приватного права значно сприяють міцні стереотипи законслухняності, що вкорінилися на рівні правової психології в континентальних європейських країнах. Зокрема серед широких кіл населення панує повага до офіційного курсу правової політики держави і Європейського Союзу загалом, що явно не сприяє формуванню попиту на зміну існуючої парадигми правового мислення.

4. Нові підходи до європейської приватноправової інтеграції слабо відстежуються в правовому дискурсі передусім тому, що вони щодо пануючої наукової та офіційної владно-політичної парадигм, виступають як андеграундний рух практикуючих юристів. За існуючих умов прибічники інших підходів до євроінтеграції в приватноправовій сфері певним чином пристосувалися до існуючого порядку речей, не претендуючи на тотальний переворот у свідомості академічних юристів та законодавців. Акультурація через гармонізацію інтерпретаційних процедур відбувається де-факто у сфері правозастосування. Судді та арбітри європейських континентальних країн, які завжди ментально тяжіли до англо-американської моделі правової гармонізації, реалізують певну європеїзацію інтерпретаційних процедур, але безсистемно і фрагментарно, бо здійснюють це без належного доктринального обґрунтування.

Однак головними аргументами, на які посилаються прибічники офіційної концепції для обґрунтування її живучості, є об'єктивні причини, що від самого початку спонукали до пошу-

ків засобів законодавчої уніфікації. Вони не тільки залишаються актуальними, а й все більше гальмують економічну інтеграцію європейських країн.

Серед таких причин насамперед вказується на те, що наявність розбіжностей в законодавстві тягне за собою значні витрати, вкрай небажані з огляду на кризові явища в економіці та фінансах, як для підприємців, так і споживачів. Розмір витрат, наприклад, при укладенні як контрактів B2B (*Business to Business*), так і B2C (*Business to Consumer*), може наблизитися до вартості самої угоди, й так само значними будуть витрати через упущену вигоду⁷⁵⁵, а при спільному походженні правових систем (*common origins for their legal systems*) кількість експортно-імпортних операцій між цими країнами на 40 % більша⁷⁵⁶.

Проте реальна обстановка, що склалася у сфері приватно-правової євроінтеграції, свідчить про надзвичайно низьку ефективність законодавчих зусиль у цьому напрямку порівняно зі зближенням у сфері публічного права.

Вступ до Євросоюзу нових держав-членів пригальмував темпи зближення національних приватноправових систем, що позначилося появою понять «криза» і «відхилення від норми»⁷⁵⁷ в правовому дискурсі, та відсутністю очікуваних результатів у вигляді загальнообов'язкових кодифікованих актів як у напрямі уніфікації норм цивільного процесуального права очолюваному президентом Міжнародної асоціації процесуального права Марселем Стормом (Marcel Storme; 1930–2018), так і в діяльності Комісії О. Ландо з європейського контрактного права.

**Марсель Сторм
(1930 — 2018)**

⁷⁵⁵ Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on a Common European Sales Law (CESL) [SEC(2011) 1165 final] [SEC(2011) 1166 final] // Brussels, 11.10.2011 COM(2011) 635 final 2011/0284 (COD). P. 3.

⁷⁵⁶ Turrini A. Traders, courts and the border effect puzzle / A. Turrini, T. Van Ypersele // Regional Science and Urban Economics, 40, 2010. P. 82:

⁷⁵⁷ Бусыгина И. Асимметричная интеграция в Евросоюзе. *Международные процессы: Журнал теории международных отношений и мировой политики*. 2007. № 3. URL: <http://intertrends.ru/fifteen/002.htm>.

Не видно жодних перспектив щодо завершення законопроектних робіт зі створення амбітного *Європейського цивільного кодексу*. Передчасним виявилось проголошення, що ера європеїзації контрактного права за допомогою директив завершилася і настає час уніфікації на основі регламентів ЄС⁷⁵⁸. Ці акти похідного законодавства «працюють» у сфері колізійного, а не матеріального права.

У наукових колах досить скептично оцінюються перспективи кодифікації європейського права і навіть лунають висловлювання про поразку в цьому напрямі⁷⁵⁹.

Як свідчать результати монографічних досліджень, сучасний стан зближення інститутів договірного права європейських країн демонструє справжню кризу офіційної моделі європеїзації контрактного права, що проявляється в наступному:

1) існування істотних проблем розробки і застосування міжнародно-правових засобів європеїзації контрактного права;

2) невдала пан'європейська кодифікація приватного права, зокрема договірного права;

3) неефективність приватноправових засобів уніфікації за допомогою актів *lex mercatoria*;

4) низька ефективність директив як засобів гармонізації;

5) застосування авторитарних методів у разі впровадження інститутами ЄС засобів регламентарної уніфікації норм договір-ного права⁷⁶⁰.

Водночас спостерігається певне пожвавлення науково-дослідної діяльності в напрямі подолання зазначених кризових явищ у сфері нормотворчості.

Підтвердженням цьому є, наприклад, План дій більшого узгодження європейського контрактного права «A more coherent European contract law – an action plan»), запропонований Європейською Комісією в лютому 2003 року⁷⁶¹.

⁷⁵⁸ Twigg-Flesner C. Good-Bye Harmonisation by Directives, Hello Cross-Border only Regulation? A way forward for EU Consumer Contract Law / Christian Twigg-Flesner // European Review of Contract Law. Vol.7(2), 2011. –P. 235–256.

⁷⁵⁹ Сироткина О. В. Принципы европейского договорного права: история создания, статус и основные положения. Сборник научных трудов. Серия «Право». Выпуск № 1 (5). Ставрополь: СевКавГТУ, 2003. С. 23.

⁷⁶⁰ Гайдулін О. О. Європеїзація контрактного права. С. 141–145.

⁷⁶¹ Communication from the Commission to the European Parliament and the Council A more coherent European contract law – An action plan /COM/2003/0068 final. Official Journal of the European Union C 63. 15.3.2003. P. 1–44. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2003:0068:FIN:EN:PDF>

Його виконання пов'язувалося з академічними науково-дослідними проектами, передбаченими Шостою рамковою програмою ЄС (англ. *The Sixth Framework Programme of the European Community for research technological development and demonstration activities, contributing to the European Research Area and to innovation*), що в 2003-2006 рр. являла собою перший практичний етап створення єдиного європейського наукового простору з бюджетом 17.5 млрд євро⁷⁶².

Доктринальне підґрунтя було закладено науковцями групи з розробки Європейського цивільного кодексу (англ. *Study Group on a European Civil Code*) і дослідної групи з приватного права (англ. *Research Group on EC Private Law [Acquis Group]*)⁷⁶³.

Зокрема в 2009 р. був представлений документ «Принципи, дефініції та модельні норми європейського приватного права. Проект спільної довідкової схеми» [англ. «Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law: Draft Common Frame of Reference (DCFR)»]⁷⁶⁴.

Заходи щодо координації зусиль в європейському науковому просторі, передбачені Планом дій, були неоднозначно сприйняті європейськими академічними юристами, наукова позиція яких загалом виявилася неспівставною з підходами Європейської Комісії. Як підкреслюють компетентні учасники Віденської конференції з Європейського контрактного права 2004 р. (англ. *Vienna Conference of the Society of European Contract Law-2004*)⁷⁶⁵, у зв'язку з цим виникли певні проблеми ідеологічного характеру.

⁷⁶² The Sixth Framework Programme of the European Community for research technological development and demonstration activities, contributing to the European Research Area and to innovation (2002-2006). URL: <http://www.rsci.ru/grants/fonds/152.php>

⁷⁶³ Principles of European Law. Benevolent Intervention in Another's Affairs / Christian von Bar, edited by Study Group on a European Civil Code Principles of European Law. 2006. XXX, 471 pp.; Lease of Goods. Principles of European Law. [Kare Lilleholt, Anders Victorin, Andreas Fötschl, Berte-Elen R. Konow, Andreas Meidell, Amund BJORANGER Torum; edited by Study Group on a European Civil Code Principles of European Law]. Published in cooperation with Bruylant (Belgium), Oxford University Press (United Kingdom) and Staempfli Publishers (Switzerland), 2007-XXXVIII, 367 pp.; Principles of European Law / Edited by Study Group on a European Civil Code.—Published in cooperation with Bruylant (Belgium), Oxford University Press (United Kingdom) and Staempfli Publishers Ltd. (Switzerland); 14 Volumes. 6600 pp.

⁷⁶⁴ Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law: Draft Common Frame of Reference (DCFR). Full Edition + GRATIS Outline Edition. Study Group on a European Civil Code, Research Group on EC Private Law (Acquis Group) (Author), edited by: Christian Von Bar, Eric Clive, Hans Schulte-Nolke.—Sellier European Law Publishers, 2009. 6100 pp.

⁷⁶⁵ Див. про це: матеріали Конференції у Відні, 18 і 19 червня 2004 р., що подані на сайті: www.secola.org.

Зокрема, представники «брюссельської бюрократії», реалізуючи *підхід загального ядра (common core)*, щодо якого був узгоджений примат компаративно-правового аналізу⁷⁶⁶, заперечили можливість імплементації споживчого законодавства в систему європейського контрактного права, розуміючи його як політичну інтервенцію. Тим самим були нівельовані й можливості інтеграції загальнообов'язкових норм європейського споживчого права в дослідні проекти і перспективи перетворення «європейського контрактного права» на «європейське споживче контрактне право», як це передбачалося згідно з Common Frame of Reference – CFR⁷⁶⁷.

Таким чином, темпи створення Європейського цивільного кодексу (*European Civil Code*) – стрижневого акта європеїзації приватного права, було сповільнено і це слід вважати головною ознакою кризи проекту законодавчої уніфікації європейського приватного права.

У зв'язку з цим проводяться паралелі з невдалим створенням Європейської Конституції, та вказується на факт формування в ЄС «альянсу різних сил проти Європейського цивільного кодексу», прибічники якого закликають до якнайобережнішого та повільного прийняття цього документа⁷⁶⁸.

Це, безумовно, є свідченням системної кризи ЄС та підставою для песимістичних прогнозів щодо створення Європейського цивільного кодексу в найближчому майбутньому.

Не вплинув на ситуацію й Brexit-2016, з яким позиції противників європейської приватно-правової кодифікації суттєво послабилися. Однак «зусилля щодо кодифікації цивільного законодавства ЄС постійно продовжуються в юридичному академічному житті, хоча ЄС більше не демонструє пристрасі до уніфікації цивільного законодавства в цілому»⁷⁶⁹.

Якщо проаналізувати динаміку публікацій з цієї проблематики, то вочевидь спостерігається її падіння. Так, під егідою

⁷⁶⁶ Обґрунтування цього підходу наведено у: Lorenz, *Rechtsvergleichung als Methode zur Konkretisierung der allgemeinen Grundsätze des Rechts*, JZ 1962, 269; Introduction. Formation of Contracts: A Study of the Common Core of Legal Systems. ed. by Schlesinger, R. B. (Vol. I, 1968); Bussani & Mattei, *The Common Core Approach to European Private Law*, 3 Colum. J. of Eur. L. 339 (1997).

⁷⁶⁷ Див. URL: <http://www.acquis-group.org>.

⁷⁶⁸ Kenny M. *Constructing a European Civil Code: Quis custodiet ipsos custodes?* / Mel Kenny. *Columbia Journal of European Law*: (2006). Vol. 12: Iss. 3. P. 797.

⁷⁶⁹ *The Unification Efforts in Eu Civil Law* / Eylem Apaydin, Deniz Tekin Apaydin. *Marmara Journal of European Studies*: (2018) Volume 26: Iss. 2. P. 25, 67.

Дослідницької групи з європейського цивільного кодексу (*Study Group on a European Civil Code*) було видано 58 публікацій, присвячених кодифікації цивільного права, з яких 40 побачили світ у 2009–2010 рр., а в 2017–2020 рр. не було видано жодної⁷⁷⁰.

Є підстави вважати, що відбувається зміна пріоритетів від кодифікації європейського приватного права до гармонізації інститутів контрактного права. Прикладом тому може бути питання відкликання проекту Загальноєвропейського права продажів – *Common European Sales Law (CESL)*, який передбачав укладення відповідного Регламенту ЄС⁷⁷¹.

Необхідно не лише оцінювати цей проект як останню невдалу спробу вирішити питання уніфікації договірної права європейських країн законодавчими засобами, а й звернути увагу на ті досить слушні пропозиції, що в ньому містилися, які слід кваліфікувати як спроби плавної еволюції в бік доктринальної акультурації різних моделей приватноправової євроінтеграції. Саме тому є сенс розглянути зміст проекту цього акта більш докладно.

У 2011 р. Європейський парламент підтримав публікацію «Зеленої книги про варіанти політики просування до європейського контрактного права для споживачів і комерсантів» (*Green Paper on policy options for progress towards a European contract law for consumers and businesses – Green Paper*)⁷⁷² і того ж року Європейською комісією були подані Пропозиції щодо Регламенту Європейського Парламенту та Ради про Загальноєвропейське право продажів – *Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on a Common European Sales Law (CESL)*⁷⁷³.

Згідно з останнім документом державам – членам ЄС надавалася можливість імплементації Спільного європейського акта про купівлю-продаж (*Common European Sales Law (CESL)*) без унесення змін до чинного законодавства і створення таким чином другого режиму регулювання контрактів (*a second contract*

⁷⁷⁰ OCLC World Cat Identities (covered by the OCLC ResearchWorks Terms and Conditions). URL: <http://worldcat.org/identities/lccn-no2007045022/>

⁷⁷¹ Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on a Common European Sales Law (CESL) [SEC(2011) 1165 final] [SEC(2011) 1166 final]. Brussels, 11.10.2011 COM(2011) 635 final 2011/0284 (COD). 115 pp.

⁷⁷² Green Paper from the Commission on policy options for progress towards a European Contract Law for consumers and businesses // Brussels, 1.7.2010. COM(2010)348 final.

⁷⁷³ Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on a Common European Sales Law (CESL).

law regime), однакового для всього ЄС. При цьому передбачалося укладання «експрес-угоди» учасників транскордонного контракту щодо добровільної імплементації CESL, а саме, запровадження паралельного правового режиму дозволяло сторонам контракту уникнути необхідності тлумачення іноземного законодавства.

Структура документа передбачала пояснювальну записку, текст Регламенту та додатки: правила застосування (*the Common European Sales Law*) які охоплюють практично всі аспекти укладення та виконання контрактних зобов'язань і фактично поєднують приписи CISG, PICC–2010 та PECL, а також зразок Стандартного Інформаційного повідомлення (*Standard Information Notice*) для сторін експрес-угоди.

Сфера застосування CESL поширювалася на купівлю-продаж товарів, постачання цифрового контенту (*supply of digital content*) та за згодою сторін на супутні послуги. У ст. 1 проекту Регламенту CESL зазначено, що він поширюється на контракти B2B та B2C.

Слід взяти до уваги, що в CESL, на відміну від інших актів, що регулюють контрактні зобов'язання, з огляду на складність інтерпретації контрактів в умовах поліконтекстуалізму (*poly-contextualism*) вміщена окрема Глава 6 (*Interpretation*).

Так, у ст. 58 додатку I до проекту Регламенту CESL запропоновано такі загальні правила тлумачення контрактів (англ. *general rules on interpretation of contracts*; франц. *règles générales d'interprétation des contrats*; нім. *Allgemeine Regeln zur Auslegung von Verträgen*):

1. Контракт має тлумачитися відповідно до загального наміру сторін (англ. *common intention of the parties*; франц. *commune intention des parties*; нім. *gemeinsamen Willen der Parteien*), навіть якщо в ньому використовуються висловлювання в значеннях, що відрізняються від звичайних (англ. *differs from the normal meaning*; франц. *s'écarte du sens normal*).

2. Якщо одна зі сторін налаштована на використання в договорі висловлювань в особливому (англ. *particular*) значенні і під час укладення договору інша сторона знала, чи могла знати про ці наміри, вираз має бути інтерпретований так, як була налаштована перша сторона.

3. Якщо обидва попередні правила не заперечують, то контракт слід тлумачити в тому сенсі, який розумна людина

(англ. *reasonable person*; франц. *personne raisonnable*; нім. *vernünftige Person*) надавала б йому ⁷⁷⁴.

Певний інтерес викликає ст. 59 додатка I до проекту Регламенту CESL, де перелічені *релевантні питання або питання, які доречно з'ясувати в процесі тлумачення* (англ. *relevant matters*; франц. *éléments pertinents*; нім. *Erhebliche Umstände*). До таких питань належать: (а) обставини, за якими було укладено контракт, включаючи попередні переговори; (b) поведінка сторін, після укладення договору; (c) тлумачення, яке вже було дано сторонами через висловлювання, ідентичні або аналогічні використуванним у договорі; (d) звичаї, які є загальноприйнятими в подібних ситуаціях; (e) практика, яку сторони встановили у своїх взаємовідносинах; (f) значення, які зазвичай надаються висловлюванням у галузі діяльності заінтересованих сторін; (g) природа і мета договору; (h) принцип добросовісності та чесної ділової практики (англ. *good faith and fair dealing*; франц. *du principe de bonne foi et de loyauté*; нім. *das Gebot von Treu und Glauben und des redlichen Geschäftsverkehrs*) ⁷⁷⁵.

Загальновизнані принципи та правила інтерпретації наведені в ст. 60–63, 65 додатка I до проекту Регламенту CESL. Так, принцип системності інтерпретації визначено як припис, що висловлювання, які використовуються в договорі, повинні тлумачитися у світлі договору в цілому (ст. 60 додатка I).

Важливим є визначення *мовних розбіжностей* (англ. *language discrepancies*; франц. *divergences linguistiques*; нім. *Abweichende Sprachfassungen*) у версіях контракту, конфлікти з яких пропонувалося розв'язувати шляхом надання переваги тій мовній версії, яка складена першою (ст. 61 додатка I).

Зокрема наведено правило *переваги індивідуально обговорених умов контракту* (англ. *preference for individually negotiated contract terms*; франц. *préférence pour les clauses contractuelles négociées*; нім. *Vorrang individuell ausgehandelter Vertragsbestimmungen*) перед умовами, які індивідуальному обговоренню не підлягали (ст. 62 додатка I), а також правило *переваги тлумачення, що робить контракт ефективним* (англ. *preference for interpretation which gives contract terms effect*; франц.

⁷⁷⁴ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio* = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 788.

⁷⁷⁵ Там само. Т. 2. С. 788–789.

préférence pour une interprétation qui donne effet aux clauses contractuelles; нім. *Vorrang wirksamkeitsorientierter Auslegung*) (ст. 63 додатка I).

Гострій критиці з боку британських юристів було піддане правило *інтерпретації на користь споживачів* (англ. *interpretation in favour of consumers*; франц. *interprétation favorable au consommateur*; нім. *Auslegung zugunsten des Verbrauchers*), згідно з яким, якщо стороною є споживач, то за наявності сумнівів щодо строку контракту він має тлумачитися на користь споживача, якщо тільки він сам не надав цей строк, і це правило не може бути змінене на шкоду споживачеві (ст. 64 додатка I);

Загальновизнане правило інтерпретації *contra proferentem* пропонувалося застосовувати до тлумачення нез'ясованих умов контракту проти постачальника (ст. 65 додатка I).

Ця спроба унормування положень інтерпретації, визначених доктринально, не увінчалася успіхом, однак може бути покладена в основу гармонізації інститутів тлумачення договорів⁷⁷⁶.

5.2. Переосмислення концепту приватно-правової європеїзації після Brexit–2016: необхідність акультурації договірної інтерпретації

Для переосмислення концепції європеїзації слід урахувати наслідки, які спричинив референдум щодо членства Великої Британії в ЄС (*Brexit*), що відбувся 23 червня 2016 року, та остаточний вихід Об'єднаного Королівства з Європейського Союзу 31 грудня 2020⁷⁷⁷.

Обстановка, що склалася після *Brexit*, навіть спонукала Європейську Комісію розглядати альтернативні сценарії меншої інтеграції у своїй «Білій книзі про майбутнє Європи: роздуми та сценарії розвитку ЄС-27 до 2025 року», опублікованій в березні

⁷⁷⁶ Скрипнюк О. Європейський вибір України: проблеми реалізації принципу законності. *Право України*. 2005. № 1. С. 98.

⁷⁷⁷ Gaydulín O. O. New concepts in Europeazation of private law after the 2016 Brexit referendum: some experience in interpretation of law. *Правове регулювання економіки*: зб. наук. праць; відп. ред. А. М. Колодій. Київ: КНЕУ, 2017. Вип. 16. С. 223–230.

2017 року, якраз під час відзначення шестидесятиріччя Римських договорів⁷⁷⁸.

У науковому дискурсі з'являється все більше публікацій дезінтеграційної спрямованості, чого раніше зовсім не спостерігалось. У цьому тренді більш поміркованими виглядають заклики протиставити повзучій дезінтеграції концепцію «диференційованої інтеграції» з її ідеєю встановити щодо інтеграції певні обмеження для того, щоб процеси роз'єднання країн не набули некерованого характеру⁷⁷⁹.

У зв'язку з цим виникають три запитання, через відповіді на які найбільш повно висвітлюється сучасний контекст європеїзації контрактного права. Перш за все, якою мірою Brexit-2016 може спричинити зміну основних доктрин європейського приватного права? По-друге, який підхід до європеїзації приватного права є найбільш адекватним у новому контексті? Третє питання – які висновки випливають з цього для української доктрини європейської правової інтеграції?⁷⁸⁰

Завдяки низці досліджень, опублікованих за останні півтора десятиліття, ми маємо уточнене розуміння європеїзації. Серед найважливіших слід визначити дослідження, здійснені академічними юристами: О. Ландо (O. Lando), К. Вальке (C. Valcke), К. фон Барандом (C. von Barand), а також іншими вченими, такими як: Т. Хотон (T. Haughton), Дж. Хьюз (J. Hughes), Г. Сассе (G. Sasse), К. Гордон (C. Gordon), В. А. Шмідт (V. A. Schmidt), Ф. Шіммельфеніг (F. Schimmelfennig), У. Седельмайєр (U. Sedelmeier), Х. С. Уоллес (H. S. Wallace). Кожна з цих публікацій різними способами вже зробила свій внесок у цей «зростаючий обсяг літератури»⁷⁸¹. Але, беручи до уваги останні події в Європі, є сенс переглянути ці підходи.

⁷⁷⁸ White Paper on the Future of Europe : Reflections and scenarios for the EU27 by 2025 / European Commission COM (2017) 2025 of 1 March 2017. P. 22–23.

⁷⁷⁹ Szucko Angélica. Brexit and the Differentiated European (Dis) Integration = Brexit e a (Des) Integração Europeia Diferenciada. Contexto int. vol.42 no.3 Rio de Janeiro Sept./Dec. 2020 Epub Nov 23, 2020. URL: <https://doi.org/10.1590/s0102-8529.2019420300005>

⁷⁸⁰ Саме такі питання були порушені в наступній публікації: Gaydulín O. O. New concepts in Europeazation of private law after the 2016 Brexit referendum: some experience in interpretation of law. *Правове регулювання економіки*: зб. наук. праць; відп. ред. А. М. Колодій. Київ: КНЕУ, 2017. Вип. 16. С. 223–230.

⁷⁸¹ Reviewed Works: The Europeanization of Central and Eastern Europe by Frank Schimmelfennig, Sedelmeier Ulrich; Europeanization and Regionalization in the EU's Enlargement to Central and Eastern Europe: The Myth of Conditionality by James Hughes, Gwendolyn Sasse, Claire Gordon; Review by: T. Haughton / The Slavonic and East European Review Vol. 84, №. 4 (Oct., 2006), P. 784–786.

Сучасний юридичний дискурс в Україні чітко свідчить, що таких досліджень у нас явно недостатньо. Саме тому вкрай необхідно враховувати суттєві зміни, що відбулися в політичному та правовому фундаменті Європейського Союзу після Brexit.

У зв'язку з цим необхідно уточнити зміст кількох ключових понять. Європейське приватне право як юридична наука використовує багато специфічних термінів для представлення процесів, процедур та окремих явищ, унікальних для певної правової системи. Однак саме поняття «правова інтеграція» (*legal integration*) – найбільш загальне, серед тих, що вживаються в значенні цілеспрямованого та керованого поєднання окремих правових систем в одну цілісну систему права, приміром у європейське приватне право.

Правова інтеграція має два основних виміри: один стоюється методів інтеграції, інший – рівнів цього процесу. Відповідно існують два основних методи (або прийоми) правової інтеграції: уніфікація та гармонізація.

Правова уніфікація (*legal unification*) фокусується на поєднанні двох або більше правових систем та заміні їх єдиною системою. Цей метод правової інтеграції передбачає специфічне законодавство, яке стає правовим джерелом, спільним для обох систем (наприклад міжнародний договір, який був ратифікований обома парламентами).

Гармонізація права (*harmonization of law*) – м'який прийом правової інтеграції. Він передбачає трансформацію дискретних систем та норм у напрямі створення все більшої кількості подібностей в їхньому змісті, але зі збереженням формальної оригінальності систем, що підлягають гармонізації. Цей тип інтеграції не приводить до формування спільних джерел, правові системи поєднуються законодавцями та суддями на основі різних зразків для наслідування («*iconic*» or *role models*), як, наприклад, певний модельний акт. Отже, якщо результатом уніфікації є створення єдиних норм (*unified rules*), то гармонізація призводить до однакових норм (*uniform rules*).

Рівні правової інтеграції поділяються на зближення або конвергенцію (*convergence*) та наближення або апроксимацію (*approximation*).

Існують суттєві відмінності між цими рівнями. Конвергенція – це взаємне проникнення кількох правових систем на

макрорівні правової інтеграції аж до повного їх злиття⁷⁸². Однак у зв'язку з цим необхідно зауважити, що сфера інтеграції приватного права є специфічною «зоною конвергенції» в європейському правовому просторі, де деякі національні системи приватного права можуть взаємодіяти без повного змішування. Інший тип правової інтеграції – апроксимація норм права – працює на мікрорівні системи права.

Ці поняття набувають нового змісту в їх співвідношенні з більш загальним поняттям – «глобалізація» (*globalization*), яке є найбільш суперечливим, «ураховуючи широкі розбіжності в поглядах на її джерела та вплив на політичний вибір країн»⁷⁸³. Глобалізацію можна визначити найбільш просто і широко як процес міжнародної інтеграції в усьому світі, що виникає внаслідок обміну багатьма світоглядними уявленнями, продуктами, ідеями та іншими аспектами культури в глобальному масштабі (по всій планеті)⁷⁸⁴.

У цьому контексті європеїзацію можна визначити як тип регіональної міжнародної інтеграції. Однак точний зміст поняття «європеїзація» може бути з'ясований шляхом відмежування його від певних інших тісно пов'язаних з ним понять.

Дійсно, пряме порівняння «глобалізації» та «європеїзації» може бути здійснене завдяки логічній операції дефінітивного визначення, відповідно до класичної логіки Аристотеля. Отже, родовим для європеїзації є поняття глобалізації. І це означає, що європеїзація є підпоняттям глобалізації або її особливим типом, формою чи однією з моделей глобалізації. Окрім європеїзації, існує ще одна основна модель глобалізації, яку зазвичай називають «американізацією»⁷⁸⁵.

Однак етимологія та семантика поняття європеїзації поступово стали набувати суперечливих характеристик. Цей термін звичайно походить від «Європи», але його зміст все частіше пов'язується з «Європейським Союзом»⁷⁸⁶. Класичним стало

⁷⁸² Valcke C. Convergence and Divergence between the English, French, and German Conceptions of Contract / Catherine Valcke. // European Review of private law . Vol. 16, No. 1, 2008. P. 29–62.

⁷⁸³ Schmidt Vivien A. Europeanization and the Mechanics of Economic Policy Adjustment (2001)/ Vivien Ann Schmidt // European Integration on line Papers (EIOP) Vol. 5 (2001) № 6; <<http://eiop.or.at/eiop/texte/2001-006a.htm>>

⁷⁸⁴ Globalization, Knowledge and Society: Readings from International Sociology / edited by Martin Albrow, Elizabeth King. –London, New Park, New Delhi, 1990, –280 pp., с. 7–9

⁷⁸⁵ Гайдулін О.О. Європеїзація контрактного права. С. 8–14.

⁷⁸⁶ The Europeanization of Central and Eastern Europe / Edited by Frank Schimmelfennig, Ulrich Sedelmeier. Cornell University Press, 2005. P. 1.

трактування цього поняття у викладі датського вченого Оле Ландо. Він визначив: «Для європейців – це означає уніфікувати або гармонізувати європейське право». І пояснив, що «термін Європа охоплює ті країни, які є або стануть членами Європейського Союзу»⁷⁸⁷.

Таким чином рівень ідентифікації Європейського Союзу став явно надмірним. Про це неодноразово заявляли європейські академічні юристи. Зокрема підкреслювалося, що поняття Європи стає орієнтованим лише на Євросоюз⁷⁸⁸. Зазначалося, що «екстремістське крило бригади європеїзації» зазвичай розглядало європейські держави лише як пасивних виконавців диктату Брюсселя⁷⁸⁹. Цей процес більш вдало описується неологізмом «ЄС-ізація». Так, британський експерт з європейських досліджень Хелен Сара Уоллес (Helen Sarah Wallace) ще в 2000 р. зазначала, що термін «ЄС-ізація» був би більш точним для позначення впливу Європейського Союзу на інші країни⁷⁹⁰. До подібних спроб вербалізації можна віднести термін «ЄС-специфічна європеїзація» (*EU-Specific Europeanization*)⁷⁹¹.

Останні події в Європі підкреслюють крихкість офіційної концепції правової європеїзації. Штучна складність цих інструментів правової уніфікації та абсурдне спрощення взаємозв'язків між підсистемами публічного та приватного права є двома методами, якими деякі європейські вчені-компаративісти (насамперед О. Ландо та К. фон Бар) намагаються завуалювати основні міжкультурні проблеми правової європеїзації, що мають не абстрактний, а реальний, практичний, сенс.

Відмова від ратифікації Договору про запровадження Конституції для Європи (*Treaty establishing a Constitution for Europe*), ухваленого главами держав та урядів 25 країн ЄС у 2004 р., свідчить про те, що соціокультурні розбіжності в країнах Європи залишаються настільки значними, що змушу-

⁷⁸⁷ Lando O. Some Features of the Law of Contract in the Third Millenium / Scandinavian Studies in Law. 2000. № 40. P. 343–402.

⁷⁸⁸ The Europeanization of Central and Eastern Europe. P. 1

⁷⁸⁹ Reviewed Works: The Europeanization of Central and Eastern Europe by Frank Schimmelfennig, Sedelmeier Ulrich; Europeanization and Regionalization in the EU's Enlargement to Central and Eastern Europe: The Myth of Conditionality by James Hughes, Gwendolyn Sasse, Claire Gordon; Review by: T. Haughton / The Slavonic and East European Review Vol. 84, №. 4 (Oct., 2006), P. 784

⁷⁹⁰ The Europeanization of Central and Eastern Europe. P. 1.

⁷⁹¹ Bache I. Europeanization and Multilevel Governance: Cohesion Policy in the European Union and Britain / Ian Bache. Rowman & Littlefield, 2008. P. 20.

ють вважати ідею конституційного об'єднання все ж передчасною та обмежитися ухваленням Лісабонської угоди, (*Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community*), яка набрала чинності 2009 р.

Референдум щодо членства Великої Британії в ЄС (*Brexit*), що відбувся 23 червня 2016 р. знову актуалізував вирішення питання єдності правових систем усіх народів об'єднаної Європи.

Наразі справжньою європеїзацією є зближення різних правових систем, заснованих на європейській культурно-правовій традиції, у формі діалогу між основними типами європейської правової культури – англійською, романською, германською та скандинавською. Звичайно, «ЄС-ізація» стикається з великими проблемами щодо вдосконалення своєї офіційної моделі, але ця модернізація повинна враховувати міжкультурні невідповідності більш широкого процесу правової європеїзації.

І саме факт виходу Об'єднаного Королівства з Європейського Союзу 31 грудня 2020 р. дозволяє припустити, що ухвалення загальноєвропейського цивільного кодексу стане необхідним поштовхом до певного переформатування права ЄС в руслі класичної традиції романо-германського права.

У зв'язку зі зникненням постійних та непримиримих опонентів проекту пан'європейської кодифікації в особі британської науково-правової громади зовсім небезпідставні побоювання, що «плюралістичні тенденції є неміцними і можуть бути легко репресовані, якщо, наприклад, націоналістичне політичне право набере більшої популярності в Європі, а національні держави повернуть свою центральну роль»⁷⁹².

Однак перспектива поширення приватноправової уніфікації на весь європейський простір через ухвалення єдиного кодифікованого акта, затвердженого регламентом ЄС, вбачається сумнівною.

Надання такому документу загальнообов'язкового характеру в Європейському Союзі передусім порушує проблему суверенітету держав-членів та взагалі нівелює право автономії волі (*lex voluntatis*) для учасників цивільно-правових відносин, ускладнених міжнародним елементом.

⁷⁹² Tontti, Jarkko O. European legal pluralism as a rebirth of *Ius commune* / *Retfærd – Nordisk juridisk tidsskrift* 94 (2001), P. 50.

Якщо навіть не брати до уваги питання доцільності долання множинності національних систем приватного права в межах єдиного політико-правового простору ЄС, все ж не можна не помітити одного досить актуального культурно-правового питання, що провокує загострення герменевтичної проблематики у сфері європейського приватного права. Йдеться про те, що Brexit жодним чином не скасовує принципової контроверсійності двох європейських культурно-правових традицій цивільного та загального права й не менш істотних розбіжностей на рівні національних правових культур континентальних країн-членів⁷⁹³.

Слід зауважити, що Brexit, позначившись, безумовно, на багатьох європейських реаліях, передусім вплинув на семантику базових понять європейської інтеграції, бо по суті заперечив розуміння понять «Європейський Союз» та «Європа» як тотожних. Така хибна синонімія об'єктивно склалася в суспільній свідомості впродовж попередніх періодів, попри застереження, що за обставин, що склалися з початку тисячоліття, інтеграційний вплив ЄС на інші країни точніше позначати не «європеїзацією» (англ. *europization*), а «ЄС-ізацією» (*EU-ization*)⁷⁹⁴.

Проте завдяки авторитетності провідного міжнародного юриста, професора Оле Ландо (Ole Lando) в науковому дискурсі закріпилося саме його розуміння «європеїзації» як процесу зближення виключно країн – членів ЄС⁷⁹⁵.

В умовах тодішньої успішності євроінтеграційних процесів це було цілком логічно та виправдано, навіть при усвідомленні, що цим терміном не охоплюються країни, європейські в географічному, соціокультурному та історико-правовому аспектах. Вихід Великої Британії з ЄС змушує повернутися до більш адекватного розуміння цих понять.

Європейський правовий дискурс демонструє зміну деяких акцентів. Так, популярне поняття «європеїзація» (англ. *europization*) все більше доповнюється термінами «гармонізація в

⁷⁹³ Гайдунін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio* = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 1. С. 13.

⁷⁹⁴ The Europeanization of Central and Eastern Europe. Edited by Frank Schimmelfennig, Ulrich Sedelmeier. Cornell University Press, 2005. P. 1.

⁷⁹⁵ Lando, Ole. Some Features of the Law of Contract in the Third Millenium. *Scandinavian Studies in Law*. 2000. № 40. P. 346.

межах ЄС» (англ. *EU Harmonization*)⁷⁹⁶, а також більш загальними – «конвергенція» (англ. *convergence*), «узгодженість» (англ. *coherence*) та «сталість» (англ. *consistency*), які виступають ключовими для опису концепції *суспільства сталого розвитку* (*The Sustainable Development Society*). У зв'язку з цим заслуговують на особливу увагу певні соціокультурні виміри цієї моделі, про наявність яких свідчить той факт, що серед численних індикаторів сталого розвитку у сферах політики, економіки, екології та культури особливо виділяється так звана *крос-культурна компетенція* (англ. *cross-cultural competence* або *intercultural competence* чи *cultural competence*) як здатність певної особи чи соціуму використовувати розмаїття культур для успішного розв'язання актуальних проблем сьогодення та похідна від неї *мовна компетентність* (*native language competence* та *foreign language competence*)⁷⁹⁷.

Після Brexit проблема правової європеїзації повертається до своєї вихідної точки, а стратегія євроінтеграції, націлена на повну уніфікацію систем приватного права, виявилася помилковою. Нині реальна європеїзація – це зближення різних правових систем, заснованих на *європейській культурній правовій традиції*, яка репрезентована в історії права як взаємозв'язок або діалог між національними правовими культурами європейських країн, що можуть бути умовно редуковані до основних типів європейської правової культури – англійської, романської, німецької та скандинавської⁷⁹⁸.

Відхід від застарілого розуміння європеїзації як зближення лише у сфері законодавства і виключно країн – членів ЄС відкриває перспективи щодо долучення й української правової системи до інтеграційних процесів у європейському просторі. Вже нині спостерігається поступовий перехід від бачення українського руху в Європу не тільки через адаптацію законодавства і не лише як зміна «адаптаційної» риторики на

⁷⁹⁶ Jessel-Holst, Christa. *EU Harmonization of Private Law as Exemplified in South-East European Countries. Ukrainian Private Law and the European Area of Justice* (Beiträge zum ausländischen und internationalen Privatrecht, 127). Ed. by Eugenia Kurzynsky-Singer and Rainer Kulms. Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht. Mohr Siebeck, Tübingen 2019. P. 309–318.

⁷⁹⁷ Гайдунін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio* = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 1. С. 14–15.

⁷⁹⁸ Gaydulín O. O. *New Concepts in Europeazation of Private Law after the 2016 Brexit Referendum: Some Experience in Interpretation of Law. Legal Regulation of the Economy: Collection of Research Works*. Kyiv: KNEU, 2017, No. 15. P. 223–230.

«європеїзаційну», а й як більш глибокий та системний аналіз процесів інтеграції України та ЄС у сфері приватного права⁷⁹⁹.

Тому виправданим є сподівання на те, що принциповій зміні стратегії європеїзації контрактного права надалі сприятиме потужний поштовх до руху від законодавчої уніфікації нормативних джерел до доктринальної гармонізації інтерпретаційних процедур, що очікується в площині правореалізації.

5.3. Концепція *нового jus commune europe* та загальні герменевтичні питання кроскультурної європеїзації контрактного права

У контексті дискусій навколо перспектив європейської правової інтеграції все частіше лунають заклики до використання історичної аналогії, бо, як вважає професор порівняльного права Б. С. Маркесініс (B. S. Markesinis), увесь шлях, пройдений європейським правом, свідчить про те, що сучасна ситуація, орієнтована на національну державу, є скоріше за все історичною аномалією⁸⁰⁰.

Ця позиція поступово стає домінуючою в сучасному правовому дискурсі. Зокрема, видатний історик права Райнхард Ціммерман (Reinhard Zimmermann) категорично стверджує: «Треба неодноразово нагадувати, що нинішня націоналістична відокремленість юриспруденції є лише продуктом XVIII та XIX століть і, отже, аж ніяк не характерна для нашої академічної традиції. З кінця Середньовіччя до Французької революції всі країни Західної та Центральної Європи були об'єднані й охоплені *спільним загальним правом (gemeinsames common law) та спільною європейською юриспруденцією (gemeineuropäische Rechtswissenschaft)*. Обидві ці концепції базувались насамперед на римському та канонічному праві й були частиною особливої європейської культури»⁸⁰¹.

⁷⁹⁹ Majdanyk R. A. Development of Ukrainian Private Law in the Context of its Europeanization. Roman Majdanyk. Ukrainian Private Law and the European Area of Justice (Beiträge zum ausländischen und internationalen Privatrecht, 127). Ed. by Eugenia Kurzynsky-Singer and Rainer Kulms. Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht. Mohr Siebeck, Tübingen 2019. P. 143–180.

⁸⁰⁰ Basil S. Markesinis, The Gradual Convergence: Foreign Ideas, Foreign Influences, and English Law on the Eve of the 21st Century (Oxford: Clarendon Press, 1994). P. 2.

⁸⁰¹ Zimmermann, Reinhard. Das römisch-kanonische ius commune als Grundlage europäischer Rechtseinheit. *JuristenZeitung* : 47. Jahrg., Nr. 1 (10. Januar 1992), P. 10.

Можливо саме тому однією з найбільш поширених новітніх концепцій кроскультурної європеїзації приватного права є доктрина нового *європейського ius commune*, яке є «універсальним за змістом та транснаціональним – за сферою дії, тобто виступає в ролі вищої, парадигматичної, моделі як взірець для правотворчості та правозастосування у межах національних правових систем»⁸⁰².

У координатах герменевтики ця концепція бачиться як холістична ідея сполучення єдності й універсальності з плюралізмом та диференціацією, що нагадує середньовічний європейський правовий порядок, який був комбінацією загальних християнських морально-правових ідеалів із секуляризмом окремих феодальних держав⁸⁰³.

З точки зору онтології права, «положення *jus commune* зберігають чинність у вигляді найвищих принципів, етично вищих щодо звичайного законодавства»⁸⁰⁴. Саме тому вважається, що джерела європейського *jus commune* вищі за позитивне право, і тому повинні захищатися навіть у тих правових системах, де формально не визнаються⁸⁰⁵. Все це дає підстави вважати, що *нове jus commune europe* є доктринальною засадою формування «європейського загального права» (*Common Law of Europe*)⁸⁰⁶, яке є ядром «загальнолюдського права» (*the Common Law of Mankind*).

Jus commune – поняття і явище, яке ним позначається, належать до терміносистеми, що використовується виключно в рамках романо-германської культурно-правової традиції. Як вважають представники англо-американської традиції, *jus commune* не має жодного стосунку до загального права (*common law*)⁸⁰⁷.

⁸⁰² Шевчук С. В. Роль порівняльного права у процесі європейської інтеграції України. С. 8. URL: www.comparativelaw.org.ua/doc1/shevchuk.doc

⁸⁰³ Paolo G. Carozza. «My friend is a stranger»: the death penalty and the global ius commune of human rights. *Texas Law Review*. 2003. March. P. 1044.

⁸⁰⁴ Manlio Bellomo. *The Common Legal Past of Europe, 1000–1800* (Lydia G. Cochrane trans., 2d ed. 1995). P. 102.

⁸⁰⁵ Cesare Mirabelli. Preliminary Reflections on Fundamental Rights as the Basis of a Common European Law, in *Millennium Lectures. The Clifford Chance Millennium Lectures: The Coming Together of the Common Law and the Civil Law* (Basil Markesinis ed., 2000). P. 225.

⁸⁰⁶ Мережко О. Нове *Jus commune Europe*. Мережко О. О. Сучасні теорії міжнародного приватного права. *Юрид. газета*. № 4 (64). URL: <http://www.yur-gazeta.com/oarticle/2036/>.

⁸⁰⁷ David John Ibbetson, *Common Law and Ius Commune*, London: Selden Society, 2001. 37 p. P. 20

В англомовному правовому дискурсі цей термін вживається в значенні «загального права систем цивільного права» (*the common law of the civil law systems*). Однак в обох випадках так позначаються ті основні незмінні правові принципи романо-германської культурно-правової традиції, на основі яких утворилися окремі європейські національні системи права і які є загальними для всіх їхніх елементів.

Хоча сам термін в античній транскрипції як *ius commune* зустрічається ще в Дигестах Юстиніана, його зміст ближчий до сучасного поняття загальних норм у їх протиставленні нормам спеціальним, а також до загального порядку правореалізації, ніж до сингулярного, але жодним чином це поняття не означало окремого правопорядку або відокремленої сукупності об'єктивних норм⁸⁰⁸.

Уперше систематичне використання терміна *jus commune* засвідчується в «Декреталіях Григорія IX» (1235), де він згадується близько 40 разів. На відміну від давньоримських джерел, це поняття тут уже означає «деяку певну систему норм» або «загальний для церкви порядок речей»⁸⁰⁹. Класичного змісту «*jus commune*» набуває в працях коментаторів-«бартолістів» у XIII–XV ст. як протиставлення «власному праву» (*ius proprium*). При цьому синонімічним до нього досить часто виступає більш транспарентний термін *jus civile commune*⁸¹⁰.

У Середньовіччі поряд з власне тлумаченням тексту контракту в царині *jus commune* відбувається формування самих принципів такого тлумачення, чого не досягли юристи періоду античності⁸¹¹. Хоча іноді самі античні тексти як предмет дослідження глосаторів, викладення тогочасних творів латиною та використання ними античної термінології, можуть провокувати сучасних дослідників до помилкового визнання таких творів римсько-правовими. Тобто середньовічне *jus commune* являло собою новий інститут інтерпретації, що ґрунтувався на світогляді, відмінному від античного.

⁸⁰⁸ Calasso Fr. *Medio evo del diritto*. Milano, 1954. Vol. 1. P. 377–389.

⁸⁰⁹ Котляр И. А. Понятие «*jus commune*» в европейской правовой традиции. *Вестн. Моск. Ун-та*. Сер. 11. Право. 2009. No 5, С.90.

⁸¹⁰ Грабарь В. Э. Римское право в истории международно-правовых учений: элементы международного права в трудах легистов XII–XIV вв. Юрьев : Типография К. Маттисена, 1901. 293 с. С. 204–208.

⁸¹¹ Стоянов А. Н. Методы разработки положительного права и общественное значение юристов от глосаторов до конца XVIII столетия. Харьков : Типография Чеховского и Зарина, 1862. С. 8.

Здається безпідставним шукати лінійний зв'язок між римсько-правовим інститутом інтерпретації та його середньовічним інваріантом. Зміна світосприйняття в Середні віки пов'язана насамперед з утвердженням християнства, покладанням відтоді в усьому на віру в Бога, і це позначилося на правовій доктрині *jus commune* тим, що правова інтерпретація також потрапила в царину релігійної герменевтики, стала її невід'ємною частиною.

Однак не можна заперечувати, що інтерпретаційне право *jus commune*, яке розроблялося в середньовічних університетах, мало явно виражену функціональну аналогію з давньоримським *interpretatio doctorum*. Античний інститут інтерпретації знавців подібний до інституту *communis opinio doctorum*, який став основою нового права, створеного на основі нормотворчої інтерпретації *Jus commune Europaeum*.

Отже, семантично *jus commune* в його системному значенні має щонайменше подвійний зміст: (1) певне поєднання канонічного та римського права, що об'єктивно склалося у XII–XIII ст. (фрагменти класичного римського права, що збереглися у германських та інших племінних народів Західної Європи до X–XI ст., цим поняттям не охоплюються)⁸¹²; (2) загальне для вселенської церкви канонічне право, як його починають трактувати церковні суди Англії в XIV–XV ст.⁸¹³.

Необхідно визначити правову природу цього явища. Переконливим є трактування, відповідно до якого *jus commune* досить тривалий час існувало як сукупність чинних норм об'єктивного права, що входили до складу національного права більшості європейських країн аж до руху за кодифікацію наприкінці XVIII та XIX століть. Однак в основу цього правопорядку було закладено розуміння саме європейського *jus commune*, що сформувалося переважно в XII–XIV ст. як «єдина система норм, що вбачалася вченими юристами цілісною (що не потребує іншої правової системи) всеохоплюючою (здатною врегулювати будь-яке питання) та формуючою єдиний світовий правопорядок, закріплений у відносно визначеному колі писем-

⁸¹² Harold J. Berman, Charles J. Reid, Jr. Roman Law in Europe and the Jus Commune: A Historical Overview with Emphasis on the New Legal Science of the Sixteenth Century // Syracuse J. Int'l L. & Com. V. 20 (1994). P. 1–33. (P. 1).

⁸¹³ F.W. Maitland, *Canon Law in England*, The English Historical Review, Vol. 11, №. 43 (Jul. 1896) pp. 446–478.

них джерел права, і придатною до науково обґрунтованого тлумачення»⁸¹⁴.

У Новітній час і донині від *jus commune* залишається тільки цивільна традиція мислення, на основі якої сформувалося це об'єктивно-правове утворення, а також процедури інтерпретації права, що виявилися більш стійкими, ніж сама сукупність правових норм.

Отже, необхідно визнати, що концептуальна доктринальність *jus commune* – це не сумні «рештки» колись грандіозної системи права, а сутнісна його характеристика. Від самого свого виникнення це право змогло поєднати римське та канонічне право саме тому, що обидві підсистеми були навчальними дисциплінами в тогочасних університетах, тобто були «вченим правом». Саме ця ознака («науковість», «академічність») і є найбільш загальновизнаною ознакою «загального права Європи»⁸¹⁵.

Цей Дух римського права, який оживляв *jus commune*, не був знищений навіть з розгортанням національних кодифікацій у ХІХ ст. «Доктринальність» загального Європейського права опосередковано, через науку та освіту, впливала на тогочасні законодавчі процеси. Так, представники *Usus modernus pandectarum* у своїх зусиллях зі створення національного права явно підтримували існування римської спадщини, у тому числі щодо засад інтерпретаційного права.

Однак врешті національні кодифікації руйнівним чином вплинули на саму парадигму загального права Європи. Так, «постійний інтерпретаційний процес та співіснування *jus commune* та *ius proprium* у багатьох його формах були замінені суто національними правовими системами, які не визнавали конкурентів. Ідея необмеженого державного суверенітету не допускала плюралістичної та фрагментарної взаємодії різних правових порядків у межах держави. Навіть якщо *ius commune* продовжувало існувати опосередковано завдяки академічній роботі, *ius proprium* у багатьох його формах було придушено у більшості європейських національних держав»⁸¹⁶. Отже, все право, зокрема й приватне, стало державним.

⁸¹⁴ Котляр И. А. Понятие «*jus commune*» в европейской правовой традиции. С.99.

⁸¹⁵ Там само: С.95-96.

⁸¹⁶ Tontti, Jarkko O. European legal pluralism as a rebirth of *Ius commune*. P. 45.

Сучасний процес реалізації офіційної стратегії європейської правової інтеграції переважно законодавчим шляхом побудований так само, як і національні кодифікації, на основі концепції монопольного політико-правового суверенітету. Цей процес сприймається на верхівці законотворення як явно уніфікуючий, проте в площині правореалізації він має явні дезінтегруючі наслідки, що породжують певну непередбачуваність. Так, західноєвропейські дослідники відмічають, що «на національному рівні запровадження європейського законодавства радикально підвищує рівень правової невизначеності»⁸¹⁷.

Гюнтер Тойбнер (Gunther Teubner) помітив, наприклад, що «використання легальних трансплантацій, одна з форм правової глобалізації, не діє, як прийнято вважати, і що їх, скоріше, слід називати юридичними подразниками». Найбільш яскраво це проявилось у відторгненні англійським контрактним правом того розуміння принципу добросовісності (*bona fides, good faith*), яке нав'язується директивами ЄС⁸¹⁸.

Отже, ми маємо наочний приклад того, як «історично та культурно чужий елемент вводиться в інший контекст, це викликає низку наслідків, які не призводять до зближення британської та континентальної правових систем, а до нових розколів»⁸¹⁹.

Заперечуючи концептуальну єдність правових систем європейських країн, на якій ґрунтується головна ідея *jus commune europe*, дійсно, «можна стверджувати, що Європейський Союз за визначенням є роздробленою, поліцентричною «державою» (або «недержавою»); і його право неможливо зрозуміти за допомогою теоретичних засобів, запозичених від старого державоцентристського позитивізму. Дійсно, верховенство європейського права (*primacy of European law*) є основним принципом, який постійно підтверджується практикою Суду Європейського Союзу. Однак ця першість все ще сприймається не без вагань конституційними судами держав-членів у

⁸¹⁷ Wilhelmsson, Thomas. Jack-in-the-Box Theory of European Community Law / Krämer, L. & Micklitz, H.-W. & Tonner, K. (eds.) Law and Diffuse Interests in the European Legal Order. Nomos Verlagsgesellschaft Baden-Baden, 1997, 177–194.

⁸¹⁸ Teubner, Gunther. Legal Irritants: Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends Up in New Divergences. *The Modern Law Review* Vol.61, No.1, (1998), 11–32.

⁸¹⁹ Tontti, Jarkko O. European legal pluralism as a rebirth of *Ius commune* P. 49.

принципово важливих питаннях, і на практиці на низовому рівні це верховенство часто виявляється неефективним»⁸²⁰.

Отже, проблема забезпечення верховенства європейського права – це не проблема юридичної техніки, а «питання тлумачення *par excellence*, яке часто вирішується відповідно до правової культури та традицій кожної конкретної країни; лише незначна меншість питань, що стосуються європейського законодавства, вирішуються на рівні Союзу»⁸²¹.

На розбіжностях позицій «кодифікаторів» (англ. *codifiers*) та «культиваторів» (англ. *cultivators*) щодо законодавчої уніфікації європейського права сформувалася ідея зближення систем приватного права європейських країн на рівні доктрини, в основі якої – *jus commune europe* в розумінні його трансформації від давньоримського *jus commune*, синоніма «*jus naturale*» та середньовічного загального права, до, власне, загальноєвропейського права.

Дійсно, «сучасну європейську правову інтеграцію можна назвати відродженням середньовічного *jus commune*, оскільки вони обидві мають подібні риси плюралізму, неоднорідності та поліцентричності (*pluralism, heterogeneity and polycentricity*)». Водночас слід застерегти, що «цікаві подібності між новим європейським та середньовічним *jus commune* є не суттєвими, а абстрактними та теоретичними; прямого відродження римського права не відбувається»⁸²².

Історична специфіка нової моделі європейської правової єдності має бути продиктована самою практикою євроінтеграції, але незмінне надісторичне сутнісне ядро *jus commune* – це ідея плюралізму партикулярних правових систем.

При всьому розмаїтті підходів до розуміння суті *jus commune* спільним у всіх цих нових теоретичних розробках є те, що вони кидають виклик моделі класичного правового позитивізму, згідно з якою правовий порядок структурований як піраміда з конституцією на верхніх і законами на нижчих її рівнях, як її свого часу окреслив Кельзен⁸²³. Навпаки, модель нового правопорядку слід розглядати імовірніше як мережу

⁸²⁰ Там само.

⁸²¹ Tontti, Jarkko O. Law, Tradition and Interpretation. *International Journal for the Semiotics of Law* Vol. XI, No. 31, (1998), 25-38.

⁸²² Jarkko Tontti: European legal pluralism as a rebirth of Ius commune. P. 47.

⁸²³ Zahle, Henrik: The Polycentricity of the Law or the Importance of Legal Pluralism for Legal Dogmatics, in Petersen, Hanne & Zahle, Henrik, 1995, P. 185–199.

(*réseau*), а не як піраміду норм⁸²⁴. Кельзенівська піраміда в смисловому полі нового *jus commune* розсипається на «поліцентричну мозаїку без суверенної держави як центральної точки правового мислення»⁸²⁵.

Сама ідея відродження європейського *jus commune* в новій історичній формі змушує «говорити не про один загальний правовий порядок Європи, а про декілька європейських правопорядків, чий майбутній успіх заснований на співіснуванні, а не на ієрархії та гегемонії»⁸²⁶.

Необхідно дещо розсунути горизонти цієї проблеми і визнати, що просування ідеї нового *jus commune* є ознакою культурного зрушення більш загального порядку, яке пов'язується з початком ери постмодерну (*post-modern era*) і для якого характерним є поєднання двох світоглядних настанов: холізму та плюралізму.

У цих філософських координатах концептуальне зближення договірної інтерпретації має відбуватися в контексті більш широкого кроскультурного процесу правової акультурації (*legal acculturation*) контрактного права як європеїзації контрактного права, що відбувається не в напрямі зближення процесу правотворчості (уніфікації та гармонізації норм права), а праворозуміння (гармонізації національних правових доктрин) у сфері європейського контрактного права⁸²⁷.

Отже, основною опорою для розгортання нового *jus commune* має стати гармонізація у сфері правозастосування, судової та арбітражної практики, а не кодифікація матеріальних та процесуальних норм.

Приміром, відомий сучасний компаративіст Б. С. Маркесініс, виокремлюючи методи гармонізації європейського права на шляху до нового *jus commune*, на перше місце як основні висуває академічну роботу в університетах та діяльність суддів та інших юристів-практиків⁸²⁸, що корелює з нашими пропозиціями щодо поєднання першого і третього підходів до європеїзації приватного права.

⁸²⁴ Ost, François & van de Kerchove, Michel: De la pyramide au réseau? Vers un nouveau mode de production du droit? *Revue interdisciplinaire d'études juridiques* 44 (2000), P. 1–82.

⁸²⁵ Jarkko Tontti: European legal pluralism as a rebirth of *Ius commune*. P. 49.

⁸²⁶ Mireille, Delmas-Marty. *Pour un droit commun*. Éditions du Seuil Paris, 1994. P. 223-228.

⁸²⁷ Гайдулін О. О. Європеїзація контрактного права: монографія. Київ: КНЕУ, 2012. С. 160.

⁸²⁸ Markesinis B. S.: *The Gradual Convergence*. Clarendon Press Oxford, 1994, P. 21

Таким чином можна уникнути небажаних деформацій систем права європейських країн, багатоманітність яких є запорукою безперешкодного застосування принципу автономії волі (*lex voluntatis*) суб'єктами правовідносин⁸²⁹.

Першочерговими в цьому напрямі вбачаються заходи в освітньому середовищі, зокрема юридичному, де нагальним постає питання досягнення ідентичності навчальних програм як щодо змістовного їх наповнення, так і відповідної термінологічної уніфікації⁸³⁰.

Варто погодитися з тим, що саме притаманний *jus commune* концептуально-правовий плюралізм, який дивовижним чином співзвучний парадигмі постмодернізму, виявляється найбільш когерентним самій суті європейської традиції права. Так, фінський філософ права, палкий пропагандист відродження загального права Європи Яркко Олаві Тонтті (Jarkko Olavi Tontti) справедливо стверджує: «Ми не повинні мислити право просто з точки зору державоцентристської позитивістської моделі – як сукупності норм, прийнятих державою та систематизованих правовою доктриною, – а натомість слід розглядати фактичну неоднорідність та поліцентричність життя права. Окрім закону, що діє, строго кажучи, існує значна кількість м'якого або інфра-права (*soft law or infra-law*), що принципово впливає на функціонування (позитивного) права»⁸³¹.

5.4. Концептуальні розбіжності між реальними інститутами інтерпретації (тлумачення) контрактів (договорів) та новітнім інститутом *law of interpretation*, що формується в рамках концепції *jus commune europe*

Для з'ясування шляхів та напрямів подальшої інституалізації договірної інтерпретації передусім необхідно концептуально розмежувати процесуальні інститути правового тлумачення, що об'єктивно функціонують в різних країнах, та інститут *law of*

⁸²⁹ Гайдулін О. О. Європейське приватне право у культурному хронотопі: досвід застосування методу інтерпретавізму. С. 174–176.

⁸³⁰ Гайдулін О. О. Болонський процес і уніфікація Європейського контрактного права: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.; відп. ред. В. Ф. Опришко. Київ: КНЕУ, 2004. С. 363–366.

⁸³¹ Tontti, Jarkko O. European legal pluralism as a rebirth of Ius commune / *Retfærd – Nordisk juridisk tidsskrift* 94 (2001), P. 40–54.

interpretation, формування якого прогнозується та обґрунтовується в даному дослідженні.

Порівнювати ці інститути пропонується за трьома параметрами, перелік яких не є вичерпним, але обмежений метою та завданнями даного дослідження.

По-перше, на феноменологічному рівні з використанням вербального критерію явними стають розбіжності в самому найменуванні цих інститутів та мовному оформленні їхнього змісту. Так, у всіх європейських країнах реально існуючі інститути тлумачення формально вербалізовані офіційною (національною) мовою. В Україні згідно з чинним законодавством подібний інститут може бути названий «інститутом тлумачення змісту правочину та умов договору» (ст. 213 та 637 ЦКУ).

Отже, за вербально-лінгвістичним критерієм сучасні інститути тлумачення договорів (правочинів), як і інші підінститути правової інтерпретації, мають не загальноєвропейський, а партикулярно-національний характер, оскільки закріплені в національних актах кодифікації цивільного права. Якщо *ius interpretatio*, і римсько-правовий інститут, і середньовічний у складі *jus commune*, були латиномовними, то майбутній інститут *law of interpretation* має отримати вербальне оформлення за допомогою сучасної мови міжнародної комунікації – англійської.

По-друге, за змістовним (парадигмально-смысловим) критерієм реальні та прогнозовані інститути також істотно різняться. Так, значеннєвий зміст усіх нормативних та доктринальних текстів, де розкривається сутність та матерія реальних інститутів тлумачення, тісно пов'язаний з тією доктриною тлумачення, яка покладена в основу легально закріплених принципів та норм інтерпретації.

Отже, зазвичай в смислове підґрунтя чинних принципів та норм, що регулюють інтерпретацію контрактів, покладена обмежена кількість підходів до інтерпретації, серед яких обов'язково визначається якийсь один, домінуючий.

Стрижневою ідеєю майбутнього загальноєвропейського інституту є визнання необхідності якомога більшої кількості різних підходів до тлумачення, що реально збільшує ступінь свободи суб'єкта тлумачення при виборі версій інтерпретації.

По-третє, за інституціональними критеріями порівняння слід визнати, що найбільш істотною відмінною ознакою інституту *law of interpretation* у порівнянні з реально існуючими інсти-

тутами тлумачення є те, що він свідомо формується на основі відповідної теоретичної моделі. Якщо сучасні інститути є певною мірою доктринально осмисленими на основі класичної або модерністської парадигми наукової раціональності, то майбутній інститут формується безпосередньо на філософсько-правовому підґрунті постмодернізму. Отже, інститут *law of interpretation* має системно-плюралістичний характер, що повністю відповідає самому духу його ідейно-світоглядних засад.

Саме за цією ознакою інтерпретаційне право є найбільшою мірою інституалізованим, бо його формування йде за всіма виявленими критеріями. При цьому якщо виокремлення сучасних інститутів здійснюється за показниками джерельної систематизованості (формальними), то майбутнього – за доктринально-смыслотвірними (неформальними).

Незважаючи на переконливість обґрунтування виявлених розбіжностей, не можна не помічати очевидної істини – майбутній інститут інтерпретації не є абстрактним винаходом постмодерністськи налаштованих академічних юристів та практикуючих суддів. Він органічно виростає на ґрунті реальної змагальності сучасних національних моделей тлумачення, що надзвичайно загострюється в умовах реальної і безупинної глобалізації всіх сфер суспільного життя.

Отже, для того, щоб виявити як і в якому напрямі буде здійснюватися формування та еволюція новітнього інституту тлумачення, необхідно з'ясувати суть домінуючої в тому чи іншому інституті договірної права інтерпретаційної системи (*interpretational system*), під якою ми домовилися розуміти сукупність загальних соціокультурних та інституціональних регуляторів процесу інтерпретації.

Тому побудована в параграфі 3.3 типологія інтерпретаційних систем потребує певного уточнення через розкриття змісту та класифікацію конкретних підходів до інтерпретації (методологій інтерпретації).

Правовий телеологізм (legal teleologism) як суб'єктивістськи орієнтована методологія правової інтерпретації передбачає однойменний підхід (*teleological approach*) і так само метод (*teleological method of interpretation*), коли інтерпретатор націлений на результат процесу інтерпретації (наприклад економічна вигода в бізнес-орієнтованій інтерпретації (*business-oriented interpretation*)).

Телеологія справедливості зумовлює вибір дещо інших технологій, наприклад так званого *сприятливого тлумачення* (*favourable interpretation*) або *доброзичливого судового тлумачення* (*sympathetic judicial interpretation*).

До суб'єктивістських методологій також належить *правовий інтенціоналізм* (*legal intentionalism*) або підхід до тлумачення, спрямований на з'ясування задуму (інтенції, наміру) законодавця або договірних сторін. Метод інтенціонального тлумачення (*method of intentional interpretation*) передбачає інтерпретацію відповідно до наміру (*according to intent*) автора тексту.

До об'єктивістських підходів належать *правовий текстуалізм* (*legal textualism*), *правовий історизм* (*legal historicism*), *правовий структуралізм* (*legal structuralism*).

Найбільш поширеним підходом є *правовий текстуалізм* (*legal textualism*), за яким інтерпретація відбувається на основі *звичайного значення змісту юридичного тексту* (*ordinary meaning of the legal text*), а соціокультурний чи ситуативний контексти до уваги не беруться. Такому підходу найбільшою мірою відповідає метод *текстуального тлумачення* (*method of textual interpretation*).

Цей підхід не завжди є хибним і має застосовуватися «за замовчуванням» при відсутності альтернативних пропозицій або за результатами долання конфлікту інтерпретацій, коли щодо змісту цього тексту укладена відповідна інтерпретаційна конвенція.

Правовий історизм (*legal historicism*) використовує метод історичної інтерпретації (*historical method of interpretation*), тобто в полі зору дослідника – сама історія створення тексту та всіх його подальших корекцій. При цьому якщо цей метод застосовувати в розумінні виключно *ретроспективної інтерпретації* (*retrospective interpretation*), то об'єктивним результатом буде тільки первісний смисл тексту, відтворений в тих конкретних обставинах, що існували на момент його виникнення, а суб'єктивно він сприйматиметься як остаточне тлумачення, здійснене з урахуванням всіх трансформацій. Тому адекватне з'ясування об'єкта інтерпретації має досягатися використанням методу історичної інтерпретації без його абсолютизації, в комплексі з іншими методами.

Правовий структуралізм (*legal structuralism*) як один із об'єктивістських підходів цікавий насамперед різноманітністю методів інтерпретації, що можуть бути використані в його ме-

жах. Залежно від того, на чому саме фокусується дослідження – структурі його об'єктивного змісту (загальній організації та співвідношенні нормативних приписів) чи логічній структурі (структурі тверджень та аргументів, що використовуються для викладення тексту), або ж синтаксичній структурі (граматичній будові словосполучень та речень у тексті), – обирається найбільш доцільний метод: системний (*systemic*), логічний (*logical*) або лінгвістичний (*linguistic*). Також може застосовуватися метод *функціонального тлумачення* (*functional interpretation*) та *тлумачення умов з орієнтацією на їхню ефективність* (*interpretation favouring effectiveness*).

Окрему групу складають холістичні підходи до інтерпретації. Правовий контекстуалізм (*legal contextualism*) серед інших зосереджується на тих обставинах, які мають місце в момент тлумачення. Метод контекстуального тлумачення (*contextual interpretation*) базується на використанні критеріїв правильності тлумачення (*correctness criteria of interpretation*), зумовлених інтерпретаційним контекстом (*interpretive context*), тобто комплексно враховуються об'єктивно наявний фактичний і соціокультурний контексти та суб'єктивне сприйняття фактичних обставин, за яких відбувається тлумачення. З огляду на динаміку, притаманну будь-яким фактичним обставинам, таке тлумачення отримує назву гнучкого (*flexible interpretation*), або ж динамічного (*dynamic interpretation*). Цей підхід може бути ефективним при комплексному застосуванні з конструкціонізмом (*constructionism*) та плюралізмом (*pluralism*).

Тлумачення з плюралістичним підходом (*legal pluralism*), при визнанні однакової важливості всіх інших підходів, ґрунтується на холістичному принципі існування сутності будь-чого в усьому (*the essence of everything is in everything*). Тому наслідком задіяння холістичного плюралістичного тлумачення (*pluralist interpretation*) буде гармонійна інтерпретація (*harmonious interpretation*) як необхідний засіб для подолання конфлікту інтерпретацій через укладання інтерпретаційної конвенції. Оскільки при цьому не відбувається ані поглинання жодної версії тлумачення іншими, ані пошуку нової, альтернативної, таке тлумачення отримало назву тлумачення, що гармонізує (*harmonizing interpretation*), адже взагалі усувається можлива конкуренція різних версій.

У площині іншого холістичного підходу – *правового кон-струкціонізму (legal constructionism)* – здійснюється *дискреційне тлумачення (discretionary interpretation)*, за якого тільки власний розсуд виступає обґрунтуванням для з'ясування та пояснення, а суб'єкти правовідносин на основі й унаслідок такого креативно-го тлумачення отримують можливість дискреційної правотворчості (*law-making discretion*). Тому, щодо судової інтерпретації (*judicial interpretation*) доцільно вести мову про *судове конструювання (construction)*, а через мотивування до нормотворчості за такого підходу – вважати доречним поняття *справжня інтерпретація (true interpretation)*, визнане західною доктриною.

Холістичні методи звичайно застосовуються комплексно і при тому, що кожен з них кореспондується з відповідною методологією – *контекстуального тлумачення (method of contextual interpretation)*, *плюралістичного тлумачення (method of pluralistic interpretation)*, *конструктивної інтерпретації (method of constructive interpretation або creative method of interpretation)*, для їх позначення використовується загальна назва: *методи добросовісного тлумачення (method of good faith interpretation)*.

Підсумовуючи, зазначимо, що оскільки укладення інтерпретаційної конвенції для ефективного розв'язання конфлікту інтерпретацій завжди спиратиметься на певну множину взаємоузгоджених підходів-методів, саме холістичні методології вбачаються тут найбільш експлуативними.

З контексту вищевикладеного логічно випливає питання: який підхід використав український законодавець, коли в ч. 1 ст. 637 ЦК зазначив, що тлумачення договору здійснюється відповідно до ст. 213 цього Кодексу, і тим самим зробив відсилку до правил щодо тлумачення правочину?

Не повторюючи змісту цих норм, на який ми вже неодноразово посилалися, зосередимо головну увагу на тому як Верховний Суд у складі Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду в рамках справи № 753/11000/14-ц, провадження № 61-11сво17 18 квітня 2018 року визначив алгоритм дій суду під час

тлумачення договору та правочину на підставі загальних підходів, установлених чинним законодавством України⁸³².

На користь того, що саме формальний підхід і засноване на ньому правило текстуального тлумачення є провідними і в певному сенсі абсолютними, свідчить наступна позиція Палати.

Об'єднана Палата Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду кваліфікувала, що загальні способи, що застосовуватимуться при тлумаченні договору, наведені саме в частинах третій та четвертій статті 213 ЦК України і вони втілюються на трьох рівнях тлумачення:

Перший рівень тлумачення здійснюється за допомогою однакових для всього змісту правочину значень слів і понять, а також загальноприйнятих у відповідній сфері відносин значень термінів.

Другим рівнем тлумачення (у разі, якщо за першого підходу не вдалося витлумачити зміст правочину) є порівняння різних частин правочину як між собою, так і з його змістом в цілому, а також з намірами сторін, які вони виражали при вчиненні правочину, а також з чого вони виходили при його виконанні.

Третім рівнем тлумачення (при нерезультативності перших двох) є врахування: (а) мети правочину; (б) змісту попередніх переговорів; (в) усталеної практики відносин між сторонами (якщо сторони перебували раніше в правовідносинах між собою); (г) звичаїв ділового обороту; (г) подальшої поведінки сторін; (д) тексту типового договору; (е) інших обставин, що мають істотне значення.

Отже, законодавець демонструє такий механізм тлумачення правочину та договору: спочатку застосовується формальний підхід (*legal formalism*) і лише потім, при його нерезультативності, – послідовно неформальні підходи до інтерпретації (*non-formalist interpretations*): структурний (*legal structuralism*) та контекстуальний (*legal contextualism*).

Головне, що всі способи тлумачення категорично виведені з поля вільної конкуренції альтернативних стратегій (систем) інтерпретації, про що переконливо свідчить імперативний характер послідовності їх застосування.

⁸³² Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду від 18 квітня 2018 року у справі N 753/11000/14-ц, провадження N 61-11сво17 / LIGA360. ЛІГА ЗАКОН URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/73500675>

Як свідчить правозастосовна практика, від суду вимагається, щоб при винесенні рішення він виклав той спосіб, яким здійснено інтерпретацію змісту договору, і зазначив чому не можна здійснити тлумачення договору найпростішим методом. Отже, застосування способів тлумачення договору за другим та третім рівнем без відповідного обґрунтування та з порушенням послідовності застосування загальних підходів кваліфікуватиметься як неправильне застосування норм права, що є наслідком скасування такого рішення.

Верховний Суд зайняв таку позицію, що перераховані способи тлумачення не є вичерпними, тому, якщо не вдасться розкрити дійсну волю сторін із застосуванням усіх чинних підходів, суд може застосувати й інші способи тлумачення.

Палата Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду, будучи переконаною в тому, що вона наділена нормотворчими функціями, встановлює ще одне правило тлумачення, яке не передбачене в чинному цивільному законодавстві. Зокрема в постанові, що аналізується, наведено: «суд зазначив про принцип *contra proferentem* (лат. *verba chartarum fortius accipiuntur contra proferentem* – слова договору повинні тлумачитися проти того, хто їх написав). Особа, яка включила ту або іншу умову в договір, повинна нести ризик, пов'язаний з неясністю такої умови. Це правило застосовується не тільки в тому випадку, коли сторона самостійно розробила відповідну умову, але й тоді, коли сторона скористалася стандартною умовою, що була розроблена третьою особою. Це правило підлягає застосуванню як щодо умов, які «не були індивідуально узгоджені» (*no individually negotiated*), так і умов, які хоча й були індивідуально узгоджені, проте були включені в договір «під переважним впливом однієї зі сторін» (*under the dominant influence of the party*)».

Можливо, натякаючи на сумнівну аналогію такої нормотворчості з прецедентною практикою ЄСПЛ, Палата Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду посилається і на відповідне рішення Страсбурзького суду: «Європейський суд з прав людини зауважує, що національні суди мають вибирати способи такого тлумачення, які зазвичай можуть включати акти законодавства, відповідну практику, наукові дослідження тощо (*VOLOVIK v. UKRAINE*, № 15123/03, § 45, ЄСПЛ, 06 грудня 2007 року)».

5.5. Головні відмінності технологій договірної інтерпретації в європейських країнах та Україні: сутність та шляхи подолання

Як свідчать новітні дослідження європеїзації приватного права, незважаючи на складнощі з доктринальним осмисленням цього процесу та законодавчої його реалізації на рівні пан'європейської кодифікації, така європеїзація реально відбувається у сфері суддівської та арбітражної практики. Тому для справжнього приєднання до інтеграційно-правового процесу «українській судовій владі потрібно більше, ніж зміна законів»⁸³³ – для цього необхідна перебудова самого правового мислення, передусім технологій суддівської інтерпретації права і фактів.

У світлі ідеї європеїзації через гармонізацію інститутів правового тлумачення є сенс з'ясувати всі існуючі розбіжності інтерпретаційних стратегій та систем і на цій основі розробити широку програму їх подолання, ураховуючи передусім суддівську та арбітражну практику тлумачення договорів.

Як відомо, в українському законодавстві терміни «*тлумачення змісту правочину*» та «*тлумачення умов договору*» були запроваджені в процесі створення Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. через ухвалення таких новел, як правила тлумачення правочинів (ст. 213) та договорів (ст. 637, що містить відсилку до ст. 213 норму).

Слід згадати, що під час розробки цих конструкцій був відтворений концептуальний підхід до тлумачення договорів, реалізований в Основах цивільного законодавства СРСР (1991). Застосування цих правил тлумачення договору і до трактування правочину суттєво не змінило змісту цих правил, бо не були враховані принципово інші підходи до інтерпретації правочинів, закріплені в нормах європейського контрактного права, а також в європейській судовій та арбітражній практиці.

Як наслідок українські судді під час тлумачення змісту контракту керуються настановою, діаметрально протилежною

⁸³³ Gall, C. Von. Beyond Legal Amendment: The Ukrainian Judiciary Needs More Than a Change of Laws / Caroline von Gall / Ukrainian Private Law and the European Area of Justice (Beiträge zum ausländischen und internationalen Privatrecht, 127) / Ed. by Eugenia Kurzynsky-Singer and Rainer Kulms. Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht. Mohr Siebeck, Tübingen 2019. P. 125–142.

тій, яку реалізують європейські колеги. Наприклад, на відміну від Віденської конвенції⁸³⁴, яка в тлумаченні контракту на перший план висуває волю сторін, Цивільний кодекс України (п. 3, 4 ст. 213 ЦКУ) керується доктриною концентричних кіл інтерпретації. Спочатку пропонується здійснювати буквально тлумачення, потім – системне, і тільки якщо це не дає результату, – має з'ясуватися справжня воля сторін. За такого підходу загострюється протиставлення об'єктивної картини договору та суб'єктивних уявлень сторін, а симпатії законодавства – саме на боці першої антитези. Абстрактний дух правила інтерпретації, що міститься в ст. 213 ЦКУ, виявляється в тому, що тут законодавець не розрізняє відплатні й безвідплатні правочини, односторонні правочини та договори. Цим українське цивільне законодавство провокує абсолютизацію змісту тексту договору на шкоду істинному змісту правочину⁸³⁵.

Європейське контрактне право також обирає іншу стратегію інтерпретації контрактів. Так, у книзі 2 (ст. 8:101) Проекту загальної системи координат (DCFR) викладені загальні правила тлумачення контрактів, які принципово не відрізняються від правил, передбачених у ст. 5:101 Принципів Європейського контрактного права. Зокрема пункт перший цієї статті практично відтворює суб'єктивістську максиму інтерпретації: «договір повинен тлумачитися відповідно до загального наміру сторін, навіть якщо він відрізняється від буквального змісту слів»⁸³⁶.

До речі, такий саме підхід, що заперечує інтерпретаційний текстуалізм, був реалізований не тільки в законодавстві майже всіх європейських країн та праві ЄС, а й в універсальних міжнародних конвенціях, зокрема чинних для України. Наприклад у ст. 8 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 р., яка набула чинності для України 1 лютого 1991 р., прямо передбачено, що інтерпретаційна діяльність має будуватися на основі

⁸³⁴ 23 серпня 1989 р. був виданий Указ Президії Верховної Ради Української РСР про приєднання до Конвенції.

⁸³⁵ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio* = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 793.

⁸³⁶ Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law: Draft Common Frame of Reference (DCFR). Full Edition + GRATIS Outline Edition. Study Group on a European Civil Code, Research Group on EC Private Law (Acquis Group) (Author), edited by: Christian Von Bar, Eric Clive, Hans Schulte-Nolke.-Sellier European Law Publishers, 2009. P. 216.

не буквального тлумачення юридичних фактів, а на здоровому глузді як критерії добросовісності. Так, серед усіх критеріїв інтерпретації будь-яких заяв та поведінки певної сторони на перше місце ставиться її намір, який відомий іншій розумній стороні. А якщо про такий намір ця сторона не знала і не могла знати, то тлумачення заяв та поведінки здійснюється згідно з тим розумінням, яке мала б розумна особа, яка виступає в тій самій якості, що й інша сторона за аналогічних обставин⁸³⁷.

Існує необхідність звернути особливу увагу не на інтерпретаційні стратегії, а на найбільш актуальні конструкції тлумачення договорів, що виникають у рамках учення європейського інтерпретивізму.

Такими юридичними конструкціями є: (1) денатурація; (2) конверсія / ре-інтерпретація; (3) новація (4) адаптація; (5) конвалідація. Разом з інститутом мирової угоди вони об'єднуються таким узагальнюючим поняттям, як *конверсія*, або *перетворення* (англ. *conversion*).

Ідея інтерпретаційного перетворення належить німецькому вченому Крістіану Фердинанду Харппрехту (Christian Ferdinand Harpprecht, 1718–1758), який після навчання у Тюбінгемському університеті здобув ступінь доктора з філософії і розпочав практику судового адвоката. Концепцію конверсії він виклав в інавгураційній дисертації та обґрунтував можливість перетворення одного правового акта на інший в процесі суддівської інтерпретації, якщо це потрібно для досягнення мети угоди та відповідає намірам сторін.

Крістіан Фердинанд Харппрехт
(1718–1758)

Ця ідея правової конверсії існує, що цікаво, в доктрині Католицької церкви про трансубстантацію, на якій ґрунтується таїнство Пресвятої Евхаристії, пов'язане з християнською ідеєю духовного перетворення, що примирює. Ця концепція викладена в Декреті *Про Пресвяте таїнство Євхаристії* (лат. *eucharistia* грец. *ευχαριστία* – «подяка»), який був ухвалений на

⁸³⁷ Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1969. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_118&c=1#Card

XIII сесії Тридентського (XIX Вселенського) собору (лат. Concilium Tridentinum) 11 жовтня 1551 р. і передбачає конверсію субстанції вина в субстанцію крові Христа⁸³⁸.

Усі згадані конструкції конверсії (перетворення) договору концептуально є похідними від інституту мирової угоди. Але враховуючи, що правова сутність мирової угоди є достатньо дослідженою в цивілістиці, головну увагу доцільно зосередити на з'ясуванні саме цих юридичних конструкцій.

Денатурація (нім. *Denaturierung*) найбільш розроблена в німецькому цивільному праві. Так, у § 119, 120, 133 та ін. розділу 2 («Волевиявлення») частини 3 («Правочини») книги 1 («Загальна частина») цивільного кодексу Німеччини передбачений інститут коригувального тлумачення, в основу якого покладено правило: помилка в тексті правочину не тягне нікчемності волевиявлення (лат. *Falsa demonstratio non nocet*)⁸³⁹. Отже, за цією конструкцією тлумачення має давати змогу виправляти помилкові визначення в тексті договору. Таке коригування є правомірним, якщо буде доведено, що взаємна згода з даного питання дійсно була досягнута (лат. *consensus ad idem*), хоча й не була відображена в тексті правочину. Таким чином, істинна воля сторін контракту ставиться вище за буквальний зміст тексту. Якщо реальну волю виявити неможливо, то тоді досліджується гіпотетична воля⁸⁴⁰.

Правова доктрина та судова практика обережніше ставляться до коригувального тлумачення і, відповідно, денатурації (фран. *dénaturation*). Навіть ст. 1192 СС попереджає, що внаслідок такого виправлення можливе істотне спотворення змісту договору під час подальшого його тлумачення. Це має відповідні процесуальні наслідки – якщо денатурація може бути предметом розгляду касаційної інстанції, то правильність інтерпретації з'ясовується виключно судами першої інстанції⁸⁴¹.

⁸³⁸ Zimmermann R. The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition. Oxford University Press, 1996. P. 684.

⁸³⁹ Гражданское уложение Германии. = Deutsches Bürgerliches Gesetzbuch mit Einführungsgesetz: вод. Закон к Гражд. уложению; пер. с нем. В. Бергманн, введ., сост.; научн. ред. А. Л. Маковский и др. 2-е изд., доп. Москва: Волтерс Клувер, 2006. С. 22–28.

⁸⁴⁰ Зеккер Ф. Ю. Общие основы частного права. Проблемы гражданского и предпринимательского права Германии. Москва: БЕК, 2001. С. 31–32.

⁸⁴¹ Vettori G. The interpretation of good faith and according to human rights, fundamental freedoms and constitutional laws in the Common Frame of Reference (art. 1:102 DCFR). Giuseppe Vettori. Persona e Mercato. URL: <http://www.personaemercato.it/editoriale/dcfrgoodfaith>.

У коментарі до статті 1192 СС французький юрист-цивіліст Клімент Франсуа (Clément François) зауважує: «Це положення нагадує про важливість обов'язкової сили договору та *повагу до волі сторін (du respect de la volonté des parties)*»⁸⁴². Насправді в цій статті на законодавчому рівні закріплене правило, яке як звичаєве склалося в практиці Касаційного суду (*La Cour de cassation*), який систематично викриває такі перекручення змісту договорів судами першої інстанції. Це правило містить вимогу інтенціонального тлумачення, відповідно до якої для інтерпретації змісту контракту воля сторін має перевагу над відповідними трактуваннями суду першої інстанції.

В англійському контрактному праві склалося більш ліберальне ставлення до денатурації (англ. *misinterpretations*). Саме поняття *misinterpretations* слід перекладати не кальковано як «неправильну інтерпретацію», а як «виправлення неправильної інтерпретації в процесі її перетлумачення».

Англійська доктрина перетворення розкривається через правило *судової денатурації нормативно-правового акта* (англ. *misinterpretations*), яке передбачає, що «розробляючи положення будь-якого закону чи статутного документа, суд може виправити будь-яке положення (*may make allowances for any changes*) в законі, соціальних умовах, технології, значенні слів, які використовуються в цьому законі чи статутному акті, та інших відповідних питаннях...». Однак реалізація такого повноваження можлива за умови дотримання досить істотного застереження: «лише наскільки це дозволяє текст, мета та контекст» документа, що виправляється.

Інститут *конверсії* (нім. *Umdeutung*, англ. *conversion / re-interpretation*) або *повторної інтерпретації* (*re-інтерпретації*) актуалізується в більшості європейських країн, але доктринально обґрунтований переважно в межах німецької науково-правової традиції в XVIII–XIX ст.⁸⁴³

Закріплена в § 140 BGB конструкція ре-інтерпретації дозволяє подолати недійсність договору заміною окремого його недійсного змістовного елемента (недійсного правочину) ін-

⁸⁴² François C. Article 1192 du code civil: On ne peut pas interpréter des clauses claires et précises à peine de dénaturation. 11 septembre 2018. URL: <http://denaturer.ovh/article-1192-du-code-civil-on-ne-peut-pas-interpreter-des-clauses-claires-et-precises-a-peine-de-denaturation/>.

⁸⁴³ Докладно концепція правової конверсії договору викладена в праці: Zimmermann R. The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition. Cape Town, Wetton, Johannesburg: Juta & Co, Ltd. P. 683–686.

шим, дійсним, правочином шляхом доведення правомірності й непорушності спільного наміру сторін, який охоплює обидва правочини. Отже, недійсне положення може бути через його переосмислення перетворене на дійсне.

У деяких інших європейських країнах, наприклад у Польщі, конверсія як повторне тлумачення (пол. *konwersja*) є «лише теоретичним поняттям (без чіткої правової основи), його допустимість та характер суперечливі»⁸⁴⁴, а це означає, що в багатьох випадках застосування цієї конструкції буде залежати від розсуду судді.

Близькою за змістом до конверсії є юридична конструкція *новації* (англ. *novation*), яка хоча й задіюється за результатами інтерпретації контракту на предмет його дійсності, але за юридичними наслідками виходить за межі тлумачення права і веде до припинення договору через заміну його іншим договором.

На відміну від інших правових систем, новація в англійському праві залежно від вимог закону щодо її оформлення може мати різні юридичні наслідки. Так, якщо передбачена обов'язкова письмова форма для договору, що оновлюється, то проста форма новації скасовує старий, але залишає новий договір позбавленим позовної сили⁸⁴⁵.

По суті близьким до англійської доктрини новації (*novation*) є німецький інститут *передачі вимоги* (*Übertragung einer Forderung*) або *уступки вимоги* (*Abtretung*), норми якого викладені в ч. 5 книги 2 BGB (§ 398–413 BGB). З великими застереженнями з новацією може бути порівняний інститут *переведення боргу* (*Schuldübernahme*) (§ 414–418 BGB).

Певні особливості має французький субінститут новації (франц. *novation*). Слід зауважити, що французьким контрактним правом новація ніколи не передбачається безпосередньо в тексті договору, але вважається достатнім, щоб намір її здійснити прямо впливав з правочину (ст. 1273 CC).

Процедура доповнення існуючого контракту окремими положеннями, що продиктовано зміною об'єктивного контексту,

⁸⁴⁴ Gorczyński G. *Iuris cogentis and iuris dispositivi provisions in contract law and in corporate law. Interpretation in Polish, German and European Private Law*. Edited by: Grzegorz Zmij and Bettina Heiderhoff. Verlag Dr. Otto Schmidt, 2011. P. 98.

⁸⁴⁵ Халфіна Р. О. Договір в англійском громадянском праві. С. 303–304.

дістала назву *адаптації*, або *коригування*, *договору* (нім. *Anpassung des Vertrags*).

Ця конструкція закріплена в § 313 BGB, де німецький законодавець установлює обов'язковість «заповнення прогалін», або адаптації договору лише за відпадинням підстав угоди, а іншою альтернативою може бути припинення угоди. Така адаптація повинна мати виключно договірний характер. Отже, її суть полягає в договірному перерозподілі ризиків, рівновага яких виявилася порушеною. Таке коригування фактичного розподілу ризиків здійснюється через звернення до умов контракту (що більш прийнятне), а за відсутності відповідного застереження – до загальних принципів контрактного права, перелік і зміст яких не мають однозначного визначення ані в законодавстві, ані в доктрині договірного права⁸⁴⁶.

На особливу увагу заслуговує *інститут конвалідації, зцілення, або оздоровлення* (англ. *convalidation / resumption*), який передбачає надання нікчемному правочину юридичної сили з моменту його укладення⁸⁴⁷.

Конвалідацію або оздоровлення контракту здійснює заінтересована особа шляхом: (а) відповідної заяви щодо підтвердження дійсності договору; (б) мовчання з приводу можливого спору протягом строку позовної давності.

Останнім часом значно підвищується роль судів у конвалідації несправедливих угод шляхом їх виправлення на вимогу сторін відповідно до принципів добросовісності та чесної ділової практики.

Цьому сприяє транснаціональна уніфікація цієї юридичної конструкції. Так, Принципи УНІДРУА передбачають класичну форму конвалідації через *підтвердження* (англ. *confirmation*; франц. *confirmation*; нім. *Bestätigung*). Приміром ст. 3.2.9 РІСС-2010 встановлює: якщо сторона, яка має право оскаржити договір, прямо або в неявній формі підтверджує договір після того, як почався перебіг часу для повідомлення про оскарження, його оскарження не допускається.

Оздоровлення контракту може також відбутися через *утрату права на оспорювання* (англ. *loss of right to avoid*; франц.

⁸⁴⁶ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія. Т. 2. С. 798.

⁸⁴⁷ Тузов Д. О. Теория недействительности сделок: опыт российского права в контексте европейской правовой традиции. Москва: Статут, 2007. 602 с.

perte du droit à l'annulation; нім. *Verlust des Anfechtungsrechts*). Так, якщо сторона має право оскаржити договір у зв'язку з помилкою, а інша сторона заявляє про готовність виконати договір чи дійсно виконує його так, як це розумілося стороною, що має право оскаржити його, то договір вважається укладеним як це розумілося цією стороною. Інша сторона повинна зробити таку заяву або здійснити таке виконання відразу після отримання інформації про розуміння цього договору стороною, що має право оскаржити його, і до того, як ця сторона розумно вчинила певні дії, покладаючись на повідомлення про оспорювання договору. Після такої заяви або виконання право заперечити договір втрачається і жодна попередня заява про оспорювання не має сили (ст. 3.2.10 РІСС-2010).

Надзвичайно важливим є те, що така вада угоди, як *істотна нерівновага*, може бути виправлена судами. Зокрема, на прохання сторін суд має право змінити договір чи окреме його положення для того, щоб привести його у відповідність до розумних комерційних стандартів чесної ділової практики (ч. 2, 3 ст. 3.2.7 РІСС-2010).

Конвалідація певним чином передбачається й у вітчизняному цивільному законодавстві. Однак позиції як законодавця, так і правозастосовувача з цього питання явно непослідовні. Наприклад, укладачі чинного ЦКУ пішли шляхом не спрощення процедури конвалідації, передбаченої в ч. 2 ст. 47 ЦК УРСР 1963 року, а навіть істотно ускладнили процедуру визнання договору, стосовно якого не були виконані вимоги закону про нотаріальне посвідчення, дійсним на вимогу однієї зі сторін. До ч. 2 ст. 220 нового ЦК України було внесено додаткову умову – наявність домовленості між сторонами щодо всіх істотних умов договору, що повинно підтверджуватись письмовими доказами.

До обмежень конвалідації вдався і Верховний суд України, який в п. 8 постанови Пленуму ВСУ № 9 від 06.11.2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зазначив, що, вирішуючи спір про визнання правочину, який підлягає нотаріальному посвідченню, дійсним, судам необхідно враховувати, що норма ч. 2 ст. 220 ЦК

України не застосовується до правочинів, які підлягають і нотаріальному посвідченню, і державній реєстрації⁸⁴⁸.

Водночас, на відміну від радянського цивільного законодавства, чинний ЦКУ в ч. 2 ст. 218 передбачив можливість «оздоровлення» не лише нотаріальної, а й письмової форми договору у випадку, якщо законом встановлена його недійсність через недодержання вимоги щодо письмової форми. Однак і тут спостерігаються серйозні перепони щодо реалізації цієї норми, які демонструє судова практика. У зв'язку з цим відмічається некоректна редакція ч. 2 ст. 218 ЦК України в частині положення про те, що для визнання правочину, вчиненого з порушення письмової форми, необхідним є «вчинення однією із сторін дії», а також «підтвердження іншою стороною її вчинення, зокрема шляхом прийняття виконання», оскільки відсутня жодна вказівка на характер обов'язкової дії першої сторони. З огляду на це висуваються слушні пропозиції щодо внесення змін до цієї статті та викладення її в новій редакції⁸⁴⁹.

Як демонструє аналіз практики застосування цих норм, судові органи України досить обережно ставляться до конвалідації нікчемних правочинів⁸⁵⁰. Суди лише констатують факт недійсності правочинів унаслідок недодержання його обов'язкової форми без їх оздоровлення, керуючись при цьому правовими висновками, викладеними Верховним Судом України в постановках від 16 грудня 2015 р. у справі № 6-2766 цс 15, від 19 жовтня 2016 р. у справі № 6-1551 цс 16, від 18 січня 2017 р. у справі № 6-648 цс 16⁸⁵¹.

Це підтверджують дані Єдиного державного реєстру судових рішень, на основі яких було проаналізовано статистику розгляду справ в Україні за всіма інстанціями, формами судових рішень та цивільною формою судочинства в період з 01.01.2005 по 01.01.2021 року.

⁸⁴⁸ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного суду України № 9 від 06.11.2009. / *Юридичний вісник України*. 2009. № 51.

⁸⁴⁹ Нижний А. В. Конвалідація нікчемних цивільно-правових договорів, укладених з порушенням обов'язкової форми. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2010. № 4. С. 76–78.

⁸⁵⁰ Погребняк О. С. До питання про конвалідацію нікчемних правочинів. *Наше право*. 2015. № 3. С. 140–144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2015_3_24.

⁸⁵¹ Постанова Верховного Суду України від 4 березня 2020 р. у справі № 175/3419/16-ц; провадження № 61-400св17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/88103309>.

Так, позовне провадження за заявою про тлумачення договору було здійснено судами першої інстанції в 62157 справах (що складає 0,2 % від усіх проаналізованих справ), апеляційної інстанції – у 27377 справах (0,8 %) та судами касаційної інстанції – у 14117 справах (1,9 %), що свідчить про те, що ця предметна юрисдикція не є достатньо поширеною в Україні.

Ще більш знаковим є порівняння судових рішень, за якими предметом спору є дійсність або недійсність певного договору або угоди. Рішення судів першої інстанції з позитивним рішенням (договір або угода визнаються дійсними) та з негативним рішенням (договір або угода визнаються недійсними) співвідносяться 0,8 % : 1,8 %; апеляційної інстанції – 1,1 % : 5,4 %; касаційної інстанції – 0,8 % : 8,2 %). Отже, українські судді в 5 випадках із 6 ухвалюють рішення про визнання угоди або договору недійсними, і лише в 1 – дійсним⁸⁵². За такої статистики досить сумнівним є твердження про налаштованість вітчизняних суддів на договірну конвалідацію подібно до суддів західноєвропейських країн (табл. 3).

Необхідно зауважити, що спрямованість такої судової практики зумовлюється передусім пануючою настановою на звуження суддівського розсуду, істотне обмеження функцій тлумачення права, без чого конвалідація уявляється неможливою.

Показовою щодо апологетичності академічної юриспруденції існуючому порядку конвалідації в процесі тлумачення змісту правочинів та умов договорів є наступна доктринальна позиція відомих фахівців у сфері договірного права України.

Так, О. А. Беляневич рішуче підтримує практику господарських судів уникати пошуків «іншого у змісті договору, якщо тільки така необхідність не зумовлюється оцінкою доказів при розгляді спору». А через посилання на ст. 38 ГПК нею констатується, що в разі недостатності поданих сторонами доказів суддя не має повноважень «додумувати» умови договору, а зобов'язує його вдаватися до активних дій щодо витребування необхідних для вирішення спору доказів.

⁸⁵² Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/-Page/1943> Назва з екрану. Дата перегляду : 05.02.2021.

Таблиця 3.

Рішення судів різних інстанцій у справах за заявами про тлумачення договору, а також щодо дійсності угод або договорів (за даними Єдиного державного реєстру судових рішень станом на 1.04.2021 р.)

ІНСТАНЦІЯ СУДУ	ЗАЯВА ПРО ТЛУМАЧЕННЯ ДОГОВОРУ Абсолютна кількість рішень саме з цих справ / загальна кількість рішень за певною інстанцією (питома вага)	ВИЗНАННЯ ДІЙСНИМИ УГОДИ АБО ДОГОВОРУ Абсолютна кількість рішень саме з цих справ / загальна кількість рішень за певною інстанцією (питома вага)	ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМИ УГОДИ АБО ДОГОВОРУ Абсолютна кількість рішень саме з цих справ / загальна кількість рішень за певною інстанцією (питома вага)
ПЕРША ІНСТАНЦІЯ	62157 / 29495281 (0,2 %)	223183 / 29495281 (0,8 %)	533077 / 29495281 (1,8 %)
АПЕЛЯЦІЙНА ІНСТАНЦІЯ	27377 / 3403172 (0,8 %)	36509 / 3403172 (1,1 %)	182805 / 3403172 (5,4 %)
КАСАЦІЙНА ІНСТАНЦІЯ	14117 / 755430 (1,9 %)	5949 / 755430 (0,8 %)	61890 / 755430 (8,2 %)
ЗА ВСІМА ІНСТАНЦІЯМИ	103651 / 33653883 (0,3 %)	265641 / 33653883 (0,9 %)	777772 / 33653883 (5,1 %)

Однак кінцевим результатом такої аргументації створено яскравий приклад того, як текстуальний підхід, закріплений у чинному законодавстві, через свою закритість до конверсії з іншими інтерпретаційними підходами фактично унеможлиблює конвалідацію договору, тому що самим текстом договору затуляє заявлені справжні наміри, навіть доведені через витребувані додаткові докази: «... правило про буквальне тлумачення, викладене у ч. 3 ст. 213 ЦК, означає, насамперед,

що суд повинен дотримуватися тексту договору, навіть якщо при цьому виявляються його розбіжності з намірами сторін»⁸⁵³.

Справедливо вказавши на серйозні вади реалізації норми ч. 2 ст. 213⁸⁵⁴, О. А. Беляневич приходять до висновку, за яким не лише не критикується архаїчна настанова текстуального тлумачення, а навпаки, сам законодавець, який такий підхід легалізував, обвинувачується в недотриманні вимог цього підходу «оскільки буквальне тлумачення слів «...суд може постановити», що вживаються в ч. 2 ст. 213 ЦК, може привести до висновку про те, що винесення рішення у справі про тлумачення правочину віднесено до сфери суддівського розсуду, тобто є лише правом, а не обов'язком суду»⁸⁵⁵.

З аналізу стійкої кореляції між провідним у правовій науці України звуженим трактуванням природи та можливостей правової інтерпретації та надзвичайно низькою репрезентативністю у вітчизняній судовій практиці легальної процедури конвалідації недійсних договорів та інших способів їх «оздоровлення» впливає важливий висновок. Суть його полягає в тому, що на сучасному етапі правової європеїзації зближення інститутів тлумачення договорів має відбуватися переважно не в законодавчій сфері і навіть не в площині судової практики, а через зміну культурно-правової парадигми мислення головних суб'єктів інтерпретації – суддів, чому мають сприяти академічні правники.

Для такої акультурації особливо важливим є діалог між вітчизняною цивілістикою та англійською доктриною приватного права, яка є послідовно просуддівською. Така кроскультурна взаємодія головним чином має бути спрямована на пошук не лише нормативних паралелей, а й суттєвих точок дотику національних парадигм інтерпретації⁸⁵⁶.

⁸⁵³ Беляневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти). С. 506–507.

⁸⁵⁴ Беляневич О. А. Теоретичні питання тлумачення договорів. *Вісник господарського судочинства*. 2002. № 2. С. 187–196.

⁸⁵⁵ Беляневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти). С. 521–522.

⁸⁵⁶ Gaydulin O. O. Interpretation of Contract: English–Ukrainian Convergent Parallels. *Legea și viața*. 2013. № 8 (2). P. 112–114; Gaydulin O. O. The Literal Sense of Text and Common Sense in Context: The Contract Interpretations in Ukraine and other Countries. *Legea și viața*. 2013. № 9 (2). P. 104–107; Гайдулін О. О., Худолей В. Ю., Шаркова І. М. Прецедентне право Європейського суду з прав людини щодо захисту прав уразливих верств населення: навч. посіб. Київ: ФОП Лисенко І. Б., 2018. 300 с.

Є сподівання, що цьому діалогу концептуально сприятиме подальша інституалізація *креативного трактування (creative treatment)*, що як субінститут інтерпретації має два напрями свого об'єктивного прояву:

1. *Статутна інтерпретація* або тлумачення норм договірного права, що здійснюється не тільки законодавцем чи делегованим для цього органом влади, а й суб'єктами правозастосування, суддями та арбітрами. Креативне трактування набуває характеру дискреційної нормотворчості, яка репрезентується в трьох основних формах (а) *infra legem* – автентичне чи делеговане перетлумачення певної норми, що здійснюється як істотно нове роз'яснення змісту норми (відмінне від попередніх визначень її сутнісного смислу) і зазвичай без змін у тексті того нормативно-правового акта, де вона закріплена; (б) *praeter legem* – конструювання об'єктивно нових норм права, яке здійснюють органи правозастосування *ad hoc* за аналогією права для заповнення прогалін у чинному законодавстві, які не дозволяють реалізувати правосуддя в конкретній справі; (с) *contra legem* – одноразове створення судами та арбітражами нових норм для виконання ситуативних завдань правореалізації замість тих, зловмисне або помилкове тлумачення яких набуває масового та систематичного характеру і неминуче веде до явного зловживання правом.

2. *Договірна інтерпретація*, основними суб'єктами якої є сторони договору, але повноваження такого тлумачення можуть відповідним порядком бути передані суддям та арбітрам. Креативне трактування умов договорів здійснюється в трьох основних формах їх конвалідації: (а) *реінтерпретації (re-interpretation)* недійсного договору, коли перетлумачення певних фактів на основі необхідних для цього доказів веде до визнання його дійсним; (б) *денатурації (denaturation)* недійсного чи спірного договору через перетворення чи скасування окремих недійсних його умов та адаптації перетвореного змісту договору до суті укладеної угоди; (с) *реконструкції (reconstruction)* договору, яка здійснюється як новація змісту спірного договору через доповнення його новими умовами, що приводить до фактичного переукладення угоди, але без зміни об'єкта домовленостей, і може набувати найвищої та найпоширенішої своєї форми – *мирової угоди*.

Такий субінститут інтерпретації за стратегією тлумачення та головними підходами близький до *добросовісного тлумачення (good faith interpretation)*, але не тотожний йому.

По-перше, добросовісне тлумачення може мати місце на перших двох стадіях інтерпретації, з'ясування та роз'яснення, а креативне трактування – на завершальній стадії, творчого смисло- та нормоутворення, яка, до речі, в повному циклі інтерпретації може і не виокремлюватися.

По-друге, ці два субінститути інтерпретації різняться за основними задіяними способами та прийомами. Так, якщо добросовісне тлумачення використовує критерії справедливої ціни та здорового розуму, то креативне трактування застосовує прийоми *розсуду суб'єктів правореалізації*, які логічно виводяться через дискрецію добра і зла в певному ситуативному контексті, та *аналогії права* як виведення нових норм-правил із загальних принципів права (головним чином розумності, добросовісності та справедливості), подібно до інституалізованих законодавчих процедур.

Висновки до розділу 5

Результати дослідження, викладені в п'ятому розділі, мають переважно перспективний характер і націлені на з'ясування нових горизонтів європеїзації контрактного права через інституалізацію інтерпретаційного права. Це дозволило зробити узагальнюючі прогностичні висновки.

1. Усвідомлення кризи пан'європейської кодифікації приватного права як офіційного підходу до зближення контрактного права держав – членів ЄС загострила проблему заміни підходу законодавчої уніфікації на кроскультурну гармонізацію доктрини та практики правореалізації. Герменевтико-цивілістичний метод виявився продуктивним щодо з'ясування причин того, що така парадигмальна переорієнтація ще не набула необхідних масштабів. До таких причин віднесено: (а) існування застарілого стереотипу виключно законодавчого вдосконалення не лише публічного, а й приватного права, що має наслідком недооцінку доктринального та правозастовного підходів на всіх рівнях правової свідомості; (б) з виходом Великої Британії – колиски та осередку англо-американської культурно-правової традиції, з Європейського Союзу посилю-

ються позиції «кодіфікаторів», які бачать уніфікацію на основі регламентів ЄС основним способом європеїзації приватного права; (с) у континентальних європейських країнах законодавчий підхід до уніфікації приватного права отримує підтримку на побутовому рівні правової психології переважно законослухняного населення саме тому, що він є офіційним і санкціонованим інституціями ЄС; (d) кроскультурна гармонізація інтерпретаційних процедур відбувається де-факто у сфері правозастосування без орієнтації на офіційну позицію академічних учених, що має негативні наслідки для інтеграції правової теорії та практики.

2. Аналіз євроінтеграційної ситуації в правовій сфері, що склалася після референдуму щодо членства Великої Британії в ЄС (*Brexit*) у 2016 році та остаточним виходом цієї країни з Європейського Союзу в 2020 році, дозволив виявити важливі тенденції, на основі чого було зроблено наступні узагальнення.

(1) Після *Brexit* проблема легальної європеїзації певним чином повернулася до своєї вихідної точки. Стратегія європеїзації, яка передбачала, що «гармонізацію можна розглядати як крок до уніфікації систем приватного права»⁸⁵⁷, весь час була помилковою.

(2) Правова уніфікація, з точки зору її ефективності, доцільна винятково у сфері публічного права. Європеїзація приватного права, подібно до американізації цих підсистем права, повинна здійснюватися лише у формі гармонізації.

(3) Європеїзацію приватного права для всіх держав – членів ЄС слід розуміти як «ЄС-ізацію», але вона також повинна мати форму гармонізації законодавства. Європеїзацію приватного права для всіх держав, включаючи Україну, слід трактувати як правовий культурний процес або загальну основу гармонізації правових систем. Саме тому академічні юристи мають використовувати цей термін як посилання на кроскультурне порівняння правових парадигм на національному рівні. Ці парадигми можуть бути ключами для розуміння проблеми юридичної конвергенції.

З виходом Великої Британії з ЄС поняттю «європеїзація» (англ. *europenization*) повернено його первинний зміст – європейської акультурації. В координатах такої семантики, неза-

⁸⁵⁷ English for Lawyers : manual / edition by V. P. Simonok. Kharkiv : Pravo, 2011 . P. 332

лежно від перспектив вступу України до Європейського Союзу для нашої країни відкривається широкий шлях для приєднання до культурно-правового процесу європеїзації.

3. Результати герменевтико-цивілістичного аналізу концепції *нового jus commune europe* спонукали до наступних узагальнюючих висновків:

(1) Ця євроінтеграційна концепція має глибокі історичні корені, пов'язані з першою хвилею рецепції римського приватного права, зокрема інституту *ius interpretatio*, європейськими університетами. Саме тому за своєю суттю *jus commune europe* є передусім концепцією доктринального права, а його центральною ідеєю – презумпція приватноправової європеїзації через гармонізацію інтерпретаційних процедур.

(2) Важливою характеристикою нового *jus commune* є те, що ця концепція побудована на холістичній ідеї культурної єдності Європи та всього європейського права. Це зумовлено тим, що парадигма єдиної доктрини, на якій базується вся багатоманітність партикулярних правових систем і норм, є спільною як для романо-германської, так і для англо-американської культурно-правових традицій, що має великий інтеграційно-правовий потенціал.

(3) Концепція *нового jus commune europe* вбачає єдність європейського права не через ідеологічну політико-правову уніфікацію, а через збереження самобутності всіх національних правових культур. Доктринальний та законодавчий плюралізм у сфері приватного права закладає основи кроскультурного діалогу між різними національними концепціями договірної права, що відповідає сучасним потребам спільного європейського ринку та «економіки знань».

4. Слід визнати досить важливим для завершальної стадії дослідження виявлення концептуальних розбіжностей між реальними інститутами тлумачення договорів та новітнім інститутом *law of interpretation*, що формується в рамках концепції нового *jus commune europe*.

Методологічно значущим є наступний висновок: якщо реальні процесуальні інститути інтерпретації права є національно-партикулярними, методологічно моністичними і монологічно-формальними за характером своєї фрагментарної інституалізованості, то інститут *law of interpretation*, як він задуманий за концепцією нового *jus commune europe*, є

загальноєвропейським, системно-плюралістичним і неформально, але цілісно інституалізованим у процесі концептуального діалогу різних культурно-правових традицій.

Дороговказним для з'ясування сутності концептуальних розбіжностей різних реальних інститутів тлумачення договорів є більш докладний аналіз та уточнена класифікація підходів до тлумачення (методологій інтерпретації) за основними стратегіями інтерпретації: об'єктивізму, суб'єктивізму, холізму.

5. Особливу праксеологічну значущість має виявлення головних відмінностей технологій договірної інтерпретації в європейських країнах та Україні. При цьому визначено ті процедури нормотвірної інтерпретації, які потребують першочергового переосмислення на рівні вітчизняної доктрини цивільного права. Такі механізми інтерпретації пов'язані з суддівською дискрецією (розсудом) та саморегулюванням сторін договірних відносин.

На законодавчому рівні потребують інкорпорації такі процесуальні підінститути в їхньому загальноєвропейському розумінні, як: (1) денатурація; (2) конверсія / ре-інтерпретація; (3) новація (4) адаптація; (5) конвалідація. Разом з інститутом мирової угоди вони об'єднуються узагальнюючим поняттям конверсії, або перетворення (англ. *conversion*).

Враховуючи те, що цивільне право загалом і договірне право зокрема з невідомих причин не потрапили до пріоритетних сфер адаптації, чинний Цивільний кодекс України не пройшов відповідних процедур наближення до європейського приватного права. Це першочергово слід урахувати під час рекодифікації вітчизняного цивільного законодавства. Зокрема має зазнати істотних змін ст. 213 ЦКУ в напрямі приведення її змісту у відповідність з порядком тлумачення змісту правочину, як це встановлено в праві ЄС та міжнародному праві. Однак головним висновком за матеріалами цього параграфу у є те, що в нашій країні потребує принципової перебудови саме приватноправове мислення через наближення своїх парадигмальних засад до європейської культурно-правової традиції.

На цій основі була змодельована ієрархічна цілісна система теоретичних та нормативних юридичних конструкцій, яка забезпечує логіко-змістовний зв'язок між нормативною та експлуативною теоріями договірної інтерпретації (рис. 9).

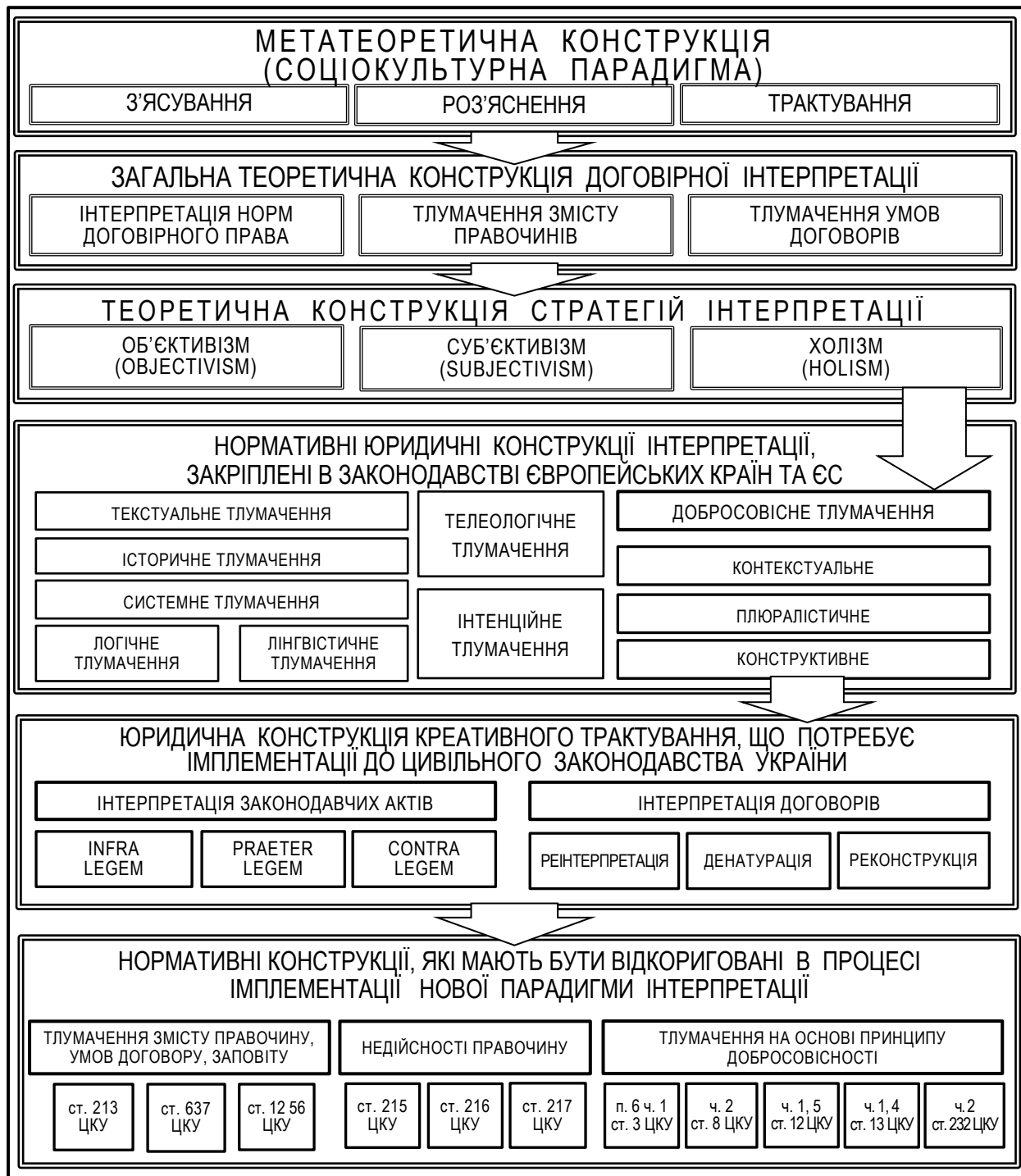

Рис. 9. Система юридичних (теоретичних та нормативних) конструкцій інтерпретації в договірному праві

Головні сподівання щодо найбільш повної реалізації праксеологічного потенціалу теоретико-правової концепції, що пропонується для реалізації, покладаються на технології суддівської інтерпретації права і фактів, які мають стати провідними в оновленому інституті договірному тлумачення.

Важливим напрямком у цьому русі є імплементація юридичної конструкції креативного трактування (*creative treatment*) в договірне право України, герменевтико-цивілістична реконструкція якого здійснена на завершальному етапі дослідження.

ВИСНОВКИ

За підсумками роботи поставлена *мета дослідження* досягнута по основних параметрах: розроблені концептуальні засади цивілістичної теорії інтерпретації в європейському контрактному праві, які репрезентуються як один з можливих варіантів наукового розуміння процесів виникнення, формування, функціонування та модернізації доктрини договірної інтерпретації в контексті європеїзації приватного права. Є всі підстави, як логічні, так і фактологічні, очікувати, що такий концепт може стати методологічною базою подальшої інституалізації та гармонізації процедур правового тлумачення в цивільному праві європейських країн та України.

Завдання дослідження, що визначають послідовність реалізації цілепокладення наукового пошуку, виконано в повному обсязі відповідно до логіки викладення змісту розділів, параграфів та проміжних висновків роботи.

Доведено *основну гіпотезу дослідження*, яка була сформульована як робоча дефініція *інституту інтерпретації (тлумачення) в договірному праві (Law of Interpretation in Contract Law or Contract Law of Interpretation)*. Головним аргументом на користь такого підходу є те, що за підсумками роботи вдалося виявити і докладно описати систему цього прогностичного інституту за основними складовими, які в загальних рисах зазначені в цій дефініції:

(а) *Ідейно-концептуальні засади інституту*, ядром яких є альтерверсійні інтерпретаційні системи.

(б) *Предмет правового регулювання* як інтерпретаційні відносини, що виникають з приводу долання конфлікту інтерпретацій.

(с) *Метод правового регулювання*, який складається з імперативного, диспозитивного та дискреційного методів, при провідній ролі останнього.

(д) *Багаторівнева система принципів та норм-правил інтерпретації*.

(е) *Сукупність засобів (інструментів) правової інтерпретації*, зазвичай оформлених як відправні норми.

Наукова новизна результатів полягає головним чином у тому, що монографія є першим дослідженням інституту інтерпретації в

європейському контрактному праві та однією з перших, де застосовується герменевтико-цивілістичний метод.

У роботі обґрунтовано засади цивілістичної теорії договір-ного тлумачення, на підставі чого сформульовано нові або такі, що містять елементи новизни, положення :

Уперше:

1) кваліфіковано понятійний статус інтерпретації як епісте-мологічної категорії культури, за допомогою якої розкривається значеннєвий зміст метатеоретичної конструкції тлумачення (соціокультурної парадигми), що передбачає такі структурні елементи: (1) з'ясування певних смислів («для себе»); (2) тлума-чення або роз'яснення цих смислів («для інших»); (3) консолідоване трактування або конверсія різних смислів (версій) («для себе та інших») з метою створення нових смислів, когерентних інтерпретаційній ситуації;

2) запропоновано розглядати договірну інтерпретацію як інститут європейського контрактного права, який має сформу-ватися через синтез цивілістичного вчення європейської герме-невтики права та реальної юридичної практики інтерпретації норм контрактного права і відповідних юридичних фактів, у тому числі змісту самих договорів. На такій основі сфор-мульовано робочу дефініцію цього перспективного інституту, яка обрана *основною гіпотезою дослідження* і по суті є стислим виразом загальної теоретичної конструкції договірної інтер-претації, на основі якої визначено низку похідних юридичних конструкцій;

3) обґрунтовано розуміння процесу розвитку римсько-правового інституту інтерпретації (*ius interpretatio*) як поступо-вої трансформації історичних форм його базових правових конструкцій, таких як: (1) релігійно-обрядова інтерпретація права жерцями-понтифіками (*interpretatio pontificium*); (2) нау-ково-правова інтерпретація юриспрудентами (*interpretatio prudentium*); (3) добросовісне тлумачення на основі здорового розуму (*interpretatio ex bona mente / ex bona fide*), яке здійсню-валося переважно суддями із застереженнями преторів. За об'єктивними критеріями було реконструйовано римсько-правовий субінститут інтерпретації контрактів (*interpretatione contractuum*);

4) для визначення структурного змісту сучасної загальної теоретико-правової конструкції тлумачення виокремлено такі

складові інституту інтерпретації в договірному праві: (а) ідейно-концептуальні засади інституту, які представлені як альтерверсійні інтерпретаційні системи; (b) предмет правового регулювання як інтерпретаційні відносини між сторонами договірних зобов'язань, спрямовані на долання конфлікту інтерпретацій; (c) методи правового регулювання, серед яких провідним є дискреційний; (d) система загальних принципів та однорідних норм-правил інтерпретації права; (e) сукупність засобів (інструментів) правової інтерпретації;

5) доведено, що ланкою, яка забезпечує органічну зв'язаність предмета і методу правового регулювання договірної інтерпретації, виступає певна *інтерпретаційна система (interpretational system)*, яка базується на одній з трьох «стратегій інтерпретації»: об'єктивізмі (*objectivism*), суб'єктивізмі (*subjectivism*), холізмі (*holism*), і містить конкретні підходи та методи інтерпретації. З'ясовано, що вибір відповідної стратегії та системи інтерпретації складає зміст розв'язання *вхідного «мета-інтерпретаційного» питання (initial meta-interpretive question)*;

б) виокремлено правовий інструментарій інтерпретації, зокрема обґрунтовано, що так звані *акти інтерпретаційного законодавства (Interpretation Acts)*, ухвалені в більшості країн загального права, містять головним чином не систему інтерпретаційних норм, а засоби (інструменти) тлумачення, подібно до того, як численні відправні норми містяться в Цивільному кодексі України;

7) виявлена та класифікована за основними стратегіями тлумачення низка нормативних конструкцій інтерпретації, закріплених у кодифікованих актах європейських країн: (а) *об'єктивістські*: текстуального, історичного, системного тлумачення; (b) *суб'єктивістські*: телеологічна та інтенційна; (c) *холістичні*: контекстуальної, плюралістичної, конструктивної інтерпретації, які є похідними від конструкції добросовісного тлумачення (*of good faith interpretation*);

8) концептуально виокремлено юридичну конструкцію *креативного трактування (creative treatment)*, яка має два головних напрями свого об'єктивного прояву: (а) *інтерпретації законодавчих актів* у трьох основних формах: *infra legem* – істотно нове роз'яснення змісту норми без змін у тексті нормативно-правового акта; *praeter legem* – конструювання об'єктивно нових норм права для заповнення прогалин у чин-

ному законодавстві; *contra legem* – створення судами та арбітражами нових норм замість тих, зловживання якими набуло масового та систематичного характеру; (b) *інтерпретації договорів* у трьох формах їх конвалідації: *реінтерпретації* (*re-interpretation*) недійсного договору та визнання його дійсним через перетлумачення певних фактів; *денатурації* (*denaturation*) недійсного чи спірного договору через зміну чи скасування окремих недійсних його умов; *реконструкції* (*reconstruction*) договору, яка здійснюється як новація змісту спірного договору через доповнення його новими умовами і може набувати найпоширенішої своєї форми – *мирової угоди*;

9) нормативна теоретична модель договірної інтерпретаційного права доповнена праксеологічною моделлю, за якою формування нового інституту інтерпретації визначається як тривалий процес зміни парадигми правового мислення в дусі постмодернізму; «авангардним» напрямом такої ментальної та нормотвірної трансформації загальної юридичної конструкції тлумачення визначається практика правової інтерпретації в міжнародному комерційному арбітражі, що має бути осмислена з різних теоретико-цивілістичних позицій.

Удосконалено:

10) терміносистему інститутів інтерпретації *ius interpretatio* та *law of interpretation* логіко-лінгвістичним методом; зокрема запропоновано внести до системи термінів і понять договірної інтерпретації такі категорії психолінгвістики, як *інтерпретаційні відносини* (*interpretation relations*), *інтерпретаційна ситуація* (*interpretation situation*), *суб'єктивний контекст* (*subjective context*), *міжпропозиційне відношення* (*interpropositional relation*), *інтерпретаційні пропозиції* (*interpretation propositions*), *інтерпретаційна система* (*interpretational system*), *конфлікт інтерпретацій* (*conflicts of interpretation*), *мовна / інтерпретаційна конвенція* (*convention of language / of interpretation*);

11) систематизацію сучасних доктринальних джерел інтерпретаційного права, які поділені на дві великі контроверсійні групи: (1) джерела, які створені на пострадянському просторі та належать головним чином до теорії держави і права; (2) праці західних науковців герменевтико-правового змісту. Це дало можливість визначити спільні для обох груп доктринальних джерел *найбільш гострі проблеми правової інтерпретації*, що мають не світоглядну, а об'єктивно-функціональну зумовле-

ність: (а) дилема текстуальної та контекстуальної інтерпретації; (b) проблеми добросовісного тлумачення (с) питання дискреції (розсуду) в процесі правової інтерпретації тощо;

12) загальну класифікацію принципів права, яка репрезентується як ієрархія: (1) універсальних морально-пізнавальних імперативів; (2) загальних правових принципів; (3) цивілістичних принципів; (4) принципів договірного права; (5) спеціальних принципів інтерпретації, серед яких в європейському контрактному праві провідним виявлено принцип добросовісної інтерпретації (*principle of good faith interpretation*);

13) концепцію *правової ситуації* (*legal situation*), яка є досить поширеною в європейському правовому дискурсі. Зокрема специфіковано *інтерпретаційну ситуацію* (*interpretation situation*), до складу якої належать: (1) інтерпретаційні відносини (*interpretation relations*), які обов'язково мають індивідуалізований характер; (2) правовий конфлікт інтерпретацій (*legal conflict of interpretations*) або колізія з приводу вибору інтерпретаційної системи (*interpretational system*); (3) контекст договірної інтерпретації (*context of contract interpretation*), який включає: (а) фактичний (*factual context*) та (b) соціокультурний контекст (*sociocultural context*);

14) узагальнення найбільш актуальної герменевтичної проблематики європейського права у сфері правореалізації, що знайшло відображення в західній доктрині контрактного права як: (а) інтерпретація переддоговірних актів для з'ясування дійсності акцепту оферти; (b) тлумачення норм права, що регулюють форму контрактів; (с) різні підходи до тлумачення змісту контрактів; (d) визначення недійсності контрактів у процесі їх інтерпретації; (е) підходи до тлумачення актів виконання договірних зобов'язань;

15) обґрунтування сутності та змісту вчення *нового jus commune europe*, яке базується на концепції єдиного правового простору для різних суверенних правових систем, що зберігатиме свою самобутність у межах кроскультурного діалогу; зокрема наголошено на тому, що центральною ідеєю цього вчення необхідно визнати презумпцію приватноправової європеїзації через гармонізацію інтерпретаційних процедур.

Дістали подальшого розвитку:

16) історична реконструкція римсько-правового інституту судочинства по добрій совісті (*iudicia bonae fidei*) як найбільш

значущого для становлення *ius interpretatio* через акцентування на дослідженні таких ключових юридичних конструкцій, як: (a) судження добропорядного мужа (*pro boni viri arbitrio*); (b) добросовісної відсутності (*bona fide absunt*); (c) морально-правової нездатності осіб: заборони бути свідком (*intestabilitas*), святотатства (*sacer*), безчестя (*infamia*); (d) відповідальності судді, який зловживав своїм становищем під час судового процесу;

17) впровадження у вітчизняну герменевтику західноєвропейського вчення інтерпретивізму; зокрема запропоновано імплементацію таких його теоретичних конструкцій: (a) необхідність «серединної» позиції щодо юридичного позитивізму та юснатуралізму; (b) зміна цілепокладання інтерпретації правових актів з установлення «букви» на з'ясування «духу» права; (c) переорієнтація головного суб'єктного критерію інтерпретації зі здорового глузду абстрактної пересічної людини на здоровий розум (дискрецію) суддів та арбітрів як основних суб'єктів правореалізації;

18) положення про відмову від акультурації як механічного змішування різних правових культур (*culture mixing*). Визнано, що така зміна в трактуванні кроскультурної взаємодії є ключовою для подолання низької ефективності офіційних підходів до європеїзації приватного права, які здійснюються за законодавчими лекалами уніфікації публічного права, в дусі лише однієї традиції права – романо-германської;

19) обґрунтування позиції щодо визнання головним джерелом інтерпретації не казуальних норм-правил тлумачення, а саме загальних принципів інтерпретації, які не стають на заваді творчому ситуативному підходу до з'ясування змісту правових актів. Зокрема наголошено, що, незважаючи на те, що принципи тлумачення досить часто згадуються в нормативно-правових актах, все ж головним джерелом, де розкривається зміст цих найбільш узагальнених інтерпретаційних приписів, є доктрина права;

20) праксеологічна модель зближення договірного права європейських країн та України, яка обговорюється у вітчизняному правовому дискурсі, що передусім передбачає зміну офіційної юридичної конструкції пріоритетності буквального тлумачення змісту правочину, закріпленої ст. 213 ЦКУ, на кон-

струкцію верховенства добросовісної інтерпретації, яка є загальноновизнаною в європейському контрактному праві;

21) обґрунтування перспектив більш повної інкорпорації на законодавчому рівні таких нормативних конструкцій у їх загальноєвропейському розумінні, як: (1) денатурація; (2) реінтерпретація; (3) новація (4) адаптація; (5) конвалідація, що разом з мировою угодою об'єднуються узагальнюючою юридичною конструкцією конверсії або перетворення (англ. *conversion*), а також запровадження низки відповідних законодавчих новел та внесення необхідних змін до ст. 215–217 ЦКУ;

22) законодавчі новації в рамках рекодифікації Цивільного кодексу України. Зокрема, з огляду на необхідність переорієнтації пріоритетів договірної інтерпретації на юридичну конструкцію добросовісного тлумачення, запропоновано внесення відповідних змін до п. 6 ч. 1 ст. 3, ч. 2 ст. 8, ч. 1 та 5 ст. 12, ч. 1 та 4 ст. 13, ч. 2 ст. 232 ЦКУ.

Таким чином, реалізація задуму дослідження, яка репрезентована головним чином через досягнення мети, виконання завдань і доведення головної гіпотези, більш повно розгортається у вищенаведених положеннях, що мають різний ступінь наукової новизни.

На базі цих наукових результатів виокремлюються три групи висновків щодо:

- (1) методології цивілістики і зокрема науки договірної права;
- (2) безпосередньо предметної галузі дослідження;
- (3) науково-прикладних аспектів монографії.

Таким чином одержані результати наукової роботи, кожен з яких окремо та в сукупності з іншими забезпечує приріст об'єктивно нових знань.

У сфері методології:

1. На рівні загальної методології. Основою теоретико-методологічного базису дослідження визначено низку не загальнотеоретичних, а саме філософсько-правових вчень, що певним чином суперечить традиційним підходам вітчизняного правознавства, але об'єктивно зумовлене категоріальним статусом інтерпретації як епістемологічної категорії культури, для якої характерним є максимальний ступінь узагальнення на світоглядному рівні.

Зокрема до таких засад дослідження віднесено:

(1) античне аксіологічне та епістемологічне вчення римських стоїків;

(2) класична концепція філософії права Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля;

(3) посткласичне вчення Шотландської школи здорового глузду (*Scottish School of Common Sense*) Томаса Ріда;

(4) модерністська філософська герменевтика Ганса-Георга Гадамера та Поля Рікера;

(5) постмодерністська філософія європейської герменевтики права або вчення інтерпретивізму Еміліо Бетті та Рональда Дворкіна, яка справила визначальний і безпосередній вплив на формування концепції монографії.

Інтерпретивізм як «серединний шлях» щодо юридичного позитивізму та філософії природного права проявляє себе більш конкурентоздатним порівняно з естатично налаштованою та сайєнтистськи орієнтованою теорією держави і права.

Серед багатьох переваг європейської герменевтики права доцільно виокремити такі її положення, що є похідними від філософії постмодерну. Вони стосуються фундаментальної проблематики філософії права і можуть бути редуковані до наступних тез:

(а) Постмодерністська *історіософія* права заперечує існування єдиного всесвітнього історичного процесу правового буття, який зводиться до змагання різних культурно-цивілізаційних концептів. Саме вони виступають певними інваріантами універсальної парадигми права – системної єдності свободи, рівності, розумності, а також справедливості, як їх вищого синтезу. Така парадигма, своєю чергою, походить від універсальної тринітаристської парадигми людського мислення.

(б) *Онтологія* інтерпретивізму послідовно холістична і тому сповідує ідею органічної єдності нормотворчості та правореалізації, що знаходить своє постійне втілення в процесі з'ясування, тлумачення та трактування правових актів.

(с) *Гносеологія* (епістемологія) постмодерну базується на критеріальному плюралізмі правової істини, релятивізм якого долається в процесі діалогу різних суб'єктів права. Таке пізнання націлене на конверсію (взаємне перетворення задля примирення) партикулярних смислів у спільну версію загального смислу.

(d) Інтерпретивістська *методологія* також наскрізь холістична і націлює на системну єдність всіх форм і рівнів пізнання. Більше цінуючи процес, а не результат, така методологія трактує наратив (пізнання в процесі виконання) як вищу форму розумово-діяльнісного засвоєння світу і тому звертає особливу увагу на праксеологічні та експлуативні аспекти правового знання загалом та інтерпретації зокрема. Інтерпретивізм постійно примирює позитивістський технологічний «праксис» (*πράξις; praxis*) та юснатуралістичний умоглядний «поєсис» (*ποιήσις; poīēsis*), поєднує їх у креативному трактуванні як утворенні нових смислів і приписів.

Саме на цих філософсько-методологічних засадах і ґрунтується висунута в процесі даного дослідження гіпотетична ідея єдності методів науково-правового пізнання, правової інтерпретації та правового регулювання, яка потребує подальшого системного з'ясування та всебічної апробації.

2. На рівні спеціальної методології здійснена найбільша кількість конструктивних пропозицій. Ядром цих методологічних інновацій є уточнення за результатами даного дослідження тріади цивілістичних методів (1) догматичного, (2) герменевтичного та (2) компаративного, яку в обґрунтував Р. А. Майданик⁸⁵⁸.

Така специфікація реалізована через виокремлення спеціалізованих щодо процесу правової інтерпретації методів, як: (1) догматико-системний та догматико-конструктивний; (2) компаративно-функціональний, культурно-компаративний та компаративно-історичний; (3) парадигмально-герменевтичний.

Однак категоричний висновок про абсолютну роль герменевтико-парадигмального методу через виявлену в ході дослідження його особливу універсальність вбачається дещо передчасним.

Це так передусім тому, що залишився не повністю з'ясовним пізнавальний потенціал догматичних та компаративних методів з позицій правової герменевтики. Серед доктринальних джерел дослідження не вдалося виявити жодного прикладу такого концептуального протиставлення цих методів. Це, говорячи мовою філософської герменевтики, свідчить про відсутність «конфлікту інтерпретацій» з цього досить важливого питання. На цьому

⁸⁵⁸ Майданик Р. А. Цивільне право: загальна частина. Т. 1. С. 256.

ґрунті базується висновок про системну взаємодію всіх цивілістичних методів.

Герменевтичний метод проявляє свою здатність до конверсії догматичного та порівняльного методів у процесі інтерпретації саме через притаманну йому парадигмальну єдність реконструкції, дискреції та моделювання, що було з'ясовано на рівні монографічного дослідження⁸⁵⁹.

Карл Густав Юнг
(1875–1961)

Саме логіко-змістовна парадигмальність герменевтики як способу пізнання зумовлює не абсолютний, а провідний характер цього методу. Розуміння суті герменевтичної парадигми можливе через з'ясування концепції швейцарського психолога і філософа Карла Густава Юнга (Carl Gustav Jung; 1875–1961) про найістотніші, сутнісні та історично незмінні парадигми мислення або універсальний *ментальний архетип*, які в науці отримали назву «юнгівські архетипи», що по суті є «архаїчними залишками» первісної загальнолюдської свідомості⁸⁶⁰.

Саме такі архетипи мислення знаходяться в основі як індивідуального менталітету, так і будь-якого типу соціокультурної ментальності, які при цьому не втрачають своєї самобутності та оригінальності.

Тому парадигмально-герменевтичне спеціальне наукове дослідження завжди є кроскультурним, у ньому ідея конвергенції культур заміщується їх діалогом. У рамках такого підходу сформувалася доктрина *кроскультурної інтерпретації* (*cross-cultural interpretation*), як альтернативна до *паралельної інтерпретації* (*concurrent interpretation*). Незважаючи на те, що кроскультурна інтерпретація може бути як сумісною (*compatible*), так і конкуруючою (*competing*), вона завжди має спільну основу для порозуміння суб'єктів таких інтерпретацій, – коло загальнолюдських цінностей (*common values of humanity; universal human values*).

⁸⁵⁹ Гайдулін Т. 2 С. 511-581. -

⁸⁶⁰ Jung, Carl Gustav. Instinct and the Unconscious. British Journal of Psychology. London, 1919. November. Vol. 10, iss. 11. P. 15–23.

Серед таких парадигмальних цінностей особливе місце займає здоровий розум або здоровий глузд як провідна категорія культури, що позначається за допомогою відповідних термінів: англ. *common sense, good sense*, франц. *sens commun, bon sens*, нім. *gesunder Menschenverstand, gesunder Verstand, Vernunft*. Сутність парадигми здорового глузду складає ціннісна проекція ідеалу соціальної гармонії на галузь пізнання, якій притаманна інтерсуб'єктна об'єктивність. Для процесу пізнання ця надісторична парадигма конкретизується як ідеал несуперечливої єдності суб'єкта (особистості), метасуб'єкта (суспільства) та об'єкта пізнання⁸⁶¹.

Саме на основі цієї парадигми реалізуються такі загальні принципи здорового глузду, кожний з яких корелює з відповідним цивілістичним методом:

1. Принцип *онтологізації істини* приписує необхідність інтерсуб'єктного критеріального обґрунтування предметної очевидності наявних феноменів через відсилання до об'єктивних критеріїв пізнання. На цьому принципі базуються догматичні методи пізнання, які націлюють на те, що правову кваліфікацію певних відносин і з'ясування відповідних норм права необхідно здійснювати через встановлення конкретних фактичних обставин, які, зазначені в гіпотезах цих норм. Онтологізація істини здоровим глуздом створює підстави для панування інтерпретаційної системи, орієнтованої на об'єктивістську реконструкцію істинного смислу з пріоритетом текстуального, історичного та структурного підходів до тлумачення.

2. Принцип *розумної доцільності* вимагає будувати будь-які суб'єктивні положення і висновки на основі встановлення їх відповідності як індивідуальному, так і загальносуспільному цілепокладенню. Наприклад, для кваліфікації певного акту право-реалізації як факту зловживання правом вирішальною є перевірка індивідуального розуміння норми, що реалізується, на відповідність загальновизнаному цільовому призначенню такої норми. Саме тому слід вважати принцип здорового глузду ідейною засадою не лише компаративного цивілістичного методу, а й інтерпретаційної системи з орієнтацією на перевагу суб'єктивістської реконструкції автентичного задуму, у якій

⁸⁶¹ Гайдулин А. А. Логико-гносеологический анализ здравого смысла в военно-научном познании. С. 124.

телеологічний та інтенційний підходи до тлумачення є провідними.

3. Принцип *співмірності особистих (партикулярних) та суспільних (загальних) смислів*, що може бути репрезентований як діалектичний синтез попередніх принципів і передбачає єдність суб'єктної, метасуб'єктної та об'єктної сторін пізнання, інтерсуб'єктної цінності та предметної істинності наукового знання⁸⁶². Цей принцип виступає базисом для герменевтичного методу цивілістики в ситуаціях дефіциту конкретних фактологічних даних про предмет дослідження або невизначеності притязань, як це має місце під час розв'язання конфлікту інтерпретацій. Адже принцип смислової співмірності здорового глузду націлює на виявлення пануючих у суспільстві оцінок предмета інтерпретації та їх гармонізації з індивідуальними настановами інтерпретатора і тим самим синтезує два попередніх принципи. Це відкриває шлях для реалізації інтерпретаційної системи холістично-смислової конверсії на базі спільного контексту з притаманними їй підходами контекстуального, плюралістичного та конструктивного тлумачення, що найбільш повно реалізуються в методі добросовісної інтерпретації.

Отже, логіка здорового глузду передбачає чітку послідовність застосування власних принципів, за якою перший принцип є тезою, другий – антитезою, а третій – синтезом. Надзвичайно важливо підкреслити, що позитивне законодавство встановлює свої власні норми та принципи, але законодавці, не маючи змоги скасовувати приписи здорового глузду, повинні враховувати факт його паралельної дії.

Авторитетний фахівець у галузі господарського договірного права О. А. Беяневич з цього приводу зауважує: «Необхідно зазначити, що в ст. 213 ЦК не сформульовані принципи тлумачення договорів, хоча складнощі у практиці застосування цієї статті можуть виникати не стільки з приводу того, які правила тлумачення повинні використовуватися при розгляді конкретної справи..., а у встановленні *пріоритетів* тлумачення»⁸⁶³.

Необхідно полемічно наголосити на тому, що головна відмінність принципів права від правових норм полягає саме в тому, що правові норми встановлюють певні правила поведінки щодо перерозподілу прав, обов'язків та супутніх їм ризиків, а

⁸⁶² Там само. С. 115.

⁸⁶³ Беяневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти). С. 522.

принципи – загальні пріоритети в застосуванні таких правил. Тобто в ст. 213 ЦКУ такі пріоритети однозначні й спрямовані на закріплення принципу текстуального (буквального) тлумачення.

У зв'язку з цим заслуговує на особливу увагу цікавий факт, помічений О. А. Беляєвич, що методи телеологічного, інтенційного і навіть добросовісного (контекстуального, плюралістичного, конструктивного) тлумачення, незважаючи на те, що вони передбачені в цивільному законодавстві та міжнародних актах, на думку Касаційного суду Франції, мають поступатися об'єктивістсько-текстуальній інтерпретації. Так, у 1981 році цей суд «який є вищою ланкою системи загальних судів, роз'яснив, що суди першої інстанції зовсім не зобов'язані слідувати цим правилам [тут маються на увазі правила суб'єктивістської та холістичної інтерпретації – прим. авт.], якщо для прийняття рішення по справах, що розглядаються, необхідно вдатися до тлумачення. З приводу цього дослідники зазначають, що складається враження, наче суддя звертається лише останнім числом до встановлених законом правил тлумачення, причому тільки до тих, які, з його точки зору, підходять для його власних висновків, уже зроблених раніше на підставі зовсім інших принципів»⁸⁶⁴.

Отже, як не парадоксально, але виглядає саме так, що на практиці судді вдаються до *contra legem*, коли всупереч чинному законодавству досить часто звертаються до об'єктивістсько-текстуального тлумачення, що найбільше відповідає першому принципу здорового глузду. Це так, але *interpretatio pro legem* насправді жодним чином не суперечить *interpretatio ex bona mente*. Якщо правові принципи інтерпретації задають пріоритети правил тлумачення, то принципи здорового глузду – послідовність їх застосування. Це так тому, що законодавство задає нормативну модель інтерпретації, а здоровий глузд – експлуативну.

Коли український законодавець зрозуміє цю досить просту герменевтико-правову істину і визнає непереборність здорового глузду, то саме тоді й перевернеться піраміда правил, закріплена у ст. 213 ЦКУ, яка надає пріоритети текстуальним версіям тлумачення і встановлює, що буквально тлумачення за загальним правилом має найбільшу юридичну силу.

⁸⁶⁴ Там само. С. 500.

3. На рівні прикладної методології виявлено особливу продуктивність численних прикладних методів, запозичених з інших галузей наукового знання, що зумовлено тим, що поняття інтерпретації має гранично узагальнений статус категорії культури.

При виконанні дослідження були використані методи контент-аналізу, елементів факторного аналізу, статистичних методів лінгвістики, інструментарій етимології та семантики.

Необхідно звернути особливу увагу на висновок, що впливає з результатів комплексного мультидисциплінарного дослідження: правова інтерпретація, для якої застосовується *контекстуальний підхід*, передбачає врахування як *внутрішнього* (психологічного), так і зовнішнього (економічного) *контекстів* певної інтерпретаційної ситуації.

Тому досить перспективним для подальшого дослідження проблеми правової інтерпретації є застосування поряд з суто правовими, методів психолінгвістики та економічної науки.

Урахування психолінгвістичних чинників відкриває нові можливості для з'ясування сутності всіх інтерпретацій кожної з договірних сторін. Здійснена робота вказує на те, що психологічні розбіжності тлумачення змісту контракту – вкрай небезпечне явище. Якщо вони не усунуті своєчасно, то існує реальна загроза *розсіювання консенсусу* (*the dissipation of consensus*), що означає неминучу загибель самого контракту⁸⁶⁵.

Поширенню цієї помилки значно сприяє той факт, що при укладенні транскордонного контакту зазвичай використовують лише одну мову (англійську), природними носіями якої сторони є далеко не завжди. Проте при одномовності тексту контракту судді в більшості ситуацій керуються тим, що люди, які говорять однією мовою, мають однаково сформований менталітет, тобто їхні інтерпретації слів широко не різнитимуться. Тому формальні непорозуміння суто мовного характеру досить часто помилково кваліфікуються як «вивітрювання угоди»⁸⁶⁶.

Важливим є врахування економічних обставин інтерпретаційної ситуації, що породило таке нове поняття як *неоднозначні контракти* (*ambiguous contracts*) або договори з нечітко сформульованими умовами. Вони вважаються неоднозначними то-

⁸⁶⁵ False Consensus Bias in Contract Interpretation. Lawrence Solan, Terri Rosenblatt, Daniel Osherson. Columbia Law Review. Vol. 108:1268, 2008. P. 1274.

⁸⁶⁶ False Consensus Bias in Contract Interpretation. P. 1273–1274.

му, що містять умови, версії інтерпретації яких сторонами істотно різняться між собою⁸⁶⁷. Такі контракти виникають через деформації кон'юнктури ринків, уражених економічними та фінансовими кризами, які змушують спрощувати проведення переддоговірних переговорів.

У предметній галузі дослідження:

4. Обґрунтування інституалізації інтерпретаційного права складає головний зміст теоретичної моделі, що побудована за результатами дослідження. Принципове значення тут має розмежування двох видів інституалізації: (1) вчення договірної інтерпретації як розділу цивілістики, що отримує свій подальший розвиток на ідейному ґрунті постмодерну та (2) інтерпретаційне право в європейському контрактному праві як інституту об'єктивного права, що формується.

Якщо перша модель (констатуюча) побудована як узагальнення новітніх доктринальних джерел у певній історичній ретроспективі, то друга (прогностична) – як один з можливих варіантів герменевтико-цивілістичного конструювання відповідного приватноправового інституту інтерпретації, який надзвичайно затребуваний в Європейському Союзі, цій «лабораторії» створення принципово нового типу супра-національної системи приватного права, але придатній для «експортування» по всьому світі.

Найбільш амбіційною і тому дискусійною є друга, об'єктивно-правова модель. Це зумовлює необхідність переосмислення існуючих підходів до визначення критеріїв об'єктивно-правової інституалізації. Загальними теоретико-методологічними засадами такої герменевтичної реконструкції визначене наукознавче вчення *інституціоналізму* (фр. *institutionnalisme*) або «інтегративних установ»⁸⁶⁸. У зв'язку з цим виявлено тренд до все більшої його «юридизації» та перетворення на суто правове вчення⁸⁶⁹.

⁸⁶⁷ A Matter of Interpretation: Bargaining over Ambiguous Contracts. Simon Grant, Jeff Kline, John Quiggin. № WPR09_3, Risk & Uncertainty Working Papers, 9 November 2009. Risk and Sustainable Management Group, University of Queensland. P. 1. URL: http://www.uq.edu.au/tsmg/WP/WPR09_03.pdf.

⁸⁶⁸ Опаленко Д. А. Теоретико-правовий аспект інституціоналізації поділу державної влади. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса): у 2 т. Т. 1. Відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса: Юридична література, 2016. С. 651.

⁸⁶⁹ Несинова С. В. Правовий інститут: генеза виникнення та перспективи розвитку. С. 14–20.

Для виявлення ознак формування інтерпретаційного права як субінституту договірному (контрактного) права редуковано такі критерії правової інституалізації: (1) *доктринально-смыслотвірний (неформальний)*; (2) *нормативно-галузевий*; (3) *предметно-регулятивний*; (4) *регулятивно-методологічний*; (5) *джерельної систематизованості (формальний)*; (7) *функціональної специфікації*; (8) *практичної телеологічності*.

За підсумками дослідження встановлено, що інститут інтерпретації в договірному праві, як і інші цивілістичні інститути, здебільшого набуває неформального статусу через пріоритет доктринально-смыслотвірних факторів перед нормативно формалізованими джерелами під час його генезису.

5. Поліджерельність кваліфіковано як важливу ознаку цивілістичного інституту інтерпретації.

За результатами емпіричного етапу даного дослідження достатньо важливим попереднім результатом є побудова структурованої системи джерел об'єкта дослідження. Ці джерела можуть бути наочно репрезентовані як певна дуалістична сукупність джерел пізнання, правореалізації та змісту, до якої належать дві підсистеми; (1) джерел історичної реконструкції римсько-правового інституту *ius iterpretatio* та (2) джерел герменевтичної реконструкції сучасного інституту *law of iterpretation*, що формується (рис. 10).

При цьому вважається за доцільне підходити до таких джерел достатньо широко. Так, систему джерел інтерпретаційного права, окрім національного законодавства та судових прецедентів, утворюють міжнародні акти нової *lex mercatoria*, *lex electronica*, *Acquis communautaire* ЄС.

Однак порівняно з іншими галузями права та правовими інститутами в інтерпретаційному праві функції джерел правоутворення починають перебирати на себе (а) доктрина права, (b) сама практика правореалізації та інтерпретації, що має ознаки джерела змісту відповідних звичаєвих норм, (c) саморегулювання процесу інтерпретації на різних рівнях – корпоративному, ординарно-дискреційному та договірному, що може здійснюватися, керуючись умовами самих договорів (*lex contractus*).

Рис. 10. Дуалістичний характер об'єкта та системи джерел дослідження

Оцінена повнота та надійність основних джерел порядку інтерпретації норм договірної права, змісту правочинів та умов договорів, що вбачається важливим для подальших досліджень приватноправової інтерпретації, навіть на принципово інших ідейно-теоретичних засадах.

Стосовно оцінки репрезентативності джерел сучасного інституту інтерпретації права обґрунтовано висновок про те, що в джерелах пізнання, порівняно з джерелами правореалізації та змісту, більш повно й системно розкриваються принципи, норми та засоби інтерпретації. Це дозволяє підсумувати, що доктринальні джерела є основними для інституту інтерпретації права, що формується.

6. Провідна роль у процесі тлумачення договорів відведена інтерпретаційній системі (*interpretational system*), під якою розуміється система загальних соціокультурних та інституціональних регуляторів процесу інтерпретації.

Така система складається з трьох базових структурних елементів: (1) *аксіологія інтерпретації*, до якої належать певні морально-правові цінності та ціннісні орієнтації; (2) *теорія інтерпретації*, яка визначає головні концепти розуміння природи, цілей та завдань правової інтерпретації; (3) *інтерпретаційна методологія*, яка складається з: (а) методів, до складу яких, своєю чергою, входять принципи, норми та засоби тлумачення; (б) способів та (с) прийомів інтерпретації.

Ключовою для розуміння сутності та змісту інтерпретаційної системи є віднесеність її до *соціокультурного контексту* (*sociocultural contexts*) самого процесу інтерпретації. До такого контексту має бути віднесена система об'єктивних щодо інтерпретатора суспільних регуляторів: критерії, принципи, правила.

У межах певної культурно-правової традиції існує декілька версій інтерпретаційних систем, кожна з яких обирається за певними правилами («стратегіями інтерпретації»).

Найменш дослідженим у даній роботі виявляється так званий *суб'єктивний* або *персональний контекст*, який структурно є внутрішнім, бо складається з факторів впливу на процес інтерпретації, активізованих у свідомості інтерпретатора.

Для подальшого з'ясування герменевтичної сутності такого контексту необхідне спеціальне дослідження. Однак результати розвідки в цьому напрямі, що були здійснені на емпіричному етапі роботи, можуть стати важливою відправною точкою методології подальших наукових пошуків.

Так, персональний контекст не обмежується менталітетом інтерпретатора (*mental element listed to the context*), його насправді складають ті елементи об'єктивного контексту, які засвоєні інтерпретатором і тому стали інтерпретаційним контекстом (*interpretive context*). Отже, такий контекст є не зовнішнім, а контекстом задіяним в процесі інтерпретації (*context in interpretation*).

Фактичний (*factual context*) та соціокультурний (*sociocultural context*) контексти в їх сукупності виступають джерелом змісту для прирощення раціонального смислу (*rational meaning*) певного об'єкта в процесі його інтерпретації. Однак такий креатив виявляється неможливим без принципового визначення предмета інтерпретації, який суттєво уточнюється після вибору певної інтерпретаційної системи (*interpretational system*).

Виявлення та кваліфікація того чи іншого підходу до інтерпретації, на основі якого формулюється певна версія тлумачення, не є суто теоретичним питанням. Розв'язання цієї проблеми має надзвичайно велике практичне значення. Ця проблематика гранично загострюється, коли те чи інше правове явище вербалізується за допомогою дискусійних термінів та понять, стосовно яких ще не укладено необхідної мовної конвенції. Приміром, у міжнародному приватному праві, судовому процесі та арбітражі таким поняття є «публічний порядок» (фран. *ordre public*, англ. *public policy*). У зв'язку з цим Ю. Д. Притика помічає: «... фактично під порушення публічного порядку можна підвести будь-які заперечення законності рішення третейського суду, і тлумачення даної норми цілковито залежатиме від правосвідомості інтерпретаторів цього положення»⁸⁷⁰.

7. Системна єдність предмета та методу інтерпретаційного права є ще одним істотним висновком за результатами даної роботи. Такий висновок ґрунтується на наступних концептуальних положеннях:

1) Особливість предмета договірної інтерпретаційного права полягає передусім у тому, що такий предмет правового регулювання завжди специфікований як за суб'єктами, так і за об'єктами тлумачення, і тому обов'язково має казуальний характер. З цього випливають дві істотні обставини: (а) інтерпретаційні відносини (*interpretation relations*), які й складають зміст такого предмета регулювання, мають чітко визначений індивідуалізований характер за своїм суб'єктним та об'єктним складом; (б) такі відносини завжди нерозривно прив'язані до конкретних обставин різного змісту та рівня і таким чином завжди мають розглядатися в контексті відповідної *правової інтерпретаційної ситуації (legal interpretation situation)*, яку інтерпретаційні відносини разом з цими обставинами і утворюють.

2) Зміст та динаміку інтерпретаційних відносин утворюють зустрічні акти висування *інтерпретаційних пропозицій (interpretation propositions)*, які спрямовані на вибір єдиного та спільного для обох сторін методологічного підходу до інтерпретації, і через це учасники таких відносин вступають у певне *міжпропозиційне відношення (interpropositional relation)*. На практиці такі

⁸⁷⁰ Притика Ю. Д. Законодавчі перспективи регламентації здійснення третейського розгляду в Україні [електронний ресурс] // режим доступу: <http://univer.km.ua/visnyk/-601.pdf>

пропозиції мають контрверсійний характер і тому змагання їх неминуче веде до виникнення відповідної *конфліктної ситуації* (*conflict situation*). Таким чином визріває *правовий конфлікт інтерпретації* (*legal conflict of interpretations*) або колізія з приводу вибору основних підходів до тлумачення чи визначення певної інтерпретаційної системи (*interpretational system*), що потребує свого розв'язання по суті. Такий конфлікт може торкатися або (1) лише вербального та логічного змісту тексту об'єкта тлумачення, і тоді він має ознаки *формального конфлікту* (*formal conflict*), або (2) юридичного змісту, що впливає з розтлумаченого тексту в процесі правової кваліфікації: (а) матеріально-правових (матеріальних) відносин та/або (б) процедурно-процесуальних цивільних відносин⁸⁷¹ – і тоді він має визнаватися *номінальним конфліктом* (*formal / nominal conflict*).

(3) Публічно-правове тлумачення виходить з подібних інтерпретаційних колізій шляхом визначення домінуючої версії, якою зазвичай визнається та, що міститься в правовому акті нормативного тлумачення, який має найбільшу юридичну силу. Навпаки, приватноправове розв'язання інтерпретаційних конфліктів здійснюється не «силовим» шляхом, а шляхом конверсії (примирення через взаємне перетворення) альтернативних версій тлумачення, що по суті є формуванням нової «серединної» версії. Нові примирюючі значення і смисли своїм джерелом мають *контекст договірної інтерпретації* (*context of contract interpretation*), який зазвичай поділяється на (а) *фактичний* (*factual context*) та (б) *соціокультурний контекст* (*sociocultural context*). Водночас до останнього контексту належить певна інтерпретаційна система, до якої входить відповідний набір методів тлумачення, які пов'язані з конкретними методами правового регулювання процесу інтерпретації. Отже, у такий спосіб та в дусі холістичного праворозуміння предмет і метод інтерпретаційного права замикаються в цілісну та узгоджену систему.

8. Співмірність та своєрідність регулюючого впливу принципів, норм та засобів інтерпретації в європейському контрактному праві, що виявлена за результатами дослідження,

⁸⁷¹ Харитонов Є. О. Класифікація цивільних правовідносин: спроба новацій у підходах. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії* / голов. ред. С. В. Ківалов ; МОН України, ОНЮА. Одеса : Юрид. л-ра, 2008. Т. VII. С. 140.

складає зміст найбільш істотного висновку щодо предметної сфери роботи.

Найбільший пізнавальний та регулятивний потенціал у процесі інтерпретації має побудована система принципів тлумачення, яка включає: (1) універсальні соціальні та морально-пізнавальні принципи; (2) загальні праві принципи; (3) загальні цивілістичні принципи; (4) принципи договірного права; (5) спеціальні принципи інтерпретації, серед яких у європейських країнах провідним є принцип добросовісної інтерпретації (*principle of good faith interpretation*).

На основі емпіричного аналізу нормативних джерел правового регулювання впорядковано систему норм інтерпретації цивільного законодавства, змісту правочинів та умов договорів.

Залежно від головного призначення цих легальних норм вони є нормами-правилами, які містять певний порядок дій суб'єктів інтерпретації та відповідний перерозподіл між ними суб'єктивних прав, обов'язків та супутніх ризиків (приміром ст. 213 ЦКУ), які класифікуються як правила тлумачення: (1) текстуального; (2) інтенційного; (3) системного; (4) телеологічного; (5) дискреційної інтерпретації на основі аналогії права; (6) добросовісної інтерпретації; (7) правової інтерпретації на основі звичаєвих норм та доктрини права.

Окремо класифікуються так звані відправні норми: (а) установчі норми, (б) норми-дефініції, (с) норми-принципи. Однак слід підкреслити, що, будучи формально легальними, відправні норми не мають тричленної структури (головне – диспозиції, яка містить певне правило перерозподілу прав і обов'язків), а тому вони не є нормами-правилами поведінки. Такі норми за своїм призначенням забезпечують дію правових норм через тлумачення змісту того акта, в якому вони наведені. Саме тому відправні норми доцільно визнавати не нормами в класичному розумінні, а легальними засобами (інструментами) інтерпретації норм права.

Виявлено досить істотну особливість співмірності принципів та норм інтерпретації, яка підкреслюється багатьма західними авторами, – більш загальні та доктринально оформлені приписи тлумачення прийнятніші за спеціалізовані легальні інтерпретаційні правила. Ці оціночні судження та факти, які за ними стоять, заслуговують на окреме спеціалізоване дослідження.

Однак уже зрозуміло, що необхідно досить обережно ставитися до нормативного регулювання такої тонкої (когнітивно-

комунікативно-креативної) «матерії», якою є приватноправова інтерпретація, що завжди відбувається в межах казуальної ситуації та передбачає широкий розсуд інтерпретаторів.

У контексті такого застереження значно зростає роль та значущість доктрини *креативного трактування* (*creative treatment*), про необхідність якої для формування в інституті інтерпретації в договірному праві однойменного субінституту в монографії не лише заявлено, а й створено для цього необхідні концептуальні засади. Особливої уваги потребує значний нормотворчий потенціал інтерпретації, який закладений в тих способах та прийомах, що задіюються на етапі творчого трактування як норм цивільного права, так і умов договору.

У науково-прикладному плані:

9. Нове трактування праксеології через призму парадигмально-герменевтичного методу цивілістики має вирішальну роль у визначенні прикладного потенціалу результатів даної роботи.

Так, однією з найбільш важливих особливостей здійсненого дослідження є те, що, крім суто теоретичної нормативної моделі інституту інтерпретації контрактів, побудована його експлуативна модель, що має суто практичну спрямованість.

У цьому проявляється сутність вчення постмодерністської праксеології, що долає одномірне трактування практики лише як раціональної сукупності знарядь. Новизна тут полягає в тому, що до суто технічної знаряддєвості додається *комунікативність* як істотна характеристика практики⁸⁷².

У межах такого підходу сформувався новий критерій істинності практичної діяльності – *універсіалізм*, відповідно до якого «лише ті норми, практика, проекти можуть визнаватися легітимними, які (за умови знання їхніх побічних наслідків) могли б бути без примусу визнані в процесі аргументації всіма можливими учасниками дискурсу»⁸⁷³.

Отже, постмодерністське розуміння практики зумовлене тим, що «погляд на комунікативність як на останнє підґрунтя і свідомості, і пізнання, і суспільного буття, і екзистенції пов'язаний з протиставленням двох визначальних типів раціональності: інструментальної та комунікативної, діалогічної, націленої на

⁸⁷² Табачковський В. Практика. Філософський енциклопедичний словник. С.512.

⁸⁷³ Єрмоленко А. Принцип універсалізації. Філософський енциклопедичний словник. С. 520.

тотальне взаєморозуміння...»⁸⁷⁴, і в цьому протиставленні пріоритет належить саме комунікативній, дискурсивній, або діалогічній раціональності.

Усе викладене щодо посилення значущості комунікативної діяльності характеризує не лише загальносоціальну практику, а й практику в правовій сфері. Це значно збільшує роль інтерпретаційного права (*ius interpretatio – law of interpretation*), яке має триєдину когнітивно-комунікативно-креативну природу та репрезентує практичний аспект доктринального права як ядра такої системи.

10. Нові перспективи приєднання України до процесу європеїзації приватного права, що виявлені за результатами цієї наукової роботи, мають стратегічне значення в праксеологічному плані.

За підсумками дослідження пропонується принципово змінити головні концептуальні підходи до стратегії європеїзації у сфері приватного права, яка має істотну специфіку порівняно зі зближенням у публічно-правовій сфері. Для цього найбільш доцільним уявляється певне поєднання двох концепцій: європейського приватного права як особливої галузі міжнародного приватного (колізійного) права та концепції *нового jus commune europe*, яка передбачає утворення спільного доктринального базису для суверенних систем приватного права держав – членів ЄС.

Переважно культурно-правове розуміння європеїзації приватного права дає реальні підстави для приєднання української цивілістики до загальноєвропейської приватноправової інтеграції. Таке приєднання не лише доцільне, а й правомірне ще задовго до набуття Україною повноправного членства в ЄС, що може покласти край сумнівним експериментам у напрямі добровільної і передчасної відмови від політико-правового суверенітету як найважливішого бастиону незалежності нашої держави.

Вирішальне значення для реалізації головних висновків щодо зміни підходів до європеїзації цивільного права і зокрема договірному праву України матиме публічна апробація та реалізація на цій основі розробленої теоретичної моделі проекту Концепції Державної програми європейської інтеграції України у

⁸⁷⁴ Табачковський В. Практика. Філософський енциклопедичний словник. С. 513.

сфері приватного права на виконання Угоди про Асоціацію ЄС-Україна.

11. Першочергові заходи щодо вдосконалення процедури договірної тлумачення в рамках рекодифікації цивільного законодавства, які пропонуються за результатами дослідження, мають важливе практичне значення.

Такими заходами вбачаються певні зміни до чинних нормативно-правових актів, що вписуються в процес рекодифікації цивільного (приватного) права як «системного (а не фрагментарного) оновлення ЦК України».

Щоправда, Концепція оновлення Цивільного кодексу України не містить конкретних пропозицій щодо реформування порядку тлумачення змісту правочину (ст. 213 ЦКУ) та умов договору (ст. 637 ЦКУ). Однак слід урахувати запропоновані в цьому акті підходи до модернізації ЦКУ або дух системного оновлення цивілістики. Так, важливими передумовами рекодифікації цивільного законодавства визначено: (а) «сучасний досвід рекодифікації цивільних кодексів Франції та Німеччини – «бастіонів» приватного права; (б) «законодавчий приклад нових членів ЄС – колишніх країн «соціалістичного табору»; (с) необхідний потенціал вітчизняної приватноправової науки»⁸⁷⁵.

За такого підходу має зазнати істотних змін передусім ст. 213 ЦКУ, з огляду на те, що чинні міжнародні договори є не тільки частиною цивільного законодавства України, а й у випадку невідповідності їхніх норм певним актам цивільного законодавства мають над ними перевагу (ст. 10 ЦКУ), а також з урахуванням того, що в ст. 213 ЦК України наведений порядок тлумачення змісту правочину, прямо протилежний встановленому в праві ЄС та міжнародному праві.

Тому пропонується викласти частину третю цієї статті в наступній редакції: *Зміст правочину тлумачиться згідно з наміром сторін, відповідно до того трактування, яке мала б розумна особа, котра виступає в тій самій якості, що й інша сторона за аналогічних обставин. При встановленні наміру сторін також беруться до уваги весь зміст правочину, однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, загально-*

⁸⁷⁵ Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. С. 3.

*прийняте у відповідній сфері відносин значення термінів, а також дії сторін під час підготовки та укладення правочину*⁸⁷⁶.

Отже, у новій редакції ст. 213 ЦКУ перш за все пропонується відмовитися від нормативної пріоритетності критеріїв буквального тлумачення і поставити на перше місце в ієрархії інтерпретаційних конструкцій добросовісне тлумачення. При цьому слід взяти до уваги: конструкція, що пропонується, повною мірою рецептована в західноєвропейських країнах і в більшості країн Східної Європи, як, приміром, Цивільний кодекс Республіки Молдова націлює на тлумачення договору без обмеження буквальним значенням понять, що використовуються (ст. 725)⁸⁷⁷.

Герменевтико-цивілістичний аналіз дозволяє реконструювати таку послідовність (пріоритетність) підходів та методів інтерпретації змісту правочину та умов договору, яка застосована в конструкції, що пропонується до імплементації в ЦКУ: (1) холістичний підхід добросовісного тлумачення (на основі здорового глузду та контекстуального підходу), (2) суб'єктивістський підхід (телеологічний та інтенційний методи), (3) об'єктивістський підхід (системний, логічний, лінгвістичний та історичний методи).

12. Необхідні концептуальні зміни в доктрині та практиці приватноправового тлумачення в Україні, запровадження яких обґрунтовується за результатами роботи, мають найбільшу практичну значущість.

Зокрема встановлено, що в умовах поступового набуття європейським правовим дискурсом все більш відкритого характеру стає зрозумілим, що в змаганнях статутного та прецедентного тлумачення права переважає саме останній.

Реалізована в монографії спроба вийти за межі догматики цивільного права для праксеологічного з'ясування суті приватноправового тлумачення явно випадає зі сталої традиції вітчизняної цивілістики, яка нерозривно пов'язана з аналізом чинного законодавства. Для забезпечення необхідної праксеологічності висновків даного дослідження необхідна широка

⁸⁷⁶ Гайдулін О. О. Гармонізація правил тлумачення міжнародних правочинів: постановка проблеми / Олександр Олександрович Гайдулін // Правове регулювання економіки. Зб. наук. праць. Відп. ред. В. Ф. Опришко. К.: КНЕУ. 2011. Вип. 11–12. С. 401–412.

⁸⁷⁷ Codul civil al Republicii Moldova cu ultimile modificări și completări, Monitorul Oficial nr. 140–142/574 din 01.08.2008, Monitorul Oficial al RM nr. 82-86/661 din 22.06.2002. Ch.: Lavilat-Info, 2009. 284 p.

апробація їх у західноєвропейському академічному середовищі через відповідні англomовні публікації.

Важливим є висновок про необхідність не тільки гармонізації змісту низки юридичних конструкцій, закріплених у вітчизняному цивільному законодавстві, з відповідними моделями інтерпретації в руслі європейської правової традиції, а й легального закріплення тих інтерпретаційних підходів, які є провідними в державах – членах ЄС.

З'ясовано, що до головних теоретико-цивілістичних засад такої європеїзації легальних конструкцій інтерпретації слід віднести логіко-змістовний зв'язок між (а) метатеоретичною (соціокультурною) конструкцією інтерпретації; (b) відповідною загальною теоретико-правовою конструкцією, враховуючи основні її історичні форми; (c) теоретичною конструкцією договірної інтерпретації, що містить конструкції стратегій тлумачення правових норм, правочинів та договорів; (d) нормативними юридичними конструкціями, закріпленими в законодавстві європейських країн та ЄС, (e) юридичною конструкцією креативного трактування, що потребує імплементації до цивільного законодавства України, а також (f) з нормативними конструкціями, які мають бути відкориговані в процесі імплементації нової парадигми інтерпретації.

До таких юридичних конструкцій, закріплених у чинному законодавстві України, віднесено, окрім ст. 213, 637 та 1256 ЦКУ, де реалізовано модель пріоритетності буквального тлумачення змісту правочину, також конструкцію недійсності правочину (головним чином ст. 215, 216, 217), а також добросовісності як загального принципу тлумачення (переважно п. 6 ч. 1 ст. 3, ч. 2 ст. 8, ч. 1 та 5 ст. 12, ч. 1 та 4 ст. 13, ч. 2 ст. 232 ЦКУ).

Найбільш значущою для гармонізації цивілістичної доктрини договірного права України та доктрин контрактного права європейських країн є значеннева синхронізація таких понять, які безпосередньо пов'язані з креативним нормотворчим аспектом інтерпретації. До них необхідно віднести передусім такі: розсуд або дискреція (англ. *discretion*), конверсія (англ. *conversion*) або перетлумачення (англ. *re-interpretation*), а також суміжні терміни: новація (англ. *novation*; фран. *par la novation*), денатурація (англ. *denaturation*; нім. *Denaturierung*), адаптація (англ. *adaptation*), конвалідація (англ. *convalidation*), які складають терміносистему такої юридичної конструкції договірної

інтерпретації, як *креативне трактування (creative treatment)*.

Саме ці роздуми навколо уніфікованого лексикону інтерпретації правових актів наводять на необхідність розробки на матеріалах даної роботи енциклопедичного словника тезаурусного типу з європейського інтерпретаційного права з подальшим його оцифруванням як відповідної реляційної бази даних.

Отже, є всі підстави вважати, що матеріали дослідження сприятимуть подальшим науковим розробкам у напрямі цивілістичної теорії, удосконаленню законодавства України у сфері договірних зобов'язань, зокрема в рамках рекодифікації Цивільного кодексу України, спрямованим на європеїзацію договірного тлумачення. Також результати роботи можуть бути корисними при підготовці програм, методичних розробок з навчальних дисциплін «Компаративна теорія права», «Методологія науково-правових досліджень», «Цивільне право України», «Договірне право України», науково-практичних коментарів до законодавчих актів, довідкової та методичної літератури, підручників, навчальних і практичних посібників для студентів юридичної спеціальності.

Основні положення монографії обговорювались на засіданнях відділу методології приватноправових досліджень та вченої ради Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України 25 листопада 2020 р. (протокол № 11), а також на засіданні відділення цивільно-правових наук Національної академії правових наук України 23 березня 2021 р. Положення, висновки та пропозиції, що містяться в монографії, висвітлювались на міжнародних та всеукраїнських конференціях, круглих столах та інших заходах, серед яких зокрема: Науково-практичний круглий стіл «Пан'європейська кодифікація цивільного права та її значення для систематизації цивільного законодавства України» (м. Хмельницький. 19 листопада 2010 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Наближення законодавства України до права Європейського Союзу в контексті Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом» (м. Київ. 9 грудня 2019 р.); Науково-практичний круглий стіл «Приватноправові принципи регулювання суспільних відносин: досвід ЄС та України (у рамках XIV Всеукраїнського фестивалю науки)» (м. Київ, 15 травня 2020 р.).

БІБЛІОГРАФІЯ

Правові акти:

Міжнародно-правові акти:

1. Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice. United Nations. Dept. of Public Information. DPI/511 reprint-October 1997-75M ; GE.98-04336 reprinted-December 1998. New York: UN, 1998. 105 p.; Устав Организации Объединенных Наций и Статут Международного Суда. Орг. Объед. Наций, Департамент обществ. информ. Нью-Йорк : ООН, 1998. 104 с.
2. UNIDROIT Convention on Agency in the International Sale of Goods (Geneva, 17 February 1983). URL: <https://www.unidroit.org/ol-agency/ol-agency-en>.
3. Convention on the Contract for International Carriage of Passengers and Baggage (CVR, 1974) / Treaty Series. Volume 1774. New York: United Nations, 2000. P. 109–162.
4. Vienna Convention on the Law of Treaties Vienna, 23 May 1969. United Nations, Treaty Series, vol. 1155, p. 331. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_118&c=1#Card.
5. UNCITRAL Model Law on International Commercial Mediation and International Settlement Agreements Resulting from Mediation, 2018 / United Nations Commission On International Trade Law. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/mediation/modellaw/commercial_conciliation.
6. UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration (1985), with amendments as adopted in 2006 / United Nations Commission On International Trade Law. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/arbitration/modellaw/commercial_arbitration.
7. Report of the United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, 3–14 June 1992, vol. I, Resolutions

Adopted by the Conference (United Nations publication, Sales no. E.93.I.8 and corrigendum), resolution 1, annex I, II.

8. Конвенция Организации Объединенных Наций об использовании электронных сообщений в международных договорах (23 ноября 2005 года). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_e71/print.

9. Конвенция Организации Объединенных Наций о независимых гарантиях и резервных акредитивах. Принята резолюцией 50/48 Генеральной Ассамблеи от 11 декабря 1995 года / Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи, пятидесятая сессия, Дополнение N 49 (A/50/49), стр. 403–407. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_517.

10. Конвенция о международных переводных векселях и международных простых векселях (Нью-Йорк, 9 декабря 1988 года). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_252.

11. Угода про загальні умови виконання міжнародних пасажирських перевезень автобусами від 5 грудня 1970 р. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=986_002.

12. Конвенція УНІДРУА про міжнародний факторинг (Оттава, 28 травня 1988 року) / Офіційний вісник України від 16.11.2007 – 2007 р., № 84, стор. 136, стаття 3127, код акта 41412/2007.

13. Конвенція УНІДРУА 1988 р. про міжнародний фінансовий лізинг / Офіційний вісник України від 16.11.2007 – 2007 р., № 84, стор. 130, стаття 3126, код акта 41411/2007.

14. Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20 березня 1883 року / Зібрання чинних міжнародних договорів України: Офіційне видання – Том 1: 1990–1991 рр. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001.

15. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 р. / Офіційний вісник України від 26.04.2006 р. № 1. С. 438, Ст. 1171.

16. Конвенція ООН про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу товарів від 14.06.1974. / Офіційний вісник України від 20.09.2006 – 2006 р., № 36, № 44 від 19.11.2004, №38, 2006, стор.285 /, стор. 253, стаття 2539, код акта 30556/2004

17. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. {Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97} / Офіційний вісник України від 16.04.1998. 1998. № 13, / № 32 від 23.08.2006 / С. 270. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004. Назва з екрана.

18. Доклад Комиссии Организации Объединенных Наций по праву международной торговли. 45-я сессия (25 июня– 6 июля 2012 г.). Генеральная Ассамблея ООН. Официальные отчеты. 67-я сессия. Дополнение № 17. Нью-Йорк: ООН, 2012. URL: http://www.uncitral.org/uncitral/ru/other_organizations_texts.html.

19. Доклад Конференции Организации Объединенных Наций по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3–14 июня 1992 года, том I, Резолюции, принятые на Конференции, резолюция 1, приложения I, II.

20. Типовой закон ЮНСИТРАЛ об электронных подписях (Комиссия ООН по праву международной торговли, Вена, 5 июля 2001 года). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_937.

21. Типовой закон ЮНСИТРАЛ о трансграничной несостоятельности (Комиссия ООН по праву международной торговли, Вена, 30 мая 1997 года) .. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_877?lang=en.

22. Типовой закон об электронной торговле Комиссии Организации Объединенных Наций по праву международной торговли (ЮНСИТРАЛ – 16.12.1996.) / Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи, пятьдесят первая сессия, Дополнение N 49 (A/51/49), стр.332–336. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_321/print.

23. СНД. Модельный закон про неспроможність (банкрутство) від 06.12.1997. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi/?nreg=997_995.

24. Гражданский кодекс. Модель. Рекомендательный законодательный акт Содружества Независимых Государств. Часть первая (Принят в г. Санкт-Петербурге 29.10.1994 на 5-ом Пленарном заседании Межпарламентской ассамблеи государств-участников СНГ), по состоянию на 23 января 2008 года. URL: <http://www.law7.ru/legal2/se2/pravo2314/page19.htm>.

25. Принципы международных коммерческих договоров / [пер. с англ. А. С. Комарова]. Москва : Международный центр финансово-экономического развития, 1996. С. VIII.
26. Правила Міжнародної Торговельної Палати. Уніфіковані правила та звичаї для документарних акредитивів зі змінами і доповнен. 1993 р., (публ. МТП № 500). URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?\nreg=988_003.
27. European Court of Human Rights, Al-Adsani v. the United Kingdom judgment of 21 november 2001. European Court of Human Rights Portal. URL: <http://www.echr.coe.int>.
28. European Court of Human Rights, ‘Vlastimir and Borka Banković, Živana Stojanović, Mirjana Stoimenovski, Dragana Joksimović and Dragan Suković v. Belgium, the Czech Republic, Denmark, France, Germany, Greece, Hungary, Iceland, Italy, Luxembourg, the Netherlands, Poland, Portugal, Spain, Turkey and the United Kingdom’ decision of 12 December 2001. European Court of Human Rights Portal. URL: <http://www.echr.coe.int>.
29. Рішення ЄСПЛ у справі «Гудвін проти Великої Британії» (Goodwin v. United Kingdom) від 27.03.1996) . URL: <https://cedem.org.ua/library/sprava-gudvin-proty-velykobrytaniyi/>. Назва з екрана.
30. European Court of Human Rights, Loizidou v. Turkey (merits) judgment of 18 December 1996. European Court of Human Rights Portal. URL: <http://www.echr.coe.int>.
31. Brannigan and McBride v The United Kingdom: ECHR 26 May 1993, Series A №. 258-B <https://www.bailii.org/eu/cases/-ECHR/1993/21.html>.
32. Решение ЕСПЧ по делу «Серинг против Соединенного Королевства» (Soering v. the United Kingdom) от 7 июля 1989 г. URL: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461433/2461433.htm>
33. Рішення ЄСПЛ у справі «Національна профспілка поліції Бельгії проти Бельгії» (National Union of Belgian Police v. Belgium) від 27.10. 1975 . URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_087. Назва з екрана.

34.Рішення ЄСПЛ у справі «Голдер проти Об'єднаного Королівства» (Golder v. the United Kingdom) від 21.02. 1975 . URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_086. Назва з екрану.

35.Code of Ethics & Arbitration Manual (Case Interpretations). / National Association of REALTORS (USA). URL: <https://www.nar.realtor/code-of-ethics-and-arbitration-manual/case-interpretations>

36.UNCITRAL Digest of Case Law on the United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods 2012 Edition. Сборник ЮНСИТРАЛ по прецедентному праву, касаючомуся Конвенції Організації Об'єднаних Націй о договорах міжнародної куплі-продажі товарів. Издание 2012 года. Организация Объединенных Наций. Нью-Йорк, 2013. 759 с. URL: https://uncitral.un.org/en/case_law/digests; UNCITRAL 2012 Digest of Case Law on the Model Law on International Commercial Arbitration. United Nations Commission On International Trade Law URL: https://uncitral.un.org/en/case_law/digests.

37.ALI/UNIDROIT Principles of Transnational Civil Procedure. As Adopted and Promulgated By The American Law Institute At Washington, D.C., U.S.A.May 2004 and By UNIDROIT At Rome, Italy April 2004.New York: Cambridge University Press,2006. 177 pp.

38.Руководство МСКА по толкованию Нью-Йоркской конвенции 1958 г.: пособие для судей. Междунар. совет по коммерч. арбитражу. Москва: Инфотропик Медиа, 2012. 156 с.

Законодавство іноземних держав:

Австрія:

39.Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, Fassung vom 01.02.2020. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622>.

40.Всеобщий гражданский кодекс Австрии / пер. с нем.: [Маслов С. С.]. Москва : Инфотропик Медиа; Берлин, 2011. 261 с.

Велика Британія:

41. Interpretation and Legislative Reform (Scotland) Act 2010. Acts of the Scottish Parliament. 2010 asp 10. URL: <http://www.legislation.gov.uk/asp/2010/10>.

42. Law of Property (Miscellaneous Provisions) Act 1989. URL: http://www.opsi.gov.uk/acts/acts1989/Ukpga_19890034_en_1.

43. Sale of Goods Act [6th December 1979] 1979 Chapter 54 URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1979/54>.

44. Interpretation Act 1978. UK Public General Acts 1978 c. 30 URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1978/30/enacted>

45. Interpretation Act (Northern Ireland) 1954. Acts of the Northern Ireland Parliament 1954 Chapter 33 URL: <http://www.legislation.gov.uk/apni/1954/33/2020-01-31>.

46. Charles II, 1677: An Act for prevention of Frauds and Perjuryes. Statutes of the Realm: volume 5: 1628-80 (1819). P. 839–842. URL: <http://www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=47463>.

Греція:

47. Αστικοσ Κωδιξ, ΠροεδρικόΔιάταγμα 456/1984 «Αστικός Κώδικαςκαι Εισαγωγικόςτου Νόμος» (ΦΕΚΑ' 164/17-24.10.1984). URL: <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PSPA125/-ASTIKOS%20KODIKASpdf.pdf>

Ірландія:

48. Interpretation Act 2005 (Republic of Ireland). №. 23 of 2005. Updated to 16 February 2020 (Act №. 53 of 2019 and S.I. №. 14 of 2020) / electronic Irish Statute Book (eISB) URL: <http://www.irishstatutebook.ie/eli/2005/act/23/enacted/en/html>.

Іспанія:

49. Código Civil de España. Real Decreto de 24 de julio de 1889 por el que se publica el Código Civil / «Gaceta de Madrid» núm. 206, de 25/07/1889. Texto Consolidado Última modificación: 4 de agosto de 2018. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1889-4763>

Италия:

50. Spiegazione dell'art. 1366 Codice civile / Brocardi.it 2003-2020 / Concept Avv. Manuel Tropea. URL: <https://www.brocardi.it/codice-civile/libro-quarto/titolo-ii/capo-iv/art1366.html?q=1366+cc&area=codici>

51. Il Codice Civile Italiano / Regio Decreto 16 marzo 1942-XX, n. 262. Edizione 2020 / Studio Cataldi - il diritto quotidiano. Notizie giuridiche e guide legali. URL: <https://www.studiocataldi.it/codicecivile/>

Литва:

52. Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas, patvirtintas 2000 m. liepos 18 D.įstatymu Nr. VIII-1864 (su paskutiniais pakeitimais, padarytais 2011 m. birželio 9 D.įstatymu Nr. XI-1442). URL: <https://wipolex.wipo.int/ru/text/202089>

53. Civil Code of the Republic of Lithuania. Numeris: VIII-1864, 2000-07-18 / Lietuvos Respublikos Seimas. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.245495>.

Молдова:

54. Гражданский кодекс Республики Молдова Nr. 1107 от 06.06.2002 / Monitorul Oficial Nr. 082 статья № : 661 от 22.06.2002.

Нидерланды:

55. Burgerlijk Wetboek . Geldend van 01-01-2020 t/m heden / Overheid.nl. Wettenbank URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0002656/2020-01-01>; Dutch Civil Code (DCC)/ Dutch Civil Law (DCL). Legislation.

Німеччина:

56. Гражданское уложение Германии. = Deutsches Bürgerliches Gesetzbuch mit Einführungsgesetz: вод. Закон к Гражд. Уложению; пер. с нем. / [В. Бергманн, введ., сост.]; научн. редакторы – А. Л. Маковский [и др.] – 2-е изд., доп. – Москва : Волтерс Клувер, 2006. 816 с.

57. Gesetz zur Regelung des Rechts der Allgemeinen Geschäftsbedingungen (AGB - Gesetz) Vom 9.12. 1976. <http://dejure.org/gesetze/AGBG>.

Сполучені Штати Америки:

58. Restatement of the Law. Second. Contract 2nd. St. Paul, Minn. : American Law Institute Publishers, 1981. URL: <http://law.scu.edu/facwebpage/neustadter/contractsebook/main/Restatement/index.html#1>.

Російська Федерація:

59. Добавление к рекомендациям Комитета министров относительно принципов гражданского судопроизводства, направленных на совершенствование судебной системы, от 28 февраля 1984 г. № R(84) 5 / Рос. юстиция. 1997. № 7. С. 6. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_126.

Франція:

60. Code civil / Dernière modification: 01/01/2020/Edition : 01/02/2020 / droit.org / L'Institut Français d'Information Juridique. [Ressource électronique]. Mode d'accès: <http://codes.droit.org/>.

61. CODE CIVIL DES FRANÇAIS = CIVIL CODE / Legifrance.gouv.fr. Legifrance translations / Last amendment translated : Act №. 2013-404 of 17 May 2013. Entry into force: 01-07-2013. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/Traductions/en-English/Legifrance-translations>

62. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона). Пер. с франц. В. Захватаева. Отв. ред. А. Довгерт. Киев : Истина, 2006. 1008 с.

63. Коммерческий кодекс Франции / предисловие, перевод с французского, дополнение, словарь-справочник и комментарии В.Н. Захватаева. Москва: Волтерс Клувер, 2008. 1272 с.

64. Loi du 29 juin 1935 relative au règlement du prix de vente des fonds de commerce (Dernière modification : 7 mai 2005) URL: <http://droit-finances.commentcamarche.net/textes-de-loi/277268-loi-du-29-juin-1935> >

Чехія:

65.Law of the Czech Republic №. 89/2012 COLL. Civil Code. Act of 3 February 2012 URL: <http://www.czechlegislation.com/law-no-89-2012-coll-civil-code/>

Швейцарія:

66.Swiss Civil Code of 10 December 1907 (Status as of 1 January 2019) URL: <https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19070042/index.html>.

Правові акти України:

67.Конституція України: Закон України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України.URL: <http://zacon2.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 07.03.2020).

68.Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI / Відомості Верховної Ради України, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88.

69.Про доступ до судових рішень: Закон України від 22.12.2005 року № 3262-IV / Відомості Верховної Ради України від 14.04.2006 – 2006 р., № 15, стор. 585, стаття 128.

70.Про третейські суди: Закон України від 11 травня 2004 року N 1701-IV / Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, N 35, ст.412.

71.Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р. / Відомості Верховної Ради України від 16.07.2004 – 2004 р., № 29, стаття 367.

72.Цивільни кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року N 435-IV / Відомості Верховної Ради України, 2003, NN 40–44, ст.356.

73.Кримінальний Кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III у редакції від 10.06.2018 / Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25, 29 черв. Ст. 131.

74. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16 квітня 1991 року № 959-ХІІ / Відомості Верховної Ради УРСР від 16.07.1991 – 1991 р., № 29, стаття 377.

75. Концепція реформування інституту саморегулювання в Україні. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 травня 2018 р. № 308-р / Офіційний вісник України від 29.05.2018. 2018 р., № 41, стор. 52, стаття 1456, код акта 90253/2018. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/308-2018-%D1%80>.

76. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 06 листопада 2020 року. Справа № 175/884/17-ц. Провадження № 61-2994св19 / Єдиний державний реєстр <https://reustr.court.gov.ua/Review/92731803>

77. Постанова Верховного Суду України від 04 березня 2020 року у справі № 175/3419/16-ц ; провадження № 61-400св17 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reustr.court.gov.ua/Review/88103309>.

78. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду від 18 квітня 2018 року у справі N 753/11000/14-ц, провадження N 61-11сво17 / LIGA360. ЛІГА ЗАКОН URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/73500675>.

79. Постанова Пленуму Верховного суду України No 9 від 06.11.2009. / *Юридичний вісник України*. 2009. No 51.

80. Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 11.04.2005 року № 01-8/344 «Про деякі питання практики застосування норм Господарського процесуального кодексу України, порушені у доповідних записках про роботу господарських судів у 2004 році» https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_344600-05#Text

81. Проект Закону про саморегулювання господарської та професійної діяльності / Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67669.

82. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім “АртЕк”, 2020. 128 с.

Acquis communautaire

83.Regulation (EC) № 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I) / Official Journal of the European Union. 4.7.2008, L 177. P. 6.

84.Council Regulation (EC) №.864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the Law Applicable to non-Contractual Obligations (Rome II) /Official Journal of the European Union. L199/40. 31.07.2007.

85.Council Directive 93/13/EEC of 5 April 1993 on unfair terms in consumer contracts / Official Journal L 095 , 21/04/1993 P. 0029 – 0034 [http: /eur-ex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31993L0013: en: HTML](http://eur-ex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31993L0013:en:HTML).

86.Resolution of 6 may 1994 (of European Parliament) on the Harmonisation of Certain Sector of the Private Law of the Member States. / Official Journal. C205 /518/6. May.1994.

87.Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. A more coherent European contract law. An action plan /COM/2003/0068 final / Official Journal of the European Union C 63. 15.3.2003. P. 1–44. URL: [https: /eur-lex.europa.eu/LexUriServ/-LexUriServ.do?uri/=COM:2003:0068:FIN:EN:PDF](https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/-LexUriServ.do?uri/=COM:2003:0068:FIN:EN:PDF).

88.Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on European Contract Law / Official Journal. 2001. C 255/01. P. 6.

89.Communication on European Contract Law: Joint Response of the Commission on European Contract Law and the Study Group on a European Civil Code. Brussels, 2001. P. 5.

90.Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law: Draft Common Frame of Reference (DCFR). Full Edition + GRATIS Outline Edition. Study Group on a European Civil Code, Research Group on EC Private Law (Acquis Group) (Author), edited by: Christian Von Bar, Eric Clive, Hans Schulte-nolke. Sellier European Law Publishers, 2009. 648 pp.

91. The Principles of European Contract Law. Parts I, II and III. Prepared by the Commission on European Contract Law. URL: <http://www.jus.uio.no/lm/eu.contract.principles.parts.1.to.3.2002/>.

92. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on a Common European Sales Law (CESL) [SEC(2011) 1165 final] [SEC(2011) 1166 final] / Brussels, 11.10.2011 COM(2011) 635 final 2011/0284 (COD). 115 pp.

93. The European Law Institute. UNIDROIT Civil Procedure Projects as a Soft Law Tool to Resolve Conflicts of Law. Policy Department C Policy Department C: Citizens' Rights and Constitutional Affairs European Parliament. URL: <http://www.europarl.europa.eu/supporting-analyses>.

94. Association Agreement between the European Union and Its Member States, of the One Part, and Ukraine, of the Other Part. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони URL: http://comeuroint.rada.gov.ua/komevoint/control/uk/publish/article?art_id=56220&cat_id=45826.

95. The Sixth Framework Programme of the European Community for research technological development and demonstration activities, contributing to the European Research Area and to innovation (2002-2006). URL: <http://www.rsci.ru/grants/fonds/152.php>.

96. White Paper on the Future of Europe : Reflections and scenarios for the EU27 by 2025 / European Commission COM (2017) 2025 of 1 March 2017/ 29 pp.

Першоджерела та антична історіографія:

97. Аврелий Виктор. О цезарях. Извлечения о жизни и нравах римских императоров. Происхождение римского народа. О знаменитых людях. Пер. с лат. В. С. Соколова. ВДИ. 1963. № 4. 1964. № 1–2.

98. Апулей. «Метаморфозы» и другие сочинения. Сост. М. Л. Гаспаров. Москва : Худлит, 1988. 398 с. (Библиотека античной литературы).

99. Аристотель Об истолковании. Пер. Э. Л. Радлова / Сочинения. : в 4 т. ; ред.. З.Н. Микеладзе. Москва : Мысль, 1978. Т. 2. С. 93. 116.
100. Аристотель Риторика. Поэтика : пер. с греч. класс. / Аристотель ; Пер., примеч. О.П. Цыбенко ; Под ред. О.А. Сычев, И.В. Пешков, Федор Александрович Петровский ; Пер. В. Аппельрот ; Коммент. В.Н. Маров . 2-е изд., перераб. Москва : Лабиринт, 2005. 256 с.
101. Библия в перекладі Івана Хоменка / Truechristianity.info – Християнський портал . URL: <http://www.truechristianity.info/ua/biblia.php>.
102. Библия в перекладі Огієнка / Truechristianity.info – Християнський портал . URL: http://www.truechristianity.info/ua/bible/john_ua.php.
103. Гай. Институции / [под. ред. В.А. Савельева, Л.Л. Кофанова; пер. с латинского Ф. Дыдынского. Москва : Юристъ, 1997. 368 с.
104. Геродот. История. В 9-ти кн. / Пер. Г.А. Стратановского. Москва : ООО «Издательство АСТ», «Ладомир», 2001. 752 с.
105. Дигесты Юстиниана : Избранные фрагменты = Iustiniani Digesta : Fragmenta selecta / Академия наук СССР. Институт государства и права ; Пер. с лат. и прим. И. С. Перетерского ; Ред. кол. : Е. А. Скрипилев (отв. ред.) и др. Москва : Наука, 1984. 456 с.
106. Дигесты Юстиниана = Digesta Iustiniani / Пер. з лат. Відп. ред. Л. Л. Кофанов. Т. I. Москва : Статут, 2002. 584 с.
107. Дигесты Юстиниана = Digesta Iustiniani / Пер. з лат. Відп. ред. Л. Л. Кофанов. Т. II. Москва : Статут, 2002. 622 с.
108. Дигесты Юстиниана = Digesta Iustiniani / Пер. з лат. Відп. ред. Л. Л. Кофанов. Т. III. Москва : Статут, 2003. 780 с.
109. Дигесты Юстиниана = Digesta Iustiniani / Пер. з лат. Відп. ред. Л. Л. Кофанов. Т. IV. Москва : Статут, 2004. 784 с.
110. Дигесты Юстиниана = Digesta Iustiniani / Пер. з лат. Відп. ред. Л. Л. Кофанов. Т. VI, полутом 2. Москва : Статут, 2005. 568 с.
111. Дигесты Юстиниана = Digesta Iustiniani / Пер. з лат. Відп. ред. Л. Л. Кофанов.– Т. VII, полутом 1 . Москва : Статут, 2005. 552 с.

112. Дигесты Юстиниана = *Digesta Iustiniani* / Пер. з лат. Відп. ред. Л. Л. Кофанов. Т. VII, полутом 2. Москва : Статут, 2005. 564 с.
113. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека = ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ. Пер. О.П. Цыбенко / Симпосий Συμπόσιον. Сайт об античной литературе, античной истории и людях античности. URL: <http://simposium.ru/ru/node/9830>.
114. Дионисий Галикарнасский. Римские древности. / Пер. Н. Г. Майоровой, И. Л. Маяк, Л. Л. Кофанова, А. М. Сморгцова, В. Н. Токмакова, А. Я. Тыжова, А. В. Щеголева. Отв. ред. И. Л. Маяк. (Серия «Историческая библиотека. Античная история»). В 3-х томах. Москва : Издательский дом «Рубежи XXI», 2005. Т. 1. Кн. 1–4. 272 с. Т. 2. Кн. 5–8. 280 с. Т. 3. Кн. 9–11, фрагменты кн. 1220. 320 с.
115. Институты Юстиниана. Перевод с латинского. Под ред.: Кофанов Л.Л., Томсинов В.А.; Пер.: Расснер Д. Москва : Зерцало, 1998. 400 с.
116. Коран. Перевод с арабского М.-Н.О. Османова. Комментарии М.-Н.О. Османова и В.Д. Ушакова. Ответственный редактор В.Д. Ушаков. Редколлегия: Б.Б. Булатов, М.А. Велитов, Р.И. Гайнудцинов и др. 2-е издание, переработанное и дополненное. Москва : Ладомир, 1999. 928 с.
117. Лукиан. Избранная проза ; [пер. с древнегреч., сост., вступ. ст. и коммент. И. Нахова]. Москва : Правда, 1991. 718, [1] с.
118. Марк Аврелий. Наедине с собой. Размышления ; [под общей редакцией А. В. Добровольского]. Киев : Collegium Artium Ing, Ltd. Черкассы: РИЦ "Реал", 1993. / PSYLIB. Самопознание и саморазвитие. Психологическая библиотека Киевского Фонда содействию развития психической культуры. URL: <http://psylib.org.ua/books/avrel01/txt03.htm>
119. Марк Туллий Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях / М.Т. Цицерон ; [перевод с латинского и комментарии В. О. Горенштейна. Издание подготовили В. О. Горенштейн, М. Е. Грабарь-Пассек, С. Л. Утченко.]. Москва : Наука, 1993. / История Древнего Рима URL: <http://ancientrome.ru/antlitr/cicero/phil/officiis3-f.htm>.

120. Марцеллин, А. Римская история = Res Gestae. Авт.введ. Л.Ю. Лукомский, Ред. Л.Ю. Лукомский, Пер. с латин. Ю.А. Кулаковский, А.И. Сонни. 3-е изд. Санкт-Петербург : Алетейя, 2000. 568 с.
121. Павел Юлий, 2–3 вв. н. э. Пять Книг сентенций к сыну. Фрагменты Домиция Ульпиана: Пер. Е. М. Штаерман; Отв. ред. и сост. Л. Л. Кофанов; Рос.АН, Ин-т всеобщей истории, Центр изучения римского права. Москва : Зерцало, 1998. 286 с. (Памятники римского права).
122. Памфил, Евсевий. Жизнь блаженного василевса Константина. Ответств. ред. А.А. Калинин; перев. Санкт-Петербург Духовной Академии, пересмотрен и исправлен Серповой В.В.; коммент. А.А. Калинина. Изд. 2-е. Москва : Издательская группа "Labarum", 1998. (Византийская серия). 352 с. Bible Studies Русские страницы. URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Evsevij_pamfil/frametext4.htm.
123. Памятники Римского права. Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. Москва : Зерцало, 1997. 608 с.
124. Платон. Диалоги. (Серия «Философское наследие». Т. 98). Москва : Мысль, 1986. 605 с.
125. Платон. Діалоги. Харків: Фоліо. 2008. 349 с. (Бібліотека світової літератури).
126. Платон. Законы / Собрание сочинений в 4 т.: Т.4. Пер. с древне-греч.; Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; Авт. ст. в примеч. А.Ф.Лосев; Примеч. А.А.Тахо-Годи. Москва : Мысль, 1994. С. 71–437.
127. Платон. Ион / Платон ; пер. Я. М. Боровского / Собрание сочинений в 4 т. : Т. I / Общ. ред. А. Ф. Лосева и др. ; Авт. вступит. статьи А. Ф. Лосев ; Примеч. А. А. Тахо-Годи ; Пер. с древнегреч. Москва : Мысль, 1990. С. 372–285.
128. Платон. Кратил ; пер. Т. В. Васильевой / Собрание сочинений в 4 т. : Т. I Общ. ред. А. Ф. Лосева и др. ; Авт. вступит. статьи А. Ф. Лосев ; Примеч. А. А. Тахо-Годи ; Пер. с древнегреч. Москва : Мысль, 1990. С. 613–681.
129. Платон. Определения; пер. С. Я. Шейнман-Топштейн / Собрание сочинений в 4 т. : Т. IV / Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; ; Авт. вступит. статьи А. Ф. Лосев ;

Примеч. А. А. Тахо-Годи ; Пер. с древнегреч. Москва : Мысль, 1994. С. 615–624.

130. Платон. Политик; пер. С. Я. Шейнман-Топштейн / Собрание сочинений в 4 т. : Т. IV/ Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; ; Авт. вступит. статьи А. Ф. Лосев ; Примеч. А. А. Тахо-Годи ; Пер. с древнегреч. Москва : Мысль, 1994. С. 3–70.

131. Платон. Собрание сочинений в 4 т. : Т. I / Общ. ред. А. Ф. Лосева и др. ; Авт. вступит. статьи А. Ф. Лосев ; Примеч. А. А. Тахо-Годи ; Пер. с древнегреч. Москва : Мысль, 1990. 860, [2] с. (Философское наследие).

132. Платон. Тимей; пер. С. С. Аверинцева / Собрание сочинений в 4 т. : Т. III / Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; ; Авт. вступит. статьи А. Ф. Лосев ; Примеч. А. А. Тахо-Годи ; Пер. с древнегреч. Москва : Мысль, 1994. С. 421–500.

133. Платон. Федон / Собрание сочинений в 4 т. Т. II / пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; Авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А. Ф. Лосев; Примеч. А. А. Тахо-Годи. Москва : Мысль, 1993. С.26– 33.

134. Плутарх. Как юноше слушать поэтические произведения. Перевод Л. А. Фрейберг / Античная литература . Сайт История Древнего Рима . URL: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1438002000>

135. Плутарх. О суеверии. Перевод Э. Г. Юнца / Античная литература . Сайт История Древнего Рима. URL: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1438014000>

136. Плутарх. Римские вопросы. Перевод Н. В. Брагинской и М. Л. Гаспарова / Античная литература. Сайт История Древнего Рима . URL: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1438020000>.

137. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. В двух томах / Пер. С. П. Маркиша. Прим. М. Л. Гаспарова Отв. ред. С. С. Аверинцев – Издание 2-е, испр. и доп. Москва : Наука, 1994. Т. I. 704 с. Режим доступа http://www2.eunet.lv/library/koi/POEEAST/PLUTARH/plutarkh4_2.txt.

138. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Избранные жизнеописания / Библиотека Максима Евгеньевич Мошкова на сайте Lib. Ru. URL: <http://lib.ru/POEEAST/PLUTARH/>

139. Порфирий. Введение к «Категориям». Пер. А. В. Кубицкого / Аристотель. Категории. Москва, 1939. С.53–83.
140. Римские историки IV века. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. 414 с.
141. Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий / Вступ.ст., сост., подгот.текста и примеч. Л. В. Сапова . Москва : Республика, 1995 . 463 с.
142. Саллюстий. Сочинения. Пер., ст. и комм. В. О. Горенштейна; отв. ред. Е. М. Штаерман. Москва : Наука. 1981. 224 с. (Серия «Памятники исторической мысли»)
143. Сенека Л. А. Философские трактаты; пер. Т. Ю. Бородай. 2-е изд. Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. 400 с.
144. Сенека, Л. А. Нравственные письма к Луцилию ; перевод, примечания, подготовка издания С. А. Ошерова. Отв. ред. М. Л. Гаспаров. Москва : Наука, 1977. 384 с.
145. Творения древних отцов-подвижников / Св. Аммон, св. Серапион Тмуитский, преп. Макарий Египетский, св. Григорий Нисский, Стефан Фиваидский, блж. Иперехий. Пер., вст. статья и коммент. А. И. Сидорова. 2-е изд. Москва : Сибирская Благовонница, 2012. 732, [4] с.
146. Тит Ливий. История Рима от основания города : в 3 т. / Пер. под ред. М. Л. Гаспарова, Г. С. Кнабе, В. М. Смирин. Отв. ред. Е. С. Голубцова. (Серия «Памятники исторической мысли»). Москва : Наука. 1989– 1993. Т. 1. Книги 1–10. / Пер. В. М. Смирин (кн. 1), Н. А. Поздняковой (кн. 2), Г. Ч. Гусейнова (кн. 3, 4), С. А. Иванова (кн. 5), Н. Н. Казанского (кн. 6), Н. В. Брагинской (кн. 7–10). Комм. Н. Е. Боданской (кн. 1–5) и Г. П. Чистякова (кн. 6–10). 1989. 576 с.
147. Тит Ливий. История Рима от основания города : в 3 т. / Пер. под ред. М. Л. Гаспарова, Г. С. Кнабе, В. М. Смирин. Отв. ред. Е. С. Голубцова. (Серия «Памятники исторической мысли»). Т. 2. Москва : Наука. 1991. 526 с.
148. Фома Аквинский. О сущем и сущности / Перевод В. Кураповой. Историко-философский ежегодник – 88. Москва, 1988. С. 230–251.

149. Фрагменты ранних греческих философов. Часть I: От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. Издание подготовил А. В. Лебедев. Москва: Наука. 1989. 576 с.
150. Цицерон М. Т. Три трактата об ораторском искусстве : пер. с лат; под редакцией М. Л. Гаспарова. Москва : Наука, 1972. 471 с.
151. Цицерон М. Т. Эстетика: трактаты, речи, письма ; перевод А. Е Кузнецова. Комментарий Н. А. Кулькова, Е. П. Ореханова. М. Искусство, 1994. 540 с.
152. Цицерон М. Т. Три трактата об ораторском искусстве ; пер. с лат. Ф.А. Петовкого, И.П. Стрельниковой, М.Л. Гаспарова. Под ред. М.Л. Гаспарова. Москва: Наука, 1972, 471 с.
153. Эпиктет. Афоризмы; перевод с греческого В.Г. Алексева Санкт-Петербург : Изд. А.С. Суворина, 1891. URL: http://lib.ru/POEEAST/EPIKTET/ep_aforizmu.txt.
154. Эпиктет. Беседы Эпиктета; пер. с древнегреч. и примеч. Г. А. Тароняна ; предисл. Г. А. Кошеленко, Л. П. Маринович. Москва : Ладомир, 1997. 312 с. (Античная классика).
155. Эпиктет. В чем наше благо? ; перевод В.Г. Черткова. Москва 1904. URL: http://lib.ru/POEEAST/EPIKTET/ep_bлаго.txt
156. Эпиктет.Энхиридион = ΕΓΧΗΡΙΔΙΟΝ : краткое руководство к нравственной жизни; пер. с греч.: А. Я. Тыжов. Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2012. 398, [1] с.
157. Юлиан император. Письма. / Пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского. ВДИ, 1970, №1. С. 236–242; № 2, С. 231–259; № 3, С. 223–250.
158. Alciati Emblematum liber = Alciato's Book of Emblems / Andreas Alciatus / The Memorial Web Edition in Latin and English. URL: <http://www.mun.ca/alciato/index.html>.
159. Apuleius. Apologia, sive Pro se de magia liber / Lucius Apuleius Madaurensis / The Classics Page. Latin Texts. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/apuleius/apuleius.apol.shtml>.
160. Apuleius. Florida / Lucius Apuleius Madaurensis / The Classics Page. Latin Texts. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/apuleius/apuleius.florida.shtml>.

161. Apuleius. *Metamorphoses* / Lucius Apuleius Madaurensis / The Classics Page. Latin Texts. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/apuleius.html>.
162. Caesar, Julius Gaius *The Gallic War* / Julius Gaius Caesar ; eD.& trans. H.J. Edwards. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1986. 619 pp.
163. Caesar, Julius Gaius. *Commentarii Libri VII de Bello Gallico* / Julius Gaius Caesar / The Classics Page. The Latin Library URL: <http://www.thelatinlibrary.com/caesar/gall1.shtml>.
164. Caesar, Julius Gaius. *Commentarii Libri III de Bello Civili* / Julius Gaius Caesar / The Classics Page. The Latin Library URL: <http://www.thelatinlibrary.com/caesar/bc1.shtml>.
165. Cicero M. T. Brutus / Marcus Tullius Cicero / The Classics Page. Latin Texts. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/brut.shtml>.
166. Cicero M. T. *De Legibus. Liber Secundus.* / Marcus Tullius Cicero / The Classics Page. Latin Texts. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/leg2.shtml>.
167. Cicero M. T. *De Natura Deorum ad M. Brvtum. Liber Secundus.* / Marcus Tullius Cicero / The Classics Page. Latin Texts. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/nd2.shtml>.
168. Cicero M. T. *De Re Publica* / Marcus Tullius Cicero / The Classics Page. Latin Texts. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/repub.shtml>.
169. Cicero, M. T. *Philippicae* / Marcus Tullius Cicero / The Classics Page. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/phil10.shtml>.
170. Cicero. *Philippics* / Marcus Tullius Cicero ; translated by C. D.Yong. URL: http://lexundria.com/cic_phil/10/y.
171. Cornelius Tacitus, P. *Annales* / Publius Cornelius Tacitus / The Classics Page. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/tacitus/tac.ann1.shtml>.
172. Cornelius Tacitus, P. *Historiae* / Publius Cornelius Tacitus / The Classics Page. The Latin Library URL: <http://www.thelatinlibrary.com/tacitus/tac.hist1.shtml>.

173. Dionysius. Roman Antiquities / Dionysius of Halicarnassus. Vol. 1–7. Loeb Classical Library. №. 319. L., 1937–1951. URL: [http: /-penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Dionysius_of_Halicarnassus/home.html](http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Dionysius_of_Halicarnassus/home.html).

174. Ennius, Q. Fragmenta / Quintus Ennius / The Classics Page. The Latin Library URL: [http: /www.thelatinlibrary.com/enn.html](http://www.thelatinlibrary.com/enn.html).

175. Florus. Epitome de T. Livio Bellorum omnium annorum DCC Libri duo: Latin Text / Lucius Anneus Florus / The Classics Page. The Latin Library. URL: [http: /www.thelatinlibrary.com/florus.html](http://www.thelatinlibrary.com/florus.html).

176. Gellius, A. Noctes Atticae / Aulus Gellius / The Classics Page. The Latin Library. URL: [http: /www.thelatinlibrary.com/gellius.html](http://www.thelatinlibrary.com/gellius.html).

177. Introduction à la Bible. Catholiques, Juifs, Orthodoxes, Protestants lisent la Bible. Catholiques, Juifs, Orthodoxes, Protestants lisent la Bible. Introduction à la Bible. Tome I, La loi. Les livres historiques / Cassien (Mgr.). Paris Éditions du Cerf 1970. 284 p.;

178. Introduction à la Bible. Catholiques, Juifs, Orthodoxes, Protestants lisent la Bible. Catholiques, Juifs, Orthodoxes, Protestants lisent la Bible. Introduction à la Bible. Tome II, Les livres poétiques, sapientiaux et prophétiques / Cassien (Mgr.). Paris Éditions du Cerf 1970. 358 p.;

179. Introduction à la Bible. Catholiques, Juifs, Orthodoxes, Protestants lisent la Bible. Catholiques, Juifs, Orthodoxes, Protestants lisent la Bible. Introduction à la Bible. Tome III, Le Nouveau Testament / Cassien (Mgr.). Paris Éditions du Cerf 1970. 318 p.

180. Isidorus Hispalensis. Liber differentiarum II [= De differentiis rerum]. Corpus Christianorum. Series Latina (CCSL; 111 A). ED.M.A. Andrés Sanz. Turnhout: Brepolis, 2006. CCCXXIV. 128 p.

181. Iustiniani Digesta / Corpus Iuris Civilis = Justinian's body of civil law / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: [https: / droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/](https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/).

182. Leges Regiae = Laws of the Kings (753–509 ? BC) : Ancus Marcius (640–616 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: [https: /droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/](https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/).

183. Leges Regiae = Laws of the Kings (753–509 ? BC) : Numa Pompilius (716-673 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman

Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.

184. Leges Regiae = Laws of the Kings (753–509 ? BC) : Romulus (753–716) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.

185. Leges Regiae = Laws of the Kings (753–509 ? BC) : Servius Tullius (578–534 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.

186. Leges Regiae = Laws of the Kings (753–509 ? BC) : Tarquinius Superbus (534-509 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.

187. Leges Regiae = Laws of the Kings (753–509 ? BC) : Tullus Hostilius (673–640 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.

188. Leges XII tabularum / Fontes iuris Romani antiqui I eD.Georg Bruns et Otto Gradenwitz Tübingen 1909. URL: http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante05/LegesXII/leg_ta00.html.

189. Lex Aemilia De Censoribus (434 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

190. Lex Aemilia Sumptuaria (115 or 78 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.

191. Lex Canuleia de Conubio Patrum et Plebis (445 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.

192. Lex Citationis=Law of Citations (november 7, AD 426) / Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.

193. Lex Claudia de Senatoribus (218 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.
194. Lex Didia Sumptuaria (143 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.
195. Lex Fannia Sumptuaria (161 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.
196. Lex Iulia Sumptuaria (18 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.
197. Lex Iulia Sumptuaria (46 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.
198. Lex Ogulnia de Auguribus et Pontificibus (About 300 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.
199. Lex Oppia Sumptuaria (215 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.
200. Lex Orchia Sumptuaria (182 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.
201. Lex Poetelia Papiria de Nexis (326 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.
202. Lex Sacrata (494 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.
203. Lex Valeria III de Provocatione (300 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.

204. Lex Claudia de Sociis (177 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.
205. Lex Sempronia de Pecunia Credita (193 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.
206. Livius, T. Ab Urbe Condita Libri / Titus Livius / The Classics Page. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.8.shtml>.
207. Lucanus, M. A. De Bello Civili Sive Pharsalia / Marcus Annaeus Lucanus / The Classics Page. The Latin Library URL: <http://www.thelatinlibrary.com/lucan/lucan2.shtml>.
208. M. Terentius Varro, De lingua latina / Marcus Terentius Varro / The Classics Page. The Latin Library URL: <http://www.thelatinlibrary.com/varro.ll5.html>.
209. Marcellinus, A. Res gestae a fine Corneli Taciti. / Ammianus Marcellinus / The Classics Page. Latin Texts. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/ammianus.html>.
210. Nestle-Aland novum Testamentum Graece / Edited by the Institute for New Testament Textual Research. Münster. 28th Revised Edition. 1008 pages. <http://www.nestle-aland.com/en/read-na28-online/>.
211. Paulus Diaconus. Historia Romana / Paulus Diaconus or Warnefridus / The Classics Page. The Latin Library URL: <http://www.thelatinlibrary.com/pauldeacon.html>.
212. Plinius Caecilius Secundus, C. Epistularum Libri Decem. Panegyricus / Gaius Plinius Caecilius Secundus / The Classics Page. Latin Texts. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/pliny.html>.
213. Porcius Cato, M. Orationum Fragmenta / Marcus Porcius Cato Censor / The Classics Page. The Latin Library URL: <http://www.thelatinlibrary.com/cato/cato.frag.html>.
214. Rogatio Agraria (471 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae. / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.

215. Rogatio Cornelia de ambitu (67 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.
216. Rogatio Sempronia (133 BC) / Leges Regiae, Rogatae, Datae. / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.
217. Sallustius Crispi, G. Bellum Catilinae / Gaius Sallustius Crispus / The Classics Page. The Latin Library URL: <http://www.thelatinlibrary.com/sall.ep1.html>.
218. Sallustius Crispi, G. Bellum Jugurthinum / Gaius Sallustius Crispus / The Classics Page. The Latin Library URL: <http://www.thelatinlibrary.com/sall.2.html>.
219. Sallustius Crispi, G. Historiarum Fragmenta / Gaius Sallustius Crispus / The Classics Page. The Latin Library – <http://www.thelatinlibrary.com/sall.frag.shtml>.
220. Seneca, L. A. Epistulae Morales Ad Lucilium. XCV. Seneca Lvcilio Svo Salutem / Lucius Annaeus Seneca / The Classics Page. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/sen/seneca.ep14-15.shtml>.
221. Sex. Pompei Festi et Mar. Verrii Flacci. De Verborum Significatione Lib. XX (1699) (Latin Edition). – Kessinger Publishing, LLC (September 10, 2010). 752 pp.
222. Suetonius Tranquillus. Vita Divi Iuli / Gaius Suetonius Tranquillus / The Classics Page. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.caesar.html#70>.
223. Taciti, P. C. Annalium. Liber primus / Publius Cornelius Tacitus / The Classics Page. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/tacitus/tac.ann1.shtml>.
224. Tacitus. Germany / Tacitus ; trans. Herbert W. Benario. Warminster, England: Aris & Phillips, LTD., 1999. 123 pp.
225. The Enactments of Justinian. The Digest or Pandects. Book V / Translated by Samuel P. Scott / S. P. Scott, The Civil Law, III. Cincinnati, 1932. URL: http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Anglica/D5_Scott.htm.

226. The Enactments of Justinian. The Digest or Pandects. Book XX / Translated by Samuel P. Scott / S. P. Scott, The Civil Law, III. Cincinnati, 1932. URL: http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Anglica/D20_Scott.htm.

227. The New Science of Giambattista Vico: Unabridged Translation of the Third Edition (1744) with the addition of "Practic of the New Science" / Translated by Thomas Goddard Bergin, Max Harold Fisch. Ithaca and London : Cornell University Press, 2016. 494 pp.

228. The Vulgate New Testament, with the Douay Version of 1582. In Parallel Columns. London : Samuel Bagster and Sons, 1872.– 366 pp. URL: http://books.google.com/books?id=D_U2AAAAMAAJ&oe=UTF-8.

229. Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis / The Roman Law Library by Yves Lassard and Alexandr Koptev. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

230. Tibullus A. Tibulli Aliorumque Carminum Libri Tres. Elegiae Liber Secundus / Albius Tibullus / The Classics Page. The Latin Library URL: <http://www.thelatinlibrary.com/tibullus2.html>.

Довідкові видання:

231. Автентичний / Словник синонімів. Всесвітній словник української мови. URL: <http://uk.worldwidedictionary.org/автентичний>.

232. Аллегоризм / Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Том первый. А – Аллемар. [1908]. VIII с., 960 стб., 5 л. ил. : ил. <http://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/Аллегоризм>.

233. Андрианов С. Н., Берсон А. С., Никифоров А. С. Англо-русский юридический словарь : Около 50 000 терминов = English-russian law dictionary : Approx. 50 000 terms. 2-е изд., стереотип., справ. изд. Москва : Руссо, 1998. 512 с.

234. Антропності принцип / Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. ; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори) ;

І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ : Абрис, 2002. С. 26.

235. Бабкин А. М., Шендецов В. В. Словарь иноязычных слов и выражений, употребляющихся в русском языке без перевода. Т. 2. 2-е изд., исправ. Санкт-Петербург : Квотам, 1994. 908 с.

236. Бансон, Мэтью. Энциклопедия. Римская империя. Пер. с англ. Москва: ТЕРРА–Книжный клуб, 2001. 552 с.

237. Бартошек, Милан. Римское право: Понятия, термины, определения. Пер. с чеш. Ю. В. Преснякова / спец. науч. ред., авт. предисл. и комментария З. М. Черниловский; сверка лат. текста Н. А. Федорова. Москва: Юридическая литература, 1989. 448 с.

238. Бенвенист, Эмиль. Словарь индоевропейских социальных терминов : Пер. с фр. ; общ. ред. и вступ. ст. Ю. С. Степанова. Москва : Прогресс–Универс, 1995. 456 с.

239. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. 952 с.

240. Великий тлумачний словник сучасної української мови. [уклад. В. Т. Бусел]. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.

241. Влад, Володимир. Частотний словник української мови. 98931 слів. URL: <http://archive.today.webpage.capture>. URL: <https://archive.is/Pdbzq>.

242. Власов Ю. Л., Нагребельний В. П. Тлумачення норм права / Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2004. Т.6. С. 80–82.

243. Грацианский, П. С. Толкование закона / Энциклопедический словарь правовых знаний / Советское право. Москва : Изд-во «Советская энциклопедия», 1965. 512 с.

244. Гредескул М. А. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / О. В. Петришин (відп. ред.) та ін.. 2017. Т. 3 : Загальна теорія права. С. 72.

245. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методи правового дослідження. Велика українська юридична енциклопедія: у 20т. Харків: Право, 2017. Т.2 : Філософія права / Редкол.: С. І.Максимов (голова) та ін. С. 456–459.
246. Дворецкий И. Х. Древнегреческо–русский словарь: Ок. 70000 слов: В 2 т. / Под ред. С. И. Соболевского. Москва, 1958.
247. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. 3-е изд., испр. Москва : Русский язык, 1986. 846 с.
248. Дыдынский Ф. М. Латинско-русский словарь к источникам римского права. 2-е изд., испр. и доп. Варшава : типография К. Ковалевского, 1896. 474 с.
249. Етимологічний словник української мови : у 7 т. : т. 4: Н–П / Укл.: Р. В. Болдирев та ін. ; ред. тому: В. Т. Коломієць, В. Г. Склярєнко ; редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1989. 656 с.
250. Етимологічний словник української мови: В 7 т. : т. 1: А – Г / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1982. / Укл.: Р. В. Болдирев та ін. 1982. 632 с.
251. Етимологічний словник української мови: В 7 т. : т. 3: Кора–М / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. / Укл.: Р. В. Болдирев та ін. Київ : Наук. думка, 1989. 552 с.
252. Етимологічний словник української мови: В 7 т. : т. 5: Р– Т / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. / Уклад.: Р. В. Болдирев та ін. Київ : Наук. думка, – 2006. 704 с.
253. Етимологічний словник української мови: В 7 т. : т. 2: Д–Копці / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. / Укл.: Н. С. Родзевич та ін. Київ : Наук. думка, 1985. 572 с.
254. Єрмоленко А. Принцип універсалізації / Філософський енцикло-педичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. ; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори); І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ : Абрис, 2002. С. 520.

255. Зелена книга «Саморегулювання в Україні» / Офіс ефективного регулювання (BRDO). Київ : BRDO, 78 с. URL: https://cdn.regulation.gov.ua/b8/48/e7/73/regulation.gov.ua_Саморегулювання в Україні_12.07.18.pdf.
256. Зорин В. «Евразийская мудрость от а до Я», толковый словарь. URL: <http://terme.ru/dictionary/470>.
257. Ивин, А. Н. Словарь по логике. Москва : Гуманит, изд. центр ВЛАДОС, 1997. 384 с.
258. Иноземцев В. Л. Постмодерн, постсовременность / Новая философская энциклопедия. В четырех томах. Т. 3. Москва, 2010. С. 296.
259. Интерпретация Моисеевых законов / Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Том восьмой. Ибн-Эзра. Моисей – Иудаизм. [1911]. [8], 972 стб., 10 л. фронт. (ил.), ил., карт. : ил. URL: http://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/Интерпретация_Моисеевых_законов
260. Інституціоналізація / Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) ; ред.: М. П. Зяблюк , В. П. Горбатенко. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2 : Д – Й. С. 703.
261. Карабан, В. І. Англійсько-український юридичний словник = English-Ukrainian law dictionary : понад 75 тис. слів та словосполучень юрид. підмови та близько 160 тис. укр. Перекладних відповідників. Вінниця : Нова книга, 2004. 1088 с.
262. Кембриджская история древнего мира. Том VII, часть 2: Возвышение Рима от основания до 220 года до н. э. Под ред. Ф.-У. Уолбэнк, А.-Э. Астин, М.-У.Фредериксен, Р.-М. Огилви, Э. Драммонд. Перевод, подготовка текста, заметка и примечания В. А. Гончарова. Москва : Ладомир, 2015. 968 с.
263. Колодій А. М. Герменевтика юридична / Юридична енциклопедія. В 6 т. Редкол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. КИЇВ : “Укр. енцикл.” 1998. Т. 1: А–Г. С. 579.
264. Колодій А. М. Декларативні норми / Юридична енциклопедія. В 6 т / Редкол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. КИЇВ : “Укр. енцикл.” 1998. Т. 2: Д-Й. 1999. С. 22.

265. Конноли, Питер. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории. Пер. с англ. С. Лопуховой, А. С. Хромовой. Москва: Эксмо–Пресс, 2000. 320 с.
266. Коркунов Микола Михайлович / Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / О. В. Петришин (відп. ред.) та ін.. 2017. Т. 3 : Загальна теорія права. С. 252.
267. Кузнецов В. Г. Универсальная герменевтика. Словарь философских терминов. Науч. ред. проф. В. Г. Кузнецова. Библиотека словарей "Инфра-М". ИНФРА-М Москва, 2004. С. 604–606.
268. Латинская юридическая фразеология / сост. Б. С. Никифоров. Москва : Юридическая литература, 1979. 264 с.
269. Латинский словарь средневековых философских терминов / Вокабула : Енциклопедии, словари, справочники-онлайн. URL: <http://www.вокабула.рф/словари/латинский-словарь-средневековых-философских-терминов>.
270. Латинско-русский словообразовательный словарь / Справочно-информационный портал ГРАМОТА.РУ – русский язык для всех. URL: http://www.gramota.ru/spravka/latin/65_149.
271. Латинська фразеологія: Словник-довідник / Авт.- уклад. П. І. Осипов. Київ : Академвидав, 2009. 344 с. (Серія «nota bene»).
272. Лебедев С.А. Философия науки: Словарь основных терминов. Москва : Академический Проект, 2004. 320 с. (Серия «Gaudeamus»).
273. Лейбин В. М. Словарь-справочник по психоанализу. Москва: АСТ, АСТ Москва, 2010. 1219 с. / Психология. Электронная библиотека. URL: http://dalib.ru/b/leybin_slovar_spravochnik_po_psihoanalizu/1#9.
274. Лисовый И. А., Ревяко К. А. Античный мир в терминах, именах и названиях: Словарь-справочник по истории и культуре Древней Греции и Рима. Науч. ред. А. И. Немировский. 3-е изд. Минск: Беларусь, 2001. 253 с.
275. Лук'янець В. Лінгвістичний поворот у філософії / Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. ; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові

- редактори); І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ : Абрис, 2002. С. 332–333.
276. Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей. В 3 томах. Пер. с нем. Том 1. Москва : «ОЛМА-ПРЕСС», 2001. 576 с.
277. Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей. В 3 томах. Пер. с нем. Том 2. Москва : «ОЛМА-ПРЕСС», 2001. 512 с.
278. Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей. В 3 томах. Пер. с нем. Том 3. Москва : «ОЛМА-ПРЕСС», 2001. 576 с.
279. Ляшевская О. Н. , Шаров С. А. Частотный словарь современного русского языка (на материалах Национального корпуса русского языка). Москва : Азбуковник, 2009. URL: <http://dict.ruslang.ru/freq.php>.
280. Мачковский, Г. И. Русско-французский юридический словарь : свыше 28 000 терминов. 3-е изд., стер. Москва : РУССО : Живой язык, 2004. 565 с.
281. Можейко М. А. Постмодернистская чувствительность. Постмодернизм. Энциклопедия. Минск, 2001. С. 613–615.
282. Можейко М.А. Интерпретация / Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. Минск : Изд. В.М. Скакун, 1998. С. 270–271.
283. Некрасов С. И. Философия науки и техники : тематический словарь справочник. Учебное пособие. С. И. Некрасов, Н. А. Некрасова. Орёл : ОГУ, 2010. 289 с.
284. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.- науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В.С. Степин. 2-е изд., испр. и допол. Москва: Мысль, 2010. URL: <http://iph.ras.ru/enc.htm>.
285. Оказіональний / Словник української мови: в 11 томах. Том 5, 1974. С.659. URL: <http://sum.in.ua/p/5/659/2>
286. Полный перевод латинских слов и цитат из догмы римского права. Пер. с лат. Д. Гримма. Санкт-Петербург : Книгоиздательство "Освобождение", 1908. 96 с.
287. Рабінович П.М. Методологія юридичної науки / Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.]

Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998–2004. Т. 3: К–М. 2001. С. 618–619.

288. Савченко В. Н., Смагин В. П. Начала современного естествознания: тезаурус. Ростов н/Д.: Феникс, 2006. 336 с.

289. Сагатовский В.Н. Философские категории авторский словарь, 2011. URL: <http://terme.ru/dictionary/1071>.

290. Свободная энциклопедия. Викисловарь. Многоязычный открытый словарь. URL: <https://ru.wiktionary.org/wiki/>.

291. Словарь иностранных слов / ред. Л.Н. Комарова. Москва : Рус. яз., 1990. 624 с.

292. Словник української мови : [в 11 т.] / [АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні] ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970 – 1980. Т. 1 : А-В / ред. тому: П. Й. Горещький [та ін.]. 1970. XXVII, 799 с.

293. Словник української мови : [в 11 т.] / [АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні] ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970 – 1980. Т. 4: І – М / [ред. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, П. П. Доценко], 1973. 840 с.

294. Супрун Н. А. Петражицький Лев Йосипович / Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2011. Т. 8 : Па – Прик. С. 180.

295. Табачковський В. Практика / Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори); І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ : Абрис, 2002. С. 512–513.

296. Тофтул М. Г. Холізм. Сучасний словник з етики. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 381–382.

297. Трубецький Є. М. / Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.] – Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. Т. 6 : Т – Я. С. 143.

298. Узуальний / Словник української мови: в 11 томах... – Том 10, 1979 – С.409. URL: <http://sum.in.ua/p/10/409/1>.

299. Українсько-англійський словник правничої термінології / уклад. Л. В. Мисик ; відп.ред. В. Т. Нор. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 528 с.
300. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. / Макс Фасмер, пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. 2-е изд., стереотип. Москва: Прогресс, 1987. Т. 3. 832 с.
301. Философский энциклопедический словарь. Москва : Сов. Энциклопедия, 1983. 840 с.
302. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори) ; І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ : Абрис, 2002. 742 с.
303. Фокин А. Р. Исидор Севильский / Православная энциклопедия. Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2011. Т. XXVII: Исаак Сирий – Исторические книги. С. 224–238.
304. Фрейд А. Теория и практика детского психоанализа: ключевые термины. URL: <http://vocabulary.ru/dictionary/816/word/interpretacija>.
305. Цыбульник, Ю. С. Крылатые латинские выражения. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2005. 350 с.
306. Шершеневич Габріель Феліксович / Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / О. В. Петришин (відп. ред.) та ін.. 2017. Т. 3 : Загальна теорія права. С. 842; Шершеневич Г. Ф. / Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. Т. 6 : Т–Я. С. 438.
307. Экзегетика библейская / Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Том шестнадцатый. Шемирамот – Уссоп. [1913]. [12], 428 стб., 212 : ил. С. 187– 200. URL: http://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/Экзегетика_библейская.
308. Энциклопедический словарь (в 86 томах). Том XII (23): Жилы – Земпахъ. / Под редакцией К.К. Арсеньева и заслуженного профессора Ф. Ф. Петрушевского. Издатели: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург). Санкт-

Петербург, 1894: Семеновская Типо-Литография (И.А. Ефрона), Прачешный пер., б. 6, 480 с, 11 л. ил., карт.

309. Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Составление и общая редакция. И. Т. Касавин. Москва: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. 1248 с.

310. Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. Москва : Политиздат, 1989. 447 с. URL: <http://terme.ru/dictionary/706/word/interpretacija-v-iskustve>.

311. Юридическая энциклопедия / Тихомирова Л. В. , Тихомиров М. Ю. . Москва : Изд-во г-на Тихомирова Ю.М., 1998. 525 с.

312. Юридична практика / Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т : . Загальна теорія права – 2017. / О. В. Петришин (відп. ред.) та ін. Т. 3. С. 872. Велика українська енциклопедія. тематичний реєстр ГАСЕЛ з напрямку «Юридичні науки» / Укладачі: Бабка В. Л., Шумило М. М.; за ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 147.

313. A Law Dictionary of Words, Terms, Abbreviations, and Phrases which are Peculiar to the Law and of Those which Have a Peculiar Meaning in the Law, Containing Latin Phrases and Maxims, with Their Translations and a Table of the Names of the Reports and Their Abbreviations / James Arthur Ballentine. The Lawbook Exchange, Ltd., 2005. 632 pp.

314. Binding, Karl Ludwig Lorenz. Handbuch des Strafrechts: Systematisches Handbuch der deutschen Rechtswissenschaft / Binding. Duncker und Humblot, Leipzig 1885. xxii, 927 s.

315. Boaz, David. Libertarianism. / Encyclopædia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/libertarianism-politics>.

316. Bryan A., Garner A Dictionary of Modern Legal Usage. Oxford University Press, 1995. 984 pp.

317. Cambridge Dictionary. URL: <http://dictionary.cambridge.org/ru/>.

318. Construction. Legal Dictionary. Law.com (the industry-leading media platform). URL: <https://dictionary.law.com/Default.aspx?selected=315>.

319. Dictionary of Greek and Roman Antiquities / Edited by William Smith, LL.D., 2nd edition, – Boston: Little, Brown, and Company, 1870, xii, 1293 p.
320. Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology / Editor William Smith. Volume 1. Boston : Little, Brown and Company, 1870. 1093 pp.
321. Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages / Michiel Arnoud Cor de Vaan. Brill, 2008. Foreign Language Study. 825 pages. [Volume 7 of Leiden Indo-European etymological dictionary series].
322. Featuring Black's Law Dictionary. Free Online Legal Dictionary 2nd ED. URL: <http://thelawdictionary.org/letter/l/page/13/>.
323. Free 5000 word list - Word frequency: based on 450 million word Corpus of Contemporary American English. URL: <https://www.wordfrequency.info/free.asp>.
324. Germaine Aujac. Chapter 8: The Foundations of Theoretical Cartography in Archaic and Classical Greece. Cartography in prehistoric, ancient, and medieval Europe and the Mediterranean / J. B. Harley, David Woodward. University of Chicago Press, 1987. Vol. 1. 622 c.
325. Gifis, Steven H. Law Dictionary. 4th ed. New York: 1996. 624 pp.
326. Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts / Hermann Gottlieb Heumann, Emil Seckel. Graz, AkaD. Druck- u. Verlagsanst., 1971. XVIII, 643 s.
327. Hardon, John A. Modern Catholic Dictionary. Real Presence Eucharistic Education and Adoration Association. URL: <http://www.therealpresence.org/cgi-bin/getdefinition.pl>.
328. Harry Thurston Peck, Harpers Dictionary of Classical Antiquities (1898) / Perseus Digital Library / Gregory R. Crane, Editor-in-Chief. Tufts University. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>.
329. Histoire ancienne. Troisième Partie : Histoire Romaine [5 Tomes en 6 Volumes : Histoire Romaine complète] Tome I : De l'Origine à l'Achèvement de la Conquête (133 avant J.-C.). Tome II Première Partie : La République Romaine de 133 à 44 avant J.-C. Des Gracques à Sulla. Tome II Deuxième Partie : La République Romaine de 133 à

44 avant J.-C. César. Tome III : Le Haut-Empire. Tome IV Première Partie. L'Empire Romain de l'Avènement des Sévères au Concile de Nicée. Tome IV Deuxième Partie: L'Empire Chrétien. Paris : Presses Universitaires de France, 1937–1947 [Coll. Histoire générale fondée par Gustave Glotz.].

330. Latin Vocabulary: High-Frequency Latin Word-Forms. Roughly in the order of frequency. 2nd Edition / Latin Teaching Materials at Saint Louis University. URL: <https://www.slu.edu/colleges/AS/languages/-classical/latin/tchmat/grammar/vocabulary/hif-ed2.html>.

331. Legal Latin phrases and maxims / In Rebus URL: http://www.inrebus.com/legalmaxims_i.php.

332. Online Etymology Dictionary. URL: <http://www.etymonline.com/index.php>.

333. Oxford Dictionaries / Oxford University Press. URL: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/law>.

334. Part Performance / Free Legal Encyclopedia URL: <http://law.jrank.org/pages/16643/part-performance.html>.

335. Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE). Band II A,2, (Selinuntia–Sila). Stuttgart 1923. S. 1266–2566. URL: <http://www.mediafire.com/download/q40a1bnmg63v7mw/051+2+R.+04+Bd.+II++A.+2+%28Selinuntia-Sila%29.pdf>.

336. Pieńkos J. Praecepta Iuris. Warszawa–Poznań: PWP Iuris, 2010. 345 s.

337. Riddle, Joseph Esmond A complete English-Latin dictionary; for the use of colleges and schools. London : Longman, 1838. 332 pp.

338. Routledge Encyclopedia of Interpreting Studies. Franz Pöchhacker (Editor). L. & N.-Y. : Routledge, 2015. 552 pp.

339. Schmidt, Lawrence Kennedy. Understanding Hermeneutics. N.-Y. : Routledge, 2016. 192 pp. [Series : Understanding Movements in Modern Thought – Vol. 6].

340. The Cambridge Ancient History, Vol. 10. The Augustan Empire. 43 BC–AD 69. / Edited by Alan K. Bowman, Edward Champlin, Andrew Lintott. Cambridge University Press, 1996. 1090 pp.

341. The Cambridge Ancient History, Vol. 11. The High Empire. AD 70–192. / Edited by Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Dominic Rathbone. Cambridge University Press, 2000. 1240 pp.
342. The Cambridge Ancient History, Vol. 12. The Crisis of Empire. AD 193–337. / Edited by Alan Bowman, Peter Garnsey, Averil Cameron. Cambridge University Press, 2005. 965 pp.
343. The Cambridge Ancient History, Vol. 13. The Late Empire. AD 337–425. / Edited by Averil Cameron, Peter Garnsey. Cambridge University Press, 1997. 905 pp.
344. The Cambridge Ancient History, Vol. 14. Late Antiquity: Empire and Successors. AD 425–600. / Edited by Averil Cameron, Bryan Ward-Perkins, Michael Whitby. Cambridge University Press, 2001. 1185 pp.
345. The Cambridge Ancient History, Vol. 7. Part 2. The Hellenistic World / Edited by F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie. Cambridge University Press, 1990. 828 pp.
346. The Cambridge Ancient History, Vol. 8. Rome and the Mediterranean to 133 BC. / Edited by A. E. Astin, M. W. Frederiksen. Cambridge University Press, 1989. 625 pp.
347. The Cambridge Ancient History, Vol. 9. The Last Age of the Roman Republic. 146–43 BC. / Edited by J. A. Crook, Andrew Lintott, Elizabeth Rawson. Cambridge University Press, 1994. 945 pp.
348. The Concise Oxford Dictionary of Current English, 8th ed./ edited by H W Fowler; F G Fowler; R E Allen. Oxford : Clarendon Press, 1990. XXXIX, 1454 p.
349. Valpy, Francis Edward Jackson. An etymological dictionary of the Latin language. London : Printed by A. J. Valpy, sold by Baldwin and Co, 1828. viii, 550 p.
350. Walter F. Murphy Judicial Supremacy. Encyclopedia of the American Constitution The Gale Group, Inc. 2000. URL: <https://www.encyclopedia.com/politics/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/judicial-supremacy>.

Монографії:

351. Александров П. С. Введение в теорию множеств и общую топологию / Павел Сергеевич Александров. Москва : Наука, 1977. 368 с.
352. Алексеев Н. Н. Основы философии права. Санкт-Петербург : Лань, 1999. 256 с.
353. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. Москва: Издательство НОРМА, 2001. 752 с.
354. Анохин П. К. Философские аспекты теории функциональной системы. Избранные труды. Москва: Наука, 1978. 400 с.
355. Ансель, Марк. Сравнительное право и унификация права / Очерки сравнительного права. Составление, перевод и вступительная статья В. А. Туманова. Москва: 1981. 384 с.
356. Ансон Вильям Р. Основы договорного права : Научное издание; Пер. с 18-го английского издания А. С. Александровский, А. С. Ахманов, С. М. Рапопорт; Ред. Д. Ф. Рамзайцев. Москва : Международная книга, 1947. 453 с.
357. Ансон, Вильям Рейнел. Договорное право. Пер. с англ. ; под ред. О. Н. Садикова. Москва: Юрид. лит., 1984. 464 с.
358. Античность как тип культуры / Лосев А. Ф., Чистякова Н. А., Бородай Т. Ю. и др. Москва : Наука, 1988. 336 с.
359. Античные риторика / Под ред. А.А.Тахо-Годи. Москва : изд. Московского университета, 1978. 352 с.
360. Антошкина В. К. Проблемы толкования гражданско-правовых норм и индивидуальных актов / Харьковская цивилистическая школа: в духе традиций : монография. Под ред. И.В.Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2011. С. 218–230.
361. Арнхейм Рудольф. Искусство и визуальное восприятие. Перевод с англ. Самохина В. Л. Общая редакция Шестакова В. П. Москва: Прогресс, 1974. 392 с.
362. Атарщикова Е. Н. Герменевтика в праве: история и современность : монография. Санкт-Петербург, 1998. 295 с.

363. Балинська О.М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід: [монографія]. Львів: ПАІС, 2008. 212 с.
364. Балинська О.М. Семіотика права : монографія. Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів : ЛДУВС, 2013. 415 с.
365. Балли, Шарль. Французская стилистика. Пер. с франц. К. А. Долинина. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1961. 394 с.
366. Баренбойм, П. Трактат о библейском начале философии права / Петер Баренбойм. Москва: ЛУМ, 2012. 116 с.
367. Барон, Юлиус. Система римского гражданского права. Вып. 1. Кн. 1, Общая часть: Пер. с 5-го немец. изд. Л. Петражицкого. 2-е изд (испр. по 9-му немец. изд.). Москва : Издание московского юридического магазина А. Ф. Сорова, 1898. 244 с.
368. Батраченко І. Г. Психологія розвитку антиципації людини. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. 204 с.
369. Бахтин М. М. К «Роману воспитания». Собрание сочинений в семи томах. Редакторы Вадим Кожинов, Сергей Бочаров. Том 3. Теория романа (1930–1961 гг.). Москва: Языки славянских культур, 2017. С. 218–335.
370. Башлаков С., Золотарьов В., Хохлов В. Лібертаріанська перспектива. Від посткомунізму до вільного суспільства. Київ : Ніка-Центр, 2019. 335 с.
371. Безклубий І., Гриценко І., Козюбра М. та ін. Методологія в праві: монографія /; за заг.ред. І.Безклубого. Київ : Грамота, 2017. 658 с.
372. Беккер, Гери Стенли. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории. Москва: ГУ ВШЭ, 2003. 672 с.
373. Бекленищева И. В. Гражданско-правовой договор: классическая традиция и современные тенденции. Москва: Статут, 2006. 204 с.
374. Белоглавок А. И. Европейское международное частное право – договорные связи и обязательства: [в 2 т.]. Киев:Таксон, 2010. Т. 1. 1576 с.

375. Белоглазек А. И. Европейское международное частное право – договорные связи и обязательства. В 2 т. Т. 2. Киев: Таксон, 2010. 1640 с.
376. Беяневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти) : моногр. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 592 с.
377. Бервено С. М. Проблеми договірного права України: монографія Київ: Юрінком Інтер, 2006. 392 с.
378. Бергер П. Л. Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива. Москва, 1996. 168 с.
379. Бержель, Жан-Луи. Общая теория права. Перевод с французского. Под общ. ред.: Даниленко В.И.; Пер.: Чуршуклова Г.В. Москва : nota Bene, 2000. 576 с.
380. Бетти Э. Герменевтика как общая методология наук о духе. Пер. с нем.: Е. В. Борисов. Москва: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. 144 с.
381. Бетти, Эмилио. Герменевтика как общая методология наук о духе. Пер. с нем.: Е. В. Борисов. Москва: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. 144 с.
382. Блаватский В. Д. [и др.]. Античная цивилизация. Отв. ред. В. Д. Блаватский ; АН СССР. Ин-т археологии. Москва : Наука, 1973. 270 с.
383. Блок, Реймон. Этруски : Предсказатели будущего. Пер. с англ. Л. А. Игоревского. Москва : Центрполиграф, 2004. 187, [2] с. (Загадки древних цивилизаций). Пер. изд. : The etruscans / R. Bloch.
384. Блосфельдт, Гуго Эдуардович. "Законная" сила Свода законов в свете архивных данных Петроград: Сенат. тип., 1917. 280, [IV] с.
385. Бобровник С.В. Компромiс i конфлікти у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу: монографія. Київ : Юридична думка, 2011. 384 с.
386. Богин, Г. И. Обретение способности понимать: Введение в герменев-тику. Тверь, 2001. 320 с.

387. Бодянский П. Н. Римские вакханалии и преследование их в VI веке от основания Рима. Изд. 2-е Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. 88 с.
388. Борботько, В. Г. Принципы формирования дискурса: От психолингвистики к лингвосинергетике. Изд. 2-е, стереотипное. Москва: Ком Книга, 2007. 288 с.
389. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право: В 4-х кн. Кн. 1. Изд. 2-е. Общие положения. Москва: Статут, 2003. 848 с.
390. Бурдьё, Пьер. Практический смысл; пер. с фр.: А. Т. Бикбов, К. Д. Вознесенская, С. Н. Зенкин, Н. А. Шматко ; отв. ред. пер. и послесл. Н. А. Шматко. Санкт-Петербург : Алетейя, 2001 г. 562 с.
391. Быт и история в античности. Москва : Наука, 1988. 272 с.
392. Бэкон Ф. Новый Органон. Афоризмы об истолковании природы и царстве человека / Сочинения в двух томах. 2-е, испр. и доп. изд. Т. 2. Сост., общ. ред. и вступит, статья А. Л. Субботина. Москва: Мысль, 1978. С. 12–79.
393. Васильев А. А. Правовая доктрина как источник права: вопросы теории и истории. Москва : Юрлитинформ, 2009. 268 с.
394. Васильев А.А. Правовая доктрина как источник права: вопросы истории и теории. Алт. гос. ун-т. Юрид. фак. Барнаул, 2008. 187 с.
395. Васильев С. А. Философский анализ гипотезы лингвистической относительности. Киев: наук. думка, 1974. 135 с.
396. Васьковский, Е.В. Теория толкования гражданского права. Очерк методологии цивилистической догматики. Избранные работы польского периода. Отв. ред. и сост. Ю.В. Тай. Москва: Статут, 2016. 640 с.
397. Васьковский, Е.В. Цивилистическая методология : исследование. Репр. изд. 1901 г. Москва : Директ–Медиа, 2014. Ч. I. Учение о толковании и применении гражданских законов. 404 с.
398. Вебер М. Аграрная история Древнего мира. Пер. с нем.; Под ред. Д. Петрушевского; Вступ. ст. Ю. Давыдова, Комментар. Н. Саркитова, Г. Кучкова. Москва: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. 560 с.

399. Вебер, М. Избранное. Образ общества.: Пер. с нем. Москва: Юрист, 1994 704 с.
400. Веденеев Ю. А. Грамматика правопорядка: монография. Науч. ред. В.В.Лазарев. Москва : Проспект, 2018. 232 с.
401. Вернан, Жан-Пьер. Происхождение древнегреческой мысли. Пер. с фр. Общ. ред. Ф. Х. Кессиди, А. П. Юшкевича; Послесл. Ф. К. Кессиди. Москва: Прогресс, 1988. 224 с.
402. Вилкова Н. Г. Договорное право в международном обороте. Москва : Статут 2004. 510 с.
403. Вильнянский, С. И. Толкование и применение гражданско-правовых норм. Харьковская цивилистическая школа: в духе традиций : монография / под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2011. С. 34–71.
404. Винничук, Лидия. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима. Пер. с польск. В. К. Ронина. Москва : Высш. шк., 1988 496 с: ил. Пер. изд.: Winniczuk L. Ludzie, zwyczaje, obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Polska, Warszawa, 1983.
405. Виппер Р.Ю. Очерки истории Римской империи. Берлин : Издательство З.И. Гржебина, , 1923. VII, 434 с.
406. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 255 с.
407. Волков А.В. Теория концепции «Злоупотребление гражданскими правами». Волгоград: Станица-2, 2007. 352 с.
408. Вопленко Н. Н. Официальное толкование норм права / Н. Н. Вопленко. Москва : Юрид. лит., 1976. 119 с.
409. Вопленко Н. Н. Толкование права. Волгоград: Изд-во Волгоградского государственного университета, 2007. 126 с.
410. Выготский Л. С. Психология развития человека. Москва: Изд-во Смысл; Эксмо, 2005. 1136 с.
411. Вышинский А. Я. Теория судебных доказательств в советском праве. Издание третье, дополненное. Москва:

Государственное издательство юридической литературы, 1950. 308 с.

412. Гадамер Г. Г. Актуальность прекрасного. Пер. с нем. Москва : Искусство, 1991. 367 с.

413. Гадамер, Г.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики : Пер. с нем. Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. Москва: Прогресс, 1988. 704 с.

414. Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія: у 2 т. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. Т. 1. 453 с.; Т. 2. 544 с.

415. Гайдулін О.О. Розділ І. Теоретико-правові та методологічні засади інтерпретації змісту Угоди про асоціацію з ЄС у контексті цивілізаційного вибору України / Адаптація національного законодавства відповідно до Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Наукова монографія. За загальною редакцією О. В. Кузьменко. Київ : Видавничий центр «Кафедра», 2019. С. 11–32, 40–86.

416. Гайдулін О. О. Тлумачення правочинів в європейському контрактному праві та договірному праві України: порівняльний аналіз та шляхи зближення / Проблеми регулювання приватно-правових відносин в умовах регіональних та глобальних трансформацій : монографія / За заг. ред. О. Д. Крупчана. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України, 2012. С. 102–134.

417. Гайдулін О.О. Європеїзація контрактного права : монографія. Київ : КНЕУ, 2012. 238 с.

418. Гайдулін О.О. Зближення контрактного права європейських країн: Монографія. Київ : Видавець Позднишев, 2009. 293 с.

419. Гайдулін О.О. Тенденції розвитку доктрини публічного та приватного права в контексті формування громадянського суспільства, соціальної та правової держави / Теоретичні та практичні проблеми правового забезпечення соціально-економічного та політичного розвитку суспільства і держави : Моногр. / В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, О. О. Гайдулін, О. В. Дзера, П.

В. Діхтієвський; Київ. нац. екон. ун-т ім. В.Гетьмана. Київ, 2006. С. 92–107.

420. Гайдулін О.О. Уніфікація європейського контрактного права та перспективи адаптації законодавства України до права ЄС / Теоретичні та практичні проблеми правового забезпечення соціально-економічного та політичного розвитку суспільства і держави : Моногр. / В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, О. О. Гайдулін, О. В. Дзера, П. В. Діхтієвський; Київ. нац. екон. ун-т ім. В.Гетьмана. Київ, 2006. С. 669– 84.

421. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Изд. 4-е, стереотипное. Москва: КомКнига, 2006. 144 с. (Лингвистическое наследие XX века.)

422. Гарсиа Гарридо М. Х. Римское частное право: казусы, иски, институты / Мануель Гарридо : пер. с испанского ; отв. ред. Л. Л. Кофанов. Москва : Статут, 2005. 812 с.

423. Гегель Г. В. Ф. Философия религии. В двух томах. Т. 2. Общ. ред. А. В. Гулыги. Пер. с нем. П. П. Гайденко и др. Москва, «Мысль», 1977. 573 с.

424. Гегель Г. В. Ф. Сочинения в 14 томах. Москва; Ленинград, 1929-1959. Том 10. Лекции по истории философии. Кн. 2. Москва : Партийное издательство, 1932. 490 с.

425. Гегель Г. В. Ф. Феноменология. Пер. Г. Шпета. Санкт-Петербург: Наука, 1992. XLVII, 444 с.

426. Гегель Г. В. Ф. Философия права. Пер. с нем.: ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсеянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсеянц. Москва: Мысль, 1990. 524 [2] с. (Филос. наследие).

427. Гегель, Г. В. Ф. Наука логики. В 3-х томах. Т. 1. Москва, «Мысль», 1970. 501 с.

428. Гиббон Эдвард. История упадка и крушения Римской империи / Гиббон. Пер. с англ. В. Н. Неведомского. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. 704 с.

429. Гидденс Э. Новые правила социологического метода. Пер. с англ. С. П. Баньковской. Теоретическая социология: Антология: В 2 ч..Пер. с англ., фр., нем., ит. Сост. и общ. ред. С. П.

Баньковской. Москва: Книжный дом «Университет», 2002. Ч. 2. 424 с.

430. Гижа А.В. Интерпретация и смысл (Структура понимания гуманитарного текста): Монография. Харьков: Коллегиум, 2005. 404 с. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/gizha/index.php.

431. Гиро, Мари Раймон Поль. Быт и нравы древних греков. Пер. с фр. Смоленск : Русич, 2001. 576 с.

432. Говард Беккер, Алвин Босков. Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении. Москва: Издательство иностранной литературы, 1961. 892 с.

433. Годэме Евгений. Общая теория обязательств. Москва: Юрид. лит., 1948. 548 с.

434. Голосовкер Я. Э. Избранное. Логика мифа. Москва; Санкт-Петербург : Центр гуманитарных инициатив, 2010. 496 с.

435. Гончаров, В. В. Динамічне тлумачення юридичних норм : монографія ; НДІ держ. будівництва та місцевого самоврядування. Львів : СПОЛОМ, 2013. 252 с.

436. Гражданников Е. Д. Метод построения системной классификации наук / отв. ред. О. С. Разумовский. Новосибирск: Наука, 1987. 118 с.

437. Гредескул, Н. А. К учению об осуществлении права. Интеллектуальный процесс, требующийся для осуществления права. Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1900. 235 с.

438. Грязнов А.Ф. Философия шотландской школы. Москва, Изд-во Моск.ун-та. 1979. 127 с.

439. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Искусство, 1984. 350 с.

440. Гуссерль, Э. Логические исследования. Часть первая. Прологомены к чистой логике. Санкт-Петербург, 2005. 258 с.

441. Гутников О. В., Гутникова А. С. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания. Москва : Бератор-Пресс, 2003. 576 с.

442. Данкварт, Генрих. Гражданское право и общественная экономия. Этюды. Перевод: Цитович; Предисл.: Рошер В. Санкт-Петербург: Заленский и Любарский, 1866. 244 с.
443. Дворкин, Р. О правах всерьез. Пер. с англ.; ред. Л. Б. Макеева. Москва: РОССПЕН, 2005. 392 с.
444. Дворкін Р. Цілість права. Філософія права. за ред. Дж. Фейнберга та Дж. Коулмена. Київ : Основи, 2007. С. 183–205.
445. Джаншиев Г. А. Суд над судом присяжных: (По поводу ст. г. Дейтриха и "Гражданина"). Москва : Рассвет, 1896. XVI, 181 с. Прил.: Из воспоминаний присяжного заседателя URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8675-dzhanshiev-g-a-sud-nad-sudom-prisyazhnyh-po-povodu-st-g-deytriha-i-grazhdanina-m-1896>.
446. Джеймс, Паула. Римская цивилизация. Пер. с англ. Москва. Звонарева. Москва : ФАИР-ПРЕСС, 2000. 272 с.
447. Дильтей В. Собрание сочинений в 6 тт. Под ред. А.В. Михайлова и Н.С. Плотникова. Т. 4: Герменевтика и теория литературы; пер. с нем. под ред. В.В. Бибихина и Н.С. Плотникова. Москва: Дом интеллектуальной книги, 2001. 531 с.
448. Догалаков А.Г. Истина и правда как категории культуры: монография. Александр Галиевич Догалаков. Балашов. фил. Саратов. гос. ун-та им. И.Г. Чернышевского. Балашов : Изд-во Балашов. гос. пед. ин-та, Ч. 1. 2001. 156 с.
449. Домашнев А. И., Шишкина И. П., Гончарова Е. А.. Интерпретация художественного текста / 2-е изд. Москва : Просвещение, 1989. 204 с.
450. Дробышевский С. А., Данцева Т. Н. Формальные источники права. Москва : ИНФРА-М, 2011. 160 с.
451. Егоров Ю.П. Правовой режим сделок как средств индивидуального регулирования. Новосибирск: Наука, 2004. 364 с.
452. Женетт Ж. Повествовательный дискурс; пер. С. Зенкина / Фигуры : в 2 т. Москва 1998. Т. 2. С. 60–281.
453. Жиль Делёз, Феликс Гваттари. Что такое философия? = Qu'est-ce que la philosophie? Пер. с фр. и послесл. С.Н. Зенкина

Москва : Институт экспериментальной социологии, Санкт-Петербург : Алетейя, 1998. 288 с.

454. Закария, Фарид. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами = The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Ладомир, 2004. 383 с.

455. Зеккер, Франц Юрген. Общие основы частного права. [Пер. с нем.] / Проблемы гражданского и предпринимательского права Германии. Москва : БЕК, 2001. 336 с.

456. Зенон Косидовский. Сказания Евангелистов. Москва : Политиздат, 1987. 255 с.

457. Зинченко В.П. Сознание и творческий акт. Москва. Языки славянских культур, 2010. 592 с.

458. Иеринг, Рудольф фон. Дух римского права / Избранные труды: в 2 т. Санкт-Петербург : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2006. Т. 1. С. 31–316.

459. Ильков С. В. Все о сделках. Санкт-Петербург : «Издательский дом Герда», 2000, 352с.

460. Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве. Москва: Юридическая литература, 1984. 144 с.

461. Каблова Т. Б. Золотий перетин як композиційний принцип транс-мірності в музичній культурі : монографія. Київ : НАКККіМ, 2015. 161 с.

462. Кабо В. Р. Круг и крест: Размышления этнолога о первобытной духовности. Москва : Восточная литература РАН, 2007 326 с. URL: [http: /aboriginals.narod.ru/cc.htm](http://aboriginals.narod.ru/cc.htm).

463. Кант И. Критика чистого разума. Пер. с нем. Н. Лосского сверен и отредактирован Ц. Г. Арзаканяном и М. И. Иткиным; Примеч. Ц. Г. Арзаканяна. Москва : Мысль, 1994. 591, [1] с.

464. Кант И. Сочинения: В 6 т.; Пер. Б.А.Фохта; Под общ. ред. В.Ф.Асмуса, А.В.Гулыги, Т.И.Ойзермана; АН СССР. Ин-т философии. Москва : Мысль, 1963–1966. (Филос. наследие). Т. 3. 1964. 799 с.

465. Кант И. Сочинения: В 6 т. Пер. Б.А.Фохта; Под общ. ред. В.Ф.Асмуса, А.В.Гулыги, Т.И.Ойзермана; АН СССР. Ин-т философии. Москва : Мысль, 1963– 1966. (Филос. наследие). Т. 4, ч. 1. 1965. 544 с.
466. Кант, И. Критика практического разума; [пер. з нім., примітки, післямова Ігор Бурковський]. Київ : Юніверс, 2004. 239 с.
467. Карнап Р. Значение и необходимость. Исследование по семантике и модальной логике. Москва : Изд-во иностранной литературы, 1959. 384 с.
468. Кашников Б. Н. Либеральные теории справедливости и политическая практика России. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. 260 с.
469. Кельман М.С. Юридична наука : проблеми методології [Текст] : Монографія. Тернопіль : Терно-граф, 2011. 540 с.
470. Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права. 4-е изд.. Москва: Изд-во СГУ, 2008. 521 с.
471. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу (Становление греческой фило-софии). Москва: Мысль, 1972. 312 с.
472. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу (Становление греческой философии). Москва: Мысль, 1972. 312 с.
473. Кипп Т. История источников римского права / Теодор Кипп ; перевод со 2-го переработанного немецкого издания. Санкт-Петербург : Тип. Первой Санкт-Петербург труд. артели, 1908. 156 с.
474. Кирпичев М.В. Теория подобия. Монография. Москва: Изд-во АН СССР, 1953. 96 с.
475. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. Москва: М. и С. Сабашниковы, 1916. 704 с.
476. Клещев А. Г. Проблемы сознания. Новосибирск, 2003. URL: <http://ecoclub.nsu.ru/spirit/>.

477. Козаржевский А. Ч. Источниковедческие проблемы раннехристианской литературы. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1985. 146 с.
478. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація, місце і роль у правовій системі України / Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Харків : Право, 2008. Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. С. 689 – 704.
479. Кондорсе Ж.-А. Эскиз исторической картины прогресса челове-ческого разума / Пер. И.А.Шапиро. 3-е рус. изд. под ред. и со вступ. ст. Ю.И.Семенова, Гос. публ. ист. б-ка России. Москва, 2010. 233 с.
480. Корецкий А. Д. Теоретико-правовые основы учения о договоре; отв. ред. заслуженный деятель науки РФ, докт. юрид. наук, проф., акад. РАЕН П. П. Баранов. Санкт-Петербург : Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. 211 с.
481. Кофанов Л.Л. Жреческие коллегии в Раннем Риме. К вопросу о становлении римского сакрального и публичного права. Москва : Наука, 2001. 328 с.
482. Красавчиков О. А. Категории науки гражданского права. Избранные труды : в 2 т. Москва : Статут, 2005. Т. 1. 2005. 492 с.
483. Кросс–культурная психология. Исследования и применение. Пер. с англ. Харьков: Изд–во Гуманитарный центр, 2007. 560 с.
484. Крупчан О. Д. Органи виконавчої влади: питання компетенції: монографія. Київ: КНЕУ, 2012. 255 с.
485. Кузнецов В.Г. Герменевтика и гуманитарное познание. Москва: Изд–во МГУ, 1991. 191 с.
486. Кузнецова Т. И., Стрельникова И. П. Ораторское искусство в древнем Риме. Москва : Наука, 1976. 287 с.
487. Куликова Л. Б. Исторический опыт и традиции изучения античности в отечественном образовании : монография. Херсон : ХДМА, 2014. 428 с.
488. Куликова Л. Б. Классическая греко-римская мифология в современной школе : монография. Херсон : ХДМА, 2014. 168 с.

489. Культура Древнего Рима : в 2- т. / отв. ред. Е.С. Голубцова ; АН СССР, Ин-т Всеобщей истории. Москва : Наука, 1985.
490. Кун Т. Структура научных революций / Пер. с англ. И.З.Налетова. Общая ред. и послесловие С.Р.Микулинского и Л.А.Марковой. Москва : Прогресс, 1975. 300 с.
491. Леви-Брюль Л. Первобытный менталитет; перевод с французского Е.Калыщикова. Санкт-Петербург : «Европейский Дом», 2002. 400 с.
492. Леви-Брюль, Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. Москва : Педагогика-Пресс, 1994. 608 с.
493. Леви-Строс К. Первобытное мышление; пер., вступ. ст. и прим. А. Б. Островского. Москва : Республика, 1994. 384 с.
494. Лейчик В. М. О методах и принципах конструирования терминосистем. Семантика естественных и искусственных языков в специализированных системах. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1979. 192 с.
495. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. Изд-е 5-е. Москва: Книжный дом «Либроком», 2009. 256 с.
496. Леонардо да Винчи. Избранные произведения : Перевод / Леонардо да Винчи. Минск : Харвест. Москва : АСТ, 2000. 704 с. (Классическая философская мысль).
497. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Политиздат, 1975. 304 с.
498. Ломов Б. Ф. Теоретические и методологические проблемы психологии. Москва : Наука, 1985. 420 с.
499. Ломов Б. Ф., Сурков Е. Н. Антиципация в структуре деятельности. Москва : Наука, 1980. 279 с.
500. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Поздний эллинизм. Худож. офор. Б.Ф. Бублик. Харьков: Фолио; Москва: ООО «Издательство АСТ», 2000. 960 с. (Вершины человеческой мысли)
501. Лосев А. Ф. Миф – Число – Сущность. Сост, А. А. Тахо-Годи. Общ. ред. А. А. Тахо-Годи и И. И. Маханькова. Москва: Мысль, 1994. 919 с.

502. Лосев А.Ф. Античная мифология в её историческом развитии / Алексей Федорович Лосев. Москва : Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР (Учпедгиз), 1957. 620 с.
503. Лосев А.Ф. Диалектика мифа. Сост., подг. текста, общ. ред. А.А. Тахо-Годи, В.П. Троицкого. Москва : Мысль, 2001. 558 с.
504. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития. В 2 кн. Кн. 2. Москва : 2000. 688 с.
505. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Поздний эллинизм / Алексей Федорович Лосев ; худож. офор. Б.Ф. Бублик. Харьков: Фолио; Москва : ООО «Издательство АСТ», 2000. 960 с. (Вершины человеческой мысли)
506. Лосев А.Ф. Мифология греков и римлян; сост. А. А. Тахо-Годи; общ. ред. А. А. Тахо-Годи и И. И. Маханькова. Москва : Мысль, 1996. 975 с.
507. Лотман Ю. М. Семиосфера : Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки (1968– 1992). С.-Петербург: «Искусство– СПб», 2000. 704 с.
508. Лотман Ю. М. Семиосфера. Санкт-Петербург : Искусство-СПБ, 2010. 704 с.
509. Льюис, Дж. Г. История философии от начала ее в Греции до настоящих времен / Джордж Генрих Льюис; Древ. история философии под ред. В. Спасовича; Пер. с англ. под ред. А. Неведомского. Санкт-Петербург: В. Ковалевский, 1865–1867. [2], VIII, III–XXX. 816 с.
510. Май С. К. Очерк общей части буржуазного обязательственного права. Москва : Внешторгиздат, 1953. 220 с.
511. Майданик Р. А. Розвиток приватного права України: монографія. Київ : Алерта, 2016. 226 с.
512. Максимов А.Н. Избранные труды. Москва : Восточная литература, 1997. 544 с.
513. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография. Харьков: Право, 2002. 328 с.

514. Мальцев Г. В. Социальные основания права. Москва: Норма, 2007. 800 с.
515. Манекин Р.В. Контент-анализ как метод исторического исследования. Донецк: Информсервис, 1991. 250 с.
516. Маркс К. Последняя страница введения К. Маркса к французскому изданию брошюры Ф. Энгельса «Развитие социализма от утопии к науке / Карл Маркс / К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, Т. 19, изд. 2, Москва : 1961, С. 243–317.
517. Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое право / под ред. Е.А. Лукашевой.. Москва : 1973. 647 с.
518. Масперо Г. К. Древняя история народов Востока. Перевод с VI-го французского издания. Издание К. Т. Солдатенкова. Directmedia, 2013. 702 с.
519. Махлаюк А. В. Солдаты Римской империи. Традиции военной службы и воинская ментальность. Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ; Издательство «Акра», 2006. 440 с.
520. Махлаюк А.В. Армия Римской империи. Очерки традиций и ментальности: Монография. Нижний Новгород: Издательство Нижегородского государственного университета им. Н. И. Лобачевского, 2000. 235 с.
521. Маяк И.Л. Рим первых царей (Генезис римского полиса). Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1983. 268 с.
522. Мейер Д.И. Русское гражданское право. Часть 1. Москва : Статут, 2003. 246 с. (Серия «Классика российской цивилистики»).
523. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. Москва : Наука, 1976. 388 с.
524. Менский М. Б. Сознание и квантовая механика. Жизнь в параллельных мирах. (Чудеса сознания – из квантовой реальности). Авторизованный пер. с англ. Ваксмана В.М. Фрязино: Век 2, 2011, 320 с.
525. Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность. Москва : Дело, Catallaxy, 1993. 240 с.

526. Милль Дж. С. Обзор философии сэра В. Гамильтона и главных философских вопросов, обсужденных в его теории; перевод. Н. Хмелевского. Санкт-Петербург, 1869. 528 с.
527. Михайловский И. В. Очерки философии права. Томск, 1914. Том 1. 632 с.
528. Моль А. Социодинамика культуры: Пер. с фр.; предисл. Б. В. Бирюкова. Изд. 3-е. Москва : Издательство ЛКИ, 2008. 416 с.
529. Моммзен Т. История Рима: Т. 1 Кн. 1, 2. До битвы при Пидне: Пер. с нем. Москва : ООО Издательство АСТ ; Харьков : Фолио, 2001. 521, [2] с. (Классическая мысль).
530. Монтескье Ш. Л. Избранные произведения; пер. с франц. общ. ред. и вступ. ст. М.П. Баскина; примеч. Р.С. Миндлиной. Москва : Госполитиздат, 1955. 799 с.
531. Монтескье Ш. Л. Персидские письма. Размышления о причинах величия и падения римлян: Пер. с фр.; Ин-т социологии РАН, Моск. высш. шк. социал. и эконом. наук, Центр Фундамент. социологии ; Вступ. ст. и коммент Н.Саркитова. Москва : Канон-пресс-Ц, Кучково поле, 2002. 512 с.
532. Морандьер Л. Ж. Гражданское право Франции; пер. с фр. и вступительная статья Е. А. Флейшиц. Том 1. Москва : Изд-во иностранной лит., 1958. 742 с.
533. Морган Л. Г. Лига ходеносауни, или ирокезов = League of the Ho-De'-no-Sau-Nee, Iroquois; пер. с англ. Е. Э. Бломевист; Послесл. и примеч. Н. Б. Тер-Акопяна. Москва : Глав. ред. восточ. лит. изд-ва «Наука», 1983. 302 с.
534. Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии; сост., пер. с фр., предисловие, вступит. статья, комментарии А. Б. Гофмана. Москва : КДУ, 2011. 416 с.
535. Мосс М. Социальные функции священного; пер. с фр. под общ. ред. И. В. Утехина. Санкт-Петербург : Евразия, 2000. 448 с.
536. Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима. Науч. ред. В. С. Ем, отв. ред. А. Д. Рудоквас ; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Кафедра гражданского права юридического факультета. Москва : Статут, 2003. 684 с. (Классика российской цивилистики).

537. Н. Ю. Герман и др. Очерки культуры Древнего Рима. Москва : Юнити, 1990. 314 с.
538. Найдорф М. И. Введение в теорию культуры: Основные понятия культурологии. Одесса: Друк, 2005. 192 с.
539. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм. Москва : Госюриздат, 1960. 512 с.
540. Немировский А.И. Идеология и культура раннего Рима. Воронеж : Изд-во Воронежского Ун-та 1964. 228 с.
541. Немировский А. И. История раннего Рима и Италии. Возникновение классового общества и государства. Воронеж: Издательство ВГУ, 1962 г. 303 с.
542. Низе, Бенедикт. Очерк римской истории и источниковедения. Пер. с 4-го нем. изд. под ред. М.И. Ростовцева. 3-е изд. Санкт-Петербург : Общественная польза, 1910. VIII, 566, LXII с.
543. Никольский Б. В. Система и текст XII таблиц. Исследование по истории римского права. Санкт-Петербург : Тип. А.С. Суворина, 1897. 488 с.
544. Ницше Ф. Веселая наука (*la gaya scienza*) / Полное собрание сочинений: В 13 т. Т. 3: Утренняя заря. Мессинские идиллии. Веселая наука. Москва : Культурная революция, 2014. С. 313–597.
545. Нишанов, В. К. Феномен понимания: когнитивный анализ. АН КиргССР, Ин-т философии и права. Фрунзе : Илим, 1990. 227 с
546. Овчинников А. И. Правовое мышление в герменевтической парадигме. Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 2002. 288 с.
547. Ойгензихт В.А. Воля и волеизъявление: (Очерки теории, философии и психологии права); отв. ред. Раджабов. Душанбе: Дониш, 1983. 256 с.
548. Ойгензихт, В. А. Мораль и право : Взаимодействие ; Регулирование ; Поступок. Душанбе : Ирфон, 1987. 160 с.
549. Ойгензихт, В. А. Проблема риска в гражданском праве. Часть общая; Министерство народного образования Таджикской ССР. Таджикский государственный университет им. В. И. Ленина. Душанбе : Ирфон, 1972. 224 с.

550. Онианс, Ричард. На коленях богов. Истоки европейской мысли о душе, разуме, теле, времени, мире и судьбе. Москва : Прогресс-Традиция, 1999. 592 с.
551. Осборн, Гранд Р. Герменевтическая спираль. Общее введение в Библейское толкование. Одесса : Библия для всех, 2009. 726 с.
552. Очерки культуры Древнего Рима / Н.Ю.Герман и др. Москва : Юнити, 1990. 314 с.
553. Панченко В. Ю. Правовое взаимодействие как вид социального взаимодействия: монография. Москва: Проспект, 2015. 232 с.
554. Папуша І. Modus ponens. Нариси з наратології. Тернопіль: Крок, 2013. 259 с.
555. Перетерский И. С. Толкование международного договора.; Отв. ред.: Крылов С.Б., Тункин Г.И. Москва : Госюриздат, 1959. 172 с.
556. Перунова Н. В. Ценностно-архетипический комплекс: структура и типология: монография. Москва : Директ-Медиа, 2013. 184 с.
557. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Серия «Мир культуры, истории и философии». Санкт-Петербург : Издательство «Лань», 2000. 608 с.
558. Петражицкий Л. И. Права добросовестного владельца на доходы с точек зрения догмы и политики гражданского права. Москва : Статут, 2002. 426 с.
559. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права: філософсько-правовий дискурс; Нац. юрид. акад. України ім.Я.Мудрого. Харків : Право, 1998. 416 с.
560. Пиголкин А. С. Толкование нормативных актов в СССР. Москва : Госюриздат, 1962. 400 с.
561. Пидопличко И. Г. Межиричские жилища из костей мамонтов. Киев: Наук. думка, 1976. 240 с.

562. Познер Р.А. Проблемы юриспруденції; пер. С. Савченко. Харків : Акта, 2004. 488 с.
563. Познер Р.А. Економічний аналіз права; пер. з англ. С. Савченко. Харків : Акта, 2003. 862с.+ 120 с. додат.
564. Покровский И. А. История римского права. Минск : Харвест, 2002. 528 с.
565. Покровский И.А. История римского права; Вступит, статья, переводы с лат. научн. ред. и коммент. Л. Д. Рудокваса. Санкт-Петербург : Издательско-торговый дом «Летний Сад», 1998. 560 с.
566. Покровский И. А. Право и факт в римском праве: Ч. 1: Право и факт, как материальное основание исков. (Actiones in jus и in factum conceptae), 1898; Ч. 2: Генезис преторского права, 1902. Ч. 1 - 2. Киев: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1898. 373 с.
567. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Изд. 5-е. –М. Статут. 2009. 351 с.
568. Поль Гиро П. Частная и общественная жизнь римлян / Мари Раймон Поль Гиро. СПб: изд-во "Алетейя", 1995. 598 с.
569. Поляков А. В. Избранные труды. Санкт-Петербург: Алет-Пресс, 2014. 575 с.
570. Поппер К. Логика и рост научного знания: Избранные работы. Пер. с англ. Сост., общ. ред. и вступ. ст. В.Н.Садовского. Москва: «Прогресс», 1983. 606 с.
571. Притика Ю. Д. Міжнародний комерційний арбітраж: Питання теорії та практики: Монографія. Київ: Ін Юре, 2005. 516 с.
572. Путинский Б. И. Теория и практика договорного регулирования. Москва : ИКД «Зерцало-М», 2008. 224 с.
573. Рабинович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия. Л. : Ленинградский государственный университет им. А. А. Жданова, 1960. 171 с.
574. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. 576 с.

575. Рабінович С. П. Юснатуралізм у філософії права : монографія. Київ: Ред. журн. «Право України». Харків: Право, 2013. 368 с.
576. Радхакришнан С. Пурва-миманса / Индийская философия. Том II. Москва : Миф, 1993. 732 с.
577. Регельсбергер Ф. Общее учение о праве; ред. Ю.С. Гамбарова ; перев. И. А. Базанова. Москва : Типография Высочайше утвержд. Т-ва И. Д. Сытина, 1897. 295 с.
578. Рене Давид, Камилла Жоффре-Спинози. Основные правовые системы современности /; [пер. с фр. В. А. Туманова]. Москва : Международ. отношения, 1996. 400 с.
579. Рерих Н. К. Избранное. Сост. В. М. Сидоров ; Худож. Н.А. Гусева. Москва 1979. 384 с.
580. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. Пер. с фр. и вступит. ст. И. Вдовиной. Москва : «КАНОН-пресс-Ц»; «Кучково поле», 2002. 624 с.
581. Рикер П. Двойственный смысл как герменевтическая и семантическая проблема. Москва : Медиум, Академия Центр, 1995. 415 с.
582. Робер Ж.-Н. Повседневная жизнь Древнего Рима через призму наслаждений. Робер ; пер. С фр. Т. А. Левиной. Москва : Молодая гвардия, 2006. 245 [11] с.
583. Розенберг М.Г. Контракт международной купли-продажи товаров. Современная практика заключения. Разрешение споров. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Книжный мир, 1998. 832 с.
584. Розин В.М. Предпосылки и особенности античной культуры. Москва, 2004. 297 с.
585. Ролз Дж. Справедливость как честность. Пер. Натальи Литвиненко под редакцией Ярослава Шрамко. ЛОГОС 1 (52) 2006. С. 35–60.
586. Ролз, Дж. Теория справедливости. Под ред. В.В. Целищева. Новосибирск: Издательство Новосибирского университета, 1995. 532 с.

587. Ростовцев М. Общество и хозяйство в Римской империи. В 2-х томах. Том 1. Пер. с нем. Москва : Наука, 2000. 400 с.
588. Ростовцев М. Общество и хозяйство в Римской империи. В 2-х томах. Том 2. Пер. с нем. Москва : Наука, 2001. 412 с.
589. Рудольф Штаммлер. Хозяйство и право с точки зрения материалисти-ческого понимания истории : социально-философское исследование. Москва : КРАСАНД, 2010. 310 с.
590. Румянцев А. М. Первобытный способ производства: политико-экономические очерки. Москва : Наука, Глав. ред. восточ. лит., 1987. 327 с.
591. Саватье Р. Теория обязательств : юрид. и экон. очерк; пер. с фр. и вступ. ст. Р. О. Халфиной. Москва : Прогресс, 1972. 440 с.
592. Савиньи Ф. К. фон. Система современного римского права: В 8 т. Т. I /; пер. с нем. Г. Жигулина; Под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. Москва : Статут, 2011. 510 с.
593. Салинз, М. Экономика каменного века. Перевод с англ. Научная редакция и примечания О. Ю. Артемовой Предисловие А. В. Коротаева. Москва : ОГИ, 1999. 296 с.
594. Самбо, Башир М. и Хигаб, Мохаммед А. Коран и его Тафсир; пер. с англ. Ибрахима Б. Ф. Сулу, С. В. Герасименко. Киев : Ансар Фаундейшн, 2001. 156 с.
595. Саркисов А. Семиотика права. URL: http://www.sqlaw.ru/mainpartners/851/article_923.html.
596. Селіванов А. О. Верховенство права в Конституційному правосудді: Аналіз конституційної юрисдикції. Київ; Харків : Акад. прав. наук України, 2006. 400 с.
597. Семеніхін І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз; наук. ред. О. В. Петришин. Харків : Юрайт, 2012. 88 с.
598. Сліденко І. Д. Тлумачення конституції: питання теорії і практики в контексті світового досвіду. Одеса : Фенікс, 2003. 234 с.
599. Слуцкий Е. Е. Экономические и статистические произведения. Избранное. Москва : Эксмо, 2010. 1152 с.

600. Слуцкий Е. Е. Теория предельной полезности. Под ред. д-ра экон. наук В. М. Фещенко. Київ : КНЕУ, 2006. 528 с.
601. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений; пер. с англ. В. В. Сапова. Санкт-Петербург : РХГИ, 2000. 1054 с.
602. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: Пер. с англ. М. · По литиздат, 1992. 543 с.
603. Соцуро Л. В. Толкование договора судом. Москва : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. 216 с.
604. Степанов И. И. Опыт теории страхового договора. Казань: В Университетской типографии, 1875. XXII, 204 с.
605. Стомба А. В. Правовая ситуация как исток бытия права. Харьков: Диса+, 2006. 176 с.
606. Сумарокова Л. Н. Юридическая логика: коммуникативная концепция : монография. Одесса : «Фенікс», 2015. 204 с.
607. Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология: Терминологическая деятельность. Москва: Рус. яз., 1993. 243 с.
608. Тайлор Э. Б. Первобытная культура; пер. с англ. Москва : Политиздат, 1989. 573 с.
609. Тахтарев, К. М. Очерки по истории первобытной культуры Народный ун-т (серия наук общественно-гуманитарных). Москва : Книгоиздательство Польза В. Антинъ и К, 1907. 230 с.
610. Тейлор, Э. Первобытная культура. Исследования развития мифологии, философии, религии, языка, искусства и обычаев / под ред. Д. А. Коропчевскаго. 2-е изд. В 2 т. Санкт-Петербург : Издание О. Поповой; Тип. И. Н. Скороходова, 1896–1897. Т. 1: VIII, 374, [2] с.
611. Тейлор, Э. Первобытная культура. Исследования развития мифологии, философии, религии, языка, искусства и обычаев / под ред. Д. А. Коропчевскаго. 2-е изд. В 2 т. Санкт-Петербург : Издание О. Поповой; Тип. И. Н. Скороходова, 1896–1897. Т. 2: [2], 472, XIII с.

612. Темнов, Е. И. Звучащая юриспруденция = *Iurisprudentia eloquenta* : монография. Москва : Волтере Клувер, 2010. 560 с.
613. Ткаченко С. В. Проблемы определения содержания римского права: исторический и цивилистический подход : монограф. исслед. Самара : СНЦ РАН, 2002. 164 с.
614. Ткаченко, Ю. Г. Методологические вопросы теории правоотношений / Ю. Г. Ткаченко ; Всесоюзный юридический заочный институт. Москва : Юрид. лит., 1980. 176 с.
615. Тодыка Ю. Н. Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика: монография. Х. : Факт, 2001. 328 с.
616. Трубецкой, Е.Н. История философии права (древней). Киев: Т-во "Печатня С.П. Яковлева", 1899. 180 с.
617. Трубецкой, Е.Н. Лекции по истории философии права: монография. Москва: Типо-Литография "Русского Товарищества печатного и издательского дела", 1907. 136 с.
618. Тузов Д.О. Теория недействительности сделок: опыт российского права в контексте европейской правовой традиции. Москва : Статут, 2007. 602 с.
619. Тузов Д.О. Теория недействительности сделок: опыт российского права в контексте европейской правовой традиции. Москва : Статут, 2007. 602 с.
620. Уайт, Лесли. Избранное: Эволюция культуры. Сост.: Л. А. Мостова; пер. с англ. О. Р. Газизова, И. Ж. Кожановская, П.А. Кожановский. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 1064 с. (Серия «Культурология. XX век»).
621. Уайтхед А.Н. Избранные работы по философии. Москва Прогресс, 1990. 717 с.
622. Уваров М.С. Бинарный архетип. Эволюция идеи антиномизма в истории европейской философии и культуры. Санкт-Петербург: БГТУ, 1996. 213 с.
623. Умберто, Э. Эволюция средневековой эстетики; пер. с ит. Ю Ильина; пер. с лат. А.Струковой. Санкт-Петербург : Азбук-классика, 2004. 288 с.

624. Федияк Г. С. Правосуб'єктність транснаціональних корпорацій у час глобалізаційних процесів (аспекти міжнародного права та міжнародного приватного права) : монографія. Київ : Атіка, 2007. 200 с.
625. Фейерабенд П. Против метода. Очерк анархистской теории познания. Избранные труды по методологии науки. Москва, 1986. С. 125–467.
626. Ферреро Г. Величие и падение Рима. В 5-ти тт., 2-х кн. / Гульельмо Ферреро. Пер. с итал. Санкт-Петербург, Наука», Ювента, 1997-1998. 478 с. + 748 с. «Историческая б-ка»
627. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник; пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдмана. Москва: Прогресс, 1990. 368 с.
628. Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений; сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский.– Москва : Просвещение» 1990. 448 с.
629. Фрейд, З. Остроумие и его отношение к бессознательному = Der Witz und seine Beziehung zum Unbewußten. Азбука-классика, 2006. 288 с. (Азбука-классика).
630. Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь. Дополнительный том.; пер. с англ. А. П. Хомик. Москва : «Рефл-бук»; КИЇВ : «Ваклер», 1998. 464 с.
631. Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии: В 2 т. Т. 1: Гл. I-XXXIX; пер. с англ. М. Рыклина. Москва : ТЕРРА– Книжный клуб, 2001. 528 с. (Боги и ученые).
632. Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии: В 2 т. Т. 2: Гл. XL-LXIX; пер. с англ. М. Рыклина; Послесл. Малиновский Б. / Пер. с англ. И. Утехина. Москва : ТЕРРА– Книжный клуб, 2001. 496 с. (Боги и ученые).
633. Фюстель де Куланж Н. Д. Древняя гражданская община: Исследования о культе, праве, учереждениях Греции и Рима; перевод с франц. Н. Н. Спиридонова; изд. 3-е. Москва : КРАСАНД, 2011. 354 с.
634. Хабермас, Юрген. Моральное сознание и коммуникативное действие Санкт-Петербург: Наука, 2000. 377 с.

635. Хабриева Т. Я. Толкование Конституции Российской Федерации: теория и практика. Москва : Юристъ, 1998. 245 с.
636. Хайек, Ф. А. Дорога к рабству = *The Road to Serfdom*; пер. с англ. Москва : Новое издательство, 2005. 264 с. (Библиотека Фонда «Либеральная миссия»).
637. Халфина, Р. О. Договор в английском гражданском праве. Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1959. – 319 с.
638. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Приватне право як концепт: пошук парадигми: монографія. Одеса: Фенікс, 2014. 804 с.
639. Харитонова О. І., Харитонов Є. О. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. Х. : Одісей, 2002 р. 592 с.
640. Хвостов В. М. Опыт характеристики понятий *aequitas* и *aequum jus* в римской юриспруденции. Москва : Тип. Имп. Моск. ун-та., 1895. 317 с.
641. Холтон Дж. Тематический анализ науки; пер. с англ. А. Л. Великович, В.С.Кирсанов, А.Е.Левин. Москва : Прогресс, 1981. 384 с.
642. Цвайгерт, Конрад и Кётц, Хайн. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х тт. Том I. Основы : пер. с нем. Москва : Междунар. отношения, 2000.– 480с.
643. Цвайгерт, Конрад и Кётц, Хайн. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х тт. Том II. Договор. Неосновательное обогащение. Деликт : пер. с нем. Москва : Междунар. отношения, 2000. 512 с.
644. Чезаре Беккариа Бонесано. О преступлениях и наказаниях. Москва : Междунар. отнош., 2000. 239 с.
645. Черданцев А.Ф. Вопросы толкования советского права. Свердловск, 1972. 191 с.
646. Честнов, И. Л. Постклассическая теория права : [монография]. Акад. Генер. прокуратуры Рос. Федерации, С. -Петерб. юрид. ин-т (фил.) Акад. Генер. прокуратуры Рос. Федерации. Санкт-Петербург : Алеф-Пресс, 2012. 640 с.

647. Чистое учение о праве Ганса Кельзена. Сборник переводов. Вып. 2. Отв. ред.: Кудрявцев В. Н., Разумович Н. Н.; Пер.: Лезов С. В. Москва: Изд-во ИНИОН РАН, 1988. 213 с.
648. Чулінда Л. Юридико-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів : монографія. КИЇВ : Атіка, 2006. 152 с.
649. Шаркова І. М. Принцип добросовісності (bona fides) у римському приватному праві та його рецепція у цивільне законодавство України ; за наук. ред.. В.Ф. Опришка. Київ : КНЕУ, 2011. 246 [2] с.
650. Шартъе, Р. Письменная культура и общество; [пер. с фр. и послесл. И. К. Стаф]. Москва: Новое изд-во , 2006. 272 с.
651. Шартъе, Р. Социология текстов и история письменной культуры: Дон Кихот в книгопечатне; [пер. с фр.: И. К. Стаф]. Москва: Российский гос. гуманитарный ун-т, 2006. 51 с.
652. Швейцер А. Письма из Ламбарене. Л. : изд-во Наука, 1978. 392 с.
653. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. Выпуск первый. Москва : Издание Бр. Башмаковых, 1910. 805 с.
654. Шилина, Е. М. Толкование права: теоретические и практические аспекты : [монография]. Минск : Тесей, 2008. 96 с.
655. Шлейермахер Ф. Герменевтика. Перевод с немецкого А. Л. Вольского. Научный редактор Н. О. Гучинская. Санкт-Петербург : «Европейский Дом», 2004. 242 с.
656. Шляпошников А. С. Толкования уголовного закона. Москва, 1960. 163 с.
657. Шмид В. Нарратология. Москва : Языки славянской культуры, 2003. 312 с.
658. Шоттенлоэр Г. Рисунок и образ в гештальт-терапии. Санкт-Петербург: Издательство Пиражкова, 2001. 256 с.
659. Шпет, Г. Г. Явление и смысл. Феноменология как основная наука и ее проблемы. Томск, 1996. 201 с.

660. Шпидлик Ф. Духовная традиция восточного христианства. Систематическое изложение. Москва : Centro Aletti – Paoline, 1999. 493 с.
661. Штаерман Е. М. Кризис античной культуры. Москва : Наука, 1975. 183 с.
662. Штаерман Е.М. Мораль и религия угнетенных классов Римской империи. Москва : Изд-во АН СССР, 1961. 320 с.
663. Шульга Е. Н. Когнитивная герменевтика. Москва : Институт философии РАН, 2002. 235 с.
664. Щетинкина М. Ю. Пределы реализации принципа свободы договора: монография. Москва : РАП, 2012. 204 с.
665. Эко, Умберто. Отсутствующая структура. Введение в семиологию Санкт-Петербург, 2004. 544 с.
666. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом. Москва : Госполитиздат, 1957. 376 с.
667. Энман А. Ф. Легенда о римских царях, ее происхождение и развитие / Александр Федорович Энман. Санкт-Петербург Типография Балашева и Ко, 1896. Извлечено из Журнала Министерства Народного Просвещения за 1894– 1896 гг. . URL: <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1288634756>
668. Юдін З. М. Загальна теорія інтерпретації договору : монографія. О. : Фенікс, 2008. 156 с.
669. Юнг К. Г. Собрание сочинений. Психология бессознательного / Пер. с нем. Москва : Канон, 1994. 320 с. (История психологической мысли в памятниках).
670. Юнг, Карл Густав. Синхронистичность. [Пер. с англ.]. Москва: Рефл–бук. Киев : Ваклер, 1997. 320 с.
671. Юнг, Карл Густав. Синхронистичность: акаузальный объединяющий принцип. Синхронистичность : [Пер. с англ.]. Москва: Рефл–бук. Киев : Ваклер, 1997. 320 с.
672. Юрганов А. Л. Категории русской средневековой культуры. 2-е изд., исправл. и доп. Санкт-Петербург : Центр гуманитарных инициатив, 2009. 368 с.

673. Явич Л. С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений. Москва : Госюриздат, 1961. 172 с.
674. Яковлев В. Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. Свердловск : Свердлов. Юр. Ин-т, 1972. 212 с.
675. Яроцький В. Л. Цінні папери в механізмі правового регулювання майнових відносин (основи інструментальної концепції) : моногр. Харків. : Право. 2006. 544 с.
676. Ясперс, Карл. Смысл и назначение истории. Пер. с нем. Москва: Политиздат, 1991. 527 с. (Мыслители XX в.).
677. Allan T. R. S. Legislative Supremacy. Law, Liberty, and Justice: The Legal Foundations of British Constitutionalism. . Oxford University Press, USA; New Ed edition 1995. 314 pp.
678. Analogy and Exemplary Reasoning in Legal Discourse / Edited by Hendrik Kaptein and Bastiaan van der Velden. Amsterdam University Press , 2018 195 pp.
679. Anne Wagner, Jan M. Broekman. Prospects of Legal Semiotics. Springer, 2010. 269 pp.
680. Anson, William Reynell. Principles of the English Law of Contract, A.G. Guest. 25th Revised edition. Oxford University Press, 1979. 768 pp.
681. Anthony Ashley Cooper, Earl of Shaftesbury. Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Times, 3 vols., eD. Douglas den Uyl. Indianapolis: Liberty Fund, 2001. Vol. 1. 04.07.2016. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/811>.
682. Arnou, René. Πράξις et Θεωρία. Étude de Détail Sur le Vocabulaire Et la Pensée des Ennéades de Plotin. Paris, Alcan, 1921. vii– 87 p.
683. Arthur Hartkamp, Martijn Hesselink, Ewoud Hondius, C. Joustra & E. du Perron & M. Veldman. Towards a European Civil Code. Third Fully Revised and Expanded Edition. Aspen Publishers. Inc, 2004. 868 pp.
684. Attwooll, Elspeth. The Tapestry of the Law. Scotland, Legal Culture and Legal Theory. Springer Science & Business Media, 1997. 256 pp.

685. Auyang, Sunny Y. *Foundations of Complex–system Theories: in Economics, Evolutionary Biology, and Statistical Physics*. Cambridge University Press, 1999. 420 pp.
686. Ávila Humberto. *Theory of Legal Principles*. Translated by Todeschini, Jorge. New York: Springer, 2007. 154 pp.
687. Backer, Larry Cata. *Harmonizing Law in an Era of Globalization: Convergence, Divergence, and Resistance*. N.C.: Carolina Academic Press, 2007. 394 pp.
688. Bacon, Francis. *Novum Organum. Aphorismi de Interpretatione Naturae et Regno Hominis / The Latin Library* URL: <http://www.thelatinlibrary.com/bacon/bacon.liber1.shtml>.
689. Baldi, Philip. *The Foundations of Latin*. Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 1999. 539 pp. (Trends of Linguistics : Studies and Monographs ; 117)
690. Barak, Aharon. *Judicial Discretion*. Translated from the Hebrew by Yadin Kaufmann. Yale University Press, 1989. 312.
691. Barak, Aharon. *Purposive Interpretation in Law*, translated from the Hebrew by Sari Bashi. Princeton University Press (September 16, 2007). 444 pp.
692. Barnett H. *Innovation: The Basis of Cultural Change*. New York: McGraw–Hill Book Company, 1953. 448 pp.
693. Basil S. Markesinis, *The Gradual Convergence: Foreign Ideas, Foreign Influences, and English Law on the Eve of the 21st Century* (Oxford: Clarendon Press, 1994). 320 p.
694. Bellomo Manlio. *The Common Legal Past of Europe, 1000–1800*; trans. Lydia G. Cochrane. 2d ed. Catholic University of America Press, 1995. 276 pp.
695. Bellomo, Manlio. *The Common Legal Past of Europe, 1000–1800*; trans. Lydia G. Cochrane. 2d ed. Catholic University of America Press, 1995. 276 pp.
696. Berkeley, George. *An Essay Towards A New Theory Of Vision / The Works of George Berkeley. Vol. 1 of 4. P. 181–303*. [Electronic resource] The Project Gutenberg License, 2012 [Ebook 39746]. URL: <http://www.gutenberg.org/license>

697. Berndt, Ronald Murray. Australian Aboriginal Religion. Leiden : Brill Archive, 1974. 175 pp.
698. Berr, Henri FernanD. En marge de l'histoire universelle. Paris : La Renaissance du Livre, 1934. XII, 304 p.
699. Berry J.W. Cross-Cultural Psychology: Research and Applications. New York: Cambridge University Press, 2002. 610 p.
700. Betti E. Teoria generale delle obbligazioni in diritto romano. Vol. I (unico pubblicato). A cura di Franco. Milano: Giuffrè, 1947. 289 pp.
701. Betti, E. Teoria generale della interpretazione = Allgemeine Auslegungslehre als Methodik der Geisteswissenschaften. Milano: A. Giuffrè , 1990. 2 vol. XXV–1113 pp.
702. Bloor, DaviD. Wittgenstein: A Social Theory of Knowledge. London : Macmillan. New York : Columbia University Press, 1983, xii + 213 pp.
703. Boas, Franz. The social organization and the secret societies of the Kwakiutl Indians. Washington, 1895. 556 pp.
704. Boaventura de Sousa Santos. Toward a New Legal Common Sense, Second Edition (Law in Context). Cambridge University Press; 2 edition (1 Sept. 2002). 592 p.
705. Brand, Clarence Eugene. Roman military law. Preface by Charles L. Decker. Austin : Tex., London : University of Texas press, 1968. XXXVI–226 p.
706. Brislin R.W. Cross-Cultural Encounters: Face-to-Face Interaction. New York: Pergamon Press, 1981. 372 p.
707. Broughton, Thomas Robert Shannon. The magistrates of the Roman Republic, / Thomas Robert Shannon Broughton. Volume II : 99 B.c–31 B.G. New York: American Philological Association, Blackwell, Oxford, 1952. ix+647 pp.
708. Bruce Lincoln, B. Myth, Cosmos and Society. Indo-European Themes of Creation and Destruction. Cambridge (Mass.) : Harvard University Press, 1986. 278 p.
709. Bruce, Frederick Fyvie. The New Testament Documents: Are they Reliable?. Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 2003. 149 pp.

710. Burton, Steven J. *Elements of contract interpretation*. Oxford University Press, 2009. 248 p. URL: <https://ssrn.com/abstract=1280939>.
711. *Campbell, J. B.* *The Emperor and the Roman army: 31 BC – AD 235*. Oxford University Press, 1984. 468 pp.
712. Castronovo, Carlo. *Contract and the Idea of Codification in the Principles of European Contract Law / Festschrift til Ole Lando*. – Copenhagen, 1997. P. 109–124.
713. Chabas, Cécile. *L'inexécution licite du contrat*. *Bibliothue de droit privé* (V. 380). LGDJ, 2002. 548 p.
714. Chang-fa Lo. *Treaty Interpretation Under the Vienna Convention on the Law of Treaties A New Round of Codification*. Springer, 2017. xix + 361 pp.
715. Chase, Oscar G. *Law, Culture, and Ritual: Disputing Systems in Cross-Cultural Context / Jerome S. Bruner (Foreword)*. New York University Press, 2005. 224 pp.
716. Chiassoni, Pierluigi. *Interpretation without Truth : A Realistic Enquiry*. Springer, 2019. 279 pp. (*Law and Philosophy Library*. Vol. 128).
717. Cochran, Patricia. *Common Sense and Legal Judgment. Community Knowledge, Political Power, and Rhetorical Practice*. McGill-Queen's University Press, 2017. 272 p.
718. Cohen, Richard A. *Ethics, Exegesis and Philosophy: Interpretation after Levinas*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 361 pp.
719. Coing, Helmut. *Die juristischen Auslegungsmethoden und die Lehren der allgemeinen Hermeneutik / Gesammelte Aufsätze zu Rechtsgeschichte, Rechtsphilosophie und Zivilrecht, 1947–1975*. Herausgegeben von Dieter Simon. BD.1. Klostermann, 1982. X, 318 s.
720. *Contemporary Issues of the Semiotics of Law: Cultural and Symbolic Analyses of Law in a Global Context / Anne Wagner, Tracey Summerfield, Farid Samir Benavides Vanegas*. Hart, 2005. 275 p.;
721. *Contract I: Pre-contractual Obligations, Conclusion of Contract, Unfair Terms (Principles of the Existing EC Contract Law (Acquis*

Principles)) / Acquis Group (Editor). Sellier. European Law Publishers (August 28, 2007). 311 p.

722. Contract Interpretation Redux / Alan Schwartz and Robert E. Scott (november 11, 2009). Yale Law Journal, Vol. 119, 2010. Columbia Law and Economics Working Paper №. 360; Yale Law & Economics Research Paper №. 394. 46 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=1504223> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1504223>.

723. Cross-Cultural Psychology: Research and Application / J.W. Berry, Y.H. Poortinga, M.H. Segall, P.R. Dasen. New York: Cambridge University Press, 1992. 618 p.;

724. Daly, Herman E. Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development. Boston: Beacon Press, 1996. 253 pp.

725. David, René; Jauffret-Spinozi, Camille. Les grands systèmes de droit contemporains, 11e éd.Paris: Dalloz, 2002. XII + 553 pages.

726. Dickinson, Andrew. The Rome II Regulation: The Law Applicable to Non-Contractual Obligations Updating Supplement (Oxford Private International Law Series). Oxford University Press, USA; Upd Sup edition (October 7, 2010). 128 p.

727. Douzinas, Costas. Postmodern Jurisprudence: The Law of Text in the Texts of Law / Contributor : Warrington, Ronnie, McVeigh, Shaun. London; New York, NY : Routledge, 1991. xiii, 303 pp.

728. Dworkin, R. Law's Empire. Cambridge, Massachusetts.London, England: The Belknap Press of Harvard university Press, 1986. XIV, 471 p.

729. Dworkin, R. Taking Rights Seriously. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1977. XV. 293 p.

730. Eliade, Mircea. Patterns of Comparative Religion; transl. by Rosemary SheeD.London : Sheed and Ward, 1958. xv + 484 pp.

731. Endicott, Timothy A. O. Vagueness in Law. Oxford : Oxford University Press, 2010, reprinted 2003. xi + 213 pp.

732. Evans-Pritchard, Edward Evan. Theories of Primitive Religion. L. : Oxford University Press, 1965. 132 pp.

733. Febvre, Lucien. *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century: The Religion of Rabelais* / Trans. by Beatrice Gottlieb. Cambridge, MA; London: Harvard University Press, 1982. 528 p.
734. Fernández, Carlos. *Sovereignty and Interpretation of International Norms*. Springer, 2007. 324 pp.
735. Ferrero, Guglielmo. *Ancient Rome and modern America. A comparative study of morals and manners*. New York, G. P. Putnam's Sons, 1914. 350 pp.
736. Finley, Moses. *The Ancient Economy*. University of California Press, 1973. 220 pp. URL: https://archive.org/details/bub_gb_oMmyO465s9oC.
737. Flohr, Annegret. *Self-Regulation and Legalization: Making Global Rules for Banks and Corporations*. Springer, 2014. 239 pp.
738. Frazer, James George. *The golden bough; a study in magic and religion*. One Volume abridged edition. New York : The Macmillan company, 1925. 776 pp. URL: <https://archive.org/details/cu31924021569128>.
739. Frazer, James George. *The Golden Bough; a Study in Magic and Religion*. Third Edition in Two Volumes. Part I. *The magic Art and the Evolution of Kings*. Vol. I. London : The Macmillan and Co., 1920. 426 pp.
740. Frere, Sheppard. *Britannia : a history of Roman Britain*. [2nd ed.]. London : Cardinal, 1974. 487 p.
741. Friedrich Carl von Savigny. *System des heutigen römischen Rechts*. Berlin , 1840. 429 s.
742. Gadamer H.-G. *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. Tübingen, Mohr, 1960. 486 s.
743. Gibbon, Edward. *The History Of The Decline And Fall Of The Roman Empire, Esq. With notes by the Rev. H. H. Milman*. Vol. 1– 6, 1782 (Written), 1845 (Revised) / The collection of Project Gutenberg eBooks. URL: <http://www.gutenberg.org/files/25717/25717-h/25717-h.htm>.
744. Giddens, Anthony. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. John Wiley & Sons, 2013. 438 pp.

745. Giliker, Paula. Pre-Contractual Liability in English and French Law. Kluwer Law International; 1 edition (August 23, 2002). 224 p.
746. Good Faith and Fault in Contract Law / Editors: Jack Beatson and Daniel Friedman. Oxford University Press, 1997. 592 pp.
747. Good Faith in European Contract Law / Editors: Reinhard Zimmermann, Simon Whittaker. United Kingdom : Oxford University Press, 2000. x + 756 p.
748. Grave, Selwyn Alfred. The Scottish philosophy of common sense. Westport, Conn. : Greenwood Press, 1973. 262 p.
749. Greenawalt, R. K. Legal Interpretation: Perspectives from Other Disciplines and Private Texts. Oxford University Press; 1 edition, 2010. 368 pp.
750. Greimas, Algirdas J; Courtés, Joseph. Sémiotique : dictionnaire raisonné de la théorie du langage. P. : Hachette, 1993. 454 p.
751. Haddon, Alfred Cort. Head-hunters, black, white and brown. London Methuen, 1901. 572 pp.
752. Haferkamp, Hans-Peter. Begriffsjurisprudenz = Jurisprudence of Concepts. Enzyklopädie Rechtsphilosophie. IVR (Deutsche Sektion) und Deutsche Gesellschaft für Philosophie. First publication: April 6, 2011. URL: <http://www.enzyklopaedie-rechtsphilosophie.net/-inhaltsverzeichnis/19-beitraege/105-jurisprudence-of-concepts>.
753. Hart, Herbert Lionel Adolphus. The concept of law / edited by Penelope A. Bulloch and Joseph Raz; and with an introduction and notes by Leslie Green. 3rd ed. Oxford, United Kingdom : Oxford University Press, 2012. 333 pp. (Clarendon law series).
754. Hegel, G. W. F. Grundlinien der Philosophie des Rechts Werke. Band 7, Frankfurt a. M. 1979, S. 11. Erstdruck: Berlin (Nicolai) 1820, vordatiert auf 1821. URL: <http://www.zeno.org/nid/20009181148>.
755. Hein Kötz, Axel Flessner. European Contract Law: Formation, validity, and content of contracts. Contract and third parties. Translated from the German by Tony Weir. Oxford: Oxford University Press, 1997. 312 pp.
756. Hirsch, Eric Donald. Validity in interpretation. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1973. 302 pp.

757. Hoang, Pierre. *Notions techniques sur la propriété en Chine avec une choix d'actes et de documents officiels (Variétés Sinologiques)*. Guilmodo, 1897. 200 p.
758. Hołówka. Teresa. *Myślenie potoczne: Heterogeniczność zdrowego rozsądku / przedm. opatrzył M. Czerwiński*, Warszawa 1986. 195 s.
759. Howard, P. K. *The Death of Common Sense*. Random House Trade Paperbacks (May 3, 2011). 256 p.
760. Hyde, Lewis. *The Gift: Imagination and the Erotic Life of Property*. New York : Vintage Books, 1983. xvii, 327 p.
761. Jackson, Bernard S. *Making sense in law: linguistic, psychological, and semiotic perspectives*. Deborah Charles Publications, 1995. 516 p.
762. Jackson, Bernard S. *Semiotics and Legal Theory*. London : Routledge & Kegan Paul, 1987. 373 p.;
763. Jacqueline Vendrand-Voyer. *Normes civiques et métier militaire à Rome sous le Principat*. Clermont-Ferrand : ADOSA, 1983. 348 p.
764. James, Oliver James. *Prehistoric religion: a study in prehistoric archaeology*. London: Thames and Hudson, 1957. 300 pages.
765. Jameson, Fredric. *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. NY: Cornell University Press, 1982. 320p.
766. Jaspers, Karl von. *Die geistige Situation der Zeit*. Berlin/Leipzig : Walter De Gruyter, 1932. 191 s.
767. Jemielniak, J. *Legal Interpretation in International Commercial Arbitration*. Joanna Jemielniak. Burlington : Ashgate, 2014. 258 p. Series: Law, Language and Communication.
768. Jemielniak, Joanna. *Legal Interpretation in International Commercial Burlington : Ashgate, 2014. 258 p. Series: Law, Language and Communication;*
769. Jerzy Stelmach. *Współczesna filozofia interpretacji prawniczej / Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego*. 1995. 161 pp.
770. *Juristische Hermeneutik Im 20. Jahrhundert: Eine Anthologie Von Grundlagentexten Der Deutschen Rechtswissenschaft*. Stephan

Meder, Vincenzo Omaggio, Gaetano Carlizzi, Christoph Sorge (Hg.) (German Edition). V&R Unipress , 2018. 339 s. (Beitrage Zu Grundfragen Des Rechts).

771. Kelsen Hans. General Theory of Law and State. Translated by Anders Wedberg, Wolfgang Herbert Kraus. V. 1. Transaction Publishers, 1949. 516 pp. 20th century legal philosophy series.

772. Kennedy, George Alexander. Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times (Second ed.). Chapel Hill : University of North Carolina Press, 1999. 345 pp.

773. Kevelson, Roberta. Law and semiotics. Vol. 1. Plenum Press, 1988. 362 p.

774. Kevelson, Roberta. Law and semiotics. Vol. 2 . Plenum Press, 1989 . 368 p.

775. Kevelson, Roberta. Law and semiotics. Vol. 3 . Plenum Press,. 1990. 404 p.

776. Klass, Gregory. Contract Exposition and Formalism. Georgetown University Law Center. Scholarship @ georgetown law. 81 pp. URL: <https://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/1948> or <https://ssrn.com/abstract=2913620>.

777. Konrad Theodor Preuss. Die Nayarit-Expedition. Textaufnahmen und Beobach-tungen unter Mexikanischen Indianern. Vol.1. Leipzig : B. G. Teubnere,1912. CVIII, 396 s.

778. Konrad Zweigert, Hein Kötz. An Introduction to Comparative Law: The institutions of private law. Front Cover. North-Holland, 1977. Law. 379 pp.

779. Kotarbinski, Tadeusz. Traktat o dobrej robocie. Warshawa, 1965. 222 s.

780. Lazear, Edward P. Economic Imperialism. National Bureau of Economic Research (NBER) Working Paper 7300. Cambridge, MA 02138, August 1999. 66 pp. URL: <http://www.nber.org/papers/w7300.pdf>

781. Le contrat-cadre. Tome 1: Exploration comparative: : France, Allemagne, Italie, Angleterre, Etats Unis / sous la direction de A. Sayag, Par l'Institut de droit comparé de Paris (dirigé par D.Tallon), F. Pollaud-Dulian, A. Ronzano, C. Thomas-Chodkiewicz, C. Witz, N.

Spiegel, M. Argan, V. Palmer; Coordination des travaux : A. Lévi . LITEC, coll. «Le Droit des Affaires», 1994. 370 pp.

782. Legislation and Statutory Interpretation / William N. Eskridge, Philip P. Frickey, Elizabeth Garrett / Foundation Press; 2 edition, 2007. 425 p. (Concepts and Insights).

783. Lemaitre, Henri. Du Romantisme au Symbolisme. L'âge des découvertes et des innovations. 1790-1914. Paris : Pierre Bordas et fils, 1982. 750 p.

784. Lévi-Strauss, Claude. The Savage Mind (La Pensee Sauvage): Weidenfeld and Nicolson, 1966. 290 pp.

785. Lévi-Strauss, Claude. Le totémisme aujourd'hui. Paris : Presses Universitaires de France, 1962. 155 p.

786. Lewison, Kim. The Interpretation of Contrats. Kim Lewison. 6th ed: 2nd Supplement. Sweet & Maxwell Ltd, 2019. 953 pp. Series: Contract Law Library.

787. Linda D.Jellum. Mastering Statutory Interpretation, Second Edition. Carolina Academic Press, 2013. 424 pp. (The Carolina Press Academic Mastering Series).

788. Linderfalk, Ulf. On the Interpretation of Treaties : The Modern International Law as Expressed in the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties. Springer, 2007. xxiii + 414 pp. (Law and Philosophy Library, Volume 83).

789. Lord Scarman, The Brixton disorders 10–12 April 1981: report of an inquiry / Sir Leslie George Scarman, Great Britain. Home Office. London: HMSO, 1981. 167 pp.

790. Macaulay, Thomas B. Lays of Ancient Rome. London, 1849. 167 pp.

791. Maine, Henry James Sumner . Ancient Law: Its Connection with the Early History of Society and Its Relations to Modern Ideas. Palala Press, 2015. 392 pp.

792. Mannino, Vincenzo. Introduzione alla storia del diritto privato dei Romani : Seconda edizione. 2008^a ed., Torino: G. Giappichelli Editore S.r.l., 2008. 525 pp.

793. Marmor, Andrei. *Interpretation and Legal Theory* / Andrei Marmor. Hart Publishing; 2 edition (April 30, 2005). 185 pp.
794. Maruszewski, Tomasz. *Psychologia poznania. Umysł i świat*. Gdańsk : Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne / GWP, 2016. 496 s.
795. Masiola, Rosanna. *Law, Language and Translation. From Concepts to Conflicts* / Renato Tomei (Author, Contributor). Springer; 2015. 110 pp.
796. *Mathematical interpretation of formal systems (Studies in logic and the foundations of mathematics)*, 2nd edition / Wiskundig Genootschap te Amsterdam. Amsterdam-London : North-Holland Pub. Co, 1971. 113 p.
797. McKeag, Edwin Corwin. *Mistake in Contract: A Study in Comparative Jurisprudence*. New York: Columbia University Press, 1905. –Reprinted 2003 by The Lawbook Exchange, Ltd, 2003. 132 pp.
798. Meštrović, Stjepan. *Anthony Giddens: The Last Modernist*. New York: Routledge, 1998. 243 pp.
799. Metzger, Ernest. *Litigation in Roman Law*. Oxford University Press: Oxford, UK, 2005. xii + 213 pp.
800. Millett, Martin. *The Romanization of Britain: An Essay in Archaeological Interpretation*. Cambridge University Press, 1992 . 255 pp.
801. Mireille, Delmas-Marty. *Pour un droit commun*. Éditions du Seuil Paris, 1994, 314 p.
802. Moeneclaeey, P. *De la renaissance du formalisme dans les contrats en droit civil et commercial français : Thèse*. Lille : 1913–1914. 202 pp.
803. Moore, George Edward. *A defence of common sense*. Philosophical Papers London: George Allen and Unwin Ltd. 1959. 324 pp.
804. Nassau R.H. *Fetichism in West Africa; forty years' observation of native customs and superstitions*. New York : C.Scribner, 1904. 450 pp.

805. Native Tribes of Central Australia / Sir Baldwin Spencer, Francis James Gillen. London : Macmillan, 1899. 671 pp.
806. New Features in Contract Law. Edited by Reiner Schulze. Sellier European Law Publishers, 2007. XI, 439 pp.
807. Olsen, H. P. Architectures of Justice: Legal Theory and the Idea of Institutional Design / Henrik Palmer Olsen, Stuart Toddington. Ashgate Publishing, Ltd., 2013. 226 pp.
808. Onians, R. B. The Origins of European Thought: About the Body, the Mind, the Soul, the World, Time, and Fate. Cambridge University Press, 2011. 566 pp.
809. Opalek K., Wróblewski J. Zagadnienia teorii prawa. Warszawa : PWN, 1969. 384 s.
810. Orsinger, R. R. The Law of Interpreting Contracts / Years of Texas Contract Law Chapter 9, 2007. 143 pp. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/67ef/3fb543443f772e614fd1347608a8065f2c63.pdf>.
811. Pais, Ettore. Storia di Roma. Torino : C. Clausen, 1898. Volume 1, Parte 1. 670 p.
812. Palmer, Edward. Notes on Some Australian Tribes. [Reprinted from the Journal of the Anthropological Institute, February, 1884]. London: Harbison and Sons, St. Martin's Lane, 1884. 73 pp.
813. Pollock, F. Pollock's Princip'es of Contract / Editor P. H. Winfield. 13th ed. L : Stevens & Sons, 1950. 610 pp.
814. Puchta, Georg Friedrich. Cursus der Institutionen, vol I. Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1841. 810 s. URL: <https://archive.org/details/cursusderinstitu02puch/page/n5/mode/1up>.
815. Radhakrishnan, Sarvepalli. Indian Philosophy. Vol. I. L. : Macmillan Company, 1923. 684 pp.
816. Radin, Paul. Primitive Man as Philosopher. New York and London : D, Appleton and Company, 1927. 432 pp.
817. Rawls, J. A Theory of Justice. Belknap Press of Harvard University Press, 1999. 538 pp.
818. Raymond Youngs English, French and German Comparative Law. London, Sydney, 1998. 466 pp.

819. Reid, Thomas An inquiry into the human mind: on the principles of common sense Printed for Bell & Bradfute, and W. Creech, and for T. Cadell jun. and W. Davies, London; by A. Neill, 1801 – 478 p.p. [er&hl=ru#v=onepage&q&f=false](#).
820. Reid, Thomas. The Works / ED. William Hamilton, 7th ed., 2 vols. Vol 1. Edinburgh: Maclachlan and Stewart, 1872. 552 pp.
821. Reiss, Steven. Who Am I? The 16 basic desires that motivate our actions and define our personalities. New York: Jeremy P. Tarcher/Putnam, 2000. 280 pp.
822. Richeson David S. Euler's Gem: The Polyhedron Formula and the Birth of Topology. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008. 332 pp.
823. Robert von Pöhlmann. Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt, Band Eins. München, C. H. Beck, O. Beck, 1912. 640 s. URL: <https://archive.org/details/-geschichtedersoz01phlm>.
824. Scalia, Antonin. A Matter of Interpretation: Federal Courts and the Law / Amy Gutmann (Editor) First Paperback Edition Edition. Princeton University Press, 1998. 176 pp. (The University Center for Human Values Series).
825. Schlesinger, Rudolf B. Formation of Contracts: A Study of the Common Core of Legal Systems. New York : Dobbs Ferry, 1968. II vols, XV. 1727 pp.
826. Scott, Robert E. Text versus Context: The Failure of the Unitary Law of Contract Interpretation / The American Illness. Essays on the Rule of Law, Edited by F. H. Buckley. New Haven: Yale University Press, 2012. 552 p.p. URL: <http://buckleymix.com/wp-content/uploads/2010/10/scott.pdf>.
827. Shotter, David Colin Arthur. Roman Britain / 2nd ed. London, New York, 2004. 144 p.
828. Sipiorski, Emily. Good faith in international investment arbitration Oxford. United Kingdom : Oxford University Press, 2019. xxxviii, 265 pp. (Oxford international arbitration series).

829. Sir John William Salmond, James Williams. Principles of the Law of Contracts. L. : Sweet & Maxwell; Toronto, Carswell Co, 1945. 640 pp.
830. Smedslund, J. The Structure of Psychological Common Sense. Psychology Press, 2013. 128 pp.
831. Smuts, Jan Christiaan. Holism and Evolution. 2nd Edition. London : Macmillan and Co, 1927. 374 pp.
832. Summa theologica Halensis: De legibus et praeceptis: Lateinischer Text mit Übersetzung und Kommentar / Alexander Halesius. Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2018292. 2611 ss.
833. Syme, Ronald. The Augustan Aristocracy / Oxford University Press, 1987. 568 pp.
834. The Europeanization of Central and Eastern Europe / Edited by Frank Schimmelfennig, Ulrich Sedelmeier. Cornell University Press, 2005. 256 pp.
835. The German Law of Contract. A comparative Treatise / Basil Markesinis, Hannes Unberath and Angus Johnston. 2nd ed. Hart Publishing, Oxford and Portland, Oregon, 2006. 1034 pp.
836. The Semiotics of Law in Legal Education / Jan M. Broekman, Francis J. Mootz . Springer, 2011. 266 p.
837. The Works of George Berkeley D.D. Formerly Bishop of Cloyne Including his Posthumous Works With Prefaces, Annotations, Appendices, and An Account of his Life / Berkeley, George; Fraser, Alexander Campbell. Oxford : Clarendon Press, University of Toronto, 1901. Vol. 2 of 4. 415 pp. URL: <https://archive.org/details/worksofberkeley02berkuoft/mode/2up>.
838. The Works of George Berkeley D.D. Formerly Bishop of Cloyne Including his Posthumous Works With Prefaces, Annotations, Appendices, and An Account of his Life / Berkeley, George; Fraser, Alexander Campbell. Oxford : Clarendon Press, University of Toronto, 1901. Vol. 3 of 4. 412 pp. URL: <https://archive.org/details/worksofberkeley03berkuoft/mode/2up>.
839. The Works of George Berkeley D.D. Formerly Bishop of Cloyne Including his Posthumous Works With Prefaces, Annotations, Appendices, and An Account of his Life / Berkeley, George; Fraser,

Alexander Campbell. Oxford : Clarendon Press, University of Toronto, 1901. Vol. 4 of 4. 632 pp. URL: <https://archive.org/details/worksofberkeley04berkuoft/page/n5/mode/2up>.

840. Toms, Eric. *Holistic Logic: A Formalization of Metaphysics*. Edinburgh, 1989. 2nd Revised edition edition, 1991. 88 pp.

841. *Translation Issues in Language and Law* / Editors: Fances Olsen, Alexander Lorz, Dieter Stein. Palgrave Macmillan, 2009. 239 pp.

842. Treitel, Guenter Heinz. *An Outline of the Law of Contract..* 6th eD. Oxford University Press, 2004. 455 pp.

843. Triandis H. C. *The Analysis of Subjective Culture*. New York, Wiley: Inters-cience, 1972. 383 p.

844. Twigg–Flesner Christian. *Europeanisation of Contract Law*. New York : Routledge–Cavendish, 2008. 232 pp.

845. *Vagueness in Normative Texts* / Edited by / Edited by Vijay K. Bhatia, Jan Engberg, Maurizio Gotti and Dorothee Heller . Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien, 2005. 474 pp.

846. Valcke, Catherine. *Comparing Law: Comparative Law as Reconstruction of Collective Commitments*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. xiv + 232 pp.

847. Venzke, Ingo. *How Interpretation Makes International Law: On Semantic Change and Normative Twists*. Oxford University Press, Oxford 2012. xviii + 319 pp.

848. Vermeule, Adrian. *Judging under Uncertainty: An Institutional Theory of Legal Interpretation*. Harvard University Press, 2006. 346 pp.

849. Vettori, Giuseppe. *The interpretation of good faith and according to human rights, fundamental freedoms and constitutional laws in the Common Frame of Reference (art. 1: 102 DCFR)*. *Persona e Mercato* URL: <http://www.personaemercato.it/editoriale/dcfrgoodfaith/>.

850. Walasik, Marcin. *Analogia w prawie procesowym cywilnym*. Warszawa: Wydawnictwo LexisNexis, 2013. 508 ss.

851. Weinreb, Lloyd L. *Legal reason. The use of analogy in legal argument*. Cambridge: Cambridge University Press. 2005. 184 pp.

852. Wicksteed, Phillip H. The Common Sense of Political Economy and Selected Papers and Reviews on Economic Theory, Vol. 1, edited with an introduction by Lionel Robbins. London, Publication Information Routledge, 1933. 398 pp.
853. Wróblewski, Jerzy. Sądowe stosowanie prawa. Warszawa \$ Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. 410 s.
854. Zandee, Jan. Death as an Enemy: According to Ancient Egyptian Conceptions. Leiden: Brill, 1960. 344 pp.
855. Zimmermann, Reinhard. Comparative Foundations of European Law of Set-Off and Prescription. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 182 p.

Дисертації, автореферати дисертацій:

856. Аверин А. В. Судебное правоприменение и формирование научно-правового сознания судей (проблемы теории и практики): автореф. дис. ... д-ра юрид. Наук. Саратов, 2004. 50 с.
857. Артемьев, Т. М. Интуиция и рефлексия в понимании : автореферат дис. ... кандидата философских наук : 09.00.01; С.-Петербург. гос. ун-т. Санкт-Петербург, 2014. 19 с.
858. Архипова, Л. Д. Роль інтерпретації в культурі : дис. .. канд. Філо с. наук: 09.00.04. Національний ун-т "Києво-Могилянська академія". Київ, 2002. 199 арк.
859. Байрамкулов, А. К. Особенности толкования договора в российском гражданском праве : дис. на соискание учен. степ. канд. юридических наук. Специальность 12.00.03; науч. рук. О. Н. Садилов. Москва, 2015. 256 с.
860. Балинська О.М. Семіотика права як філософсько-правова парадигма : автореферат дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12. Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 32 с.
861. Батурина С. В. Традиции российской правовой доктрины: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Краснодар, 2008. 185 с.;
862. Бахин С. В. Сотрудничество государств по сближению национальных правовых систем (унификация и гармонизация

права) : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.10 «Международное право, Европейское право». Санкт-Петербург, 2003. 360 с.

863. Берестецька Т. О. Інтерпретація як методологічна проблема гносеології : Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.02; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса., 2002. 19 с.

864. Березина Е.А. Толкование договора как вид юридического толкования : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 ; Уральская государственная юридическая академия. Екатеринбург, 2001. 226 с.

865. Бернюков А. М. Юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя (філософсько-теоретичний аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 – «Філософія права». Львів, 2009. 16 с.

866. Бернюков А. М. Юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя (філософсько-теоретичний аналіз): дис. на здобуття наук. ступеня канд.. юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2008. 198 с.

867. Блуд, О. О. Мова як трансценденція : дис. .. канд. філос. наук: 09.00.01. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. 200 арк.

868. Богачов, А. Л. Релятивізм і філософська герменевтика : дис. .. канд. філос. наук: 09.00.01. Київський ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 1997. 174 с.

869. Бондар, С. В. Інтерпретація як реконструкція смислового змісту тексту (філософсько-естетичний аналіз): дис. .. канд. філос. наук: 09.00.08. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2003. 171 арк.

870. Бочаров Д. О. Доказування у правозастосовчій діяльності: загальнотеоретичні питання : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 Теорія та історія держави і права. Історія політ. і правових вчень. Харків, 2007. 20 с.

871. Васильев А. А. Правовая доктрина как источник права: историко-теоретические вопросы [Текст] : дис. ... канд. юрид.наук: 12.00.01. Барнаул, 2007. 192 с.

872. Вербенец М. Б. Юридична термінологія української мови: історія становлення і функціонування: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Ін-т філології Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. 15 с.
873. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01, НАН України ; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. Київ, 2000. 202 с.
874. Вольфовская, Я. С. Объекты юридического толкования : проблемы теории и практики : автореферат дис. ... кандидата юридических наук : 12.00.01 / Владимир. юрид. ин-т Федер. службы исполнения наказаний. Владимир, 2007. 25 с.
875. Воронцов С. А. Исидор Севильский в историко-философском контексте : дис. канд. филос. наук. Москва: МГУ им. М. В. Ломоносова, 2015. 230 с.
876. Гайдулин А. А. Логико-гносеологический анализ здравого смысла в военно-научном познании : дис. на соиск. учен. степ. к. филос. н.: спец. 09.00.01. [Гуманитар. академ. Вооруж. Сил]. Москва: ГАВС, 1994. 213 с.
877. Гайдулин А. А. Логико-гносеологический анализ здравого смысла в военно-научном познании : автореф. дис. на соиск. учен. степ. к. филос. н. : спец. 09.00.01; [Гуманитар. академ. Вооруж. Сил]. Москва : ГАВС, 1994. 24 с.
878. Гайдулін О.О. Зближення контрактного права країн - членів Європейського Союзу: основні засоби та напрями: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03; НДІ приват. права і підприємництва Акад. прав. наук України. Київ, 2009. 20 с.
879. Гайдулін, О. О. Зближення контрактного права країн - членів Європейського Союзу: основні засоби та напрями : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03; Акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва. Київ, 2009. 249 арк.
880. Гафаров, Х. С. Философская герменевтика Г.-Г. Гадамера: становление и развитие : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра филос. наук : 09.00.03 : Философские науки; С.-Петербур. гос. ун-т. Санкт-Петербург, 2003. 42 с.
881. Гончаров В.В. Офіційне тлумачення юридичних норм як засіб встановлення і трансформації їх змісту: автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2012. 18 с.

882. Денисова А.А. Семантика терминов общей теории права (парадигматический аспект): Дисс. ... канд. филол. наук Москва. 1993. 177 с.

883. Дервояд, В. В. Доктрина (наука) в качестве источника права в Республике Беларусь : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Минск, 2006. 21 с.

884. Дружиніна-Сендецька Т. В. Тлумачення у праві: особливості герменевтичного підходу : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» Харків, 2015. 16 с.

885. Дудаш Т. І. Праворозуміння: герменевтичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2008. 16 с.

886. Євенко І. П. Політична діяльність Квінта Серторія у контексті кризи Римської республіки другої пол. II–I ст. до н.е. : дис... канд. іст. наук: 07.00.02 : Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. 201 с.

887. Жеребина, Е. А. Филологическая герменевтика и традиции немецкой романтической школы в языкознании : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04; Рос. гос. пед. ун-т. Санкт-Петербург, 2001. 22 с.

888. Зарубин А.В. Недействительность сделок с пороками воли. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Краснодар, 2003. 182 с.

889. Зозуля, А. А. Доктрина в современном праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Санкт-Петербург, 2006. 232 с.

890. Игнаткин О. Б. Проблема «либерального равенства» в концепции Рональда Дворкина : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01. Москва, 2005. 178 с.

891. Камнев, С. Н. Историческая концепция Эдуарда Гиббона: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата

исторических наук: специальность 07.00.09; Омский гос. ун-т им. Ф. М. Достоевского. Омск: 2010. 25 с.

892. Карабань В. Я. Тлумачення актів цивільного законодавства України : дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право; Одеська національна юридична академія. Одеса, 2007. 193 с.

893. Кармаліта М. В. Правова доктрина – джерело (форма) права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. : Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2011. 198 с.

894. Кармаліта, М. В. Правова доктрина – джерело (форма) права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011. 21 с.

895. Кашанин А. В. Кауза сделки в гражданском праве дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва : 2003. 212 с.

896. Козловський А. А. Гносеологічна природа права (філософсько- правовий аналіз) : Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.12; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2000. 40 с.

897. Корчевна, Л. О. Проблеми різноджерельного права: дослід порівняльного ... аналіз). автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Одеса, 2005. 19 с.

898. Косович В.М. Оцінювання і оцінки в правовому регулюванні : автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. юрид. Наук : спец.: 12.00.01 - «теорія та історія держави і права». Львів, 1996. 22 с.

899. Костенко М. А. Содержательно-правовая эквивалентность текстов нормативно-правовых актов (теоретико-правовой аспект) : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ростов н/Д, 2001. 153 с.

900. Костенко О. І. Тлумачення актів адміністративного законодавства : автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2011. 16 с.

901. Косцова І. П. Системне тлумачення норм права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького. Івано-Франківськ, 2016. 218 с.

902. Котлярова К. М. Superstitiones в суспільно-політичних практиках Стародавнього Риму (I ст. до Р.Х. III ст. від Р.Х.).

Дисертація канд. іст. наук: 07.00.02, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2015. 160 с.

903. Котюк І. І. Судове впізнання: проблеми методології та практики: дис.. докт. юрид. наук : 12.00.09; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2008. 427 с.

904. Кофанов Л. Л. Возникновение и развитие римского права в VIII–V вв. до н. э.: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2001. 370 с.

905. Ляшук А. М. Семантична структура юридичних термінів української та англійської мов: Ав-тореф. дис. канд. ... філол. наук: 10.02.17. Київський нац. лінгвістичний ун-т. Київ, 2007. 22 с.

906. Мадаев Е. О. Доктрина в правовой системе Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ир-кутск, 2012. 254 с.

907. Малента В. С. Неофіційне тлумачення норм права : дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спеціальність 12.00.01. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 2010, 246 стор.

908. Маслова И. В. Понимание как осознание границ мыслимого : автореферат дис. ... кандидата философских наук : 09.00.01; С.-Петербур. гос. ун-т. Санкт-Петербург, 2007. 18 с.

909. Матвеева Л. Г. Юридична природа та місце офіційних інтерпретаційних актів у правовій системі України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01; Національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2005. 20 с.

910. Милютин Ю. Е. Философия «здравого смысла» в контексте культуры английского Просвещения: дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.13, 09.00.03 – Санкт-Петербург, 2002. 288 с.

911. Михайлович Д. М. Офіційне тлумачення закону: автореф. дис. к.ю.н.; Національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2003. 19 с.

912. Міловська Н. В. Теоретичні засади цивільно-правового регулювання договірних відносин зі страхування. Дисертація на

здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України. Київ, 2019. 515 с.

913. Оборотов Ю. М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти : дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01; Одеська національна юридична академія. Одеса, 2003. 379 арк.

914. Петречко О. М. Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I - на поч. III ст. н.е.: від "відновленої" Республіки до сенатської монархії : автореф. дис ... д-ра іст. наук: 07.00.02. Ужгород, 2010. 37 с.

915. Петров Д. Е. Отрасль права : автореф. на соиск. науч. степ. к.ю.н. /.. Саратов, 2001. 30 с.

916. Писаревский А. Е. Юридическая герменевтика : Социально-философская методология интерпретации и толкования правовых норм : дис. на соискание учен. степ. канд. философских наук : спец. 09.00.11. Краснодар: Краснодар. акад. МВД России, 2004. 194 с.

917. Погодин А.В. Элементы теории правореализации : автореферат дис. ... доктора юридических наук : 12.00.01; Казан. (Приволж.) федер. ун-т. Казань, 2014. 54 с.

918. Попова, Н. В. Герменевтические практики и проблема их фило-софского осмысления : дис. .. канд. филос. наук: 09.00.04. Харьковский национальный ун-т им. В.Н.Каразина. Харьков, 2001. 177 л.

919. Прийма, С. В. Принципи тлумачення норм права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01; Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого". Харків, 2011. 18 с.

920. Пряхина Т.М. Конституционная доктрина современной России: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 . Саратов, 2004. 510 с.

921. Пузиков, Р. В. Юридическая доктрина в сфере правового регулирования (проблемы теории и практики) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Тамбов, 2003. 213 с.

922. Рабинович, Н. В. Недействительность сделок и ее последствия : Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. Ленинград : Ленинградский государственный университет им. А. А. Жданова, 1961. 39 с.
923. Роман, І. О. Герменевтичний потенціал норми в контексті філософії науки : дис. ... канд. філоС. наук: 09.00.09. Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2005. 210 арк.
924. Руда Т.В. Докази і доказування в цивільному процесі України і США: порівняльно-правовий аналіз. Автореф. . дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2012. 24 с.
925. Руденко О.В. Уніфікація міжнародного приватного права в ЄС: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. 189 арк.
926. Саркисов А.К. Семиотика права (историко-правовое исследование правовых знаковых конструкций): дис....канд.юрид.наук: 12.00.01. Москва, 2000. 222 с.
927. Сатохіна, Н. І. Розуміння у здійсненні права: герменевтичний підхід : автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Наталія Іванівна Сатохіна . Харків : Б.в., 2010 . 20 с.
928. Селевко Ю. П. Соціально-правове та майнове становище жінок у Римській Республіці (V–I ст. до н. е.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2011. 20 с.
929. Семеніхін І. В. Правова доктрина в системі юридичної науки та практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Харків, 2012. 20 с.
930. Сенюта І. Я. Цивільні правовідносини у сфері надання медичної допомоги в Україні: питання теорії та практики: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.03; НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2018. 500 с.
931. Сергєєв І. П. Соціально-політичний розвиток Римської імперії і III столітті н.е.: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.02. Харків: Харк. Нац.. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2004. 36 с.
932. Сліденко І. Д. Тлумачення Конституції України: питання теорії і практики в контексті світового досвіду : дис... канд. юрид.

наук: 12.00.02 / Ігор Дмитрович Сліденко; Одеська національна юридична академія. Одеса, 2001. 227 арк.

933. Степанюк Н. В. Толкование гражданско-правового договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право». Москва, 2008. 213 с.

934. Стовба О. В. Правова ситуація як онтологічна основа правової реальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Харків, 2005. 16 с.

935. Тимохин, А. М. Обоснование рациональных норм средствами аналитической герменевтики : дис. .. канд. филос. наук: 09.00.01. Таврический национальный ун-т им. В.И.Вернадского. Симферополь, 2004. 211 л.

936. Ткаченко Ю. Г. Толкование юридических норм в СССР: Автореф. дис. докт. юрид. наук: специальность 12.00.01. Москва, 1950. 26 с.

937. Ткаченко С. В. Рецепция римского права: вопросы теории и истории : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2006. 187 с.

938. Улиткин, И. А. Статистико-типологический анализ текстов коммерческих контрактов : На материале русского и английского языков. дис. ... канд. Филолог. наук : 10.02.20. Москва, 1999. 179 с.

939. Филиппова С. Ю. Инструментальная методология цивилистического исследования: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2016. 481 с.

940. Харитонов Р. Ф. Галузева юридична компаративістика: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00. Нац. ун-т "Одес. юрид. акад.". Одеса, 2016. 20 с.

941. Чулінда Л. І. Юридико-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 2003. 20 с.

942. Чурносков И. М. Правовая концепция Рональда Дворкина : дис. на соискание учен. степ. канд. юридических наук: спец.12.00.01. Москва [Московский государственный

юридический университет имени О. Е. Кутафина (МГЮА)], 2014. 254 с.

943. Шаркова І. М. Римське приватне право (казуси добросовісності): навчальний посібник. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, 2013. 101, [3] с.

944. Шипунов І. В. Юридическая ситуация как общетеоретическая категория : автореф. дис. на соиск . учен. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве». Омск, 2009. 24 с. URL: www.omsu.ru/file.php?id=3586.

945. Юдін З. М. Тлумачення договору: дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. 12.00.01; Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2004. 193 с.

946. Юркевич, Е. Н. Герменевтика культурной формы понимания : дис. .. д-ра филос. наук: 09.00.01. Харьковский национальный ун-т им. В.Н.Каразина. Харків, 2005. 384 арк.

947. Якуц, Р. Р. Феноменологічна та семіотична інтерпретації настанов комунікації : дис. .. канд. філоС. наук: 09.00.01. Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2006. 202 арк.

948. Яснитский Н. А. Проблема падения Римской империи, Эдуард Гиббон : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.09/, Моск. гос. обл. ун-т. Москва, 2002. 233 с.

Підручники, навчальні посібники, коментарі:

949. Автухович Т.Е. Античная риторика: Учеб. пособие. Гродно: ГрГУ , 2003. 144 с.

950. Алексеев С.С. Общая теория социалистического права. Вып. 3-й. Свердловск, 1965. 212 с.

951. Аналитическая философия : учебник / под общ. ред., науч. руков. Максима Владимировича Лебедева Москва : издательство РУДН, 2005. 708 с. URL: <http://www.hrono.ru/libris/pdf/-analitphilos.pdf>.

952. Аномалії в цивільному праві України : Навч.- практич. посібник. 2-ге вид., перероб. та доп. / За заг. ред. Р. А. Майданика. Київ : Юстініан, 2010. 1008 с.
953. Ануфриева Л. П. Международное частное право : в 3 т. Том 1. Общая часть : учебник. Москва : БЕК, 2000. 288 с.
954. Бабенко Н.Г. Оказиональное в художественном тексте. Структурно-семантический анализ: Учебное пособие; Калинингр. ун-т. Калининград, 1997. 84 с.
955. Бакулина Л. Т., Губайдуллин А. Р., Погодин А. В. Ситуационное право и правоотношения в правореализации. Реализация права, учеб, пособие. Казань: Казан, ун-т, 2012. С. 70–74.
956. Балух В. О. Історія античної цивілізації: у 3-х т. Т. 2. Стародавній Рим: Підручник. Чернівці: ТОВ «Наші книги», 2008. 848 с.
957. Балух В. О., Коцур В. П. Історія стародавнього Риму : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.. Чернівці : Кн. ХХІ, 2005. 680 с.
958. Бандура О.О., Бублик С. А., Заїнчковський М.Л. та ін. Філософія права: Навч. посіб.; за заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 336 с.
959. Богин Г. И. Филологическая герменевтика. Тверь: ТГУ, 1992. 86 с.
960. Богин, Г. И. Обретение способности понимать: Введение в герменевтику. Тверь, 2001. 320 с.
961. Борзова, Е.П. Сравнительная культурология. Т. 1. : учебное пособие для высших учебных заведений. Санкт-Петербург: СПбКО, 2013. 239 с. URL: <https://rucont.ru/efd/200511>.
962. Брутян Г.А. Гипотеза Сепира-Уорфа: (Лекция, прочитанная в Лондонском ун-те в 1967 г.). Ереван, 1968. 66 с.
963. Васьковский Е. В. Руководство по функциональной межполушарной асимметрии. Москва: Научный мир, 2009. 836 с.
964. Васьковский Е.В. Руководство к толкованию и применению зако-нов: Для начинающих юристов. Москва : Бр. Башмаковы, 1913. 158 с.

965. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. 3-е изд. Москва : Юриспруденция, 2000. 528 с.
966. Веников В.А. Теория подобия и моделирования. Учебное пособие для вузов. 2-е изд., доп. и перераб. Москва: Высшая школа, 1976. 479 с
967. Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров Комментарий. Москва : Юрид. лит., 1994. 320 с.
968. Виндшейд Б. Учебник пандектного права: Общая часть. Т. 1; Пер. с нем. под. ред. : С. В. Пахман. Санкт-Петербург: изд. А. Гиероглифова и Н. Никифорова, 1874. XIV, 375 с.
969. Гайдулін О. О. Європейське контрактне право (загальна частина) : курс лекцій. Київ : КНЕУ, 2008. 277 с.
970. Гайдулін О. О. Європейське контрактне право (спеціальна частина) : курс лекцій; Держ. ВНЗ "Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана". Київ : КНЕУ, 2015. 396 с.
971. Гайдулін О. О. Вступ до розділу V «Забезпечення якості вищої освіти», ст 16– 18 розділу V. / Науково-практичний коментар до Закону України «Про вищу освіту» / за редакцією В.Ф. Опришка. Київ : Парламентське видавництво, 2014. С. 146–183.
972. Гайдулін О. О. Римське приватне право : Автодидакт. Київ : ППП, 2003. 102 с.
973. Гайдулін О. О. Теорія держави і права: автодидактичний комплекс / Олександр Олександрович Гайдулін. Київ : ППП, 2003. 240 с.
974. Гайдулін О. О. Філософія права. Європейські парадигми праворозуміння : підруч. для вищ. військ. навч. закл. Київ : НУОУ імені Івана Черняхівського, 2019. 436 с.
975. Гайдулін О. О., Шаркова І. М. Тестові завдання з історії держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. Київ : Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая, 2013. 65, [3] с.
976. Гамбаров, Ю.С. Курс гражданского права. Т. 1. Часть общая в. Санкт-Петербург : Тип. М.М. Стасюлевича, 1911. XII, 780, [1] с.

977. Гарсиа Гарридо М. Х. Римское частное право: казусы, иски, институты : пер. с испанского ; отв. ред. Л. Л. Кофанов. Москва : Статут, 2005. 812 с.
978. Герчикова И. Н. Международные экономические организации: регулирование мирохозяйственных связей и предпринимательской деятельности = International Economic Organizations: Regulating role in International Economic Relations and Business Activities: Учеб. пособие. Москва : Изд-во АО Консалтбанкир, 2000. 624 с.
979. Гражданское и торговое право зарубежных государств: Учебник / Отв. ред. Е. А. Васильев, А. С. Комаров. 4-е изд., перераб. и доп.: В 2 т. Москва : Междунар. отношения, 2004. Т. 1. 560 с.
980. Гражданское право. В 4-х томах. Под ред. Е. А. Суханова ; 3-е изд., перераб. и доп. Москва : 2008. Том 3. 766 с.
981. Гражданское право: В 2 т. Том II. Полутом 1: Учебник /Отв. ред. проф. Е.А. Суханов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Издательство БЕК, 2000. 704 с.
982. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права: Пособие для слушателей. [2 выпуска]. Санкт-Петербург, типография М.М.Стасюлевича, 1907. [Выпуск 1]. XIII, [2], 232 с. [Выпуск 2]. [2], 148 с.
983. Гуриев С. М. Три источника – три составные части экономического империализма / Общественные науки и современность. №3, 2008. С. 134–141.
984. Гухман А. А. Введение в теорию подобия. Учебное пособие. 3–е изд. Москва: Изд–во ЛКИ, 2010. 296 с.
985. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Організація та методологія наукових досліджень: навчальний посібник. Харків: Право, 2017. 448 с.
986. Дашкевич, Ярослав. Майстерня історика. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни [Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України]. Львів : Літературна агенція “Піраміда”, 2011. 792 с.

987. Демин А. В. Теория государства и права: Курс лекций – Москва : ИНФРА–М, 2004. 184 с.
988. Денисов А. И. Теория государства и права. Москва : Юриздат, 1948. 532 с.
989. Дождев Д. В. Римское частное право : учебник для вузов ; под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В. С. Нерсесянца. 2-е изд., изм. и доп. М : Норма, 2003. 784 с.
990. Дормидонтов Г. Ф. Система римского права Общая. Казань, 1910. 266 с. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/content/5188.html>.
991. Дудаш Т. Деякі герменевтичні поняття у теоретичній та практичній юриспруденції / Теорія держави і права: . URL: <http://vuzlib.com/content/category/105/105/112/>.
992. Ефимов В. В. Догма римского права. Лекции : в 2-х т. Том 2: Особенная часть. Санкт-Петербург : тип. В.С. Балашева, 1894. 380 + XII с.
993. Жамен К. Торговое право: Учебное пособие / Под общ. ред. К. Лобри. Пер. с франц. Е. В. Азимовой. Москва : Международ. отношения, 1993. 254 с.
994. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції) : навч. посіб. За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 400 с.
995. Зайков А. В. Римское частное право : Учебник для академического бакалавриата. 2-е изд., испр. Москва : Издательство Юрайт, 2017. 422 с.
996. Зайков А. В. Римское частное право в систематическом изложении: Учебник. Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. 480 с.
997. Зарицький М. С. Актуальні проблеми українського термінознавства : підручник. Київ: ІВЦ „Видавництво «Політехніка»”, 2004. 128 с.
998. Зобов'язальне право: теорія і практика. Навч. посібн. для студентів юрид. вузів і фак. ун-тів / О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова, В.В. Луць та інші; За ред. О.В. Дзери. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 912 с.

999. Зом Р. Институции. История и система римского гражданского права; перев. с 14-го изд. Нины Кеслер под ред.. А.Н. Беликова. Ч. 2. Кн. 1 и 2., – Сергиев Посад: Типография И.И. Иванова, 1916. 368 с.
1000. Иоффе О. С., Мусин В. А. Основы римского гражданского права. Ленинград: Из-во Ленинградского ун-та., 1975. 156 с.
1001. Историография античной истории: Учебное пособие. / Под ред. В.И. Кузищина. Москва : Высш. школа, 1980. 415 с.
1002. История Древнего Рима: Учеб. для вузов по спец. «История»/ В. И. Кузищин, И. Л. Маяк, И. А. Гвоздева и др.; Под ред. В.И. Кузищина. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Высш. шк., 2000. 383 с.
1003. Историчне джерелознавство : навч. пос. істор. спец. ВНЗ. / Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Корольов Б. І. та ін. . Київ : Либідь, 2002. 488 с.
1004. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни / Ф.П. Шульженко, О. О. Гайдулін, О.В. Перепадя. Київ : КНЕУ, 2007. 188 с.
1005. Кармин А. С. Культурология. 2-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург: Издательство «Лань», 2003. 928 с.
1006. Кармин А. С., Новикова Е. С. Культурология. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 464 с.
1007. Карро Д., Жюйар П. Международное экономическое право: учебник / Д. Карро,; [пер. с франц. В. П. Серебренникова, В. М. Шумилова]. Москва : Междунар. отношения, 2001. 608 с.
1008. Квіт С. М. Герменевтика : [навч. посіб.]. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 42 с.
1009. Килимник І. І., Бровдій А. М., Кутоманов Д. Є.. Цивільне право України : навч. посібник / Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова; Харків : ХНУМГ. 2014. 225 с.
1010. Кислюк К. В., Кучер О. М.. Релігієзнавство: [підручник для студентів вузів], 5-е вид., виправ. і доп. Київ.: Народ. укр. академія, 2007. 636 с.

1011. Кияк, Т. Р., Науменко А. М., Огуй О. Д. Перекладознавство (німецько-український напрям) : підручник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2008. 543 с.
1012. Ковалев С. И. История Рима. Курс лекций. Изд-е 2-е, испр. и доп., под ред. проф. Э.Д. Фролова. Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1986. 744 с.
1013. Коммерческое право зарубежных стран: Учеб. пособие / А. Ю. Бушев, О. А. Макарова, В. Ф. Попондопуло. Под общ. ред. В. Ф. Попондопуло. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 288 с.
1014. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. 8-е изд. Санкт-Петербург : Изд. Юр. Кн. Маг. Н. К. Мартынова, 1908. 354, X с.
1015. Котюк В.О. Теорія права: Курс лекцій: Навч. посібник для юрид. фак. вузів. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.
1016. Кремень В. Г. Ільїн, В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник. Київ : Книга, 2005. 528 с.
1017. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Видання друге. Харків: ТОВ «Одісей», 2008. 432 с.
1018. Культурология: Учебник. Под ред. Ю.Н. Солонина, М.С. Кагана. Москва: Высшее образование, 2007. 566 с.
1019. Курс международного торгового права. / А. Тынель, Я. Функ, В. Хвалей. Минск, Амалфея, 1999. 704 с.
1020. Лазарев В. В. Толкование права / Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общей ред. В.С. Нерсисянца. Москва : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. С. 437–449.
1021. Латыпова Д.Ф. Римское право: Учебное пособие в схемах и определениях. Уфа : Изд-е Башкирок, ун-та, 2002. 48 с.
1022. Ленель, О. Задачи по римскому и гражданскому праву для начинающих; Пер. под ред. А.М. Винавера. Москва : Печ. А.И. Снегиревой, 1915. 31 с.;
1023. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Смысл, Академия, 2005. 352 с. (Классическая учебная книга).

1024. Лудченко А.А., Лудченко Я.А., Примак Т.А. Основы научных исследований: Учеб. Пособие. Под ред. А.А. Лудченко. 2-е изд., стер. Киев: О-во «Знания», КОО, 2001. 113 с.
1025. Лукашук И. И., Лукашук О. И. Толкование норм международного права: Учеб. пособие для вузов. Москва : NOTA BENE, 2002. 158 с.
1026. Лурье С. В. Психологическая антропология: история, современное состояние, перспективы: Учебное пособие для вузов. 2-е изд. Москва: Академический Проект: Альма Матер, 2005. 624 с.
1027. Луць В.В. Контракти у підприємницькій діяльності: Навч. Посібник. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 576 с.
1028. Мазур М.В., Тагієв С.Р., Беніцький А.С., Кострицький В.В. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: Навчальний посібник. Відп. ред. канд. іст. наук, доц. В.М. Карпунов]. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. 600 с.
1029. Мазур О.С. Цивільне право України: Навч. пос. / Оксана Степанівна Мазур. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 384 с.
1030. Майданик Р. А. Цивільне право: загальна частина. Т. 1. Вступ у цивільне право. Київ : Алерта, 2012. 472 с.
1031. Малишев Б. В., Москалюк О. В. Застосування норм права (теорія і практика): [Навч. посіб.]. Київ, 2010. 450 с.
1032. Марченко М. Н. Теория государства и права в вопросах и ответах: учебное пособие. Москва : ПБОЮЛ Грачев С.М., 2001. 192 с.
1033. Муромцев, С. А. Гражданское право Древнего Рима : Лекции. Москва : Типография А. И. Мамонтова, 1883. 697 с., [XXXV].
1034. Нерсисянц В. С. Философия права. Учебник для вузов. Москва: Издательская группа ИНФРА М – НОРМА, 1997. 652 с.
1035. Нечаев В. М. Теория договора: лекция, читанная в Императорском Московском университете. / Юридический вестник . 1888. Том XXVIII. [Книга вторая и третья. Июнь –

Июль – Том XXIX. Книга первая. Сентябрь – Книга четвертая. Декабрь]. С.242– 265.

1036. Новиков А. М., Новиков Д., А. Методология научного исследования. Москва: Либроком, 2010. 280 с.

1037. Новицкий И.Б. Римское право. Изд. 7-е стереотипное. Москва : Издательство «ГЕИС», 2002. 310 с.

1038. Ойгензихт В.А. Нетипичные договорные отношения в гражданском праве. Учебное пособие. Душанбе: Изд-во Тадж. ун-та, 1984. 128 с.

1039. Омельченко О. А. Римское право: Учебник. Издание второе, исправленное и дополненное. Москва : ТОН – Остожье, 2000. 208 с.

1040. Осакве К. Сравнительное правоведение в схемах: Общая и Особенная части: Учеб.-практ. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Дело, 2002. 464 с.

1041. Осипов А. В. Толкование права / Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова и А.В. Малько. Москва 1997. С.440-458.

1042. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право : підручник; М-во освіти і науки України. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 511 с.

1043. Підпригора, О.А. Основи римського приватного права : підручник для студ. юрид. вузів і фак. Київ : Вища школа, 1995. 264 с.

1044. Пильков К. Н. Доказательства и доказывание в международном коммерческом арбитраже : Научно-практическое пособие. Киев: Освита Украины, 2016. 20+610 с.

1045. Пляниоль М. Курс французского гражданского права. Часть 1. Выпуск 2, перевод с французского В. Ю. Гартмана. Петроков: Издание типографии С. Панского, 1911. 185 с.

1046. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Часть третья: Договоры и обязательства. Москва: «Статут», 2003. 622 с.

1047. Покровский И.А. История римского права. Вступит. статья, переводы с лат., научн. ред. и коммент. А.Д. Рудокваса. Санкт-Петербург : Издательско-торговый дом «Летний сад», 1998. 560 с.
1048. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права ; Учебник. Петроград : Юридический книжный склад «Право», 1917. 234 с.
1049. Прецедентне право Європейського суду з прав людини щодо захисту прав уразливих верств населення: навч. посіб. / О. О. Гайдулін, В. Ю. Худолей, І. М. Шаркова. Київ : ФОП Лисенко І.Б., 2018. 300 с.
1050. Пухта Г.Ф. Курс римского гражданского права. Т. 1 пер. с послед. нем. изд. проф. Рудорффа. Москва : Ф.Н. Плевако, 1874. VII, 550 с.
1051. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. Вид, 10-е, доповнене. Львів: Край, 2008. 224 с.
1052. Рассоха І. М. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» для студентів 5 курсу денної форми навчання освітнього–кваліфікаційного рівня «магістр» спеціальностей 8.050106, 8.03050901 “Облік і аудит”, 8.050201 “Менеджмент організацій”, 8.03060101 “Менеджмент організацій і адміністрування (за видами економічної діяльності)”; Харк. нац. акад. міськ. госп–ва. Харків : ХНАМГ, 2011. 76 с.
1053. Римское частное право : учебник / В.А. Краснокутский и [др.] ; под. ред. Проф. И.Б. Новицкого, проф. И.С. Перетерского. Москва : Волтерс Клувер, 2010. 608 с.
1054. Римское частное право: Учебник / Под ред. проф. И.Б. Новицкого и проф. И.С. Перетерского. Москва : Юриспруденция, 2000. 448 с.
1055. Розенберг М. Г. Международная купля-продажа товаров (Комментарий к законодательству и практике разрешения споров). Москва : Юридическая фирма «Контракт», «ИНФРА-М», 2001. 368 с.

1056. Ромашов Р. А. Теория государства и права : учебник и практикум для академического бакалавриата. Москва : Издательство Юрайт, 2018. 443 с.
1057. Ротань В. Г., Самсін, Ярема А. Г. та ін. Новітнє вчення про тлумачення правових актів: навч. посіб. з курсу тлумачення правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і кандидатів на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / Відп. ред., кер. авт. кол. В. Г. Ротань. Харків: Право, 2013. 752 с.
1058. Рубаник, С. А. История политических и правовых учений. Академический курс : учебник для вузов. Москва: Издательство Юрайт, 2014. 477 с.
1059. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. 2-е изд. (1946). Санкт-Петербург: 2002. 720 с. (Серия "Мастера психологии").
1060. Сабитов Р. А. Основы научных исследований: Учебное пособие. Челяб. гос. ун-т. Челябинск, 2002. 138 с.
1061. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права : учебник; под ред. Д. В. Дождева. Москва : БЕК, 2002. 400 с.
1062. Семенов Ю.И. Введение во всемирную историю. Выпуск 2. История первобытного общества. Учебное пособие. Москва : МФТИ, 1998. 192 с.
1063. Синайский В. И. Русское гражданское право, редкол.: А. Г. Долгов, В. С. Ем. Москва : Статут, 2002. 638 с.
1064. Скрипилёв Е. А. Основы римского права : конспект лекций. 3-е изд. Москва : Ось-89, 2003. 208 с.
1065. Соцуро Л. В. Толкование договора судом. Москва : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. 216 с.
1066. Строгович М. С., Голунский С. А. Теория государства и права Москва : Госюриздат, 1940. 600 с.
1067. Сырых В.М. Теория государства и права. Изд. 3-е, перераб. Москва : Юстицинформ, 2003. 704 с.
1068. Теория государства и права / Р. В. Енгибарян, Ю. К. Краснов. Москва : Юрист, 1999. 426 с.

1069. Теория культуры: Учебное пособие. под ред. С. Н. Иконниковой, В. П. Большакова. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 592 с.
1070. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / [О. В. Зайчук та ін. ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
1071. Толкование норм права в правоприменительной деятельности органов внутренних дел. Учебное пособие / Гранат Н.Л., Колесникова О.М., Тимофеев М.С. Москва : Изд-во Акад. МВД СССР, 1991. 83 с.
1072. Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права. Труды по философии права. Санкт-Петербург, 2001. С. 287–420.
1073. Тускоз Ж. Міжнародне право : підручник; [пер. з франц]. Київ : АртЕк, 1998. 416 с.
1074. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобан, С. І. Максимов та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2017. 208 с.
1075. Харитонов Є.О., Старцев О.В.. Цивільне право України : Підручник, Вид. 2, перероб. і доп. Київ : Істина, 2007. 816 с.
1076. Хвостов В. М. История римского права : Пособие к лекциям. / 5-е изд., испр. и доп. Москва : Издание Т-ва И. Д. Сытина, 1910. 464 с., [XVI].
1077. Хвостов В.М. Общая теория права: Элементарный очерк. . 6-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург : Н. П. Карбасников, 1914. 155 с.
1078. Хвостов М. М. История Рима: Конспективное изложение лекций пр.-доц. М. М. Хвостова, чит. в 1906/7 акад. году. Казань: Лито-тип. И. Н. Харитонова, 1907. 299 с.
1079. Хвостов М. М. История Римской республики: Конспект лекций, чит. в Казанском ун-те и на Казанских высших женских курсах. Казань: Типо-лит. ун-та, 1911. 96 с.
1080. Холден, Н. Дж. Кросс-культурный менеджмент. Концепция когнитивного менеджмента: Учеб. пособие для студентов, обучающихся по направлению 521500 «Менеджмент» и специальностям 350400 «Связи с общественностью», 350700

«Реклама»; пер. с англ. под ред. проф. Б.Л. Ерёмкина. М: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. 384с.

1081. Хоптяр Ю.А. Исторична термінологія: Курс Кам'янець Подільський: Аксіома, 2008. 448 с.

1082. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков / Составил В.А.Звегинцев. Москва. Учпедгиз. 1956. 460 с.

1083. Цивільне право України. Загальна частина. Підручник/за ред. О.В. Дзери, вид. третє. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 976 с.

1084. Цивільне право України: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 468.

1085. Цивільне право України: підручник : в 2 т. Т. 1 / кол. авторів; за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів: «Новий Світ-2000», 2014. 444 с.

1086. Чепурнова Н.М., Серёгин А. В. Теория государства и права: Учебное пособие. Москва : ЕАОИ, 2007. 465 с.

1087. Черданцев А. Ф. Вопросы толкования советского права. Учебное пособие. Отв. за вып.: Семенов В.М. Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1972. 191 с.

1088. Черданцев А.Ф. Толкование права и договора : Учеб. пособ. для ву-зов. Москва : Юнити-Дана, 2003. 381 с.

1089. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : Учебник для вузов. Москва : Юрайт, 2001. 429 с.

1090. Четвернин В.А. Введение в курс общей теории права и государства: Учеб. пособие.. Москва : Институт государства и права РАН, 2003. 204 с.

1091. Чиларж К. Ф. Учебник институций римского права: пер. с нем. / Под ред. с предисл., вст: В. А. Юшкевич. 2-е изд., перераб. и соглас. с 7-м и 8-м нем. изд. Москва : Печатня А. И. Снегиревой, 1906. 520 с.

1092. Шабуров А.С. Толкование норм права / Теория государства и права / Алексеев С.С., Архипов С.И., Корельский В.М. и др. / Под ред. В.М.Корельского и В.Д. Перевалова. Москва, 1997. С. 351-361.

1093. Шапп, Я. Система германского гражданского права: учебник. Пер. с нем. С. В. Королева. Москва : Междунар. отношения, 2006. 360 с.
1094. Шаркова І. М., Гайдулін О. О. Бланк-конспект лекцій з дисципліни «Методологія науково-правових досліджень». Київ : КНЕУ, 2017. URL: <https://drive.google.com/open?id=-0B9XeifpLvyDkYW1SZzJvQUk2Vnc>.
1095. Штаммлер Р. Задачи по римскому праву. Пособие для изучения римского гражданского права.; пер. со 2-го нем. издания под ред. проф. М. Я. Пергамента. Одесса, 1904. 117 с.
1096. Щербина О. Ю. Логіка для юристів: Курс лекцій. Вид. 4-те. Київ : Юридична думка, 2009. 264 с.
1097. Эннексерус Л. Курс германского гражданского права: Введение и общая часть. Перевод с немецкого. Т. 1: Полут. 2; Под ред., с предисл.: Д.М. Генкин, И.Б. Новицкий (Пер.). Москва : Иностран. лит., 1950. 483 с.
1098. Юринець В. Є. Методологія наукових досліджень: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 178 с.
1099. Ячин С. Е. Философская герменевтика как методологическое основание междисциплинарных исследований межкультурной ком-муникации / Intercultural Communication Studies XXIII: 1 (2014). P. 42–53.
1100. Berry, J. W. & Triandis, H. C. Introduction to Methodology. Handbook of Cross-Cultural Psychology. Boston: Allyn and Bacon, 1980. Vol. 2: Methodology. P. 1–28.
1101. Cheshire, G. C. S. & Fifoot, C. H.. Cases on the Law of Contract / London : Butterworth & Co, 1946. 432 p.
1102. Commentary on the Draft Convention on Contracts for the International Sale of Goods prepared by the Secretariat («Secretariat Commentary») / UN DOC. A/CONF. 97/5. Official Records. URL: <http://www.globalsaleslaw.org/index.cfm?pageID=644>.
1103. Cotterrell, Roger. Comparative Law and Legal Culture. The Oxford Handbook on Comparative Law. Edited by Mathias Reimann and Reinhard Zimmermann. Oxford: Oxford University Press, 2006. P. 710–737.

1104. Demolombe, Jean Charles Florent. Cours de Code civil. II. Bruxelles, 1847. 592 pp.
1105. François, Clément. Article 1192 du code civil : On ne peut pas interpréter des clauses claires et précises à peine de dénaturation. 11 septembre 2018. URL: <http://denaturer.ovh/article-1192-du-code-civil-on-ne-peut-pas-interpreter-des-clauses-claires-et-precises-a-peine-de-denaturation/>.
1106. Kraus, Jody S. Philosophy of Contract Law / The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law / Edited by Jules L. Coleman, Kenneth Einar Himma, and Scott J. Shapiro – Oxford: Oxford University Press, 2002. P. 687-751.
1107. Matsumoto, David. The Handbook of Culture and Psychology. New York: Oxford University Press, 2001. 458 p.
1108. Östman, Jan-Ola, Virtanen, Tuija. Discourse analysis / Handbook of Pragmatics: Manual. Amsterdam, Philadelphia, 1995. P. 239–253.
1109. Rome II Regulation. European Commentaries on Private International Law / Edited by Peter Mankowski, Ulrich Magnus. 2010. 250 pp.
1110. Sam, D.L. & Berry, J. W. The Cambridge Handbook of Acculturation Psychology. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 576 p.
1111. Sir William Hamilton, Bart. Lectures on metaphysics and logic. In four volumes. Edinburgh and London : William Blackwood and Sons, 1859–1860. Vol. II, 1860. 534 pp.
1112. Smits J. M. The Need for a European Contract Law; Empirical and Legal Perspectives. Maastricht : University of Maastricht, February, 2005. 188 pp.
1113. Vettori, Giuseppe The interpretation of good faith and according to human rights, fundamental freedoms and constitutional laws in the Common Frame of Reference (art. 1: 102 DCFR) URL: <http://www.personaemercato.it/editoriale/dcfrgoodfaith/>.

Статті в збірниках та періодичних виданнях:

1114. Аверкиева Ю. П. К истории общественного строя у индейцев северо-западного побережья Северной Америки (род и потlach у тлинкитов, хайда и цимшиан) / *Амер. этногр. сб. Ин-та этнографии АН СССР*. Нов. сер. Т. VIII. Москва 1960. С. 5–126.

1115. Автономов В.С. От «экономического империализма» к стремлению к взаимообогащению. *Общественные науки и современность*. № 3, 2010, С. 173–176.

1116. Агапов, О. Д. Понимание смысла интерпретации в контексте духовных практик. *Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. Науки*. 2011. Т. 153, кн. 1. С. 7–14.

1117. Акимов А. Б. Муниципальная знать римской Дакии. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Історія*. 2010. № 908, вип. 42. С. 39–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIS_2010_908_42_6.

1118. Александрович О. О. Сучасна нормативна модель державного фінансо-вого контролю в контексті світового досвіду. *Международный научный журнал*. № 9, 2015. С. 9–14.

1119. Антошкіна В. К. Способи і правила тлумачення норм права та договорів. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 4(29) Том 1, 2019. С. 8–14.

1120. Антошкіна В. К. Способи і формула тлумачення цивільно-правових договорів. *Revista științifică internațională “supremația dreptului”* *Международный научный журнал «Верховенство права»*. № 1, 2018. С. 141–147.

1121. Арбатский Д.И. Основные способы толкования значений слов. *Русский язык в школе*. 1970. № 3. С. 26–31.

1122. Ахметова Г. З. Системная организация институтов российского договорного права. *Казанская наука*. 2013. № 9. С. 224–227.

1123. Базедов, Юрген. Возрождение процесса унификации права: европейское договорное право и его элементы. *Российский*

ежегодник международного права. 1998–1999. Санкт-Петербург : СКФ «Россия-Нева», 1999. С. 66–89.

1124. Бальжик І. А. Герменевтика та екзегеза: єдність та відмінність. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. 2009. Вип. 50. С. 258–263.

1125. Бандура О. О. Онтологія права як складова філософії права (деякі міркування). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2. С. 55–66.

1126. Бандура О. О. Праксеологія права як складова філософії права. *Філо-софські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2. С. 11–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2017_2_3.

1127. Бахтин М. М. К методологии гуманитарных наук. Эстетика словесного творчества. 2-е изд. Москва : Искусство. 1986. С. 381–393.

1128. Безух О. В. Методологічні основи правового регулювання приватних економічних відносин в умовах ринку. *Приватне право і підприємництво*. 2017. Вип. 17. С. 148–152.

1129. Беляневич О.А. Теоретичні питання тлумачення договорів // *Вісник господарського судочинства*. 2002. № 2. С. 187–196.

1130. Бень О. Т. Інституціоналізація: теоретична інтерпретація поняття. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2012. Випуск 6. С. 181–190.

1131. Бергсон, А. Здравый смысл и классическое образование. *Вопросы философии*. 1990. № 1. С. 163–168.

1132. Бердяев Н. А. Разум и здравый смысл / Sub specie aeternitatis. Опыты философские, социальные и литературные (1900–1906 г.) . Петербург : Изд-во М. В. Пирожкова, 1907. С. 428–437.

1133. Бернюков А.М. Інтерпретація суддею фактичних обставин справи в концепції юридичної герменевтики. *Вісник Академії правових наук України*. –2007. № 2. С. 198–207.

1134. Бернюков А.М. Філософсько-герменевтичні засади формування універсальної методології права. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Збірник наукових статей. 2006. Вип. XVI. С. 9–15.

1135. Беспмятных Н. Н. Методология кросс-культурного анализа: базовые концепты, направления и перспективы исследований. *Наука. Релігія. Суспільство*. № 1'2008. С. 11–19.
1136. Бетти, Эмилио. Герменевтика как общая методология наук о духе (фрагмент). Перевод с немецкого Евгения Борисова. Докса. *Збірник науко-вих праць з філософії та філології*. Вип. 10. Одесса, 2006. С. 367–390.
1137. Бетти, Эмилио. Историческая интерпретация / Бетти ; пер. с итал. Ю.Г. Россиус. *История философии*. 2012. № 17. С. 90–110.
1138. Бігун В. Мовно-правничі аспекти зовнішньоекономічних договорів (контрактів). *Юридичний журнал*. № 2. 2004. С. 25–33.
1139. Бігун В. С. Юридична герменевтика правосуддя (вибрані аспекти). *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* 2009. Вип. 50. С. 129–135.
1140. Білоскурська О. В., Маровді В. М. Дослідження інституту тлумачення Конституції у науці конституційного права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Випуск 6, том 1, 2017. С. 27–31.
1141. Бірюков Р. М. Теорія метафори, герменевтика та проблеми методології правової науки аналіз. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 54–60.
1142. Богданевич Т. Теоретичні аспекти інституту тлумачення в конституційному праві. *Юридична наука*. № 12(66)/2016. С. 4–10.
1143. Бойко Л. М. Особливості застосування герменевтичного підходу у дослідженні правового менталітету. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 60–66.
1144. Борисенкова А. В. Герменевтические проекты в социологии (на примере работ Ю. Хабермаса и П. Рикера. *Социологическое обозрение*. 2007. № 2. С. 39–49.
1145. Боровков П. С. Судебная власть понтификов в римском гражданском праве V– IV вв. до н. э. *Известия Уральского государственного университета*. Гуманитарные науки. Выпуск 13. 2007. № 49. С. 19–27.

1146. Бочаров Д. О. Проблема інтерпретації юридичних текстів у контексті смислового виміру. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 3. С. 24–33.
1147. Бочаров Д. О. Функціонування доказів як семіозис: від фактичних даних – до фактів. *Право України*. 2012. № 7. С. 127–132.
1148. Бочаров Д. Юридичний доказ як динамічна знакова конструкція. *Право України*. 2011. № 2. С. 186–191.
1149. Бошно С. В. Доктринальные и другие нетрадиционные формы права. *Журнал российского права*. Москва : Норма, 2003, № 1. С. 82–91.
1150. Брагова А. М. Интерпретация Цицероном стоических понятий *honestum, virtus, officium*. *ΣΧΟΛΗ: Философское антиковедение и классическая традиция*. Т. 5, Выпуск 1, Научное редактирование Е. В. Афонасина. Новосибирск: Ред.-изд. центр Новосиб. гос. ун-та, 2011. С. 42–52.
1151. Брижко В.М. Філософія права: герменевтика в сфері інформаційного права. *Правова інформатика*. 2014. № 1. С. 18–22.
1152. Бурдьё П. За исторический рационализм. Социо-Логос постмодернизма'97. *Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии РАН*. Москва: Институт экспериментальной социологии, 1996. С. 9–29.
1153. Бусыгина И. Асимметричная интеграция в Евросоюзе. *Международные процессы : Журнал теории международных отношений и мировой политики*. 2007. № 3. URL: <http://intertrends.ru/fifteen/002.htm>.
1154. Васильев В. Диспозитивність норм цивільного права з точки зору формально-догматичного підходу. *Підприємництво, господарство і право*, 2018. № 12. С. 10–14.
1155. Васьковский, Е. В. Учение о толковании и применении гражданских законов. *Ученые записки Императорского Новороссийского университета*. 1901. Т. 84. С. 1–398.

1156. Веденеев Ю. А. Интерпретации права как культурно-исторический феномен: категория и институт. *Актуальные проблемы российского права*. 2016. № 5 (66) май. С. 32–46.
1157. Веретельник Л. К. Тлумачення цивільно-правових договорів за законодавством європейських країн. *Право і безпека : наук. журн.* 2011. N 1. С. 248–251.
1158. Веретельник Л. К. Тлумачення цивільно-правового договору. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1 (52). С. 279–289. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2011_1_38.
1159. Вежбицка А. Метатекст в тексте. Анна Вежбицка. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып.8. Лингвистика текста. Москва 1978. С. 402–421.
1160. Вильнянский С. И. Толкование и применение гражданско-правовых норм. *Методические материалы ВЮЗИ.*, Вып. 2. М, 1948. С. 42–43.
1161. Вовк В. М. Квіритоцентризм як форма збереження культурної ідентичності стародавніх римлян. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1–2. С. 175–180.
1162. Гаврилюк А. М. Правовий інститут: передумови, підстави та шляхи формування. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 22. С. 101–106.
1163. Гаврилюк А.М. Щодо деяких проблем пізнання правового інституту . URL: <http://intkonf.org/gavriilyuk-am-schodo-deyakh-problem-piznannya-pravovogo-institutu/>.
1164. Гайденко П. П. Философская герменевтика. От Фр.Шлейермахера к Г.Гадамеру / Прорыв к трансцендентному. Москва : Республика, 1997. С.391–447.
1165. Гайдулин А. А. Концепция Н.К. Рериха “Мир через культуру и военные аспекты диалога «Восток–Запад». Военно–философские проблемы в творчестве русских мыслителей. Москва: ВПА им. Ленина, 1990. С. 101–109.
1166. Гайдулин А. А. Концепция Н.К. Рериха «Мир через культуру». *Историзм и творчество*. Часть 2. Москва: ФО АН СССР, 1990. С. 322–324.

1167. Гайдулін О. О. Поняття юриспруденції та доктрини в контексті європейської правової культури: лінгвістичне та історичне тлумачення. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 13–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2013_1_4
1168. Гайдулін О. О. Призначення письмової форми контракту в цивільному праві Франції: дійсність чи тлумачення угоди? *Науковий вісник Ужгородського національного університету* : Серія ; Право, Випуск № 21. Частина II. Т. 1, 2013. С. 176–79.
1169. Гайдулін О. О. Римсько-правова доктрина *ius interpretatio*: генезис буквального тлумачення правових норм та юридичних фактів. *Правове регулювання економіки*. 2014. №14. С. 80–92.
1170. Гайдулін О. О. Судочинство по добрій совісті (*iudicia bonae fidei*): історичні витoki та перспективи дослідження. *Вісник господарського судочинства*, 2012, N N 6. С. 176–180.
1171. Гайдулін О. О. Військова присяга в системі цінностей давньоримських воїнів: витoki військової корпоративної етики. *Воєнно-історичний вісник*. 2014. Вип. 1(11). С.5–11.
1172. Гайдулін О. О. Загальні засади тлумачення контрактів: теоретико-історичні аспекти. *Часопис Академії адвокатури України*. Електронне наукове фахове видання. 2012. № 2. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2012-2/content.html>.
1173. Гайдулін О.О. Зміна інтерпретаційних стратегій як рушійна сила доктрини права : історія і сучасність. *Право і безпека : науковий журнал*. № 1 (48), 2013. С. 7–2.
1174. Гайдулін О.О. Інтерпретаційна практика в Стародавньому Римі та виникнення інституту договорів доброї совісті (*bonae fidei contractus*) . *Часопис Академії адвокатури України*. Електронне наукове фахове видання. 2012. № 4. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2012-4/content.html>
1175. Гайдулін О. О. Інтерпретаційна практика в Стародавньому Римі та виникнення інституту договорів доброї совісті (*bonae fidei contractus*) . *Часопис Академії адвокатури України*. Електронне наукове фахове видання. 2012. № 4(17). С.1–5. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2012-4/content.html>.

1176. Гайдулін О. О. Інтерпретація помилок у контрактному праві Стародавнього Риму. *Право України*. 2012. № 8. С. 327–334.
1177. Гайдулін О. О. Історичні витоки аналогії як способу правової інтер-претації. *Наше право*. №1, 2013 С. 25–28.
1178. Гайдулін О. О. Культурно-історичні і методологічні основи філософської парадигми права. Проблеми філософії права. Том I. Київ-Чернівці: Рута, 2003. С. 86–88.
1179. Гайдулін О.О. Римсько-правова концепція гуманістичної або доброзичливої інтерпретації (*benigna interpretatio*) та її рецепція в цивільне право України (до проблеми європеїзації через рецепцію). Удосконалення механізмів захисту цивільних прав в умовах реформування цивільного законодавства в європейських країнах : збірник наукових праць / За ред. О. Д. Крупчана, Ю. В. Білоусова. Київ : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. С. 33–38.
1180. Гайдулін О. О. Судочинство по добрій совісті (*iudicia bonae fidei*) та нові інститути цивільного процесу у Стародавньому Римі: інтерпретація та рецепція. *Вісник Вищої ради юстиції*. Електронне наукове фахове видання. 2012. № 4. С. 160–166. URL: http://www.vru.gov.ua/visnyk_archive.
1181. Гайдулін О. О. Досвід доктринальної інтерпретації легальних понять: правова терміносистема військових традицій. *Юридична наука*. № 8/2014. С. 7– 21.
1182. Гайдулін О.О. Історичний і системний способи тлумачення в римсько-му приватному праві: ідейні витоки та застереження щодо рецепції. *Правове регулювання економіки* : збірник наукових праць / М-во освіти і науки України ; Держ. вищий навч. закл. "Київський нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана", Юрид. ф-т ; голов. ред. О.В. Солдатенко. Київ, 2015. № 15. С. 150–157.
1183. Гапонов, А. С. Проблема понимания в герменевтической философии и ее значение для обоснования моральной теории. *Вестник Томского государственного университета*: Научный журнал : Томский государственный университет, 2013. №374. С.49–54.
1184. Гараева Г. Ф. Особенности методологического плюрализма философии права Е.Н. Трубецкого. *Теория и практика*

общественного развития. 2019, № 12 (142). Краснодар : Издательский дом «ХОРС». С. 78–81.

1185. Генкин Д. М. Относительная недействительность сделок. *Юрид. вестник*. 1914. С 215– 250.

1186. Гермашев А. Н. Юридическая герменевтика как наука о способах изложения воли в юридическом тексте и способах ее толкования. *Законы России*. 2010. № 1. С. 82–86.

1187. Гетманцев О. В. Методологія науки цивільного процесуального права. *Науковий вісник Чернівецького університету* : збірник наук. праць. 2011. Вип. 435 (Правознавство). С. 76–79.

1188. Гетц Г.-В. Изучение ментальности: взгляд из Германии / Споры о главном: дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». Москва : Наука, 1993. С. 58– 64.

1189. Гетьман І.В. Герменевтичний підхід до праворозуміння: витоки, зміст, практичне значення. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 97. С. 12–19.

1190. Голев Н., Матвеева О. Лингвистическая экспертиза на стыке языка и права (о специфике юрислингвистики, ее предпосылках и перспективах). URL: <http://www.lexis-asu.narod.ru/other-works/index.htm>.

1191. Головін А. С. Застосування методів юридичної герменевтики в інтер-претаційній діяльності Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 4. С. 43–54.

1192. Гончаров В. В. До питання про функціональне тлумачення змісту юридичних норм. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. 2009. Вип. 50. С.270–276.

1193. Гончаров В. В. Від старої теорії тлумачення до нової: основні виклики та рішення. *Філософія права і загальна теорія права* № 1–2/2014. С. 53–69.

1194. Грай М. П. Нормативна модель державно-службових відносин в Україні: проблемні моменти розмежування застосування норм публічного і приватного права.

Університетські наукові записки : часоп. Хмельниц. ун-ту упр. і права. 2008. № 4(28). С. 375–381.

1195. Гродзинский М.М. Законодательная техника и уголовный закон. *Вестник советской юстиции.* 1928. № 19. С. 558–560.

1196. Грось А. А. Защита гражданских прав: Сравнительный анализ институтов римского частного права и действующего гражданского и гражданского процессуального права. *Правоведение.* 1999. №4. С. 96–

1197. Гринько С. Д. Значення типології рецепції римського права для правових систем європейських країн. *Приватне право і підприємництво.* 2014. Вип. 13. С. 9-13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prip_2014_13_4.

1198. Гуревич А. Я. Историческая наука и историческая антропология. *Вопросы философии.* 1988. № 1. С. 56–70.

1199. Гуриев С.М. Три источника – три составные части экономического империализма. *Общественные науки и современность.* №3, 2008. С. 134–141.

1200. Гурина Н. Н. К вопросу об обмене в неолитическую эпоху. *Краткие сообщения Института археологии.* 1974. № 138: Вып. 138: Торговля и обмен в древности. С. 12–23.

1201. Гьяро, Т. "Comparamus!". Романистика как фактор унификации европейских правовых систем = "Comparamus!". *Romanistica come fattore d' unificazione dei diritti europei*; Пер. с ит. О. Г. Парамузовой ; Ред. А. Д. Рудоквас / *Древнее право.* 2005. Вып. 1(15). С. 177–199. URL: <http://elar.uniur.ac.ru/jspui/handle/123456789/2595>>

1202. Гьяро, Т. Европейская история частного права : инструмент унификации права и продукт смешения категорий; пер. с нем. К. В. Гнищевичем под науч. ред. А. Д. Рудокваса, общ. ред. Д. О. Тузова./ *Цивилистические исследования.* Выпуск четвертый, 2007–2009. Томск : Пеленг, 2010. С. 10–57. URL: <http://jacob.thegasco.org/priklyucheniya/ba055920b0c7a0df54cb90c1cd23b605.php>.

1203. Гьяро, Т. От современного soft law к античному soft law = From contemporary soft law to the ancient soft law ; пер. с итал. С. Я. Сомовой / *Известия вузов. Правоведение.* 2016. № 2. С. 198–219.

1204. Давидова І. В. До питання про засади тлумачення змісту господарського договору. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 23. С. 22–25. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chac_2017_23_7.
1205. Дамірлі М. А. Специфіка компаративістсько-правової герменевтики / *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 31–36.
1206. Дворкін Р. Цілість права. Філософія права. за ред. Дж. Фейнберга та Дж. Коулмена. Київ : Основи, 2007. С. 183–205.
1207. Дзєбань А. П., Яроцький В. Л. Догматичний напрям методології формування сучасної національної доктрини приватного права. *Право України*. 2019. № 1. С. 42–57.
1208. Дзєбань А. П., Яроцький В. Л. Общеметодологические и эвристические аспекты современных цивилистических исследований / *Методология исследования проблем цивилистики* : сб. ст. посвящ. памяти проф. А.А. Пушкина; под ред. Ю.М. Жорнокуя и С.А. Слипченко. Харків. : Право, 2017. С.176–205.
1209. Дзєбань О.П., Яроцький В.Л. Герменевтичний метод у сучасних цивілістичних дослідженнях: до питання про доцільність застосування. *Інформація і право*. Київ, 2017. – №2(21). С.5–12.
1210. Донченко О. П. Свобода як категорія права (герменевтичний аспект) / *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 37–50.
1211. Дрішлюк А. І. Щодо методології дослідження системи джерел цивільного права України. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), В. М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.]; відпов. за вип. В. М. Дрьомін; МОН України, НУ ОЮА. Одеса : Юрид. л-ра, 2013. Т. 13. С. 479–489.
1212. Дудаш Т. І. Правоінтерпретаційна діяльність Європейського суду з прав людини крізь призму герменевтики. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 3. С. 12–23.
1213. Дудаш Т. І. Розуміння та пояснення в юриспруденції та у правовому регулюванні). *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. 2009. Вип. 50. С. 146–152.

1214. Дудаш Т. Праворозуміння крізь призму герменевтики / Праці Львівсь-кої лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України / Редкол.: Рабінович П.М. (гол. ред.) та ін. Серія 1. Дослідження та реферати. Вип. 22. Львів: Край, 2010. 248 с.
1215. Дудченко В. В. Герменевтика права як проблема (методологічний аспект). *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. 2003. Вип. 17. С. 42–50.
1216. Дюркгейм Э. Социология и теория познания / Новые идеи в социологии. Санкт-Петербург, 1914. С. 33– 64.
1217. Евгений Владимирович Васьковский: правовец, литератор, критик : сборник материалов к 150-летию со дня рождения = Eugeniusz Włodzimierz Waśkowski: prawnik, literat, krytyk: zbiór materiałów do 150-lecia urodzin E. W. Waśkowskiego / Одес. нац. науч. б-ка, Центр исследования права им. Савиньи (Одесса), Юридическая фирма «Юрлайн»; сост.: Н. А. Яцун, И. А. Бирюкова; науч. ред. В. М. Зубарь; отв. ред. О. Ф. Ботушанская; рецензенты: Е. О. Харитонов, Т. В. Добко; ред. : Н. Г. Майданюк, И. С. Шелестович. Одесса : Бондаренко М. А., 2017. 588 с.: ил. (Серия «Одесса в именах и документах»).
1218. Євграфова Є. П. Доктрини і концепції в правовій системі України: форми і сфери застосування. *Право України*. 2010. № 5. С. 77–84.
1219. Євграфова, Є. П. Дослідження правової доктрини в контексті системи джерел права. *Право України*. 2011. № 1. С. 337–344.
1220. Жидкова Н. Проблемна правова ситуація як компонент проблемного навчання . *Молодь і ринок*. 2016. № 8 (139). С. 65–72.
1221. Жуков В. І. Підстави для розширеного тлумачення терміна «інформа-ція» в чинному законодавстві України. *Інтелектуальна власність*. 2006. № 9. С. 30–38.
1222. Завальнюк В. В. Антрополого-герменевтичний підхід до характе-ристики правової реальності: становлення концепцій. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 7–14.
1223. Зеленкевич И.С. Понятие правовой доктрины как источника современ-ного российского права. *Вестник Северо-*

Восточного государственного университета. 2011. Т. 15. № 15. С. 118–121.

1224. Зеленкевич И.С. Правовая доктрина и правовая наука: некоторые аспекты соотношения и использования в качестве источников права. *Северо-Восточный научный журнал*. 2010. № 2. С. 42–47.

1225. Иванов В. В. Очерки по истории семиотики в СССР. Москва : Наука, 1976. 298 с. URL: http://philologos.narod.ru/semiotics/ivanov_semio.htm.

1226. Иванова Н. А. Применение метода свободных ассоциаций в эмпири-ческих социологических исследованиях. *Вестник СПбГУ*. Сер. 12. 2013. Вып. 3. С. 116–122.

1227. Иванова О. М. Институт толкования Конституции в России и Франции (сравнительно-правовой анализ). *Ленинградский юридический журнал*. №4 (18). 2009, Издательство: Ленинградский государственный университет им. А.С. Пушкина (Санкт-Петербург). С. 173–185.

1228. Ионов И. Н. Новая глобальная история и постколониальный дискурс. *История и современность*. 2009. № 2. С. 33–60.

1229. Исаев И.А. Правовое пространство процесса (юридическая семиотика Франца Кафки). *Lex Russica. Научные труды МГЮА*. Москва : Изд-во МГЮА, 2006, № 5. С. 854–872.

1230. История ментальностей, историческая антропология: зарубежные исследования в обзорах и рефератах. Москва. 1996. 255 с.

1231. Ищенко Е. Н. Новая парадигма интерпретации в дискурсивном поле современной философии. *Вестник Московского университета*. Серия 7. «Философия». 2004. № 6. С. 62–74.

1232. Казанцев М. Ф. Понимание гражданско-правового договора : традиционные взгляды и новые подходы. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук*. Екатеринбург, 2002. 2002 Вып. 3. С. 257–282.

1233. Каращук, К. Л. Деякі аспекти тлумачення норм права. Вісн. нац. акад. прокуратури України. Київ, 2008. № 4. С. 118–124.
1234. Карвацька С. Б. Формування герменевтичної інтерпретації: історико-правові та лінгвістичні питання. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. 2009. Вип. 50. С. 66–72.
1235. Карвацька С.Б. Герменевтична інтерпретація у пізнанні історико-правової дійсності. *Науковий вісник Чернівецького університету*: Збірник наук. праць. 2011. № 578. С. 5–11.
1236. Карвацька С.Б. Зasadничі принципи інтерпретації права як пізнаваль-ного акту. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 14. С. 16–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vprc_2018_14_5.
1237. Карвацька С.Б. Формування герменевтичної інтерпретації: історико-правові та лінгвістичні питання. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* 2009. Вип. 50. С. 66–72.
1238. Кармаліта М. В. Теоретичні аспекти правової доктрини в історії римського права. *Держава і право: Зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки. Випуск 47*. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. С. 100–107.
1239. Кельман М.С. Методологічна ситуація у сучасному правознавстві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 1. С. 3–11.
1240. Кобзар А. В. Реорганізація і реструктуризація: цивільно-правова інтерпретація. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 284–290. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/arpr_2009_50_45.
1241. Коваленко Г. В. Філософсько-правова концепція «імперії права» Роналда Дворкіна. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. № 9, 2011. С. 191.
1242. Коваленко Г. В. Філософсько-правова концепція «імперії права» Роналда Дворкіна. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. № 9, 2011. С. 188–194.

1243. Ковбасюк С. В. Сучасна інтерпретація поняття «інституціоналізація». *Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць*. 2009. Вип. 50. С. 177–182.
1244. Ковкель Н.Ф. О перспективах семиотического анализа права и законодательства. *Веснік Беларускага дзяржаўнага эканамічнага ўніверсітэта = Вестник Белорусского государственного экономического университета: навукова-практычны часопіс*, 2010, №5. С. 78–86.
1245. Козловський А. А. Гносеологічні принципи права. *Проблеми філософії права*. 2005. Том III. № 1–2. С. 33–44.
1246. Козловський А.А. Гносеологія тлумачення правових ситуацій. *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць*. Вип. 105: Правознавство. Чернівці: Рута, 2001. С. 12–16.
1247. Колосова О.Г. Искусство судебной лжи в I в. н.э. (по Квинтилиану). *IVS ANTIQVVM. Древнее право*. 1999: 1 (4). С. 99–107.
1248. Комаров А. С. Принципы УНИДРУА как источник регулирования международных коммерческих договоров. *Экономика и жизнь. Юрист* : приложение к газете «Экономика и жизнь». 2001, февраль. № 4 (156). С. 4.
1249. Кондратенко А.П. К вопросу о функциональном назначении верхнепалеолитической пластины стоянки Мальта / Пластика и рисунки древних культур. Новосибирск : Наука СО, 1983. С. 66–76.
1250. Копейкина, О. Ю. Логика исторического понимания в герменевтике В. Дильтея. Ольга Юрьевна Копейкина / *Научная мысль Кавказа*. 2006. N 3. С. 40–48.
1251. Коптев А.В. Римское право в архаическую эпоху. / *История Древнего Рима*, 2001. URL: <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=/1302811460>.
1252. Коротких В.И. «Реконструкция» или «интеграция»? Гегелевский исто-ризм сквозь призму герменевтических стратегий. *Философия и культура*. 2017. № 9. С. 10–20. URL: https://nbpublish.com/library_read_article./php?id=23837.

1253. Корчевна, Л. О. Доктрина як джерело права. *Юрид. Україна*. 2004. № 11. С. 4–7.
1254. Костицкий М. В. Объект и предмет историко-правового познания / Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибр. наук. пр. / І. А. Тимченко. Слово про колегу, товариша; відп. ред. Н. В. Кушакова-Костицька. Чернівці : Рута, 2008. С. 80–83.
1255. Костицький М.В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11.
1256. Костишина С. А. Институциональный подход в современной юридической науке. *Юристъ - Правоведъ*. 2012. № 5(54). С. 80–82.
1257. Кострова М. Грамматическое или языковое толкование уголовного закона? *Законность*. 2002. № 3. С. 38–42.
1258. Косцова І. П. Герменевтичний метод тлумачення норм права: історична та юридична дивергенція. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Юридичні науки. 2015. № 827. С. 153–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_827_27.
1259. Котенко Н. В. Толкование норм права в системе юридической деятельности / *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки*. 2012. Т. 25 (64). № 1. 2012. С. 258–263.
1260. Котляр И. А. Понятие «jus commune» в европейской правовой традиции. *Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 11. Право*. 2009. № 5, С. 89–100.
1261. Котлярова К. М. Образ відьми в римській літературній традиції. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. Вип. 41. С. 57–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2013_41_9.
1262. Коуз Р. Проблемы социальных издержек. Фирма, рынок, право. Москва : Дело, 1993. С. 87–141.
1263. Кофанов Л. Л. Пифагореизм в римском авгуральном праве. *Вестник Древней Истории*, 1999, №2. С. 166–177.
1264. Кошиль Ю. В. Роль каузи у тлумаченні договору. *Університетські наукові записки*. 2007. № 1. С. 141–145.

1265. Кресин А.В. Вопрос о своеобразных элементах национального права в трудах европейских ученых второй половины XVIII – первой трети XIX века. *Антиномии*, 2019. Т. 19, вып. 1. С. 80–111.
1266. Кривцова І. С. Можливості співробітництва герменевтичного та синер-гетичного підходів у пізнанні правових явищ. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. 2009. Вип. 50. С. 79–83.
1267. Кросс-культурная психология. Исследования и применение / Пер. с англ. Харьков: Изд-во Гуманитарный центр, 2007. 560 с.
1268. Крупчан О. Д. Методологічні виміри сучасного вітчизняного приватного права. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 16. С. 30–34.
1269. Крупчан О. Д. Методологічні засади свободи у цивілістичних дослідженнях. *Приватне право і підприємництво*. 2019. Вип. 19. С. 5–8.
1270. Кузнецова Н. С. Предмет та система сучасного цивільного права України. *Право України* : Юридичний журнал. 2017. № 5. С. 27–35.
1271. Кулікова Л. Б. До історії питання про спеціальне вивчення класичної греко-римської міфології в античний час. *Інтелігенція і влада*. 2007. Вип. 10. С. 174–185. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2007_10_21.
1272. Курицин В. Н. К ситуации постмодернизма. *Новое литературное обозрение*, 1994, № 11. С.197– 223.
1273. Курляк І. Є. Загальний огляд історичного розвитку зарубіжної освіти (від стародавніх часів до XIX століття); Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Каф. педагогіки. Л., 2000. 70 с.
1274. Курочкин А. В. Концепт «правовая институционализация» и его содержание. *Актуальные проблемы российского права*. 2016. № 3 (64) март. С. 39–47.
1275. Кухарев О. Є. Диспозитивність як базова категорія приватного права. *Право і суспільство*. 2017. № 6–1. С. 67–73.
1276. Кучук А.М. Правовий поліцентризм як принцип наукового пізнання правових явищ. *Науковий вісник Ужгородського*

національного університету. 2013. Серія Право. Випуск 22. Частина 1. Том 1. С. 43–46.

1277. Кушакова-Костицька Н.В. Методологічні проблеми сучасних правових досліджень : об'єктивна необхідність чи суб'єктивна формальність. *Філо-софські та методологічні проблеми права*. 2013. №1–2. С. 23–31.

1278. Лапин Н. И. Социокультурный подход и социентально-функциональные структуры. *Социологические исследования*. № 7. 2000. С. 3–12.

1279. Лафтими, Имад. Общая характеристика и критерии классификации словаря тезаурусного типа. Имад Лафтими. Текст : непосредственный, электронный. *Молодой ученый*. 2011. № 12 (35). Т. 1. С. 252–255. URL: <https://moluch.ru/archive/35/3989/> (дата обращения: 07.04.2020).

1280. Ле Гофф Ж. «Анналы» и «новая историческая наука». *Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов»*. М, 1993. С. 90–94.

1281. Левицька Н. О. Міжгалузеві нормативно-правові інститути; деякі теоретичні питання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. : Юриспруденція. 2015, № 14, Т. 1. С. 22–24.

1282. Леденева Т. В. Постмодернизм и современная культура. URL: http://vestnik.yspu.org/releases/novye_Issledovaniy/1_1/index.html.

1283. Лехник Н. Л. Методи тлумачення конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року. *Наук. зап. НаУКМА*. Сер. Юрид. науки. 2002. Т. 20. С. 33–36.

1284. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу: герменевтичний підхід. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* 2009. Вип. 50. С.294–299.

1285. Ловпаче З. Х. Юридическая герменевтика как раздел науки о понимании. *Вестник Адыгейского государственного университета*. Серия: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. 2011. Вып. 3. С. 36–42.

1286. Лотман Ю. М., Успенский Ю. М. О семиотическом механизме культу-ры. *Ученые записки Тартуского государственного университета*. 1971. Вып. 284. С. 144–166.
1287. Лузгина А. В. Объективные препятствия к исполнению договора в праве Англии, Франции, Германии. *Актуальные проблемы гражданского права: Сборник работ выпускников Российской школы частного права 2009 года*. Вып. 14. Москва : Статут, 2012. 511 с.
1288. Луць В.В. Методологічне значення категорій «строк» і «термін» у цивільному праві України. *Часопис цивілістики*. № 31 (2018): С. 80–67.
1289. Майданик Р. А. Вчення про методологію приватного (цивільного) права України. Загальні положення. *Право України*. 2019. № 1. С. 58–74.
1290. Майданик Р. А. Методика права України в умовах європеїзації: універсальний метод, алгоритм, етапи вирішення юридичного спору (казусу). *Приватне право і підприємництво : зб. наук. пр. / Засновник Наук.-дослід. ін-т приватного права і підприємництва ім. Академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України ; гол. ред. О. Д. Крупчан. Київ : НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. Вип. 20 . С. 8–18.*
1291. Майданик, Р. А. Вчення про методологію приватного (цивільного) права України. Загальні положення. *Право України*. 2019. № 1. С. 58– 74.
1292. Максимов С. І. Від головного редактораю *Філософія права і загальна теорія права*. № 1–2/2014. С. 12–16.
1293. Маленкова В. С. Толкование международных договоров. *Евразийский Союз Ученых (ЕСУ) № 10 (19), 2015. Юридические науки*. С. 82–83.
1294. Малько А. В. Механизм правового регулирования: лекция. *Правоведение*. 1996. № 3(214). С. 54–62.
1295. Мамич М. В. Проблеми юридичної герменевтики в працях Г.- Г. Гада-мера. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 19–22.

1296. Мармазов В. Є. До питання про телеологічне (цільове) тлумачення Конвенції про захист прав і основних свобод людини. *Адвокат*. 2003. № 6. С. 29–31.
1297. Массон В. М. Обмен и торговля в первобытную эпоху. *Вопросы истории*. 1973. № 1. С. 78–91.
1298. Массон В. М. Развитие обмена и торговли в древних обществах. *Краткие сообщения Института археологии*. 1974. № 138. С. 3–11.
1299. Меленко О. В., Меленко С. Г. Формирование философско-правовых констант в рамках философии милетского периода на примере творчества Анаксимена. *Диалог двух культур Востока и Запада через призму единства и многообразия: древний мир, средневековье, новое и новейшее время*: сборник научных статей. Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения Комитета науки министерства образования и науки. 2016. С. 270–278.
1300. Меленко О.В. Б.О. Кістяківський про методологічну природу правової науки: співвідношення і взаємодія в пізнанні права філософії, соціальних наук і правознавства. *Актуальні проблеми держави та права*: Зб. наук. пр. / Голов. ред. С.В. Ківалов. О.: Юрид. л-ра, 2007. Вип. 34. С. 147–151.
1301. Меленко О.В. Особливості методики викладання навчальної дисципліни «Цивільне право»: традиційний та інноваційний аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, серія «Право», Вип. 19, том 2. Ужгород, 2012. С. 87–90.
1302. Меленко О.В. Проблеми оновлення цивільно-правової науки. *Науковий вісник Чернівецького університету*: Збірник наук. Праць. Вип.636: Правознавство. Ченівці: Чернівецький нац.. ун-т, 2012. С.32–36.
1303. Мережко А. А. Юридическая герменевтика и методология права. *Проб-леми філософії права*. Київ; Чернівці : Рута, 2003. Т. I. С. 159–162.
1304. Мережко А. Юридическая семиотика и юридическая герменевтика. *Государственная практика*: Газета українських юристів: : URL: <http://www.pravo.ua/article.php?id=10001433>.

1305. Мережко О. Нове JUS COMMUNE EUROPE. *Юр. газета*. 2003. 24 грудня, № 12 (12). URL: <http://www.yur-gazeta.com/oarticle/391>.
1306. Мережко О. О. Сучасні теорії міжнародного приватного права. *Юрид. газ.* № 4 (64). URL: <http://www.yur-gazeta.com/oarticle/2036/>.
1307. Меркль, Адольф Юліус. Дволикість права. Погляд під кутом теорії пізнання права. Пер. з нім. Р. І. Корнути, наук. ред. М. І. Козюбри. Пробл. філософії права. 2008/2009. Т. 6/7. С. 79–93.
1308. Минзак О.В. Афіксальні антоніми в терміносистемі права (на матеріалі англійського юридичного дискурсу) URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/89_3/statti/99.pdf;
1309. Михаэльс, Ральф. Функциональный метод сравнительного право-ведения. *Вестник гражданского права*. 2010. N 1. С. 242–297.
1310. Мічурін Є. О. Методологія цивільного права: системно-структурний метод. *Університетські наукові записки*. 2017. № 2. С. 6–13.
1311. Молибога М.П. Класифікація тлумачення норм права. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2012. №1. С. 10–14.
1312. Молибога М.П. Тлумачення норм права : сучасні характеристики. *Часопис Київського університету права*. 2010. №2. С. 42–46.
1313. Москаленко Я.Л. Герменевтика та праворозуміння (до питання про підходи до вивчення проблеми). *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2014. Вип. 65. С. 45–51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2014_65_9.
1314. Москаленко, Я. Л. Місце і роль юридичної герменевтики в системі наукових знань. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 2. С. 57–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkur_2014_2_14.

1315. Мочульська, М. Є. Зародження правової доктрини як юридичного феномену. *Вісн. Львів. ун-ту* : юрид. серія. 2010. Вип. 51. С. 3–9.
1316. Недбайло П. Е. О толковании советских законов. *Доклады и сообщения Львов. ун-та*. 1957. Вып. 7. Ч. 2. –С. 175–182.
1317. Несинова С. В. Правовий інститут: генеза виникнення та перспективи розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету*: Збірник наукових праць. Серія «Юридичні науки» .–2014.–Вип, 2014. С. 14–20.
1318. Нетреб'як О. Сутність та значення правової герменевтики. *Підпри-ємництво, господарство і право*, 2017. № 5. С. 189–192.
1319. Нижний А.В. Конвалідація нікчемних цивільно-правових договорів, укладених з порушенням обов'язкової форми. *Вісник Запорізького націо-нального університету*. Серія Право. 2010. № 4. С.75–79.
1320. Новицкая А.А. Недействительность части сделки: сравнительно-правовой анализ российского и немецкого правового регулирования. *Вестник гражданского права*. 2011. № 1. С. 4–51.
1321. Оборотов Ю. М. Герменевтика й метафора у правознавстві. *Наукові записки МГУ*. 2004. № 1. С. 126–131.
1322. Оборотов Ю. М. Герменевтичний метод у правознавстві. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2000. № 1. С. 19–21.
1323. Оборотов Ю. М. Філософія права і методологія юриспруденції. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 41–43.
1324. Оборотов Ю. Н. Месторазвитие в пограничной «евразийской» цивилизации как основа правового развития Украины. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / ОНЮА. О. : Юрид. л-ра, 2009. Вип. 49. С. 7–12.
1325. Овчинников А. И. Правовое мышление в правоприменительном процессе: опыт герменевтической методологии. *Философия права*. 2003. № 2. С. 75–83.
1326. Овчинников А.И. Юридическая герменевтика как правопонимание. *Правоведение*. 2004. № 4. С. 160–169.

1327. Ойзерман Т. И. Философия философии : Доклад на заседании Ученого совета Института философии РАН. *Философский журнал*. 2008. №1 С. 6–13.
1328. Павлишин О. Семіотичний аналіз права в контексті праксеологічних досліджень. *Філософські та методологічні проблеми права*. № 1. 2011. С. 48–56;
1329. Павлишин О. Семіотичний аналіз права в контексті праксеологічних досліджень. *Філософські та методологічні проблеми права*. № 1. 2011. С. 48–56.
1330. Павлишин О. Теоретичні витоки, предмет і структура семіотики права. *Філософські та методологічні проблеми права*. № 2. 2011. С. 44–51.
1331. Павлишин О. Теоретичні витоки, предмет і структура семіотики права. *Філософські та методологічні проблеми права*. № 2. 2011. С. 44–51.
1332. Павлович А. А. Праксиология наук и их праксеологические возможности. *Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета*. Культура. История. Философия. Право. Пермь : Пермский национальный исследовательский политехнический университет, 2010. № 2. С. 71–85.
1333. Пацурківський П.С. Інтегративний підхід в системі методів пізнання права. *Науковий вісник Чернівецького університету (Правознавство)*. 2010. Вип. 75. С 10–18.
1334. Передерієв Є. П. Проблематика сучасних міжнародно-правових досліджень. *Зовнішня торгівля: право та економіка*. 2006. № 2(25). С. 4954.
1335. Пермяков А. В. О сущности понятия «гражданско–правовая ситуация». *Юридическая наука и правоохранительная практика*. 2010. № 2. С. 55–62.
1336. Петречко О. М. Магія у Римі доби принципату. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Історія та географія*. 2012. Вип. 46. С. 51–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/-znpkhnpu_ist_2012_46_14.

1337. Петречко О. М. Римське суспільство і *superstitio* доби принципату. *Древности 2011. Харьковский историко-археологический ежегодник*. Вып. 10 Харьков: ООО «НТМТ», 2011. С. 53–63.
1338. Петрова І. В. Інтелектуальний та видовищний *otium* у Давньому Римі. *Культура України*. 2014. Вип. 46. С. 57–67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ku_2014_46_9.
1339. Петрушев В. А. Многозначность текста нормативного правового акта и единообразие его толкования. *Академический юридический журнал*. URL: <http://www.izpi.ru/aum.php?a=151>. Загол. з екрану.
1340. Плигун О. А. Диференціація метазнаків "термін", "термінологія", "терміносистема". *Науковий вісник Чернівецького університету. Германська філологія*. 2014. Вип. 692–693. С. 169–171. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchnugf_2014_692-693_51;
1341. Погодин А. В. Принципы интерпретации юристом сложной право-реализационной ситуации. *Вектор науки Тольяттинского гос: ун-та*. Тольят-ти, 2010. №3(3). С. 150–152.
1342. Погребняк О. С. До питання про конвалідацію нікчемних правочинів. *Наше право*. 2015. № 3. С. 140–144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2015_3_24.
1343. Поляков, А. В. Постклассическое правоведение и идея коммуникации. / *Правоведение*, 2006. № 2. С. 26–44.
1344. Понетайкина, Н. А. Юридическая (правовая) доктрина как источник в современном праве. *Право и практика : науч. тр. Киров. ин-та Моск. гос. юр. акад. им. О. Е. Кутафина*. 2009. № 6. С. 75–77.
1345. Праці Львівської лабораторії правлюдини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України / Редкол.: Рабінович П. М. (гол. ред.) [таін.]. Серія 1. Дослідження та реферати. Вип. 22. Львів: Край, 2010. 248 с.
1346. Придворов Н. А., Пузиков Р. В. Юридическая доктрина как источник права России: понятие, сущность, методологические аспекты. *Теоретико-методологические проблемы права* / под ред. М. Н. Марченко. Москва : Зерцало-М, 2007. Вып. 2. С. 213–235.

1347. Притика Ю.Д. Законодавчі перспективи регламентації здійснення третейського розгляду в Україні [електронний ресурс] // режим доступу: <http://univer.km.ua/visnyk/601.pdf>.
1348. Проблемы гражданского и предпринимательского права Германии. Москва : БЕК, 2001. 336 с.
1349. Прокопенко О.М. Методологічний інструментарій цивільно-правового дослідження. *Молодий вчений*. № 10 (37), 2016. С. 449–452.
1350. Просандеєва Л. Є. Актуальні проблеми культурної компаративістики. *Культура і сучасність*. 2018. № 1. С. 9–15.
1351. Рабинович П. М. Проблемы понимания в правовом регулировании. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1988. № 5. С. 21–27.
1352. Рабинович, П.М. О понимании и определениях права. *Правоведение*. 1982. № 4. С. 53 – 60.
1353. Рабінович П. М. Герменевтика і правове регулювання. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 2(17). Х. : Право, 1999. С. 61–71.
1354. Рабінович С. П. Право на повагу до приватного життя у практиці Страсбурзького суду: інтерпретація з позицій герменевтики буття. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* 2009. Вип. 50. С. 206–212.
1355. Ракитов А. И. Опыт реконструкции концепции понимания Фридриха Шлейермахера. *Историко-философский ежегодник*. Минск., 1988. С.150– 165.
1356. Романюк Я. М. Невизначеність умов договору як підстава для його тлумачення. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 36–41. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/-Pgip_2016_12_7.
1357. Романюк Я. М. Роль Верховного Суду України в забезпеченні принципу правової визначеності. *Слово Національної школи суддів України*. 2013. № 3. С. 6–13. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cln_2013_3_3.

1358. Ромашкін С. В. Ідеї історичної школи права в становленні юридичної герменевтики. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* 2009. Вип. 50. С. 97–102.
1359. Россиус Ю. Г. О теории интерпретации Э. Бетти. *История философии.* 2012. №17. С. 83–89.
1360. Русавська В. А. Гостинність у Давньому Римі на прикладі епістолярної спадщини Цицерона та Плінія Молодшого. *Вісник Харківської державної академії культури.* 2013. Вип. 41. С. 66–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hak_2013_41_10.
1361. Руткевич А. М. Философия права А. Кожева. *Вопросы философии.* 2002. № 12. С. 141–153.
1362. Сабирзянов А. М. Ситуационная картина мира. URL: <http://filosofkai.tw1.ru/situaciya.php>.
1363. Саркисов А. Семиотика права. URL: http://www.sqlaw.ru/mainpartners/851/article_923.html.
1364. Сатохіна Н. І. Правова герменевтика між універсалізмом і контекстуалізмом. *Філософія права і загальна теорія права.* 2013. № 1. С. 169–179.
1365. Сатохіна Н. І. Проблема розуміння у здійсненні права. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* 2009. Вип. 50. С.212–217.
1366. Селевко Ю. П. Роль религии в жизни римлянки эпохи Республики. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Сер. : Історія. 2010. № 908, вип. 42. С. 56–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIS_2010_908_42_8.
1367. Семякин М. Н. К вопросу о концепции цивилистической науки. *Вестник Челябинского государственного университета.* 2015. № 17 (372). Право. Вып. 43. С. 123–130.
1368. Силин В.В. Понимание и интерпретация. *Культура народов Причерноморья.* 2008. № 138. С. 55– 60.
1369. Сироткина О. В. Принципы европейского договорного права: история создания, статус и основные положения. *Сборник научных трудов.* Серия «Право». Выпуск № 1 (5). Ставрополь : СевКавГТУ, 2003. 23 с.

1370. Сібільов М.М. Цивільно-правовий договір у механізмі правового регулювання у сфері приватного права. Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я.Тацій. Харків: Нац. юрид. акад. України. 2003. Вип.58. С. 47– 54.
1371. Сіммондз, Найджел. Рефлексивність та ідея права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 1. С. 13–26.
1372. Скакун О. Ф. Джерельна база наукових досліджень з історії політичних і правових вчень та інтерпретація політико-правового вчення. *Вісник академії правових наук України*. 1999. № 3. С. 144–150.
1373. Скакун О. Ф. Метод інтерпретації правових ідей і правових норм: загальне й особливе. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* 2009. Вип. 50. С.235–243.
1374. Скрипнюк О. Європейський вибір України: проблеми реалізації принципу законності. *Право України*. 2009. № 1 С. 97–101.
1375. Славская А. Интерпретация как предмет психологического исследования. *Психологический журнал*. 1994. № 6. С. 78–88.
1376. Слыщенко, В. А. Методы сравнительного правоведения: значение для постсоветской юриспруденции. *Проблемы постсоветской теории и философии права: перспективы свободного общества* (сборник статей). Москва: Юрлитинформ, 2018. С. 224–270.
1377. Смітс, Я. М. Європейське приватне право як змішана правова система. *Європейське право* № 2–4/2012. С. 215 – 225.
1378. Смородинський В. С. Деякі питання судового тлумачення. *Вісник Академії правових наук України*. 2000р. №4(23). Х. : Право, 2000. С. 238–247.
1379. Солодухо, Н. М., Сабирзянов А. М. Переоценка теории факторов, методология ситуационного подхода. *Ученые записки Казанского государственного университета*. Гуманитарные науки. 2007. Т. 149, кн. 5. С. 53–61.
1380. Сперанский М.М. Обзор исторических сведений о Своде законов. Составлено из актов, хранящихся во II-м Отделении Собственной Его Императорского Величества

канцелярии. Санкт-Петербург, 1833; Санкт-Петербург, 1837; Одесса, 1889 (Издание Одесского юридического общества в память пятидесятилетия со дня смерти М.М.Сперанского). / Сайт Литература и Жизнь http://dugward.ru/library/speranskiy_m/speranskiy_obozrenie.html.

1381. Стахов, А.П., Владимиров В. Л. Платоновы тела (их энтропия, рекурсии, симметрия, связь с «золотым сечением», исключительная роль в науке прошлых веков и в современной науке) / «Академия Тринитаризма», Москва Эл № 77–6567, публ.16623, 09.07.2011 URL: <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0232/-009a/1206-sth.pdf>.

1382. Степанов С. А. Цивілістика класична і посткласична. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 238–252. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prpr_2013_1_25.

1383. Стовба О. В. Що зветься герменевтикою права? Сенс і засади правової герменевтики. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* 2009. Вип. 50. С. 102–108.

1384. Сумарокова Л. М. Дефінітивна норма та її герменевтичний аспект. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* 2009. Вип. 50. С. 117–122.

1385. Суслов В. А. Герменевтика права. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2001. № 5. С. 4–11.

1386. Суслов В. А. Герменевтический аспект законодательного толкования. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1997. № 1. С. 87–90.

1387. Сухорукова М. О. Глобальна інституалізація: сутнісні характеристики та етапи розвитку. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2014. № 4. С.

1388. Тамбовцев В.Л. Перспективы «экономического империализма». *Общественные науки и современность*. №5, 2008. С. 129–136. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/09/20/1215005672/Tambovtsev.pdf>.

1389. Тарасов Н. Н. Юридические конструкции: теоретическое представление и методологические основания исследования. *Юридическая техника*. Ежегодник.. № 7. Ч. 2.

Юридическая конструкция в правотворчестве, реализации, доктрине. Н. Новгород, 2013. С. 18–25.

1390. Терещенко Л. В. Лексична синонімія: спроба аналізу функціональної тотожності. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. Випуск 34. Ч. I. Львів, 2004. С. 280–285.

1391. Тираспольский Г.И. Финансы и денежное хозяйство в Древнем Риме. Вестник Коми республиканской академии госслужбы и управления при Главе Республики Коми. Серия «Государство и право», 2003, № 6. С.132–136.

1392. Титов В. Д. Роналд Дворкін про інтерпретацію нечітких виражень у праві. *Вісн. Акад. прав. наук України*. 2003. № 1 (32). С. 84– 92.

1393. Ткаченко А. В. Энигма функционализма сравнительного правоведения . *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 354–361. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2009_50_57.

1394. Ткаченко О. В. Проблеми визначення поняття, еволюція змісту і перспективи застосування концепту *tertium comparationis* в контексті порівняльно–правового дискурсу про функціоналізм. *Держава і право*. 2008. Вип. 41. С. 595–607.

1395. Токарев С. А. Сущность и происхождение магии. Типы магии. *Ранние формы религии*. Москва Политиздат, 1990. С. 426–432.

1396. Токмаков В.Н. Военная присяга и «священные законы» в военной организации раннеримской Республики / Религия и община в древнем Риме. Москва 1994. С. 144–145.

1397. Токмаков В.Н. Сакральные аспекты воинской дисциплины в Риме ранней республики. *Вестник древней истории*, 1997. N2. С. 43–59.

1398. Томсинов В. А. Римское право в средневековой Англии. *Античная древность и средние века*. Свердловск, 1985. [Вып. 22]: Проблемы социального развития. С. 122–134.

1399. Трофименко, В. А. Правова доктрина – основа формування правової системи країни. *Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого*. 2009. № 2. С. 85–95.

1400. Удовіка Л. Г. Інтегральна програма тлумачення права Р. Дворкіна. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 22–30;
1401. Уорф, Б. Л. Наука и языкознание / Новое в лингвистике. Москва 1960. Вып. 1. С. 135–168.
1402. Фальковський А. О. Різноманітність аксіологічних підходів у методології права. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. 2009. Вип. 50. С. 73–79.
1403. Фатьянов И.В. Правотворческий эксперимент: метод познания или метод правового регулирования? *Юридические исследования*. 2015. № 12. С. 42–71. DOI: 10.7256/2409-7136.2015.12.1756
1404. Филологическая герменевтика и общая стилистика: сборник научных трудов / Г. И. Богин, А. А. Романов, И. В. Фоменко. Тверь : Тверской гос. Университет, 1992. 158 с.
1405. Фогельсон Ю. Б. Мягкое право в современном правовом дискурсе. *Журнал российского права*. 2013. № 5. С. 37–41.
1406. Харитонов Л. А. Герменевтический подход к толкованию правовых норм. *КриминалистЪ*. 2011. №1(8). С. 113–117.
1407. Харитонов Є. О. Класифікація цивільних правовідносин: спроба новацій у підходах. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії* / голов. ред. С. В. Ківалов ; МОН України, ОНЮА. Одеса : Юрид. л-ра, 2008. Т. VII. С. 136–143.
1408. Хвостов В.М. Новый труд по римской традиции. *Ученые записки Императорского Московского Университета. Юридического факультета*. Москва : Университет. тип., 1902. Вып. 20. С. 1–24.
1409. Хромова Е. Б. История ментальностей в немецкой историографии. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2013. № 3 (29): в 2-х ч. Ч. II. С. 202– 205.
1410. Цветаев, И. В. Из жизни высших школ Римской империи. *Вопросы философии и психологии*. Москва, 1902. Год XIII, кн. 62 (II).

С. 954–1030 ; XIII, кн. 63 (III). С. 1091–1136. URL: <http://relig-library.pstu.ru/modules.php?name=426>.

1411. Циммерманн, Р. Римское право и гармонизация частного права в Европе; Пер. А. Д Рудоквас. *Древнее право*. 2005. Вып. 1(15). С. 156–176.

1412. Цинцадзе Н. С. Традиционные неформальные правовые институты в российском частном праве: понятие, признаки и проблемы идентификации. *Вестник Тамбов. ун-та. Серия : Гуманитарные науки*. 2012. № 11 (115). С. 353–362.

1413. Цуканова В. С. Юридическая герменевтика как способ интерпретации, судебного толкования. *Право и государство: теория и практика*. 2008. № 8. С. 15–20.

1414. Цурганова Е. А. Герменевтика – наука о смысле текста. *Вестник РАН*, 1994, том 64, № 12, С. 1095–1099.

1415. Цыгановкин В. А. Институционный и дискреционный методы и типы правового регулирования. *Юриспруденция*. 2011. № 3. С. 118– 126.

1416. Цыгановкин, В. А. Институционное и дискреционное правовое регулирование в правовых системах мира. *Вестник РГГУ*. 2012. № 3 : Серия «Юридические науки». С. 231–237.

1417. Цыгановкин, В. А. Институционный метод регулирования как признак правового государства. *Вестник РГГУ*. 2014. № 9. С. 29–34.

1418. Честнов, И. Л. Полемические размышления о либертарном правопонимании в контексте постклассической парадигмы. *Российский ежегодник теории права*. С.-Петербург. гос. ун-т, Урал. гос. юрид. акад. Санкт-Петербург: Юридическая книга, 2011. № 3(2010). С. 43–56.

1419. Шакарян Г. Г. Язык здравого смысла и язык науки (гносеологический анализ). *Методологические проблемы анализа языка*. Ереван: Изд-во Ереванск. гос. ун-та, 1976. С. 18– 39.

1420. Шапошник В. А. Различия и единство эмпирического и метафизи-ческого методов познания. *Вестник ВГУ. Серия: Философия*. 2012. №1. С. 193–199.

1421. Шарафутдинова Н. С. О понятиях "терминология", "терминосистема" и "терминополе". *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2016. № 6(60): в 3-х ч. Ч. 3. С. 168–171 URL: www.gramota.net/materials/2/2016/6-3/49.html.
1422. Шартье, Р. Интеллектуальная история и история ментальностей: двойная переоценка? Пер. с англ. Натальи Мовниной. *Новое литературное обозрение (НЛО): Теория и история литературы, критика и библиография*. 03/2004 . N2(66) . С.17–47 .
1423. Шевчук С. В. Роль порівняльного права у процесі європейської інтеграції України. URL: www.comparativelaw.org.ua/docl/shevchuk.doc.
1424. Шелестов К.О. Праворозуміння та герменевтика. Актуальні проблеми держави і права. 2009. Вип. 50. С. 108–114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2009_50_19.
1425. Шепенко р. А. Понятие «двуязычное законодательство» : юридическое толкование в Гонконге. *Современное право*. 2002. № 10. С. 42–48.
1426. Шилина, Е. М. Судебное толкование права: понятие, виды и результаты. *Юридический журнал*. 2007. № 3. С.89–93.
1427. Шилина, Е. М. Толкование права как особый вид юридической деятельности. *Вестник Академии МВД Республики Беларусь*. 2007. № 1 (13). С. 32 – 36. URL: <http://elib.amia.by/handle/docs/3267>.
1428. Шишка Р. Б. Методологія досліджень за спеціальністю 12.00.03. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 4. С. 150–152.
1429. Шпет, Г.Г. Герменевтика и ее проблемы; текст подготовил А.А. Митюшин / Контекст-1989. Москва : Наука, 1989. С. 231–268.
1430. Шрейдер Ю.А. Принцип сочувствия. *Химия и жизнь*. 1991. N1. С.35– 39.
1431. Эпштейн М. «Интересное» как категория культуры. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kZa0O2fJH18>.

1432. Эрделевский А. Толкование договора. *Российская юстиция*. 1999. № 4. URL: http://www.juristlib.ru/book_1426.html.
1433. Юдін З.М. Тлумачення права як правова категорія. *Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць*. Вип. 18. Одеса: Юрид. л-ра, 2003. С. 112–116.
1434. Юдківська Г. Ю. «Правило чіткої лінії» в справі Еванс проти Сполученого Королівства – новий підхід Європейського суду з прав людини до зважування конфліктних інтересів. *Судова апеляція*. 2007. № 4. С. 125–135.
1435. Юнг К. Г. Различие восточного и западного мышления. *Философские науки*. № 10, 1978. С. 63–82.
1436. Якобсон Р. В поисках сущности языка. Пер. с англ. В.А. Виноградова, А.Н. Жиринского Семиотика. Сост., вступ. статья и общ. ред. Ю.С. Степанова; Под ред. Н.Н. Попова. Москва: Радуга, 1983. С. 102–117.
1437. Яроцький В. Л. Характеристика основних стадій механізму цивільно-правового регулювання. *Право України*. 2010. № 12. С. 18–24.
1438. Яцишин Н. П. Юридична термінологія як спеціалізована система правових понять. *Термінологічний вісник*. 2013. Вип. 2(2). С. 99–103. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/terv_2013_2_%282_%29__19.
1439. Ячин С. Е. Философская герменевтика как методологическое основание междисциплинарных исследований межкультурной коммуникации. *Intercultural Communication Studies*. XXIII: 1 (2014) P. 42–43.
1440. Яценко В. А. Принципи та правила тлумачення договору. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична*. 2017. Вип. 1. С. 110–119. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2017_1_14.
1441. A Matter of Interpretation: Bargaining over Ambiguous Contracts / Simon Grant, Jeff Kline, John Quiggin / Uncertainty Working Papers, 9 November 2009. Risk and Sustainable Management Group, University of Queensland. URL: http://www.uq.edu.au/rsmg/WP/WPR09_03.pdf.

1442. An Overview of Good Faith as a Principle of Contractual Interpretation with Special Referen to the Albanian Law e Albanian Law / Gjin Gjoni, Gjin Gjoni / *European Scientific Journal*. September 2017 edition Vol.13, №.25. P. 288–296.
1443. Anna Marguerite McCann. The Roman port of Cosa / *Scientific American*, 1988. №.258 (3). P. 102– 109.
1444. Arnux, Alexis. La divination au Ruanda. *Anthropos*, XII–XIII, 1. P. 1– 57.
1445. Atiyah Patrick S. Form and Substance in Contract Law / Essays on contract. Oxford : Clarendon Press ; New York : Oxford University Press, 1990. 396 pp.
1446. Audi, Robert. On Some Limits and Resources of Common-Sense Psychology / Theory and Decision. Dordrecht etc., 1988. P. 3– 27.
1447. Auer, Marietta. 2002. Good Faith. A Semiotic Approach. *European Review of Private Law* 2: 279–301. URL: <https://doi.org/10.1023/A:1015102307689>.
1448. Basedow J. EU Private Law in Ukraine: The Impact of the Association Agreement. Ukrainian Private Law and the European Area of Justice (Beiträge zum ausländischen und internationalen Privatrecht, 127). ED.by Eugenia Kurzynsky–Singer and Rainer Kulms. Max–Planck–Institut für ausländisches und internationales Privatrecht. Mohr Siebeck, Tübingen 2019. P. 3–20.
1449. Basedow J. General Principles of European Private Law and Interest Analysis Some Reflections in the Light of Mangold and Audiolux. *European Review of Private Law* 2016, 24 (3 & 4). P. 331– 352.
1450. Baxter, Hugh W. Why the ‘Originalism’ in ‘Living Originalism?’ Boston University – School of Law. *Boston University Law Review*, Vol. 92, 2012. P. 1213.
1451. Bayern, S. J. Case Interpretation. 36 *Fla. St. U. L. Rev.* 125 (2009). P. 132–138. URL: <http://ir.law.fsu.edu/articles/46>.
1452. Berger, Klaus Peter. Harmonisation of European Contract Law : The Influence of Comparative Law. *International & Comparative Law Quarterly*. 2001. Vol. 50. Part 4. P. 877–900.

1453. Berndt, Ronald Murray. Traditional morality as expressed through the medium of an Australian Aboriginal religion. *Australian Aboriginal Anthropology*. ED.by R.M.Berndt. Nedlands. Published for the AIAS by the University of Western Australia Press. Canberra, 1970. P.216–247.
1454. Betti E. Le categorie civilistiche dell' interpretazione. *Rivista italiana per le scienze giuridiche*. 1948. 55. P. 34–92.
1455. Bhatia, Vijay Kumar. Concepts, Contexts and Procedures in Arbitration Discourse. *Legal Discourse across Cultures and Systems / Hong Kong University Press*, 2008. P. 2–31.
1456. Bielecki W. M., Żytkow M. J. Sztuczna inteligencja. Zdrowy rozsądek i filozofia. *Studia Filozoficzne* 1989, № 12, – S. 11– 25;
1457. Bingham T. The Discretion of the Judge / Lord Justice Bingham. *The Denning Law Journal*, Vol.5, № 1 (1990). P. 27–43.
1458. Birley, Eric. Some legionary Centurions / *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (ZPE)*. Bonn.. 79, 1989. P. 114–128.
1459. Boeckh, Philip August. *Philological Hermeneutics. The Hermeneutics Reader: Texts of the German Tradition from the Enlightenment to the Present / Edited, with an introduction and notes, by Kurt Mueller-Vollmer*. A&C Black, 1988. P. 132–147.
1460. Bogdan, Radu J. Mental Attitudes as Common Sense Psychology: The Case Against Elimination / Radu J. Bogdan / *Noûs*. Bloomington, 1988. Vol. 22. N3. P. 369–398;
1461. Bogdan, Radu J. *Mind and Common Sense: Philosophical Essays on Common Sense Psychology*. Cambridge University Press, 1991 г. 208 pp.;
1462. Brand, Oliver. Conceptual comparisons: towards a coherent methodology of comparative legal studies. *Brooklyn Journal of International Law*. 2006–2007. Vol. 32. P. 405–466. URL: <https://brooklynworks.brooklaw.edu/bjil/vol32/iss2/3>.
1463. Brickhouse, Thomas C. ; Smith, Nicholas D. 'Socrates' Elenctic Mission'. *Socrates. Critical Assessments of Leading Philosophers / eD.W. Prior*, Vol. III. London. New York: Routledge, 1996 P. 119–144.

1464. Brown, Don P. Interpretation of Good Faith Bargaining. *Case Western Reserve Law Review* (1961). Volume 12. Issue 3. P. 612–629. URL: <https://scholarlycommons.law.case.edu/caselrev/vol12/iss3/33>.
1465. Brownsword, Roger. After Investors: Interpretation, Expectation and the Implicit Dimension of the "New Contextualism"/ Implicit dimensions of contract : discrete, relational, and network contracts. Campbell, D., Collins, H. & Wightman, J. (eds.). Oxford; Portland, 2003. P. 103–142.
1466. Buck, Günther. The Structure of hermeneutics. Experience and the Problem of Tradition. *New Literary History*. 1978. Vol. 10. № 1. 31–49.
1467. Bustamante, Thomas. On the Argumentum ad Absurdum in Statutory Interpretation: Its Uses and Normative Significance Pages / Legal Argumentation Theory: Cross-Disciplinary Perspectives / Editors: Christian Dahlman, Eveline T. Feteris 2013. P. 21–43.
1468. Calliess, Graf-Peter. Reflexive Transnational Law: The Privatisation of Civil Law and the Civilisation of Private Law. *Zeitschrift für Rechtssoziologie*, Vol. 23, 2002. P. 185–216. URL: <https://ssrn.com/abstract=531063>.
1469. Canale, Damiano. Analogy and Interpretation in Legal Argumentation / Systematic Approaches to Argument by Analogy / Editor : Henrique Jales Ribeiro. P. 227–242.
1470. Cao, Deborah. Judicial Interpretation of Bilingual and Multilingual Laws: A European and Hong Kong Comparison / Interpretation of Law in the Global World: From Particularism to a Universal Approach / Editors: Joanna Lam (Joanna Jemielniak), Przemyslaw Miklaszewicz. Springer; 2010. P. 71–86.
1471. Capeta, Capeta. Multilingual Law and Judicial Interpretation in the EU. *Croatian Yearbook of European Law & Policy*, Vol. 5 №. 1, 2009. P. 1–17.
1472. Caroline von Gall. Beyond Legal Amendment: The Ukrainian Judiciary Needs More Than a Change of Laws. *Ukrainian Private Law and the European Area of Justice (Beiträge zum ausländischen und internationalen Privatrecht, 127)*. ED.by Eugenia Kurzynsky–Singer and Rainer Kulms. Max–Planck–Institut für ausländisches und

internationales Privatrecht. Mohr Siebeck, Tübingen 2019. P. 125–142.

1473. Carozza, Paolo G. «My friend is a stranger»: the death penalty and the global ius commune of human rights . *Texas Law Review*. № 81. 2003. P. 1031–1089.

1474. Castronovo, Carlo. Contract and the Idea of Codification in the Principles of European Contract Law (in Festschrift til Ole Lando). Copenhagen, 1997. P. 109–124.

1475. Charny, David. Hypothetical Bargains: The Normative Structure of Contract Interpretation. 89 *Michigan Law Review*, (1991). P. 1815–1879.

1476. Chen, Kyle. The Grand Unified Theory– Methods of Contract Interpretation and Result Oriented Surplus Maximization. (October 5, 2015). 52 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=2493484> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2493484>.

1477. Chiassoni, Pierluigi. Legal interpretation without truth / Models of Legislative Authority, Interpretation, Realism, and Defeasibility. Contributions from the 1st Genova-Slavic Seminar in Legal Theory. *Revus* (2019) 39. P. 93–118. URL: <https://journals.openedition.org/revus/3615>.

1478. Cohen, George M. Implied Terms and Interpretation in Contract Law / *Encyclopedia of Law and Economics*, supra Note 52, § 1999, 4400. P.78–99.

1479. Coleman, Nathan R. The Emerging «Duty of Fair Dealing» in Contract Interpretation: [Reynolds-Rexwinkle Oil, Inc. v. Petex, Inc., 1 P.3d 909 (Kan. 2000)] / COLEMAN.DOC 5/9/2001 2: 34 PM. P. 562–592. . URL: <http://www.washburnlaw.edu/wlj/40-3/articles/coleman-nathan.pdf>.

1480. Collins, Hugh. Formalism and Efficiency; Designing European Commercial Contract Law. *European Review of Private Law*. 2000. № 8. P. 211–235.

1481. Collins, Hugh. Objectivity and Committed Contextualism in Interpretation / *Commercial Law & Commercial Practice*. Oxford: Hart Publishing, 2003. P. 189–212.

1482. Conflicts in Interpretation / Petra Hendriks, Helen de Hoop, Irene Kramer, Henriette de Swart, Joost Zwarts. Equinox Publishing (March 31, 2010). 192 p. (Series: Advances in Optimality Theory).
1483. Constitutional Interpretation / J. William, Jr. Brennan / Teaching American History.org : a project of the Ashbrook Center at Ashland University URL: <http://teachingamericanhistory.org/library/document/constitutional-interpretation/>.
1484. Contextualizing Regimes: Institutionalization as a Response to the Limits of Interpretation and Policy Engineering / Charles F. Sabel, William H. Simon / 110 *Mich. L. Rev.* 1265, (2012). 1284–1285.
1485. Contra Proferentem and the Role of the Jury in Contract Interpretation / Ethan J. Leib, Steve Thel / 87 *Temple L. Rev.* 773 (2015) – P. 771–789. URL: https://ir.lawnet.fordham.edu/faculty_scholarship/692.
1486. Contractual formalities and oral contracts / Richard Tyler, Chris Pease. Edwards Wildman Palmer UK LLP / The In-House Lawyer <http://www.inhouselawyer.co.uk/index.php/contract/9777>.
1487. Corbin, Arthur L. Interpretation of Words and the Parol Evidence Rule. 50 *Cornell. L. Rev.*, 1965. P. 161–190. URL: <http://scholarship.law.cornell.edu/clr/vol50/iss2/3>.
1488. Cordero-Moss, Giuditta. International Contracts between Common Law and Civil Law: Is Non-state Law to Be Preferred? The Difficulty of Interpreting Legal Standards Such as Good Faith / *Global Jurist* Volume 7, Issue 1 2007 Article 3 URL: <http://www.bepress.com/gj/vol7/iss1/art3>.
1489. Cserne Péter. Policy considerations in contract interpretation: the contra proferentem rule from a comparative and economic perspective / *Contract Theory – Corporate Law*. ED.Gavvala Radhika. Hyderabad: ICAFI University Press, 2009. P. 66–104. http://works.bepress.com/peter_cserne/28.
1490. Cushing, Frank Hamilton. Zuni Creation Myths. Cushing. 13th Report of the Bureau of Amer. Ethnology of the Smiths. Instit, 1896. P. 321–447.
1491. Darnton, Robert. Intellectual and Cultural History / *The Past Before Us: Contemporary Historical Writing in the United States* /

ED.by Michael Kammen. – Ithaca; London: Cornell University Press, 1980. P. 327– 354.

1492. David Mc Lauchlan. Contract Interpretation: What is it About? / *Sydney Law Review*, Vo. 31, pp. 5–51, 2009; Victoria University of Wellington Legal Research Paper №. 1/2012. 48 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=1483383>

1493. David Mc Lauchlan. Contract Interpretation: What Is It About? *Sydney Law Review*. V. 31: 5. 2009. P. 5– 51.

1494. David McCann. Julius Firmicus Maternus. Profile of a Roman Astrologer / *The Traditional Astrologer* magazine, issue 6, Autumn 1994. URL: <http://www.skyscript.co.uk/firmicus.html>

1495. David McLauchlan. The New Law of Contract Interpretation / (2000) 19(2) NZULR. P. 147–176.

1496. Dennis, James L. 1993. Interpretation and Application of the Civil Coded and the Evaluation of Judicial Precedent. / *Louisiana Law Review* 54: P. 1–17.

1497. Die UNJDROIT-Prinzipien der Internationalen Handelsverträge und die Übereinkommen des einheitlichen Privatrechts / Jürgen Basedow / Basedow J., Hort K. J., Kötz H. Festschrift für Ulrich Drobnig zum siebzigsten Geburtstag. Tübingen: Mohr Siebeck, 1998. S. 19–38.

1498. Die Wirtschaftsrechnung im soziahistischen Gemeinwesen / *Archiv für Sozialwissenschaften* (Tübingen). Vol. 47. S. 86–121.

1499. Domingues, Joana Sousa. The multilingual jurisprudence of the Court of Justice and the idea of uniformity in European Union Law. *EU Law Journal*. Vol. 3, №.2, July 2017. P. 125–138.

1500. Dovgert, Anatoly S. Das neue Zivilgesetzbuch der Ukraine / *Vereinigung deutsch-rusisches Wirtschaftsrecht e. V.*, “Mitteilungen”. Nr. 22, (Jg. 14/2003), *Recht und Praxis der deutsch-rusisches Wirtschaftsbeziehungen*. Hamburg, Oktober 2003. <<http://www.vdrw.de/pdf/mitteilungsheft22.pdf>. [30.09.2012].

1501. Dubroff, H. The Implied Covenant of Good Faith in Contract Interpretation and Gap-Filling: Reviling a Revered Relic / *St. John’s Law Review* Volume 80, Spring 2006, Number 2 Article 3 P. 559–619. URL: <https://scholarship.law.stjohns.edu/lawreview/vol80/iss2/3>.

1502. Durkheim, David Émile. Représentations individuelles et représentations collectives / Sociologie et Philosophie, ed Durkheim E., editor. Paris: Alcan, 1898. P. 1– 48.
1503. Dworkin, Ronald. Judicial Discretion / The Journal of Philosophy, Vol. 60, No. 21, American Philosophical Association, Eastern Division, Sixtieth Annual Meeting (Oct. 10, 1963). P. 624–638.
1504. Ehrard, Jean. Histoire des idées et histoire littéraire / Problèmes et méthodes de l'histoire littéraire. Publications de la Société d'Histoire Littéraire de la France. Paris: A. Colin, 1974. P. 68–80.
1505. Evans M. Role of the International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT) / Malcolm Evans / Uniform Commercial Law in the Twenty-First Century: Proceedings of the Congress of the United Nations Commission on International Trade Law, 18–22 May 1992, New York: United Nations. A/CN.9/SER.D/1, Sales No. 94.V.14 (1995). P. 20–23.
1506. Fali S. Nariman. The Spirit of Arbitration: The Tenth Annual Goff Lecture / Arbitration International. Volume 16. Issue 3. P. 261–278. URL: <http://arbitration.oxfordjournals.org/content/16/3/261>.
1507. False Consensus Bias in Contract Interpretation / Lawrence Solan, Terri Rosenblatt, Daniel Osherson / Columbia Law Review. Vol. 108: 1268, 2008. P. 1268– 1299.
1508. Fauvarque-Cosson B. Les contrats du commerce international. Une approche nouvelle: les Principes d'UNTDROIT relatifs aux contrats du commerce international / Revue de droit international et de droit comparé. 1998. Vol. 2. P. 463–489.
1509. Feinman, Jay M.. Good Faith and Reasonable Expectations. *Arkansas Law Review*. Vol. 67: 525, 2014. P. 525–570.
1510. Filippo Viglione, Good Faith and Reasonableness in Contract Interpretation: a Comparative Perspective / 20 European Business Law Review (2009), Issue 6. P. 835–850.
1511. Fillmore, Charles John. Frame semantics / Linguistics in the Morning Calm. Seoul : Hanshin Publishing Co. 1982. P.111– 137.
1512. Fillmore, Charles John. Frame semantics and the nature of language» / Annals of the New York Academy of Sciences:

Conference on the Origin and Development of Language and Speech. 1976, Volume 280: P. 20– 32.

1513. Fink Robert Orwill. Roman Military Records on Papyrus / *Fink*. Cleveland, 1971. № 117. P. 422–429.

1514. Fischer, Ronald. Where Is Culture in Cross Cultural Research? An Outline of a Multilevel Research Process for Measuring Culture as a Shared Meaning System. *International Journal of Cross Cultural Management*, 2009. Vol. 9, 1: P. 25–49.

1515. Foldi, Andras. Traces of the dualist interpretation of good faith in the ius commune until the end of the sixteenth century / *Fundamina : A Journal of Legal History*, Special issue 1, Jan 2014, P. 312 – 321.

1516. Frignani, Aldo Interpretation and Application of the New York Convention in Italy / Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards/ The Interpretation and Application of the New York Convention by National Courts 2017 / Editors: George A. Bermann. P. 561–584.

1517. Gall, C. Von. Beyond Legal Amendment: The Ukrainian Judiciary Needs More Than a Change of Laws / Caroline von Gall / Ukrainian Private Law and the European Area of Justice (Beiträge zum ausländischen und internationalen Privatrecht, 127) / ED.by Eugenia Kurzynsky-Singer and Rainer Kulms. Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht. Mohr Siebeck, Tübingen 2019. P. 125–142.

1518. Gaudet, Serge. Inexistence, nullite et annulabilite du contrat: essai de synthese / *Revue de droit de McGill / McGill Law Journal*, 1995. Volume 40. №2. P. 291– 363.

1519. Gaydulin O.O. Interpretation of Contract: English-Ukrainian Convergent Parallels / *Legea și viața*. 2013. Nr 8 (2). P. 112–114.

1520. Gaydulin O.O. New Concepts in Europeazation of Private Law after the 2016 Brexit Referendum: Some Experience in Interpretation of Law / *Legal Regulation of the Economy : Collection of Research Works*. Kyiv : KNEU, 2017, №. 15. P. 223–230.

1521. Gaydulin O.O. The Literal Sense of Text and Common Sense in Context: The Contract Interpretations in Ukraine and other Countries / *Legea și viața*. 2013. Nr 9 (2). P. 104– 107.

1522. Goldenweiser, Alexander Aleksandrovich. Totemism, An analytical study. / *Journal of American Folk-Lore*, Vol. 23, №. 88, Apr. Jun., 1910. P. 179– 293.
1523. Goldman, B. La lex mercatoria dans lex contrats et l'arbitrage internationaux: Realite et perspectives. *Journal droit intern.* 1979, № 3. P. 475–505.
1524. Good Faith in Treaty Interpretation / Eric De Brabandere, Isabelle Van Damme / Good Faith and International Economic Law / Andrew D.Mitchell, M Sornarajah, and Tania Voon. Published to Oxford Scholarship Online: June 2015. P. 37–59.
1525. Gorczyński, Grzegorz. Iuris cogentis and iuris dispositivi provisions in contract law and in corporate law / Interpretation in Polish, German and European Private Law / Edited by: Grzegorz Zmij and Bettina Heiderhoff. Verlag Dr. Otto Schmidt, 2011. P. 77–100.
1526. Gordley, James . Comparative Law and Legal History. The Oxford Handbook on Comparative Law. Oxford: Oxford University Press, 2006. P. 753–775.
1527. Greenawalt, Kent. A Pluralist Approach to Interpretation: Wills and Contracts / 42. *San Diego L. Rev.* 533. P. 541– 543 (2005). URL: <https://digital.sandiego.edu/sdlr/vol42/iss2/6>.
1528. Hadfield, Gillian K. Judicial Competence and the Interpretation of Incomplete Contracts / 23 *Journal of Legal Studies* (1994). P. 159–184.
1529. Hahnkamper, Wolfgang. Acceptance of an Offer in Light of Electronic Communications Reproduced with permission / Of 25 *Journal of Law and Commerce* (2005– 06). P. 147–151.
1530. Harris, Callista. Claims with an Ulterior Purpose: Characterising Disputes Concerning the “Interpretation or Application” of a Treaty / *The Law & Practice of International Courts and Tribunals*, 2020. № 3, P. 279–299. URL: <https://doi.org/10.1163/15718034-12341405>.
1531. Hart, Herbert Lionel Adolphus. Discretion / *Harvard Law Review*, Vol. 127: 652, 2013. P. 652–665.

1532. Henry, Rebecca S. The Virtue in Discretion: Ethics, Justice, and Why Judges Must Be Students of the Soul / *New York University Review of Law & Social Change*, Vol. 25, №. 1 (1999). P. 65–108.
1533. Hesselink, Martijn W. The concept of good faith. / *Towards a European Civil Code* / A.S. Hartkamp, E. H. Hondius, M.W. Hesselink, C. E. 4th rev. and exp. eD.201. P. 624–625. URL: <https://ssrn.com/abstract=1098856>.
1534. Himma, Kenneth Einar. Judicial Discretion and the Concept of Law / *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 19, №. 1 (Spring, 1999). P. 71–82.
1535. Hoffmaster, Barry. Understanding Judicial Discretion. *Law and Philosophy*, Vol. 1, №. 1 (Apr., 1982). P. 21–55.
1536. Hogg, Martin A. The Implication of Terms-in-Fact: Good Faith, Contextualism, and Interpretation / *The George Washington Law Review*, 2017. Vol. 85. №. 6. P 1660–1691.
1537. Hookway, Christopher. Critical Common-Sensism and rational self-control. *Nous*. Bloomington, 1990. Vol. 24, N 3. P. 397– 412.
1538. In Defence of Folk Psychology / F. Jackson, Ph. Pettit / *Philosophical Studies*. Dordrecht, 1990. Vol. 59, N1. P. 31–54.
1539. Interpretation and Institutions / Cass Robert Sunstein, Adrian Vermeule / *Michigan Law Review*, 101(4), 2003. P.885–951.
1540. Interpretation of Contracts / Hans Christoph Grigoleit, Claus-Wilhelm Canaris / *SSRN Electronic Journal* · January 2010. 22 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=1537169> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1537169>.
1541. Interpretation of English Language Contracts Under German Law / Dr. Volker Triebel (Lovells) and Stephan Balthasar (U. Passau) Summarized from German by Rob Houck. / *NJW* 31/2004 URL: <http://www.rhoucklaw.com/wp-content/uploads/2018/06/Article-Interpretation-of-English-Language-Contracts-written-by-Germans.pdf>.
1542. Interpretation of Law in the Age of Enlightenment. From the Rule of the King to the Rule of Law / Editors: Morigiwa, Yasutomo, Stolleis, Michael, Halpérin, Jean-Louis. Springer Science & Business Media, 2011. 193 pp.

1543. Interpretation of Law in the Global World: From Particularism to a Universal Approach / Editors: Joanna Lam (Joanna Jemielniak), Przemyslaw Miklaszewicz. Springer; 2010. xiv + 378.
1544. Interpretation, Law and the Construction of Meaning : Collected Papers on Legal Interpretation in Theory, Adjudication and Political Practice / Eds. : Anne Wagner, Wouter Werner, Deborah Cao. Dordrecht : Springer, 2007. xiv + 219 pp.;
1545. Jemielniak, J. Legal Interpretation in International Commercial Arbitration / Joanna Jemielniak. Burlington : Ashgate, 2014. 258 p. Series: Law, Language and Communication; Jemielniak, J. Legitimization Arguments in the Lex Mercatoria Cases / International Journal for the Semiotics of Law, June 2005, Volume 18, Issue 2, P. 175–205.
1546. Jemielniak, Joanna. Legitimization Arguments in the Lex Mercatoria Cases. *International Journal for the Semiotics of Law*, June 2005, Volume 18, Issue 2, P. 175–205.
1547. Jessel-Holst, Christa. EU Harmonization of Private Law as Exemplified in South-East European Countries / Ukrainian Private Law and the European Area of Justice (Beiträge zum ausländischen und internationalen Privatrecht, 127) / ED.by Eugenia Kurzynsky-Singer and Rainer Kulms. Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht. Mohr Siebeck, Tübingen 2019. P. 309–318.
1548. Johannes Hendrik Fahner, Matthew Happold. The Human Rights Defence in International Investment Arbitration: Exploring the Limits of Systemic Integration. *International and Comparative Law Quarterly*, 2019, № 3, C. 741–759. URL: <https://doi.org/10.1017/s0020589319000241>.
1549. John L. Murray. Methods of Interpretation: Comparative Law Method. Accessrd 10 May 2019. 39–47. [Electronic resource]. URL: https://curia.europa.eu/common/dpi/col_murray.pdf.
1550. Jónsson, Ólafur Páll. Vagueness, interpretation and the law / Legal Theory 15. Cambridge University Press: 26 October 2009. P. 193–214.

1551. Jung, Carl Gustav. Instinct and the Unconscious. *British Journal of Psychology*. London, 1919. November. Vol. 10, iss. 11. P. 15–23.
1552. Juodinytė-Kuznetsova, K. Contrastive Semantic Analysis of Contract Law Terms / *Studies of Foreign Language for Specific Purposes*. Darnioji daugiakalbystė / Sustainable Multilingualism. 7/2015. P. 58–72. . URL: <http://dx.doi.org/10.7220/2335-2027.7.3T>.
1553. Kalansuriya, A.D.P. The Buddha and Wittgenstein: A brief philosophical exegesis / *Asian Philosophy*. Vol. 3 №. 2 1993. P. 103–112.
1554. Kar, Robin Bradley. Contract as Empowerment / *Chicago Law Review*, Vol. 82, p. 759, 2016. 74 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=2755683>.
1555. Kar, Robin Bradley. Formal Argument that Contract Meaning Depends on Linguistic Cooperation / *University of Illinois College of Law Legal Studies Research Paper* №. 18–20. (February 15, 2018). 2004 URL: <https://ssrn.com/abstract=3124706> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3124706>.
1556. Katz Jonathan. Rational Common Ground in the Sociology of Knowledge / *Philosophy of the Social Sciences*. Waterloo (Ont.), 1989. Vol. 19, N3. P. 257–271.
1557. Keeton, R. E. Statutory Analogy, Purpose, and Policy in Legal Reasoning: Live Lobsters and a Tiger Cub in the Park / *Maryland Law Review* (1993) Volume 52, Issue 4, Article 12. P. 1192– 1214. URL: <http://digitalcommons.law.umaryland.edu/mlr/vol52/iss4/12>.
1558. Kelsen, H. On the theory of interpretation. Translated by Bonnie Litschewski Paulson and Stanley L Paulson. *Legal Studies*. Volume 10, Issue 2, July 1990. P. 127–135.
1559. Kenny, Mel. Constructing a European Civil Code: Quis custodiet ipsos custodes? / *Columbia Journal of European Law* : (2006) Vol. 12: Iss. 3. P. 775– 803.
1560. Khan, Almas. The Interaction between Shariah and International Law in Arbitration / *Chicago Journal of International Law*: Vol. 6: №. 2, Article 16, 2006. URL: <https://chicagounbound.uchicago.edu/cjil/vol6/iss2/16>.

1561. Kjær, Anne Lise. Recontextualization of Concepts in European Legal Discourse / Dialogue and Rhetoric / Editor : Edda Weigand. J. Benjamins Publishing Company, 2008. P. 251–266.
1562. Klatt, Matthias. Taking Rights Less Seriously. A Structural Analysis of Judicial Discretion / Ratio Juris. Vol. 20 №. 4 December 2007 . P. 506–529.
1563. Kohler, Josef. Ueber die Interpretation von Gesetzen. *Grünhut's Zeitschr.*, XIII B., 1886. S. 1–61.
1564. Kostritsky, J. P. The Promise Principle and Contract Interpretation / Case Research Paper Series in Legal Studies Working Paper 2011-8 April, 201. 36 pp. URL: <http://ssrn.com/abstract=1824638>.
1565. Kostritsky, Juliet P. Plain Meaning vs. Broad Interpretation: How the Risk of Opportunism Defeats a Unitary Default Rule for Interpretation / Faculty Publications. 538, 2007. URL: https://scholarlycommons.law.case.edu/faculty_publications/538.
1566. Kramer, Adam. Common Sense Principles of Contract Interpretation (and how we've been using them all along) / Oxford Journal of Legal Studies, Volume 23, Issue 2, 2003. P. 173–196, URL: <https://doi.org/10.1093/ojls/23.2.173>.
1567. Krotoszyński, Michał. Legislative History, Ratio Legis, and the Concept of the Rational Legislator Pages / Ratio Legis Philosophical and Theoretical Perspectives / Editors: Klappstein, Verena, Dybowski, Maciej (Eds.) 2018. P. 57–73.
1568. Kruyt, Alb. C. Koopen in midden Celebes / Mededeelingen der Kon. Akademie v. Wetenschappen, afD.letterkunde. Dl. 56. Serie B. №. 5. Amsterdam, 1928. S. 149–178.
1569. Kysar, Rebecca M. Listening to Congress: Earmark Rules and Statutory Interpretation. 94 *Cornell Law Rev.* 519, (2009). P. 520–587. URL: <http://scholarship.law.cornell.edu/clr/vol94/iss3/8>.
1570. Lalive, Pierre. The Internationalisation of International Arbitration: Some Observations / The internationalisation of international arbitration. London; Dordrecht [etc.] : Graham and Trotman : M. Nijhoff, cop. 1995. P. 49–67.

1571. Lambert M.E. La question de l'autenticité de XII tables / *Revue des Études Anciennes* Année, 1902. Volume 4, Numéro 3 P. 201–212
URL: http://www.persee.fr/doc/rea_0035-2004_1902_num_4_3_1277.
1572. Lando, Ole. Some Features of the Law of Contract in the Third Millenium. *Scandinavian Studies in Law*. 2000. № 40. P. 343–402.
1573. Lando, Ole. The interpretation of contracts in the conflict of laws / *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht = The Rabel Journal of Comparative and International Private Law*. 38. Jahrg., H. 2/3 (1974), P. 388–395.
1574. Lando, Ole. Guest Editorial: European Contract Law after the year 2000. *Common Market Law Review* 1998. № 35. P. 821– 831.
1575. Lando, Ole. The Lex Mercatoria in International Commercial Arbitration. *International and Comparative Law Quoterly*. 1985. Vol. 34. Part 4. P. 747–768.
1576. Law, Interpretation and Reality. Essays in Epistemology, Hermeneutics and Jurisprudence / Editors: Patrick Nerhot. Dordrecht; Boston : Kluwer Academic Publishers, 1990. vi + 455 pp. (Law and philosophy library, v. 11.).
1577. Lease of Goods. Principles of European Law / [Kare Lilleholt, Anders Victorin, Andreas Fötschl, Berte-Elen R. Konow, Andreas Meidell, Amund BJORANGER Torum ; edited by Study Group on a European Civil Code Principles of European Law]. Published in co-operation with Bruylant (Belgium), Oxford University Press (United Kingdom) and Staempfli Publishers (Switzerland), 2007 – XXXVIII, 367 pp.
1578. Lebedev A. V. Idealism (Mentalism) in Early Greek Mertaphysics and philosophical theology: Pythagoras, Parmenides, Heraclitus, Xenophanes and others (with some remarks on the “Gigantomachia over being” in Plato’s Sophist). *Индоевропейское языкознание и классическая филология*. 2019. Т. 23. С. 651–704.
1579. Legal Interpretation and Scientific Knowledge, Springer 2019 / Editors: David Duarte, Pedro Moniz Lopez, Jorge Silva Sampaio. P. 187–209. URL: <https://ssrn.com/abstract=3429562>.
1580. Legrand P. The same and the different. *Comparative Legal Studies: Traditions and Transitions*. ED.by P. Legrand, R. Munday. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. P. 240–311.

1581. Legrand P. What Legal Transplants? Adapting Legal Cultures. Eds. D.Nelken, J. Feest. Oxford; Portland, Oregon, 2001. P. 55–69.
1582. Legrand Pierre. Foreign Law: Understanding Understanding. 6 *Journal of Comparative Law* (2011). P. 67–177. URL: <http://www.law.northwestern.edu/faculty/profiles/PierreLegrand/>.
1583. Legrand, Pierre. Against a European Civil Code. *The Modern Law Review*, Vol. 60, №. 1. (Jan., 1997), P. 44–63.
1584. Legrand, Pierre. European legal systems are not converging. *International and Comparative Law Quarterly*. 1996. № 45. P. 52–81.
1585. Legrand, Pierre. European Legal Systems are Not Converging. *International and Comparative Law Quarterly*. Vol. 45. N 1. January. 1996. P. 52–81.
1586. Legrand, Pierre. Foreign Law: Understanding Understanding. 6 *Journal of Comparative Law* (2011). P. 67–177. URL: <http://www.law.northwestern.edu/faculty/profiles/PierreLegrand/>.
1587. Lesniewski, Jayce R. Contracts: the War Against Words: When Contract Interpretation Impedes Judicial Goals– Lee v. Fresenius Medical Care, Inc. *William Mitchell Law Review*. Vol. 35: 2, 2009 – P. 627– 651.
1588. Leyh, G. Introduction / Legal Hermeneutics: History, Theory, and Practice / Edited by Gregory Leyh. Berkeley: University of California Press, 1992. P. x– xviii. URL: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft4779n9h2/>.
1589. Linguistic pluralism and interpretation of European law in the Third Pillar, discussed with reference to the example of Article 54 of the BBB.401.3 Convention implementing the Schengen Agreement / Barbara Nita and Andrzej Światłowski / Interpretation of law in the global worldD.2010. P. 231–250.
1590. Liu, Jianlong. Judicial Interpretation in China / The Indian Yearbook of Comparative Law 2018 / Ed.: Mahendra Pal Singh, Niraj. – Kumar. Springer, 2019. P. 213– 232.
1591. MacInnis, Luke. Dworkin’s Unity of Value: An Interpretation and Defense / Res Publica (2020). URL: <https://doi.org/10.1007/s11158-020-09452-6>.

1592. Majdanyk, Roman A. Development of Ukrainian Private Law in the Context of its Europeanization / Ukrainian Private Law and the European Area of Justice (Beiträge zum ausländischen und internationalen Privatrecht, 127) / ED.by Eugenia Kurzynsky-Singer and Rainer Kulms. Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht. Mohr Siebeck, Tübingen 2019. P. 143–180.
1593. Mańko, Rafał, The Use of Extra-Legal Arguments in the Judicial Interpretation of European Contract Law: A Case Study on *Aziz v Catalunyacaixa* / CJEU, 14 March 2013, Case C-415/11, 2015. *Law and Forensic Science* 10 (2015): 7–26. 20 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=2747108>.
1594. Maringer, Johannes. Der menschliche Kopf/Schädel in Riten und Kult der vorgeschichtlichen Zeit / *Anthropos*. 1982. Band 77. № 5– 6. S. 703– 740.
1595. Markovits, Daniel. Good Faith as Contract's Core Value / Chapter 19 of *Contract Law and Legal Methods* (2012) / Foundation Press; 1 edition, 2012. P. 272–293.
1596. Massey, Gerald J. The indeterminacy of translation: A study in philosophical exegesis / *Philosophical Topics*. №. 20 (1), 1992. P. 317–345.
1597. McAuliffe, Karen. Hybrid Texts and Uniform Law? The Multilingual Case Law of the Court of Justice of the European Union / *International Journal for the Semiotics of Law*, Vol. 24, №. 1, 2011. URL: <https://ssrn.com/abstract=2208686>.
1598. Metzger, Ernest. Roman judges, case law, and principles of procedure. *Law and History Review*, 22 (2). (2004) P. 243–275.
1599. Miller, Lucinda. Legal Culture and European Private Law Harmonisation : Paper presented at the annual meeting of the The Law and Society Association / TBA, Berlin, Germany, Jul 25, 2007. 2009-03-27 URL: http://www.allacademic.com/meta/p178449_index.html.
1600. Mirabelli, Cesare. Preliminary Reflections on Fundamental Rights as the Basis of a Common European Law, in *Millennium Lectures / The Clifford Chance Millennium Lectures: The Coming Together of the Common Law and the Civil Law* (Basil Markesinis ed., 2000), P. 225–239.

1601. Mistake, Fraud and Duties to Inform in European Contract Law (The Common Core of European Private Law) / Edited by Ruth Sefton-Green. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 462 pp.
1602. Mitteis, Ludwig. Zur Lehre von der Ungültigkeit der Rechtsgeschäfte / Jahrbücher für die Dogmatik des heutigen römischen und deutschen Privatrechts. XXVIII. Jena, 1889. S. 85–165.
1603. Modern Legal Interpretation : Legalism or Beyond / Editor(s): Marko Novak, Vojko Strahovnik. Cambridge Scholars Publishing, 2018. vi + 203 pp.;
1604. Moroz, Izabela. Extending Interpretation And Analogy In Law / / Roczniki Nauk Prawnych Tom XXVII, numer 3, 2017 . P. 47–61. URL: <http://dx.doi.org/10.18290/rnp.2017.27.3-3/>.
1605. Movsesian, Mark L. Are Statutes Really "Legislative Bargains"? The Failure of the Contract Analogy in Statutory Interpretation. 76 *N.C. L.Rev.*1145 (1998). P. 1145–1191. URL: <https://scholarship.law.unc.edu/nclr/vol76/iss4/31145->.
1606. Mowbray A. R. An Examination of the European Court of Human Rights' Approach to Overruling its Previous Case Law. *Human Rights Law Review*. 2009. № 9 (2). S. 181–182.
1607. Nita, Barbara. Pro-European interpretation of criminal law vis-à-vis the constitutional standards of the European Union Member States / Interpretation of law in the global world.2010. P. 203–229.
1608. Nurse, Victoria F. A Decision Theory of Statutory Interpretation : Legislative History by the Rules . *The Yale Law Journal*, 2012, Volume 122, Issue 1, Article 2. P. 70–152. URL: <https://digitalcommons.law.yale.edu/ylj/vol122/iss1/2> or <https://ssrn.com/abstract=2161858>.
1609. Nussbaum, Martha C. 'Tragedy and Self-Sufficiency' / Essays on Aristotle's Poetics / ED.A.O. Rorty. Princeton: Princeton University Press, 1992. P. 261–290.
1610. Oats Simon. Contract interpretation and the duty to act in good faith / Eversheds Sutherland.URL: https://www.eversheds-sutherland.com/global/en/what/articles/index.page?ArticleID=en-Construction_And_Engineering/Contract_interpretation_and_the_duty_to_act_in_good_faith.

1611. O'Connor, Gary E., Restatement (First) of Statutory Interpretation. New York University Journal of Legislation & Public Policy, Forthcoming. 53 pp. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=465322> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.465322>.
1612. Ost, François & van de Kerchove, Michel: De la pyramide au réseau? Vers un nouveau mode de production du droit? *Revue interdisciplinaire d'études juridiques* 44 (2000), P. 1-82.
1613. Palevičienė, Solveiga Consent to Arbitration and the Legacy of the Spp V. Egypt Case. *Baltic Journal of Law & Politics*, 2014, № 1. C. 149–162. URL: <https://doi.org/10.2478/bjlp-2014-0009>.
1614. Pronko, N. H. Language and psycholinguistics: a review. *Psychological Bulletin*, (1946), 43, May, P. 189–239.
1615. Perillo, Joseph M., The Origins of the Objective Theory of Contract Formation and Interpretation. *Fordham Law Review*, Vol. 69, № 2, november 2000. 124 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=262445> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.262445>.
1616. Philpott Robert A. New Evidence from aerial reconnaissance for the Roman military sites in Cheshire / *Britannia*. 1998. Vol. 29. P. 341–353.
1617. Posner, Richard A. The Law and Economics of Contract Interpretation / Richard A. Posner / John M. Olin Program in Law and Economics, Working Paper №. 229, 2004. 50 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=610983> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.610983>.
1618. Pottage, Alain. Law after Anthropology: Object and Technique in Roman Law / *Theory, Culture & Society* Volume: 31, issue: 2–3, P. 147–166.
1619. Principles of European Law / Edited by Study Group on a European Civil Code. Published in co-operation with Bruylant (Belgium), Oxford University Press (United Kingdom) and Staempfli Publishers Ltd.(Switzerland) ; 14 Volumes . 6600 pp.
1620. Principles of European Law. Benevolent Intervention in Another's Affairs / Christian von Bar, edited by Study Group on a European Civil Code Principles of European Law. 2006. XXX, 471 pp.;

1621. Ramberg, Christina. *The Hidden Secrets of Scandinavian Contract Law*. Stockholm Institute of Scandinavian Law (2010). P. 250–255. URL: <http://www.scandinavianlaw.se/pdf/50-15.pdf>.
1622. Rawls, J. *Justice as Fairness. Collected Papers*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts – London, England, 1999, P. 47–72.
1623. Reiss, Steven. *The 16 strivings for God / Zygon Volume 39, Issue2, June 2004*. P. 303– 20.
1624. Ricoeur Paul. *The conflict of interpretations: essays in hermeneutics / Continuum International Publishing Group, 2004*. 508 pp.
1625. Riddell, W. R. *Common Law and Common Sense. Yale Law Journal*, Volume 27, Issue 8, Article 2, 1918. P. 993–1007, URL: <https://digitalcommons.law.yale.edu/ylj/vol27/iss8/2>.
1626. Rosenkranz, Nicholas Quinn, *Federal Rules of Statutory Interpretation. Harvard Law Review*, Vol. 115, p. 2085, 2002. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=748207>.
1627. Sajama S. Chapter Two. *Beyond The Four Corners: The Fate of Formalism in Contract Interpretation / Modern Legal Interpretation : Legalism or Beyond / Editor(s): Marko Novak, Vojko Strahovnik. Cambridge Scholars Publishing, 2018*. P. 18–32.
1628. Schlechtriem P. *Good faith in German law and in international uniform law Roma. Centro di Studi e Ricerche di Diritto Comparato e Straniero, 1997*. 21 p.
1629. Schmid, D.(Do) *We Need a European Civil Code (?)/ Annual Survey of International & Comparative Law : (2012) Vol. 18: Iss. 1, Article 11*. P. 263– 293. URL: <http://digitalcommons.law.ggu.edu/annlsurvey/vol18/iss1/11>.
1630. Schmitthoff C. *International Business Law: A new Law Merchant / Current Law and Social Problems*. 1961. V. 129. P. 129–132.
1631. Schwartz, Alan and Scott, Robert E. *Contract Theory and the Limits of Contract Law. Yale Law Journal*, Vol. 113, 2003. 83 pp. URL: <http://papers.ssrn.com/abstract=397000>.

1632. Self-Regulation and Regulatory Discretion: Why Firms May Be Reluctant to Signal Green / Thomas P. Lyon, John W. Maxwell / *Strategy Beyond Markets (Advances in Strategic Management, Vol. 34)*, Emerald Group Publishing Limited. P. 301–329.
1633. Sepe, S. M. Good Faith and Contract Interpretation: A Law and Economics Perspective / *Papers in Law & Economics - SIMPLE Paper №. 42/06*, 2010; *Arizona Legal Studies Discussion Paper №. 10-28*. 59 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=1086323> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1086323>.
1634. Shavell, Steven. On The Writing and The Interpretation of Contracts / *Journal of Law, Economics and Organization*, 2006, v22(2,Oct) . P. 289–314.
1635. Shawn B. J. Contract Meta-Interpretation / *49 UC Davis Law Review*, Vol. 49, 1097, 2016. P. 1097–1147. URL: <https://ssrn.com/abstract=2715026>.
1636. Silving, H. Analogy and Extensive Interpretation / *36 Revista Jurídica de la Universidad de Puerto Rico* 311, 1967. P. 311–316.
1637. Smedslund J. The explication of psychological common sense: Implications for the science of psychology / *Logic, methodology and philosophy of science. Amsterdam etc. , 1986. Vol. 5. P. 481–494.*
1638. Smits, Jan M. A European Private Law as a Mixed Legal System / *Maastricht Journal of European and Comparative Law*. 1998. № 5. P. 328–40.
1639. Solbakk, Jan Helge. Catharsis and moral therapy I: A Platonic account / *Medicine, Health Care and Philosophy* 2008; № 11. P. 133–143.
1640. Solomon, Dennis Interpretation and Application of the New York Convention in Germany / *Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards/ The Interpretation and Application of the New York Convention by National Courts 2017* / Editors: George A. Bermann. P. 329–378.
1641. Spaić, Bojan. Institutional Turn(s) in Theories of Legal Interpretation / *Legal Interpretation and Scientific Knowledge*, Springer 2019 / Editors: David Duarte, Pedro Moniz Lopez, Jorge Silva Sampaio. P. 187–209. URL: <https://ssrn.com/abstract=3429562>.

1642. Spaić, Bojan. Institutional Turn(s) in Theories of Legal Interpretation. *Legal Interpretation and Scientific Knowledge*, Springer 2019. Editors: David Duarte, Pedro Moniz Lopez, Jorge Silva Sampaio. P. 187–209. URL: <https://ssrn.com/abstract=3429562>.
1643. Spaić, Bojan., Normativity of Basic Rules of Legal Interpretation / Unpacking Normativity / K. E. Himma, M. Jovanović, & B. Spaić, eds.. Hart Publishing, 2018. P. 157–175.
1644. Speck, Frank Gouldsmith. The Creek Indians of Taskigi town / *Memoirs of the American Anthropological Association*. Vol. 2. P. 2, 1907. P. 99– 164.
1645. Stanbridge William Edward. Some particulars of the general characteristics, astronomy, and mythology of tribes in the central part of Victoria, southern Australia / *Transactions of the Ethnological Society of London*. L., 1861, – Vol. I. P. 286– 303.
1646. Sterkenburg, P. V. *Onomasiological Specifications and a Concise History of Onomasiological Dictionaries, A Practical Guide to Lexicography*. John Benjamin's Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia, 2003. C. 127–143.
1647. Structures of meaning and objective Hermeneutics. Ulrich Oevermann, Tilman Allert, Elisabeth Konau, Jürgen Krambeck. *Modern German sociology, European Perspectives: a Series in Social Thought and Cultural Criticism* / edited by Volker Meja, Dieter Misgeld, and Nico Stehr. New York: Columbia University Press, 1987. P. 436– 447.
1648. Summers, Andrew. Common-Sense Causation in the Law / *Oxford Journal of Legal Studies*, Volume 38, Issue 4, Winter 2018, P. 793–821. URL: <https://doi.org/10.1093/ojls/gqy028>.
1649. Sunstein, Cass R. On analogical reasoning. *Harvard Law Review* 106, 1993. P. 741–791.
1650. Szucko, Angélica. Brexit and the Differentiated European (Dis)Integration = Brexit e a (Des)Integração Europeia Diferenciada. *Contexto int.* vol.42 no.3 Rio de Janeiro Sept./Dec. 2020 Epub Nov 23, 2020. URL: <https://doi.org/10.1590/s0102-8529.2019420300005>
1651. Tetley William. Good Faith in Contract, Particularly in the Contracts of Arbitration and Chartering (Corrective vs. Distributive

Justice) / *Journal of Maritime Law and Commerce*. 2004. Vol. 35. P. 561– 616.

1652. Text and Context: Contract Interpretation as Contract Design / Ronald J. Gilson, Charles S. Sabel, Robert E. Scott / *100 Cornell L. Rev.* 23 (2014). 84 pp. URL: <https://scholarship.law.cornell.edu/clr/vol100/iss1/1>.

1653. The Fallacy of the Common Core: Polycontextualism in Surety Protection – a ‘Hard Case’ in Harmonisation Discourse. / Mel Kenny and James Devenney / M. Andenæs and C. Andersen (eds), *Theory & Practice of Harmonisation*. Edward Elgar, 2012. P. 231– 251.

1654. *The Hermeneutics Reader: Texts of the German Tradition from the Enlightenment to the Present* / Edited, with an introduction and notes, by Kurt Mueller-Vollmer. A&C Black, 1988 392 pp.

1655. The legal framework for self-regulation in the Netherlands / Zayènne D. Van Heesen-Laclé, Anne C.M. Meuwese / *Utrecht Law Review*. Volume 3, Issue 2, (December) 2007. P. 116– 139.

1656. The Limitations of a Multilingual Legal System / McAuliffe, Karen / *International Journal for the Semiotics of Law*, Vol. 26, №. 4, 2013. URL: <https://ssrn.com/abstract=2594634>.

1657. The Range and Limits of Judicial Discretion / Suzanne B. Mcnicol & F. K. H. Maher / *Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy*, Vol. 73, №. 1 (1987). P. 37–74.

1658. The Unification Efforts in Eu Civil Law / Eylem Apaydin, Deniz Tekin Apaydin / *Marmara Journal of European Studies* : (2018) Volume 26: Iss. 2. P. 25– 67.

1659. Teubner, Gunther. Legal Irritants: Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends Up in New Divergences. *The Modern Law Review* Vol.61, No.1, (1998), 11-32.

1660. Thomas, William Isaac. The Definition of the Situation. Self, Symbols, and Society: *Classic Readings in Social Psychology*. Nathan Rousseau (ed), Lanham, MD: Rowman & Littlefield), 2002. P. 103– 115.

1661. Timotheus Vermeulen, Robin van den Akker notes on metamodernism. *Journal of Aesthetics & Culture*, Vol. 2, 2010 DOI:

10.3402/jac.v2i0.5677. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.3402/jac.v2i0.5677>.

1662. Toma, Mark. *Modeling Discretion and Self-Regulation / Monetary Policy and the Great Depression*. Palgrave Macmillan, New York, 2013. P. 41–64.

1663. Tontti, Jarkko O. European legal pluralism as a rebirth of *Ius commune* / *Retfærd – Nordisk juridisk tidsskrift* 94 (2001), P. 40–54.

1664. Tontti, Jarkko O. Law, Tradition and Interpretation. *International Journal for the Semiotics of Law*. Vol. XI, No. 31, (1998), 25-38.

1665. Transformations of Commercial Law: New Forms of Legal Certainty for Globalized Exchange Processes? / Graf-Peter Calliess, Wioletta Konradi, Holger Nieswandt, Fabian P. Sosa, Thomas Dietz / *Transforming the Golden Age Nation State* / Editors: Achim Hurrelmann, Stephan Leibfried, Kerstin Martens and Peter Mayer. Palgrave Macmillan, 2007. P. 83–108. URL: <https://ssrn.com/abstract=1631662>.

1666. Tsertsvadze, Giorgi. Interpretation and Application of the New York Convention in the Republic of Georgia Pages / *Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards/ The Interpretation and Application of the New York Convention by National Courts 2017* / Editors: George A. Bermann. P. 317–328.

1667. Ugo Mattei, Luisa Antonioli Deflorian. Review of Books On Private Law and EU Law. *European Law Journal*. 1999. Volume 5, № 2. P. 135–140.

1668. *Ukrainian Private Law and the European Area of Justice (Beiträge zum ausländischen und internationalen Privatrecht, 127)* / ED.by Eugenia Kurzynsky-Singer and Rainer Kulms. Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht. Mohr Siebeck, Tübingen 2019. XI, 321 pp.

1669. Valcke C. Convergence and Divergence between the English, French, and German Conceptions of Contract. *European Review of Private Law*. Vol. 16, №. 1, 2008. P. 29–62.

1670. Valcke, C. Contractual Interpretation at Common Law and Civil Law: An Exercise in Comparative Legal Rhetoric. / *Exploring*

Contract Law, J. Neyers, ed., Hart Publisher, 2008. 38 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=1132364>.

1671. Valcke, Catherine, On Comparing French and English Contract Law: Insights from Social Contract Theory (January 16, 2009). 26 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=1328923> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1328923>.

1672. Vega, Jesús. Legal philosophy as practical philosophy = La filosofía del Derecho como filosofía práctica / 2018, Online since 25 September 2017, connection on 26 March 2018. URL : <http://journals.openedition.org/revus/3859> ; DOI : 10.4000/revus.3859.

1673. Verenich, Vadim. The Semiotic Model of Legal Reasoning / Vadim Verenich / International Journal of Law, Language & Discourse, 2012, 2(3). P. 25–58.

1674. Vermeule, Adrian. Three Strategies of Interpretation / San Diego Law Review, 2005. URL: <https://ssrn.com/abstract=612342>.

1675. Walker, Christopher Jay. Inside Regulatory Interpretation / A Research Note (September 14, 2015). Michigan Law Review First Impressions, Vol. 114, pp. 61–72, 2015; Ohio State Public Law Working Paper №. 305. 12 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=2660135> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2660135>.

1676. Walshaw, Christopher. Concurrent Legal Interpretation versus Moderate Intentionalism. Statute Law Review, Volume 35, Issue 3, October 2014. P. 244–260, URL: <https://doi.org/10.1093/slr/hmt025>.

1677. Warner, R. H. All Mixed Up About Contract. When Is Contract Interpretation A Legal Question And When Is It A Fact Question? / Virginia Law & Business Review. Volume 5, Fall 2010, Number 1. P. 81–129.

1678. Weatherill, S. Case Note, The ‘Principles of Civil Law’ as a Basis for Interpreting the Legislative Acquis / European Review of Contract Law, Volume 6, Issue 1, Pages 74–85: URL: <https://doi.org/10.1515/ercl.2010.74>.

1679. Wessel, Jared. Relational Contract Theory and Treaty Interpretation / End-Game Treaties V. Dynamic Obligations. NYU Annual Survey of American Law, Vol. 60, №. 1, p. 149, March 2004. 38 pp. URL: <https://ssrn.com/abstract=695601>.

1680. Whitford, William C., The Role of the Jury (and the Fact/Law Distinction) / Interpretation of Written Contracts. *Wisconsin Law Review*. P. 931–964, 2001.
1681. Wielsch Dan. Contract Interpretation Regimes. *The Modern Law Review*, 2018, № 6, P. 958–988 URL: <https://doi.org/10.1111/1468-2230.12375>.
1682. Wilhelmsson, Thomas. Jack-in-the-Box Theory of European Community Law / Krämer, L. & Micklitz, H.-W. & Tonner, K. (eds.) Law and Diffuse Interests in the European Legal Order. Nomos Verlagsgesellschaft Baden-Baden, 1997, 177–194.
1683. Williams, James. Availability by Way of Defence of Contracts Not Complying with the Statute of Frauds. *Law Quarterly Review*, v. 50, 1934. P. 532– 539.
1684. Zaborowski, Robert. Revisiting Protagoras' Fr. DK B 1. *Elenchos* 2017; 38(1–2): P. 23–43/ URL: <https://doi.org/10.1515/elen-2017-0002>.
1685. Zahle, Henrik: The Polycentricity of the Law or the Importance of Legal Pluralism for Legal Dogmatics, in Petersen, Hanne & Zahle, Henrik, 1995, P. 185-199.
1686. Zajtay, Imre. Reasoning by analogy as a method of law interpretation. *The Comparative and International Law Journal of Southern Africa*. Vol. 13, №. 3, 1980. P. 324–332.
1687. Zimmermann, Reinhard. Das römisch-kanonische ius commune als Grundlage europäischer Rechtseinheit. *JuristenZeitung* : 47. Jahrg., Nr. 1 (10. Januar 1992), P. 8–20.
1688. Zvieriev, Ievgen. Interpretation theories in Ukrainian courts – Past and present. *Acta Juridica Hungarica*, 2015, № 2–3, C. 158–166. Akademiai Kiado Zrt. URL: <https://doi.org/10.1556/026.2015.56.2-3.5>.

***Вступні статті, тези доповідей, листи, рецензії,
публіцистика, художня література тощо:***

1689. Аксенова Н. И. Системно-деятельностный подход как основа форми-рования метапредметных результатов. Теория и практика образования в современном мире: материалы междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, февраль 2012 г.). Санкт-Петербург : Реноме, 2012. С. 140–142.

1690. Бойцов, М. А. Несколько меланхолических тезисов об историке и глобализации / Как мы пишем историю? = Penser l'histoire : [материалы рос-сийско-французской научной конференции, состоявшейся в МГУ им. Ломоносова 10-11 июня 2010 г., организованной Французским универ-ситетским колледжем в Москве и Историческим факультетом МГУ] ; отв. ред., [авт. предисл.]: Гийом Гаррета, Грегори Дюфо, Людмила Пименова. Москва : РОССПЭН, 2013. С . 393–413.

1691. Бочаров Д.О. Проблема тлумачення юридичних текстів у контексті концепту “смерті Автора” / Антропология права : філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : матеріали Міжнародного “круглого столу” (м. Львів, 4 – 5 грудня 2009 р.). Л., 2009. С. 56–65.

1692. Бошно С. В. Доктринальные и другие нетрадиционные формы права / Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии : дайджест официальных материалов и публикаций периодической печати. 2003. № 16 (II). С. 82–91.

1693. Бурсина О. А. К проблеме о принадлежности терминов к различным морфологическим классам (на примере терминосистемы социальной работы) / Современная филология: материалы II Междунар. науч. конф. (г. Уфа, январь 2013 г.). Уфа: Лето, 2013. С. 59–62. URL <https://moluch.ru/conf/phil/archive/78/3050/> (дата обращения: 19.12.2019).

1694. Вольский А. Л. Фридрих Шлейермахер и его герменевтическая теория / Шлейермахер Ф. Герменевтика / Фридрих Даниэль Эрнст Шлейермахер . Перевод с немецкого А.Л.Вольского. Научный редактор Н.О.Гучинская. Санкт-Петербург : «Европейский Дом», 2004. С. 5– 50.

1695. Гайдулін О.О. Болонський процес і уніфікація Європейського контрактного права / Матеріали міжнар. наук. практ. конф. / Відп. ред. В.Ф.Опришко. КИЇВ : КНЕУ, 2004. С. 363 – 366.

1696. Гайдулін О.О. Дискреційний метод у військовому праві: межі законодавчої врегульованості відносин у секторі безпеки та оборони / Державне регулювання у секторі безпеки та оборони : збірник матеріалів круглого столу (Київ, 30 жовтня 2019.). Київ : ЦП «Компринт», 2019. С. 46– 50.

1697. Гайдулін О.О. Європейське приватне право у культурному хронотопі: досвід застосування методу інтерпретавізму / Матеріали круглого столу «Філософсько-правова концепція правового простору», м. Тернопіль, 18 березня 2016 року. Тези наукових доповідей. Тернопіль ТзОВ «Терно-граф», 2016. С. 174–176.

1698. Гайдулін О.О. Інтерпретація добросовісності як граничної характеристики правосуб'єктності в Стародавньому Римі Актуальні проблеми юридичної науки – 2012 : матеріали міжнародної науково-практичної конференції [«Актуальні проблеми юридичної науки – 2012»], (Київ, 14 грудня 2013 р.) / за заг. ред. В. К. Матвійчука, Ю. В. Нікітіна, М. І. Карпенка. Київ, 2013. С. 18– 22/

1699. Гайдулін О.О. Рецепція римського військового права (*ius militare*) у добу постмодернізму: доктринальні пошуки від філософської інтерпретації до правової інституалізації / Право національної безпеки та військового права : історія, сучасність та перспективи : збірник матеріалів круглого столу (Київ, 28 березня 2019.) / Міністерство оборони України, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського; Національна академія правових наук України, Науково-дослідний інститут інформатики і права / Упоряд. : М. М. Прохоренко, П. П. Богуцький ; за заг. ред. М. М. Прохоренка. Київ : ФОП Ямчинський О. В., 2019. С. 67–72.

1700. Гайдулін О.О. Філософсько-правові засади та історичні витоки європейської традиції офіцерської честі / Соціально-гуманітарні та правові проблеми діяльності Збройних Сил України : матеріали науково-практичної конференції (Київ, 24

квітня 2014 р.) / Міністерство оборони України, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського. Київ : НУОУ, 2014. С. 276–278.

1701. Гайдулін О. О. Досвід доктринальної інтерпретації легальних понять: методологічний потенціал правової концепції традицій щодо аналізу відносин у військовій сфері / Юридична наука. № 7/2014. С. 7–19.

1702. Гермаш О. М. До питання про метод юридичної герменевтики. Суспільство і право. 2009. № 4. С. 42 – 46.

1703. Давыдов Ю. Н. Ж. Деррида и маркиз де Сад. История теоретической социологии. В 4-х т. Отв. ред. и сост. Ю.Н. Давыдов. Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института, 2000. Т.4. С. 699–718.

1704. Закон и обычай гостеприимства в античном мире. Доклады конференции - Москва ИВИ РАН, 1999.. 196 с.

1705. Заморська Л. І. Інститут права як вираження правової нормативності та його властивості / Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (м. Одеса, 16–17 травня 2013 р.) / відп. за вип. В. М. Дрьомін ; НУ "ОЮА". Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса : Фенікс, 2013. Т. 1. С. 79–81.

1706. Заморська Л. І. Інститут права як вираження правової нормативності та його властивості / Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (м. Одеса, 16–17 травня 2013 р.) / відп. за вип. В. М. Дрьомін; НУ "ОЮА". Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса : Фенікс, 2013. Т. 1. С. 79–81.

1707. Костицький М.В. Деякі аспекти філософських і методологічних проблем наук процесуального права (за матеріалами доповіді на I Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми теорії та практики нотаріального, цивільного, виконавчого процесів: співвідношення і взаємодія», 21 лютого 2013 р., м. Київ, КНУ ім. Т. Шевченка) / Науково-інформаційний вісник. 2013. №7. С. 12–18.

1708. Кофанов Л. Л. Традиция о древнейших источниках по праву архаического Рима: легенда или реальность? / Проблемы

исторического познания : материалы междунар. конф., 19–21 мая 1996 г. / Отв. ред. акад. Г. Н. Севостьянов). Москва 1999. С. 209–215.

1709. Коханюк Т. С. Зміст поняття «тлумачення» у співвідношенні з іншими подібними поняттями / Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні : тези доповідей на Всеукраїнській науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (м. Львів, 28 вересня 2007 року). Львів : ЛьвДУВС, 2007. С. 112–117.

1710. Крупчан О. Д. Методологічні підходи до проблеми взаємозв'язку приватного та публічного права / Методологія приватного права: Зб. наук. праць (за матеріалами наук.-теорет. конф., м. Київ, 30 травня 2003 р.) / Редкол.: О.Д. Крупчан (голова) та ін. КИЇВ : Юрінком Інтер, 2003. КИЇВ : Юрінком Інтер, 2003. С. 10–19.

1711. Лихолат І. П. Актуальні проблеми методології приватного права / Методологія приватного права : Зб. наук. праць (за матеріалами наук.-теорет. конф., м. Київ, 30 травня 2003 р.) / Редкол. : О.Д. Крупчан (голова) та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2003. С. 34–39.

1712. Малахов В.С. Философская герменевтика Ганса Георга Гадамера / Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного / Ганс Георг Гадамер ; пер. с нем. Москва : Искусство, 1991. С. 324–336.

1713. Методологія приватного права (теоретичний дискурс та практичне застосування): матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 10 червня 2016 р.). КИЇВ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2016. 360 с.

1714. Опаленко Д. А. Теоретико-правовий аспект інституціоналізації поділу державної влади / Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса) : у 2 т. Т. 1 / відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса : Юридична література, 2016. С. 649–652.

1715. Опаленко Д. А. Теоретико-правовий аспект інституціоналізації поділу державної влади / Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в

умовах євроінтеграції : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса) : у 2 т. Т. 1 / відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса : Юридична література, 2016. С. 649–652.

1716. Петрова, Л. В. Правова доктрина як джерело права (досвід філософії доктринального права). / Сб. крат. тез. и науч. сообщ. науч.-практ. конф. по итогам науч.-исслед. работ, выполнен. профессорско-преподават. составом Украин. гос. юрид. акад. в 1993 г./ ред. и предисл. Н. И. Панов и др. X. : Укр. юрид. акад, 1994. С. 6– 8.

1717. Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. Учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна, 19–20 трав. 2017 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обласний осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». –Харків : ХНУВС, 2017. 392 с.

1718. Резников Е. В. Правовая ситуация как основание идентичности юриста. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*: научный журнал. Саратов : ФГБОУ ВПО "Саратовская государственная юридическая академия», 2012. № 6(89). С. 41–44.

1719. Рыбинский В.П. Юнилий Африканский и его Руководство к изучению Библии. Киев, 1904, 21 с.

1720. Садовский В. Н. Логико-методологическая концепция Карла Поппера (Вступительная статья). Поппер К. Логика и рост научного знания: Избранные работы. Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и вступ. ст. В.Н.Садовского. Москва: «Прогресс», 1983. 606 с.

1721. Садовський М.М. Поняття та класифікація функцій доктринального тлумачення права. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Ч. 2. С. 26–30.

1722. Садовський М. М. Розвиток теорії доктринального тлумачення права (історіографічний огляд літератури) / Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2015 ; Серія ПРАВО. Випуск 32. Том 1. С. 76–79.

1723. Слыщенко, В. А. Сравнительное право и культура: размышления о культурном измерении правопорядка. *Правоведение*, 2014, № 2 (313). С. 38–70.
1724. Тульчинский Г.Л. Возможное как сущее. Эпштейн М.Н. *Философия возможного*. СПб: Алетейя, 2001, С. 7–24.
1725. Утченко С. Л. Трактат Цицерона «Об обязанностях» и образ идеального гражданина. / Марк Туллий Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях. Москва «Наука», 1993 (Литературные памятники). С. 159–174.
1726. Шакирьянов Р. В. Письменное производство в гражданском процессе: из опыта европейских стран / Европейский гражданский процесс и исполнительное производство: Сборник материалов Международной научно практической конференции, г. Казань, Казанский (Приволжский) федеральный университет, 25 марта 2011 г. / Отв. Ред. Д. Х. Валеев. Москва : Статут, 2012. С. 147– 155.
1727. Шейко В. М. Культурологічні аспекти компаративістики та діалог культур: стан і перспективи. *Культурологічна думка: щорічник наук. пр. Акад. мистецтв України, Ін-т культурології*. Київ, 2010. № 2. С. 14–23. URL: [http://www.icr.kiev.ua/files/File/-Kulturologichna_dumka_/1\(2\)_2010.pdf](http://www.icr.kiev.ua/files/File/-Kulturologichna_dumka_/1(2)_2010.pdf).
1728. Шереметьев К. П. Интеллектика. Как работает ваш мозг Москва : ИГ Весь, 2014. 576 с. URL: http://loveread.me/read_book.php?id=45776&p=/68#gl_108.
1729. Balkin, J. M. The Promise of Legal Semiotics / *U. Texas L. Rev.* 1831 (1991). P. 1831–1852.
1730. Hoard of Roman coins found near Roman Baths in Bath / BBC NEWS, 22 March 2012 URL: <http://www.bbc.com/news/uk-england-somerset-17480016>.
1731. Leyh, G. Introduction / *Legal Hermeneutics: History, Theory, and Practice* / Edited by Gregory Leyh. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1992. P. x– xviii. URL: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft4779n9h2/>
1732. Shakespeare, William. *The Tragicall Historie of Hamlet Prince of Denmarke. As it hath beene diuerse times acted by his Highnesse seruants in the Cittie of London : as also in the two Vniuersities of*

Cambridge and Oxford, and else-where [The "First Quarto"], Nicholas Ling & J. Trundell (London), 1603. Reprinted as The First Edition of the Tragedy of Hamlet: London, 1603. The Shakespeare Press, 1825. 71 pp.

1733. Smith M. B. Social situation, social behavior, social group. *Psychological Review*. 1945. 52 (4). P. 224–229.

Веб-сайти і сервери

1734. Вебсайт журналу International Journal for the Semiotics of Law-*Revue internationale de Sémiotique juridique* (IJSL). <http://www.springer.com/law/journal/11196>.

1735. Вокабула : Енциклопедии, словари, справочники-онлайн. URL: <http://www.вокабула.рф/словари/латинский-словарь-средневековых-философских-терминов>.

1736. Глоссарий философских терминов проекта Distance. URL: <http://terme.ru/dictionary/191>.

1737. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Rules>.

1738. Інтернет-портал Belcanto.ru. Классическая музыка, опера и балет. Проект Ивана Фёдорова. URL: <https://www.belcanto.ru/polifonia.html>.

1739. ІНКОТЕРМС 2020 в Україні. Офіційний сайт. URL: http://incoterms/2020.com.ua/About_INCOTERMS_2020.html.

1740. Інформаційно-довідкова система Інституту української мови НАН України. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine60-33.pdf>.

1741. Офіційний сайт Державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». URL: https://kneu.edu.ua/ua/depts5/-k_teorii_ta_istorii_derzhavy_i_prava/Kompot_teor_pravo/.

1742. Психология. Электронная библиотека. URL: http://dalib.ru/b/leybin_slovar_spravochnik_po_psihoanalizu/1#9.

1743. Сайт История Древнего Рима, створений 28.07.98. URL: <http://ancientrome.ru/>.

1744. Сайт e-Reading. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1025152>.
1745. Сервер RusLat.info. URL: <http://www.ruslat.info>.
1746. Симпосий Συμπόσιον. Сайт об античной литературе, античной истории и людях античности . URL: <http://simposium.ru/>.
1747. Юридичний факт. Інформаційний портал <https://www.yurfact.com.ua/praktyka/>
1748. BAILII (British and Irish Legal Information Institute) URL: <https://www.bailii.org/>
1749. Business Dictionary.com URL: <http://www.businessdictionary.com/definition/performance-of-contract.html#/ixzz2ZZrNec1h>.
1750. Chinook Nation Official Website. URL: <http://www.chinooknation.org/>.
1751. Contract Interpretation Sample Clauses. Law Insider: Contract Database and Search Engine. URL: <https://www.lawinsider.com/clause/contract-interpretation>
1752. Contract interpretation: effect of the Entire Agreement clause. Ovidius Law B.V. URL: <https://www.ovidiuslaw.nl/contractsuitleg-werking-van-entire-agreement-clause/?lang=en>
1753. Corpus Inscriptionum Latinarum / Berlin-Brandenburg Academy of Sciences and Humanities. URL: http://cil.bbaw.de/cil_en/index_en.html
1754. Covenant / Wiktionary, the free dictionary. URL: <http://en.wiktionary.org/wiki/covenant>.
1755. Dictionary.com / <http://www.dictionary.com/browse/>.
1756. European e-Justice. An official website of the European Union URL: https://e-justice.europa.eu/content_member_state_case_law-13-fr-en.do?member=1
1757. Exploring Constitutional Law by Doug Linder (2016). URL: <http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/conlaw/home.html>.
1758. Histos, the on-line journal of ancient historiography: founded in 1996. URL: <http://research.ncl.ac.uk/histos/>.

1759. Interpretation Relation. SIL Glossary of Linguistic Terms. URL: <https://glossary.sil.org/term/interpretation-relation>.
1760. OCLC World Cat Identities (covered by the OCLC ResearchWorks Terms and Conditions) URL: <http://worldcat.org/identities/lccn-no2007045022/>.
1761. Online Etymology Dictionary URL: <http://www.etymonline.com/index.php>.
1762. PRO: Платформа ефективного регулювання. URL: <https://regulation.gov.ua/dialogue/kontrol-i-nahlyad/25-rinkove-samoreguluvanna>.
1763. Site Web de L'Association Guillaume Budé, fondée en 1917 URL: <http://www.guillaumebude.fr/>.
1764. Teaching American History.org : a project of the Ashbrook Center at Ashland University URL: <http://teachingamericanhistory.org/>.
1765. The Classics Page. The Latin Library URL: <http://www.thelatinlibrary.com/classics.html>.
1766. The European Law Institute / UNIDROIT Civil Procedure Projects as a Soft Law Tool to Resolve Conflicts of Law / Policy Department C Policy Department C: Citizens' Rights and Constitutional Affairs European Parliament. URL: <http://www.europarl.europa.eu/supporting-analyses>.
1767. The International Roundtable for the Semiotics of Law (IRSL) <http://semioticsoflaw.com/site/home.php>.
1768. The Internet Classics Archive, founded in 1994 URL: <http://classics.mit.edu/>.
1769. The language portal bab.la URL: <http://www.babla.ru>.
1770. The Worst Form of Government / WinstonChurchill.org / The International Churchill Society (ICS) URL: <https://winstonchurchill.org/resources/quotes/the-worst-form-of-government>.
1771. UCLA library. Digital Collections. URL: <http://digital.library.ucla.edu/canonlaw/toc.html>.
1772. UNILEX: an database of international case law and bibliography on the United Nations Convention on Contracts for the

International Sale of Goods (CISG) and on the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts. URL: <http://www.unilex.info>.

1773. WEBMasa URL: <http://webmasa.ru/tekstovyj-redaktor-textus-programma-dlja-kopirajtinga/>.

ДОДАТКИ

ТАБЛИЦІ

Терміносистема римсько-правового поняття *ius interpretatio*

ius interpretatio							
ПІДСТАВИ КЛАСИФІКАЦІЇ							
1. Пануюча загально-культурна парадигма	2. Провідні суб'єкти інтерпретації (interpres)	3. Головні об'єкти інтерпретації	4. Предмет певного акту інтерпретації	5. Основні способи інтерпретації	6. Головні критерії загальної оцінки інтерпретації	7. Процес інтерпретації та його етапи	8. Результати інтерпретації
1.1. <i>interpretatio etrusca</i> інтерпретація в душі етрусків	2.1. <i>interpretatio pontificium</i> інтерпретація жерців-понтифіків	3.1. <i>interpretatio somniorum, conjectio somniorum</i> тлумачення сновидінь	4.1. <i>interpretatio naturae</i> роз'яснення природи певних явищ	5.1. <i>divinatio, vaticinatio, oraculum</i> пророцтво, одкровення	6.1. <i>interpretatio ad verbum</i> буквальна інтерпретація	7.1. <i>interpretationem facere</i> давати інтерпретацію, інтерпретувати	8.1. <i>interpretatiuncula</i> коротке роз'яснення
				5.1.1. <i>in-interpretabilis</i> незрозумілі			
				5.1.2. <i>interpretabilis</i> придатні до інтерпретування			
1.2. <i>interpretatio graeca</i> інтерпретація в грецькому душі	2.2. <i>interpretatio prudentium</i> інтерпретація юристів	3.2. <i>interpretatio nōtitiās</i> інтерпретація повідомлень	4.2. <i>interpretatio fatali</i> тлумачення долі	5.2. <i>conjectura</i> гадання, ворожіння, догадка, гіпотеза	6.2. <i>interpretatio stricta</i> сувора інтерпретація	7.2. <i>interpretamentum</i> роз'яснення, розтлумачення, переклад	8.2. <i>accipiēda interpretatio</i> прийняте тлумачення
1.3. <i>interpretatio romana</i> інтерпретація в римському душі	2.3. <i>interpretatio declarativa</i> роз'яснювальна інтерпретація законодавців	3.3. <i>iuramentorum interpretatio</i> тлумачення клятви	4.3. <i>iūris interpretatio</i> або <i>interpretatio iūris</i> інтерпретація норм права	5.3. <i>interpretatio grammatica</i> граматичне або лінгвістичне тлумачення	6.3. <i>honestā interpretatio</i> чесна інтерпретація	7.3. <i>interpretatio facilis</i> легка інтерпретація	8.3. <i>interpretatio curiosa</i> допитлива інтерпретація
				5.3.1. <i>interpretatio grammatica lata</i> широка граматична інтерпретація			

				5.3.2. <i>interpretatio grammatica stricta</i> вузька граматична інтерпретація			
1.4. <i>interpretatio christiana</i> інтерпретація в християнському дусі	2.4. <i>interpretatio usualis</i> казуальне тлумачення суддів	3.4. <i>Interpretatio iūris</i> інтерпретація об'єктивного права		5.4. <i>interpretatio logica</i> логічна інтерпретація	6.4. <i>interpretatio ex fidae</i> інтерпретація по совісті (вірності)	7.4. <i>interpretatio fulgurum</i> блискавична інтерпретація	8.4. <i>duplex interpretatio</i> подвійне (двозначне) тлумачення
				5.4.1. <i>interpretatio collectiva</i> силогістична інтерпретація здійснена за умовиводом			
				5.4.2. <i>interpretatio logica extensive</i> або <i>interpretatio extensiva</i> розповсюджувальне або розширене тлумачення			
				5.4.3. <i>interpretatio logica restrictiva</i> або <i>interpretatio restrictiva</i> обмежуюче тлумачення			
1.5. <i>interpretatio profana</i> інтерпретація в десакралізованому дусі	2.5. <i>interpretatio doctrinalis</i> або <i>interpretatio doctorum</i> наукове тлумачення	3.5. <i>interpretatio legis</i> інтерпретація закону			6.5. <i>interpretatio ex bona fidae</i> або <i>bonae fidei interpretatio</i> інтерпретація по добрій совісті або добросовісна інтерпретація	7.5. <i>interpretatio proprie</i> правильне, належне, суворо логічне тлумачення	8.5. <i>captiosa interpretatio</i> прискіпливе тлумачення
		3.5.1. <i>interpretatio contra verba legis</i> всупереч букві закону					
		3.5.2. <i>interpretatio in fraudem legis</i> в обхід закону					
		3.5.3. <i>interpretatio abrogans</i> через скасування закону					

	2.6. <i>interpretatio naturalis</i> природна інтерпретація дієздатної особи	3.6. <i>interpretatio morum</i> інтерпретація звичаїв			6.6. <i>interpretatio ex bona mente</i> інтерпретація на основі здорового розуму		8.6. <i>interpretatio nova</i> нова інтерпретація
	2.7. <i>interpretatio iudicialis</i> суддівська інтерпретація	3.7. <i>interpretatio legum et morum</i> інтерпретація законів та звичаїв			6.7. <i>interpretatio genuina</i> справжня, вроджена, щира інтерпретація на основі здорового глузду		8.7. <i>interpretatio prava</i> перекручене, неправильне тлумачення, кураж
	2.8. <i>interpretatio authentica</i> законодавча інтерпретація	3.8. <i>facti interpretatio</i> інтерпретація фактів			6.8. <i>interpretatio ex aequo et bono</i> інтерпретація по справедливості та добру		8.8. <i>malevola interpretatio</i> зловмисна інтерпретація
		3.9. <i>interpretatio secundum verba</i> інтерпретація відповідно до слововиявлення					8.9. <i>moralis interpretatio errorum</i> морально некоректна інтерпретація
		3.10. <i>interpretatio secundum voluntatem</i> інтерпретація виходячи з дійсної волі сторін правовідносин					8.10. <i>callida iuris interpretatio</i> хитромудре тлумачення права (закону)
							8.11. <i>dūra interpretatio</i> жорстка інтерпретація; <i>per-dūra interpretatio</i> дуже жорстка, вкрай сувора інтерпретація
							8.12. <i>plena interpretatio</i> повна інтерпретація

							8.13. <i>diligentior interpretatio</i> більш точна (більш ґрунтовна) інтерпретація
							8.14. <i>optima interpretatio</i> краща інтерпретація
							8.15. <i>benigna interpretatio</i> доброзичливе тлумачення
							8.16. <i>interpretationem adversarii</i> спростування (інтерпретації опонентів)
							8.17. <i>interpretium</i> винагорода за посередництво

Терміносистема сучасного поняття *law of interpretation*

law of interpretation									
ПІДСТАВИ КЛАСИФІКАЦІЇ									
1. Соціо-культурний статус поняття	2. Загальні характеристики інтерпретаційної ситуації	3. Суб'єктний склад інтерпретаційних відносин	4. Головні об'єкти інтерпретації	5. Предмет правової інтерпретації	6. основні стратегії вибору інтерпретаційних систем	7. загальна характеристика інтерпретаційних систем	8. структура та зміст інтерпретаційних систем	9. Домінантна інтерпретаційна система	10. Оцінювання процесу та результату інтерпретації
1.1. cultural interpretation (national interpretation) інтерпретація на основі загальних культурних (загальнонаціональних) цінностей	2.1. nature of interpretation природа або характер інтерпретації	3.1. interpreter інтерпретатор, перекладач, тлумач (party to the conflict of interpretations)	4.1. object of interpretation об'єкт інтерпретації	5.1. subject to interpretation предмет інтерпретації	6.1. strategies of interpretation стратегії інтерпретації	7.1. approaches to interpretation підходи до інтерпретації; (interpretational systems)	8.1. structure and content of the interpretational systems структура та зміст інтерпретаційної системи / концепт інтерпретації (concept of interpretation).	9.1. classical interpretation класична інтерпретація	10.1. interpretive process / interpretation process інтерпретаційний процес або схема інтерпретації (interpretative scheme)
	2.1.1. matter of interpretation зміст процесу інтерпретації			5.1.1. subject matter суть об'єкта інтерпретації					
	2.1.2. interpretive activity інтерпретаційна діяльність			5.1.2. purpose of interpretation мета тлумачення					
5.1.3. desired result / desired effect бажаний результат	5.2. interpretation of legal rules / norms інтерпретація правових норм / норм права	6.2. holism холізм (holistic interpretation)	7.2. legal textualism правовий текстуалізм (textual interpretation)	8.2. values in interpreting цінності тлумачення	9.2. correct interpretation правильна інтерпретація;	10.2. complex interpretation / complicated interpretation складне (комплексне) тлумачення			
1.2. cross-cultural interpretation кроскультурна компаративна інтерпретація	2.2. legal interpretation situation – правова інтерпретаційна ситуація	3.2. Court as the authorized interpreter суд як уповноважений інтерпретатор	4.2. interpretation of a legal text інтерпретація правового тексту	5.2. interpretation of legal rules / norms інтерпретація правових норм / норм права	6.2. holism холізм (holistic interpretation)	7.2. legal textualism правовий текстуалізм (textual interpretation)	8.2. values in interpreting цінності тлумачення	9.2. correct interpretation правильна інтерпретація;	10.2. complex interpretation / complicated interpretation складне (комплексне) тлумачення

1.2.1. <i>compatible interpretation</i> сумісна інтерпретація		3.2.1. <i>court's powers of interpretation</i> повноваження суду щодо тлумачення .		5.2.1. <i>interpretations to qualification</i> тлумачення з метою кваліфікації певних відносин		7.2.1. <i>literalism</i> літералізм або буквальний підхід (<i>literal approach</i>)			10.2.1. <i>competing interpretations</i> конкуруючі тлумачення
1.2.2. <i>competing interpretation</i> конкуруюча інтерпретація		3.2.2. <i>Judge as competent interpreter</i> суддя як компетентний інтерпретатор		5.2.2. <i>legalistic interpretation</i> легалістичне тлумачення		7.2.2. <i>harsh interpretation</i> суворе тлумачення			10.2.2. <i>dualist interpretation</i> дуалістичне тлумачення (<i>alternative interpretation</i>)
1.2.3. <i>concurrent interpretation</i> паралельна інтерпретація (протистоїть <i>cross-cultural interpretation</i>)		3.2.3. <i>court interpreter</i> судовий перекладач				7.2.3. <i>abstract interpretation</i> абстрактна інтерпретація			10.2.3. <i>expansive interpretation</i> експансивне тлумачення
						7.2.4. <i>conservative interpretation</i> консервативна інтерпретація			10.2.4. <i>dominant interpretation</i> домінуюче тлумачення
						7.2.5. <i>scholastic interpretation</i> схоластична інтерпретація.			10.2.5. <i>analogous interpretations</i> аналогічні інтерпретації
									10.2.6. <i>autonomous interpretations</i> автономні інтерпретації
									10.2.7. <i>auxiliary interpretation</i> допоміжна інтерпретація або додаткове тлумачення (<i>supplementary interpretation</i>).
									10.2.8. <i>compatible interpretations</i> сумісні Інтерпретації або спільні інтерпретації (<i>common</i>)

									interpretations).
1.3. usual (nonqualified) interpretation звичайна (некваліфікована) інтерпретація	2.3. context of interpretation контекст інтерпретації (interpretive context; context in interpretation).	3.3. judge's interpretation суддівська інтерпретація (legal interpretations by judges)	4.3. interpretation of the situation тлумачення ситуації	5.3. rational meaning interpretation тлумачення раціонального смислу	6.3. subjectivism суб'єктивізм (subjective interpretation)	7.3. Legal historicism правовий історизм	8.3. methods of interpretation методи інтерпретації	9.3. accurate interpretation точне тлумачення	10.3. consistent interpretation послідовне тлумачення
1.3.1. particular interpretation особлива інтерпретація	2.3.1. objective context об'єктивний контекст	3.3.1. judicial interpretation судове тлумачення		5.3.1. interpretation of legislature intent / legislature's intention інтерпретація законодавчого задуму					10.3.1. multiple interpretation багаторазове тлумачення або безперервне тлумачення (continuous interpretation)
	2.3.1.1. factual context фактичний контекст (factual/actual circumstances)								10.3.2. contemporary interpretation сучасна інтерпретація
	2.3.1.2. sociocultural contexts соціокультурний контекст								10.3.3. modern interpretation інтерпретація давніх текстів у сучасному контексті
1.3.2. local interpretation локальна інтерпретація	2.3.2. subjective/personal context суб'єктивний /персональний контекст	3.3.2. tribunal's interpretation тлумачення, яке здійснюють арбітражі		5.3.2. interpretation of the legislature purpose інтерпретація мети законодавця					10.3.4. preventive interpretation превентивне або попереднє тлумачення
1.3.3. traditional interpretation традиційна інтерпретація									5.3.3. interpretation of parties' intent інтерпретація задуму сторін угоди
1.3.4. generally accepted interpretation загально-прийнята				5.3.4. causal interpretation каузальна інтерпретація					10.3.6. recent interpretation остання інтерпретація

інтерпретація									
1.3.5. unusual interpretation незвичайна інтерпретація, яка протистоить usual interpretation				5.3.5. cognitive interpretation когнітивна інтерпретація, яка спрямована на з'ясування об'єктивної істини					
1.4. philosophical interpretation філософська інтерпретація у найбільш широкому розумінні.	2.4. interpretation relations інтерпретаційні відносини	3.4. jurisprudential interpretation правознавча інтерпретація (тлумачення правознавців)	4.4. interpretation of law інтерпретація права (law interpretation)	5.4. problem interpretation проблемна інтерпретація (problem-oriented interpretation)	6.4. objectivism об'єктивізм; (objectivist approach to interpretation)	7.4. legal structuralism правовий структуралізм	8.4. mode of interpretation спосіб інтерпретації (ways to do interpretation)	9.4. adequate interpretation адекватне тлумачення	10.4. constructive interpretation конструктивне тлумачення
1.4.1. metaphysical interpretation метафізична інтерпретація найбільш загальних засад світоглядної картини світу	2.4.1. interpretation interpositions інтерпретаційні пропозиції	3.4.1. doctrinal interpretation доктринальне тлумачення	4.4.1. private law interpretation приватно-правова інтерпретація						10.4.1. misinterpretation [in the context] Інтерпретація, яка виправляє зміст юридичного тексту
1.4.2. epistemological interpretation епістемологічна інтерпретація, виявлення загальних підходів щодо пізнання.	2.4.2. comparison of different proposals for interpretation порівняння різних пропозицій щодо інтерпретації	3.4.2. academic interpretation академічна інтерпретація	4.4.2. public law interpretation публічно-правове тлумачення						10.4.2. evolutive/ evolutionary interpretation еволюційна інтерпретація
1.4.3. hermeneutic interpretation герменевтична інтерпретація	2.4.3. rejection of the interpretation proposal відхилення інтерпретаційної пропозиції	3.4.3. qualified interpretation кваліфіковане тлумачення	4.4.3. common law interpretation інтерпретація загального права						10.4.3. progressive interpretation прогресивна інтерпретація

1.4.4. philosophical interpretation of the law філософська інтерпретація закону у контексті суспільного буття	2.4.4. acceptance of counter-proposals to interpretation прийняття контрпропозицій щодо інтерпретації								10.4.4. subsequent interpretation подальше тлумачення
	2.4.5. converting different interpretation proposals into one common конверсія різних інтерпретаційних пропозицій в одну спільну			4.4.4. civil law interpretation інтерпретація цивільного права					
1.5. religious (fideistic) interpretation релігійна інтерпретація, що здійснюється на основі віри і протистоїть раціональній інтерпретації (rational interpretation)	2.5. conflict of interpretations (conflicts of interpretation) конфлікт інтерпретацій	3.5. contractual interpretation договірна інтерпретація	4.5. phenomenological interpretation феноменологічне тлумачення (інтерпретація певних джерел права)	5.5. purposive interpretation цілеспрямована інтерпретація		7.5. legal teleologism правовий телеологізм (teleological approach)	8.5. methodological maneuver / methodical technique of interpretation методичний прийом інтерпретації	9.5. generally accepted interpretation «загальноприйняте» тлумачення	10.5. interpretative result / result of interpretation інтерпретаційний результат / результат інтерпретації або продукт інтерпретації (product of interpretation)
	2.5.1. conflict interpretation конфліктна інтерпретація	3.5.1. parties' interpretation інтерпретація сторін	4.5.1. case law interpretation прецедентна інтерпретація	5.5.1. justice-instigated interpretation правосудне тлумачення					10.5.1. best possible interpretation найкраща з можливих інтерпретацій
	2.5.2. non-conflict interpretation безконфліктна інтерпретація	3.5.2. third-party interpretation інтерпретація, яку здійснюють треті сторони	4.5.2. statutory interpretation статутна інтерпретація або законодавче тлумачення (legislative interpretation)	5.5.2. remedial interpretation виправне тлумачення					10.5.2. reasonable interpretation розумне тлумачення
			4.5.3. customary interpretation	5.5.3. law-making interpretation					10.5.3. comprehensive interpretation

			звичаєва інтерпретація звичаїв (<i>interpretation of customs</i>)	правотворче тлумачення					всебічне з'ясування
			4.5.4. doctrinal interpretation доктринальне тлумачення	5.5.4. discretionary interpretation дискреційне тлумачення					10.5.4. most likely interpretation найбільш ймовірна або надійна інтерпретація (dependable interpretation)
									10.5.5. distinctive interpretation виразне тлумачення яке може бути дійсним (valid interpretation), ефективним (effective interpretation) та реалістичним тлумаченням (realistic interpretation)
									10.5.6. erroneous interpretation помилкова або неправильна (misinterpretation) інтерпретація
									10.5.7. defective interpretation дефектна, неточна (inaccurate interpretation) або ушкоджена інтерпретація (injury interpretation)
									10.5.8. contrived interpretation надумане, суперечливе (controversial)

									interpretation) та заплутане тлумачення (muddled interpretation)
									10.5.9 questionable interpretation сумнівне або спірне тлумачення (contested interpretation)
									10.5.10. unfortunate loose interpretation невдала інтерпретація
1.6. interpretations in art and literature інтерпретація в мистецтві та літературі	2.6. interpretational system інтерпретаційна система (system of interpretation)	3.6. legislator's interpretation інтерпретація законодавця (legislature interpretation)	4.6. interpretation of the facts інтерпретація фактів.			7.6. legal intentionalism правовий інтенціоналізм	8.6. interpretive principle інтерпрета- ційний принцип	9.6. proper interpretation об'єктивне тлумачення або виявлення «власного» змісту тексту («proper» meaning)	
1.6.1. artistic interpretation артистична (нарративна) інтерпретація	2.6.1. meta- interpretation мета- інтерпретація, вибір інтер- претаційної системи	3.6.1. interpretation of the rulemaking body тлумачення будь-якого суб'єкта нормо- творчості	4.6.1. data interpretation інтерпретація даних						
1.6.2. literature / literary interpretation літературна інтерпретація		3.6.2. legislative interpretation законодавче тлумачення	4.6.2. evidence interpretation тлумачення судових доказів						
1.6.3. music interpretation музична інтерпретація		3.6.3. interpretation in legislative process інтерпретація в законодавчо му процесі							
1.6.4. interpretation in visual arts інтерпретація в образотворчому									

мистецтві									
1.7. scientific interpretation наукова інтерпретація	2.7. concurrent legal interpretation паралельне правове тлумачення;		4.7. contract interpretation / interpretation of contracts інтерпретація контрактів (<i>interpretation of a treaty</i> або <i>treaty interpretation</i>)			7.7. legal contextualism правовий контекстуалізм	8.7. interpretive rules / rules of interpretation правила тлумачення;	9.7. true interpretation суб'єктивне тлумачення або виявлення «справжнього» змісту тексту (« <i>true</i> » meaning)	
1.7.1. medical interpretation медична інтерпретація	2.7.1. different interpretation різне тлумачення								
1.7.2. linguistics interpretation лінгвістична інтерпретація	2.7.2. divergent interpretation розбіжна інтерпретація								
1.7.3. sociological interpretation соціологічне тлумачення	або інтерпретації, що розходяться (<i>diverging interpretations</i>)								
1.7.4. psychological interpretation психологічна інтерпретація									
1.7.5. mathematical interpretation математичне тлумачення									
1.7.6. many-worlds interpretation багатосвітова інтерпретація або інтерпретація Еверетта									

1.7.7. scientific and legal interpretation науково-правове тлумачення									
1.7.8. experimentalist interpretation експерименталістська інтерпретація									
1.8. legal interpretation правова інтерпретація						7.8. legal pluralism правовий плюралізм; (<i>plurality of interpretation</i>), пріоритизація (<i>prioritization</i>)	8.8. criteria of interpretation критерії інтерпретації	9.8. abstract interpretation абстрактна інтерпретація, яка передбачає відволікання від певних аспектів об'єкта тлумачення та його контексту	
1.8.1. jurisprudential interpretation правознавча інтерпретація					8.8.1. standards of interpretation стандарти інтерпретації				
1.8.2. juridical interpretation юридична інтерпретація					8.8.2. canons of interpretation канони тлумачення				
1.8.3. interpretation of law інтерпретація права					8.8.3. limits of interpretation in law межі тлумачення в праві				
					8.8.4. standard interpretation стандартне тлумачення				
					7.9. legal constructionism правовий конструкціонізм / дискреційне тлумачення (<i>discretionary interpretation</i>) або	8.9. means of interpretation засоби інтерпретації / інтерпретаційна техніка (<i>interpretive technique</i>)	9.9. appropriate interpretation відповідне тлумачення		

						дискреційна правотворчість (<i>law-making discretion</i>)	8.9.1. <i>interpretive presumption</i> презумпції інтерпретації		
							8.9.2. <i>legislative definitions</i> законодавчі дефініції		
							8.9.3. <i>value terms</i> оціночні терміни		
							8.9.4. <i>supplementary means of interpretation</i> додаткові засоби інтерпретації		
								9.10. <i>coherent interpretation</i> когерентна інтерпретація або така інтерпретація, що відповідає очікуваному результату за певними наперед встановленим и критеріями	

РЕЗЮМЕ

Гайдулин А. А.
**ИНСТИТУТ ИНТЕРПРЕТАЦИИ (ТОЛКОВАНИЯ)
В ЕВРОПЕЙСКОМ КОНТРАКТНОМ ПРАВЕ:
ГЕРМЕНЕВТИКО-ЦИВИЛИСТИЧЕСКИЕ НАЧАЛА**

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Обоснование выбора темы исследования. Данная работа целенаправлена на выяснение малоисследованной герменевтической проблематики европеизации частного права и его институционального ядра, которым является договорное (контрактное) право. Конечным результатом монографического исследования определены модернизация юридических конструкций договорного толкования в духе европейской культурно-правовой традиции. Такой разворот научного поиска в сторону правовой герменевтики (англ. *legal hermeneutics*) нацеливает на выяснение рациональных оснований взаимопонимания сторон трансграничных договорных отношений. Данная проблематика актуализируется в процессе образования и реализации договорными сторонами своих обязательств, обремененных реальными рисками недостаточного знания иностранного права и культурно-содержательных аспектов изложения и понимания текста договора. К этому побудила объективная логика самого процесса сближения в сфере договорного права и научные исследования в направлении его выяснения. Это показало, что отсутствие весомых результатов воплощения в жизнь официальной модели европеизации частного права через его панъевропейскую кодификацию обусловлено недостатками такого подхода, имеющих концептуальный, основополагающий характер.

В процессе поисков оптимальной модели европеизации частного права сформировалось разделение европейских юристов на два лагеря: кодификаторов (англ. *codifiers*), которые пытаются достичь технического совершенства проекта Европейского гражданского кодекса, что позволит, в итоге, принять его в форме соответствующего регламента ЕС, и культиваторов

(англ. *cultivators*), которые видят главную перспективу частно-правового сближения через налаживание в этой сфере культурно-правового диалога на основе общих ценностей и принципов.

В рамках второго, более мягкого, подхода к правовой европеизации сформировалась модель доктринального сближения национальных систем частного права через их согласование на основе возрождения концепции *jus commune europe*, что предполагает гармонизацию уже существующего законодательства, но не на основе нормотворческой унификации, а через одинаковое его толкования.

Этот подход предлагает герменевтический (познавательно-коммуникативный) ракурс видения европеизации контрактного права и требует отдельного системно-методологического обоснования. Для этого было выполнено монографическое теоретико-цивилистического исследования, объект которого расширен до всего европейского частного права, а методологический аспект интерпретационного права получил углубленное изучение.

Сужение объекта данного монографического исследования до института договорного права обусловлено рядом объективных причин, среди которых основными являются следующие.

(1) Действующий Гражданский кодекс Украины (ГКУ) не содержит легального определения общего понятия интерпретации, а предусматривает лишь толкование «содержания сделки» (ст. 213 ГКУ), «условий договора» (ст. 637 ГКУ), «завещания» (ст. 256 ГКУ), которые построены на основе юридической конструкции текстуализма. Итак, ограничения объекта исследования институтом договорного права обусловлено сугубо правовыми рамками частноправовой интерпретации, сложившимися в отечественном гражданском законодательстве, и необходимостью модернизации самой сути законодательно закрепленной модели толкования.

(2) Интерпретация договоров вызывает особый познавательный интерес именно потому, что, в отличие от других субинститутов толкования, этот процесс охватывает оба основных объекта интерпретации. Договорная интерпретация – это институт не только толкования условий договоров и содержания сделок, но и интерпретации норм договорного права, уникальный институт целостной, системной интерпретации факта и права. Это обстоятельство вызывает необходимость пересмотра нормативной

конструкции договорного толкования как средства законодательной техники относительно расширения ее содержания.

(3) В договорном праве реализуется полный цикл всех трех стадий интерпретации: выяснения, разъяснения и креативной трактовки. Поэтому в контрактном праве европейских стран сложилось договорное интерпретационное право как процессуальный институт, который демонстрирует широкую практику европейских судов по преобразованию условий контракта. Это актуализирует необходимость разработки ряда теоретических конструкций, которые должны быть реализованы на законодательном уровне.

В большинстве современных отечественных исследований внимание уделяется или отдельным аспектам правовой интерпретации сделок и договоров, или общим теоретико-правовым проблемам толкования норм. Среди таких работ следует отметить научные работы, авторами которых являются В. К. Антошкина, Е. А. Беляневич, С. Н. Бервено, С. В. Бобровник, В. С. Бегун, Л. К. Веретельник, Ю. Л. Власов, А. С. Головин, И. А. Диковская, Н. В. Котенко, В. А. Котюк, Н. И. Козюбра, И. Ю. Кротова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, В. С. Малента, Б. В. Малышев, А. В. Москалюк, С. В. Прийма, Ю. Д. Притыка, П. М. Рабинович, Я. М. Романюк, И. Л. Самсин, А. А. Селиванов, И. А. Сердюк, И. Д. Слиденко, Ю. Н. Тодика, Е. О. Харитонов, Е. И. Харитонова, А. Г. Ярема, В. А. Яценко и др. В последние годы защищен ряд диссертаций, посвященных главным образом общим аспектам правовой интерпретации, в частности такими учеными, как В. В. Гончаров, В. Я. Карабань, В. М. Косович, Е. И. Костенко, Л. Г. Матвеева, Д. М. Михайлович, С. Е. Федик, Л. И. Чулинда, З. М. Юдин и др.

В то же время в отечественной науке гражданского права комплексных исследований проблематики интерпретации правовых актов в европейском контрактном праве не проводилось. В связи с этим не вызывает сомнений необходимость определения основ теории договорного толкования в контексте европеизации частного права.

Сформированные в монографии выводы главным образом основываются на трудах представителей современной западной юриспруденции, которые внесли весомый вклад в выяснение проблематики в сфере правовой герменевтики, таких как:

Умберто Авила (Humberto Ávila), Ахарон Барак (Aharon Barak), Эмилио Бетти (Emilio Betti), Александр И. Белоглавец (Alexander J. Belohlavek), Кэтрин Вальке (Catherine Valcke), Адриан Вермеул (Adrian Vermeule), Гидденс (Anthony Giddens), Рональд Дворкин (Ronald Dworkin), Костас Дузинас (Costas Douzinas), Элспет Еттвулл (Elspeth Attwooll), Рейнхард Циммерманн (Reinhard Zimmermann), Робин Брэдли Кар (Robin Bradley Kar), Кельзен (Hans Kelsen), Пьерлуиджи Киассони (Pierluigi Chiasoni), Гельмут Коинг (Helmut Coing), Грегори Лейх (Gregory Leyh) Дэвид Маклаухлен (David Mclaulchlan), Кэтрин Митчелл (Catherine Mitchell), Генрик Палмер Олсен (Henrik Palmer Olsen), Чарльз Фредрик Сабель (Charles Fredrick Sabel), Уильям Г. Саймон (William H. Simon), Роберт Санштейн (Cass Robert Sunstein), Боян Спаич (Bojan Spaić), Ежи Стельмах (Jerzy Stelmach), Кристофер Джей Уокер (Christopher Jay Walker), Герберт Лионель Адольф Харт (Herbert Lionel Adolphus Hart) и другие, чем обуславливается преимущественная ориентация данного исследования на западноевропейские концепции договорной интерпретации.

Связь работы с научными программами, планами, темами, грантами. Тема монографии является составляющей тематики научно-исследовательских работ Научно-исследовательского института частного права и предпринимательства имени академика Ф. Г. Бурчака Национальной академии правовых наук Украины «Договорное регулирование частнопровых отношений в гражданском праве Украины» (номер государственной регистрации 0116U000174) и «Влияние евроинтеграции и диджитал-трансформаций на развитие частного права Украины» (номер государственной регистрации 0121U100028). Тема монографического исследования утверждена Ученым советом Научно-исследовательского института частного права и предпринимательства имени академика Ф. Г. Бурчака НАПрН Украины 18 декабря 2019 г. (протокол № 12) и уточнены 27 января 2021 г. (протокол № 1).

Цель и задачи исследования. Мотивация выбора темы исследования предопределяет цель данной работы, которая заключается в разработке герменевтико-цивилистических основ доктрины договорной интерпретации в рамках европейской

культурно-правовой традиции для дальнейшей институализации и гармонизации процедур правового толкования в частном праве европейских стран и Украины.

Для достижения поставленной цели в исследовании сформулированы следующие задачи:

- выяснить понятие институализации интерпретации в европейском контрактном праве, разграничить его с другими категориями и терминами;

- определить источниковую базу исследования, учитывая, помимо чисто герменевтических, догматико-правовые и компаративные аспекты работы;

- сравнить правовые источники интерпретации в системах договорного права европейских стран и Украины;

- на основе концептуального уточнения методологических принципов работы сформулировать главный замысел исследования;

- выявить культурно-исторические условия формирования института интерпретации контрактов в римском частном праве и его рецепции в правовые системы европейских стран;

- выделить предмет и метод интерпретационного договорного права и другие его структурные составляющие по основным квалификационным признакам этого института;

- осуществить герменевтическое моделирование системы норм, принципов и средств договорной интерпретации в европейских странах;

- сравнить законодательство Украины, европейских стран и ЕС, а также соответствующую практику применения принципов и норм толкования договоров по наиболее актуальным вопросам правореализации;

- спрогнозировать общие перспективы дальнейшей институализации интерпретационного договорного права в контексте европеизации частного права;

- выявить концептуальные разногласия между реальными институтами интерпретации (толкования) контрактов (договоров) и новейшим институтом *law of interpretation*, который формируется в рамках концепции нового *jus commune europe*;

- выяснить главные отличия юридических конструкций договорной интерпретации в европейских странах и Украине и определить пути их устранения.

Объектом исследования являются гражданские отношения, возникающие в связи с интерпретацией (толкованием) норм договорного права, содержания сделок, условий договоров в европейском контрактном праве и гражданском праве Украины, а также процесс доктринальной и объективно-правовой институционализации интерпретационного права (*law of interpretation*) в европейских странах и ЕС, возникающий на фоне осмысления и регулирования этих отношений.

Предметом исследования является теоретико-цивилистическая модель института интерпретации (толкования), формирующегося в составе европейского контрактного права, а также производные от нее теоретические и нормативные конструкции толкования норм договорного права и содержания договоров, учитывая возможность их инкорпорации в гражданское право Украины.

Методы исследования. С методологической точки зрения, данное исследование представляет упорядоченную терминологию, систему методов, набор принципов и правил, составляющих основу для разработки новой теории договорного толкования.

В фундамент этой теории положена «триединая» система методологии.

1. В соответствии с концепцией, представленной в исследовании, *система общих методов* непосредственно формируется на основе: философской герменевтики, философии здравого смысла и доктрины европейского правового интерпретивизма (обосновываются в параграфе 1.5 и реализуются в разделах 3 и 5 для выявления когнитивно-коммуникативно-креативной природы правовой интерпретации и основных ее этапов: выяснения, разъяснения и преобразования смыслового содержания правовых актов).

2. *Специальная методология* представлена как системное единство догматического, сравнительного и герменевтического методов цивилистики. Последний метод является ведущим и предусматривает применение трех основных приемов: парадигмальной реконструкции, дискреции и моделирования (конструирования). Содержание специальных методов раскрывается

в параграфе 1.5 и они применены во всех последующих разделах для развертывания модели института интерпретационного права.

3. Среди прикладных методов наиболее продуктивными являются логико-лингвистический метод и социологические методы содержательного изучения документов, контент-анализа (возможности этих методов продемонстрированы в параграфе 1.2). Выбор именно этих методов обусловлен необходимостью разработки терминосистемы интерпретационного права как логико-понятийного каркаса теоретико-цивилистической конструкции, построенной на основе герменевтического метода. Также эти методы позволяют осуществить эмпирическую проверку основных гипотез и выводов, в частности относительно более полной имплементации в гражданское право Украины европейского института конвалидации содержания договора.

Научная новизна заключается главным образом в том, что монография является первым исследованием института интерпретации в европейском контрактном праве и одним из первых, где применяется герменевтико-цивилистический метод. В монографии обоснованы принципы цивилистической теории договорного толкования, на основании чего сформулированы новые или содержащие элементы новизны, положения:

Впервые:

1) квалифицирован понятийный статус интерпретации как эпистемологической категории культуры, с помощью которой раскрывается смысловое содержание метатеоретической конструкции толкования (социокультурной парадигмы), предусматривающей следующие структурные элементы: (1) выяснение определенных смыслов («для себя»); (2) толкование или разъяснение этих смыслов («для других»); (3) консолидированная трактовка или конверсия различных смыслов (версий) («для себя и других») с целью создания новых смыслов, когерентных интерпретационной ситуации;

2) предлагается рассматривать договорную интерпретацию как институт европейского контрактного права (*Law of Interpretation in European Contract Law* or *European Contract Law of Interpretation*), который должен сформироваться как синтез цивилистического учения европейской герменевтики права и реальной юридической практики интерпретации норм контракт-

ного права, а также соответствующих юридических фактов, в том числе содержания самих договоров. Была сформулирована рабочая дефиниция этого перспективного института, которая определена *основной гипотезой исследования* и по сути является кратким выражением общей теоретической конструкции договорной интерпретации, на основе которой определен ряд производных юридических конструкций;

3) обосновано понимание процесса развития римско-правового института интерпретации (*ius interpretatio*) как последовательной трансформации его исторических форм или подинститутов, таких как: (1) религиозно-обрядовая интерпретация права жрецами-понтификами (*interpretatio pontificium*) (2) научно-правовая интерпретация юристами (*interpretatio prudentium*) (3) добросовестное толкование на основе здравого смысла (*interpretatio ex bona mente / ex bona fide*), которое осуществлялось преимущественно судьями. По объективным критериям был выделен римско-правовой субинститут интерпретации контрактов (*interpretatione contractuum*).

4) для определения структурного содержания современной общей теоретико-правовой конструкции толкования выявлены следующие составляющие института интерпретации (толкования) в договорном праве (Law of Interpretation in Contract Law or Contract Law of Interpretation): (a) идейно-концептуальные основы института, которые представлены как альтернативные интерпретационные системы; (b) предмет правового регулирования как интерпретационные отношения между сторонами договорных обязательств, направленные на преодоление конфликта интерпретаций; (c) методы правового регулирования, среди которых ведущим является дискреционный; (d) система общих принципов и однородных норм-правил интерпретации права; (e) совокупность средств (инструментов) правовой интерпретации;

5) доказано, что звеном, которое обеспечивает органическую связанность предмета и метода правового регулирования договорной интерпретации, выступает определенная интерпретационная система (*interpretational system*), которая базируется на одной из трех «стратегий интерпретации»: объективизме (*objectivism*), субъективизме (*subjectivism*), холизме (*holism*), и содержит конкретные подходы и методы интерпретации. Уста-

новлено, что выбор соответствующей системы интерпретации составляет содержание решения входного «метаинтерпретационного» вопроса (*initial meta-interpretive question*);

б) выделен правовой инструментарий интерпретации, в частности обосновано, что так называемые *акты интерпретационного законодательства (Interpretation Acts)*, принятые в большинстве стран общего права, содержат главным образом не систему интерпретационных норм, а средства (инструменты) толкования, подобно тому, как многочисленные отправные нормы содержатся в Гражданском кодексе Украины;

7) обнаружен и классифицирован по основным стратегиям толкования ряд нормативных конструкций интерпретации, закрепленных в кодифицированных актах европейских стран: (а) *объективистские*: текстуального, исторического, системного толкования; (б) *субъективистские*: телеологическая и интенциональная; (с) *холистические*: контекстуальной, плюралистической, конструктивной интерпретации, которые являются производными от конструкции добросовестного толкования (*good faith interpretation*);

8) концептуально выделена юридическая конструкция *креативной трактовки (creative treatment)*, которая имеет два главных направления своего объективного проявления: (а) *интерпретация законодательных актов* в трех основных формах: *infra legem* – существенно новое разъяснение содержания нормы без изменений в тексте нормативно правового акта; *praeter legem* – конструирование объективно новых норм права для заполнения пробелов в действующем законодательстве; *contra legem* – создание судами и арбитражами новых норм взамен тех, злоупотребление которыми приобрело массовый и систематический характер; (б) *интерпретации договоров* в трех формах их конвалидации: реинтерпретации (*re-interpretation*) недействительного договора и признания его действительным через перетолкование определенных фактов; *денатурации (denaturation)* недействительного или спорного договора через преобразование или упразднение отдельных недействительных его условий; реконструкции (*reconstruction*) договора, которая осуществляется как новация содержания спорного договора через дополнение его новыми условиями и может принимать распространенную свою форму – *мирового соглашения*;

9) нормативная теоретическая модель договорного интерпретационного права дополнена праксеологической моделью, в соответствии с которой формирование нового института интерпретации определяется как длительный процесс преобразования парадигмы правового мышления в духе постмодернизма, а «авангардным» направлением такой ментальной и нормотворческой трансформации общей юридической конструкции толкования определяется практика правовой интерпретации в международном коммерческом арбитраже, что должно быть осмыслено с различных теоретико-цивилистических позиций;

Усовершенствовано:

10) терминосистему институтов интерпретации *ius interpretatio* и *law of interpretation* логико-лингвистическим методом; в частности предложено внести в систему терминов и понятий договорной интерпретации такие категории психолингвистики, как *интерпретационные отношения (interpretation relations)*, *интерпретационная ситуация (interpretation situation)*, *субъективный контекст (subjective context)*, *межпропозиционное отношение (interpropositional relation)*, *интерпретационные предложения (interpretation propositions)*, *интерпретационная система (interpretational system)*, *конфликт интерпретаций (conflicts of interpretation)*, *языковая / интерпретационная конвенция (convention of language / of interpretation)*;

11) систематизацию современных доктринальных источников интерпретационного права, которые разделены на две большие группы: (1) источники, созданные на постсоветском пространстве, которые главным образом относятся к теории государства и права; (2) труды западных ученых герменевтико-правового содержания. Это позволило выделить общие для обеих групп доктринальных источников наиболее *острые проблемы правовой интерпретации*, имеющие не мировоззренческую, а объективно-функциональную обусловленность: (а) дилемма текстуальной и контекстуальной интерпретации; (б) проблемы добросовестного толкования (с) вопросы дискреции (усмотрения) в процессе правовой интерпретации и тому подобное;

12) общую классификацию принципов права, которая представлена как иерархия: (1) универсальных морально-познавательных императивов; (2) общих правовых принципов; (3) цивили-

листоческих принципов; (4) принципов договорного права; (5) специальных принципов интерпретации, среди которых в европейском контрактном праве ведущим является принцип добросовестной интерпретации (*principle of good faith interpretation*);

13) концепцию *правовой ситуации* (*legal situation*), которая является достаточно распространенной в европейском правовом дискурсе. В частности, специфицирована *интерпретационная ситуация* (*interpretation situation*), в состав которой входят: (1) *интерпретационные отношения* (*interpretation relations*), которые обязательно имеют индивидуализированный характер; (2) *правовой конфликт интерпретаций* (*legal conflict of interpretations*) или коллизия по поводу выбора интерпретационной системы (*interpretational system*), что составляет главное материальное содержание этих отношений; (3) *контекст договорной интерпретации* (*context of contract interpretation*), который включает: (а) фактический (*factual context*) и (б) социокультурный контекст (*sociocultural context*).

14) обобщение наиболее актуальной герменевтической проблематики европейского права в сфере правореализации, что нашло свое отражение в западной доктрине контрактного права; в частности, выделены следующие вопросы: (а) интерпретация преддоговорных актов для выяснения действительности акцепта оферты; (б) толкование норм права, регулирующих форму контрактов; (с) различные подходы к толкованию содержания контрактов; (д) определение недействительности контрактов в процессе их интерпретации; (е) подходы к толкованию актов выполнения договорных обязательств;

15) обоснование сущности и содержания учения нового *jus commune europe*, которое базируется на концепции единого правового пространства для различных суверенных правовых систем, сохраняющих свою самобытность в рамках кросс-культурного диалога; в частности отмечено, что центральной идеей этого учения необходимо признать имманентную ему презумпцию частнопредварительной европеизации через гармонизацию интерпретационных процедур;

Получили дальнейшее развитие:

16) историческая реконструкция римско-правового института судопроизводства по доброй совести (*iudicia bonae fidei*) как наиболее значимого для становления *ius interpretatio* путем акцентирования внимания на исследовании таких ключевых юридических конструкций, как: (а) добропорядочное суждение, (b) добросовестное отсутствие, (с) унижение чести, (d) ответственность судьи за злоупотребление своим положением.

17) внедрение в отечественную герменевтику западноевропейского учения интерпретивизма; в частности предложена имплементация таких его теоретических конструкций: (а) необходимости «срединной» позиции по отношению к юридическому позитивизму и юснатурализму; (b) изменение целеполагания интерпретации правовых актов с установления «буквы» на выяснение «духа» права; (с) переориентация главного субъектного критерия интерпретации от здравого смысла абстрактного обычного человека на здравый разум (дискрецию) судей и арбитров как основных субъектов правореализации;

18) положение об отказе от аккультурации как механического смешения различных правовых культур (*culture mixing*). Признано, что такое изменение в трактовке кросс-культурного взаимодействия является ключевым для преодоления низкой эффективности официальных подходов к европеизации частного права, осуществляющихся по законодательными лекалам унификации публичного права, в духе только одной традиции права – романо-германской;

19) обоснование позиции о признании главным источником интерпретации не казуальных норм-правил толкования, а именно общих принципов интерпретации, не препятствующих творческому ситуативному подходу к выяснению содержания правовых актов. В частности отмечается, что, несмотря на то, что принципы толкования довольно часто упоминаются в нормативно-правовых актах, все же главным источником, где раскрывается содержание этих наиболее обобщенных интерпретационных предписаний, является доктрина права.

20) праксеологическая модель сближения договорного права европейских стран и Украины, которая обсуждается в отечественном правовом дискурсе и предусматривает замену официальной юридической конструкции приоритетности буквальной

ного толкования содержания сделки, закрепленной в ст. 213 ГКУ, конструкцией верховенства добросовестной интерпретации, которая является общепризнанной в европейском контрактном праве;

21) обоснование перспектив более полной инкорпорации на законодательном уровне таких нормативных конструкций в их общеевропейском понимании, как: (1) денатурация; (2) реинтерпретация; (3) новация; (4) адаптация; (5) конвалидация, которые вместе с институтом мирового соглашения объединяются обобщающей юридической конструкцией конверсии, или преобразования (англ. *conversion*). В частности для этого предложено внесение необходимых изменений в ст. 215–217 ГКУ;

22) законодательные новации в рамках рекодификации Гражданского кодекса Украины. В частности, учитывая необходимость переориентации приоритетов договорной интерпретации на юридическую конструкцию добросовестного толкования, предлагается внести соответствующие изменения в п. 6 ч. 1 ст. 3, ч. 2 ст. 8, ч. 1 и 5 ст. 12, ч. 1 и 4 ст. 13, ч. 2 ст. 232 ГКУ.

Практическое значение полученных результатов. Материалы исследования будут способствовать дальнейшим научным разработкам в направлении правовой герменевтики, совершенствованию законодательства Украины в сфере договорных обязательств, в частности в рамках рекодификации Гражданского кодекса Украины, направленных на европеизацию договорного толкования. Также результаты работы могут быть полезными при подготовке программ, методических разработок по учебным дисциплинам «Компаративная теория права», «Методология научно-правовых исследований», «Гражданское право Украины», «Договорное право Украины», научно-практических комментариев к законодательным актам, справочной и методической литературы, учебников, учебных и практических пособий для студентов юридической специальности.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **Вступлении** обоснован выбор темы исследования, ее связь с научными программами, цель, задачи, предмет и объект исследования, определены использованные методы познания, раскрыта научная новизна, практическая значимость полученных результатов.

Раздел 1. «Выходные теоретико-методологические основы и источники цивилистической институализации правового толкования в контексте европеизации контрактного права» состоит из пяти параграфов.

В параграфе 1.1. *«Концептуальные основы системы европейского контрактного права и правовой институализации договорной интерпретации»* изложены положения, которые являются ключевыми для институализации как европейского частного права, так и института договорной интерпретации.

Это позволило более адекватно оценить каждую из трех концепций европейского частного права (*European Private Law, EPL*): (1) как унифицированного института коллизионного права ЕС; (2) как будущей системы наднациональных материальных норм права ЕС, регулирующих частнопровые отношения; (3) как процесс мягкой гармонизации национальных систем частного права государств – членов ЕС через единообразное толкование и применение подобных норм и принципов. Суть авторской позиции была определена как такая, которая предусматривает сочетание первой и третьей концепций в одном консолидированном подходе и определение второй концепции как непродуктивной.

Этот вывод справедлив и в отношении *европейского контрактного права (European Contract Law, ECL)*, которое признается в широких кругах европейских юристов «общим ядром европейского частного права» (*Common Core of European Private Law*).

Чрезвычайно важным является признание договорной интерпретации институтом европейского контрактного права (*Law of Interpretation in European Contract Law* or *European Contract Law of Interpretation*), который должен сформироваться через синтез цивилистического учения европейской герменевтики права, ре-

альной юридической практики интерпретации норм контрактного права и содержания самих договоров.

В параграфе 1.2. «Эмпирико-прикладная аналитика категориального статуса общего понятия интерпретации. Терминосистемы *ius interpretatio* и *law of interpretation*» осуществлена апробация основных прикладных методов: контент-анализа и методов лингвистики. В частности, была применена поисковая система и база данных научных цитирований *Open Ukrainian Citation Index (OUCI)*.

Это позволило выявить чрезвычайно широкую представленность понятия интерпретации в различных областях деятельности и познания как на бытовом, так и на теоретическом уровне. На этом базисе был квалифицирован понятийный статус интерпретации как эпистемологической категории культуры.

Однако главным результатом на данном этапе исследования было то, что удалось сформировать терминосистемы понятий лат. *ius interpretatio* и англ. *law of interpretation*, для чего был применен логико-лингвистический метод (приемы этимологического, семантического и формально-логического анализа).

В параграфе 1.3. «Доктринальные источники современного цивилистического института интерпретации в договорном праве» выявлены наиболее актуальные проблемы толкования права, к которым отнесены: (а) контекстуальные приоритеты институализации правовой интерпретации; (b) доминирующие ориентиры развития методологии новой теории интерпретации права; (с) объекты интерпретации, наиболее перспективные для выяснения сущности правовой герменевтики, среди которых особенно выделяются мультилингвистичные тексты международных контрактов (*international contracts*) и трансграничные сделки (*cross-border transactions*); (d) доктринальные источники, направленные на выявление острых проблем правовой интерпретации, к которым относятся: дилема текстуальной и контекстуальной интерпретации; проблемы добросовестного толкования; вопрос дискреции (усмотрения) в процессе правовой интерпретации и тому подобное.

В параграфе 1.4. «Правовые источники принципов и норм интерпретации в европейском контрактном праве и гражданском законодательстве Украины» констатируются значимые для исследования результаты, в частности:

(а) вывод о том, что главными источниками правовых норм-правил интерпретации в европейских странах, принадлежащих к романо-германской культурно-правовой традиции, являются кодифицированные гражданско-правовые акты;

(b) в соответствии с англо-американской традицией права основными источниками таких норм являются судебные прецеденты, а также обычные нормы интерпретации, сформировавшиеся главным образом в процессе судебной и арбитражной практики;

(с) акты интерпретационного законодательства (*Interpretation Acts*), принятые в большинстве стран общего права, содержат средства (инструменты) толкования, которые в Гражданском кодексе Украины закреплены таким же образом как многочисленные отправные нормы;

(d) определяющее унифицирующее влияние на формирование законодательных источников договорной интерпретации оказывают соответствующие международные конвенции, как например Конвенция Организации Объединенных Наций о договорах международной купли-продажи товаров от 11 апреля 1980 (Венская конвенция);

(е) для образования прецедентных норм-правил интерпретации наиболее значимыми являются акты новой *lex mercatoria*, такие как Международные правила интерпретации коммерческих терминов «Инкотермс», Принципы международных коммерческих договоров УНИДРУА, Принципы европейского контрактного права;

(f) среди актов *Acquis communautaire EC*, регулирующих процесс интерпретации договоров, регламенты ЕС оцениваются как основные источники. Наиболее значимым является Регламент (ЕС) № 593/2008 Европейского парламента и Совета от 17 июня 2008 «О праве, которое применяется к контрактным обязательствам» («Рим I»). Много интерпретационных норм и средств толкования содержится в «Проекте общей системы координат» (англ. *Draft Common Frame of Reference, DCFR*).

В параграфе 1.5. «Общая и специальная методология цивилистического исследования института договорной интерпретации» установлено, что определение системы методов договорной интерпретации позволяет уточнить методологию цивилис-

тического исследования, основанную на тезисе о когерентности методов правового регулирования и методов правового познания.

Входной анализ доктринальных источников позволил сделать вывод о том, что главные общие теоретико-методологические основы исследования составляют: (а) философская герменевтика; (b) философия здравого смысла; (с) правовой интерпретивизм.

Разработанная на этой мировоззренческой базе специальная методология интерпретационного права представлена системным единством цивилистических методов, таких как: (а) догматический; (b) компаративно-цивилистический (уточняется в трех разновидностях: компаративно-функциональный, культурно-компаративный, компаративно-исторический методы цивилистики); (с) герменевтико-цивилистический метод, который конкретизирован как парадигмально-герменевтический метод цивилистики и избран в качестве ведущего для данного исследования.

Раздел 2. «История институализации договорного толкования в европейской культурно-правовой традиции» также состоит из пяти параграфов.

В параграфе 2.1. «*Источники познания римско-правового института интерпретации (ius interpretatio)*» для историко-герменевтической реконструкции применён расширенный подход к подбору, систематизации и анализу наличных источников.

Выборка для проведения контент-анализа исторических источников была сформирована на основе предварительной аналитики первоисточников и историографии, что позволило выявить среди них наиболее надежные и содержательные: Институции Гая; Кодекс Феодосия; Кодекс Юстиниана; Дигесты Юстиниана; Институции Юстиниана; Новеллы Юстиниана и письменные источники, авторство которых принадлежит Марку Туллию Цицерону; Марку Теренцию Варрону; Титу Ливию; Луцию Аннею Сенеке (Младшему); Апулею; Сексту Аврелию Виктору; Аммиану Марцеллину. Качественный состав выборки и ее общий абсолютный объем (3731015 слов) позволяет предположить, что такая выборка является условно репрезентативной.

В параграфе 2.2. «*Историко-цивилистическая реконструкция римско-правовых институтов ius interpretatio*» реализован

системно-парадигмальный подход для этимологического и семантического анализа термина *ius interpretatio* в античном правовом дискурсе. Это обеспечило дальнейшее развитие многоаспектного подхода к выяснению содержания римско-правовой терминологии. Удалось обнаружить три смысловых содержания базового термина *ius interpretatio*, которые проявляются в зависимости от контекста его применения: (1) субъективное право на официальное толкование юридических актов; (2) сам процесс интерпретации содержания правовых норм и юридических фактов; (3) объективное право как совокупность принципов и норм интерпретации, созданное юристами.

Конкретно-исторический подход к объекту реконструкции позволил достичь диалектического понимания процесса развития *ius interpretatio* как постепенного изменения его исторических форм или юридических конструкций, таких как: (1) религиозно-обрядовая интерпретация права жрецами-понтификами (*interpretatio pontificium*); (2) научно-правовая интерпретация юристов (*interpretatio prudentium*); (3) добросовестное толкование на основе здравого смысла (*interpretatio ex bona mente*).

В параграфе 2.3. «*Институт интерпретации договоров доброй совести (bonae fidei contractus) в Древнем Риме*» непосредственно реализована историко-герменевтическая реконструкция модели римско-правовой договорной интерпретации.

Наиболее значимой для выяснения причин формирования современного института интерпретации в европейском контрактном праве является реконструкция принципов и процедур толкования договоров доброй совести (*bonae fidei contractus*) в Древнем Риме. Такие договоры квалифицированы как главное средство предупреждения и преодоления злоупотребления правом.

В параграфе 2.4. «*Римско-правовой институт судопроизводства по доброй совести (iudicia bonae fidei)*» сделан вывод о том, что процессуальная природа интерпретации контрактов предопределяет особую значимость выяснения сути римско-правового института судопроизводства по доброй совести (*iudicia bonae fidei*).

Революционными для тогдашнего процессуального права признаны такие юридические конструкции судопроизводства по доброй совести, которые выступили эффективными средствами противодействия злоупотреблению правом: (а) суждение добропорядочного мужа (*pro boni viri arbitrio*); (б) добросовестное отсутствие (*bona fide absunt*) (с) морально-правовая неспособность лиц: запрет быть свидетелем (*intestabilitas*), святотатство (*sacer*), бесчестие (*infamia*); (д) ответственность судьи, который злоупотребляет своим положением во время судебного процесса;

В параграфе 2.5. «Рецепция римско-правового института интерпретации в европейское контрактное право» сформулированы выводы, имеющие значительный праксеологический эффект.

Во-первых, достаточно результативной для выявления перспектив формирования современного института *law of interpretation* является констатация сходства социально-экономических предпосылок коренного изменения парадигм толкования, которые имели место в Древнем Риме (I в. до н. э. – I в. н. э.) и тех условий, которые вновь проявляются в современную эпоху. Поэтому прогнозируется, что именно необходимость противодействия недобросовестной интерпретации должна дать революционный толчок формированию обновленной интерпретационной парадигмы.

Во-вторых, такая рецепция *ius interpretatio* будет иметь значительный интегрирующий эффект в отношении систем частного права, а именно институтов договорного права всех европейских стран, что подтверждается достаточно длительной интеграцией национального права европейских стран на основе рецепции римского права.

В-третьих, доктринальная природа средневекового общего права Европы позволяет провести определенные параллели с современной концепцией нового *jus commune europe* и предположить, что именно доктрина права должна стать главным источником постмодернистского общеевропейского института интерпретационного права.

Раздел 3. «Основы новой цивилистической теории договорной интерпретации с позиций европейского интерпретивизма», как и другие разделы, состоит из пяти параграфов.

В параграфе 3.1. «*Европейский интерпретивизм как идейный фундамент новой концепции договорной интерпретации*» важным является вывод о том, что выбор европейской правовой герменевтики или интерпретивизма в качестве непосредственной идейной основы для европейского интерпретационного права имеет следующие последствия:

(а) правовой интерпретивизм, который позиционируется как «срединный» путь, пытается примирить механику «количественного» подхода юридического позитивизма и метафизическую умозрительность «качественного» подхода философии естественного права;

(б) в то же время философия интерпретивизма отдает приоритет холистическим методам синтеза и поэтому при оценке результатов каждого акта интерпретации на первый план выдвигает выяснение не «буквы», а «духа» права;

(с) суть учения интерпретивизма заключается в том, что главным субъективным критерием признается не здравый смысл абстрактного обычного человека, а здравый смысл основных субъектов правореализации, прежде всего судей и арбитров. Соответственно ключевой для выяснения сути правовой интерпретации признается ее высшая форма – судебская и арбитражная дискреция.

В параграфе 3.2 «*Правовая природа и герменевтическая сущность договорной интерпретации как института частного права*» уточнены главные составляющие такого института в договорном праве:

(а) *идейно-концептуальные основы института*, которые представлены как различные интерпретационные системы, находящиеся в состоянии внутреннего диалога, по результатам которого каждый интерпретатор выбирает для себя доминантную систему, или конструирует общую интерпретационную систему, согласованную с оппонентами;

(б) *предмет правового регулирования* – специфический вид правоотношений, а именно интерпретационные отношения между договаривающимися сторонами, направленные на преодоление конфликта интерпретаций.

(с) *метод правового регулирования*, предполагающий помимо классических цивилистических методов – императивного и диспозитивного – применение дискреционного метода, для ко-

торого характерно использование усмотрения (дискреции) субъектов правореализации, а также аналогии права.

(d) *система норм интерпретации права*, оформленных как: гражданское законодательство, международно-правовые акты частного правового содержания, правовые обычаи, судебные прецеденты и совокупность средств (инструментов) правовой интерпретации, функции которых в основном выполняют так называемые отправные нормы.

В параграфе 3.3. «*Предмет и метод правовой интерпретации контрактов (договоров)*» выявлена главная особенность предмета договорного интерпретационного права: он всегда носит казуальный характер и поэтому интерпретационные отношения (*interpretation relations*) по своему субъектному и объектному составу обязательно должны иметь индивидуализированный характер. Это обстоятельство требует, чтобы предмет интерпретационного права всегда рассматривался в неразрывной связи с конкретными обстоятельствами – как ядро соответствующей правовой *интерпретационной ситуации (legal interpretation situation)*.

Это позволило установить, что главной проблемой интерпретационного права является разрешение *правового конфликта интерпретаций (legal conflict of interpretations)* или коллизии относительно выбора интерпретационной системы (*interpretational system*).

Источником содержания для нахождения объективных смыслов, примиряющих такие конфликты, выступает контекст договорной интерпретации (*context of contract interpretation*). Он имеет объективный характер и поэтому основными его измерениями являются: фактический (*factual context*) и социокультурный контекст (*sociocultural context*).

Таким образом, сущностное содержание интерпретационных отношений определяется как *межпропозиционное отношение (interpropositional relation)*, в котором различные предложения относительно толкования связываются с другой рамкой идей, отличной от оценочных суждений, на которых эти предложения построены. На фоне *интерпретационных предложений (interpretation propositions)* обычно возникает специфическая *конфликтная ситуация (conflict situation)*. Такой коллизией по

поводу выбора интерпретационной системы и есть *конфликт интерпретаций* (*conflicts of interpretation*).

Выяснено, что для интерпретации контрактов принципиальное значение имеет решение *входящего «метаинтерпретационного» вопроса* (*initial meta-interpretive question*) о том, какой именно интерпретационной системе необходимо отдать предпочтение сторонам конфликта. По результатам такой *метаинтерпретации* (*meta-interpretation*) может быть выбрана одна из основных стратегий толкования: объективизм (*objectivism*), субъективизм (*subjectivism*), или холизм (*holism*).

На основе этих моделей избирается соответствующая *интерпретационная система* (*interpretational system*): (1) объективистской реконструкции истинного смысла (компаративная), с присущими ей методами: текстуальным, историческим, системным, логическим, лингвистическим; (2) субъективистской реконструкции автентичного замысла (догматический), которой соответствуют методы: телеологический и интенциональный; (3) холистически-смысловой конверсии на базе общего контекста (герменевтический), на основе которой сформировались методы добросовестного толкования: контекстуальный, плюралистический, конструктивный (дискреционный).

В параграфе 3.4. «Система принципов интерпретации, сформировавшаяся в европейском контрактном праве» содержится важный вывод, полученный по результатам выяснения структуры интерпретационного договорного права. В частности было установлено, что система принципов этого правового института имеет многоуровневый характер и включает: (1) универсальные социальные и морально-познавательные принципы: добра в его противопоставлении злу, общественного блага, социальной гармонии, здравого смысла и тому подобное; (2) общие правовые принципы: свободы, разумности, справедливости и добросовестности; (3) общие цивилистические принципы: конфиденциальности, диспозитивности и юридического равенства сторон, автономии воли; (4) принципы договорного права, главным образом договорной свободы, равенства сторон договора, незлоупотребления субъективными правами и тому подобное; (5) специальные принципы интерпретации, среди которых в европейском контрактном праве ведущими в процессе правоприменения считаются: *принцип добросовестной интер-*

премации (*principle of good faith interpretation*), синтезированного толкования права ЕС (*synthetic interpretation of the EU acquis*) и последовательного толкования как общий принцип права ЕС (*EU Principle of Consistent Interpretation*).

В параграфе 3.5. «Нормы и средства договорной интерпретации в европейских странах и ЕС» предпринята попытка упорядочить множество правовых норм, регулирующих процесс интерпретации в европейском контрактном праве. При этом продуктивным оказался подход к их классификации позволяющий выделить: (1) правила интерпретации, которые закреплены в кодифицированных актах гражданского законодательства; (2) прецедентные нормы толкования и интерпретационные обычаи, сложившиеся в судебной и арбитражной практике, (3) международно-правовые нормы и принципы, установленные универсальными конвенциями частноправового содержания; (4) нормы *нового lex mercatoria* и *lex electronica*; (5) интерпретационные нормы *Acquis communautaire*.

Раздел 4. «Праксеология интерпретации в европейском контрактном праве: новые тенденции и пути дальнейшей конвергенции правоприменительной практики» насчитывает пять параграфов.

В параграфе 4.1. «Интерпретация преддоговорных актов для выяснения акцепта оферты в европейском контрактном праве» было обнаружено много разногласий, имеющих место в национальных доктринах заключения договоров. Наиболее принципиальным остается разграничение подходов к установлению момента заключения договора. Такие концептуальные подходы делятся на три группы: (1) французская теория восприятия (ознакомления); (2) немецкая теория получения (доставки) (3) английская доктрина отправления («правило почтового ящика»). Попытки составителей принципов УНИДРУА, Венской конвенции и Европейских принципов уравновесить их оказались идейно эклектическими, а потому на самом деле паллиативными, скрывающими проблему, не решая ее.

С практической позиции, кардинальными усматриваются расхождения относительно признания связанности оферента собственным предложением, которые представлены в различных национальных правовых системах. Они также делятся на три

подхода: (а) крайне ригористический – в немецком договорном праве; (б) предельно либеральный – в английском контрактном праве; (с) умеренный, средний – во французском праве.

В параграфе 4.2. «Подходы к интерпретации норм права, регулирующие форму контрактов, и их европеизация» осуществлен анализ интерпретационной практики в европейских странах, который позволяет сделать следующие выводы:

а) главными функциями формы контракта во всех европейских странах выступают две: (1) *конститутивная*, когда юридическим следствием несоблюдения формы договора является его недействительность; (2) *доказуемая*, когда форма договора лишь средство доказательства действительности контракта или его опровержением;

б) отслежена устойчивая тенденция к переносу внимания доктрины и законодательства от материально-правовых на процессуально-правовые аспекты формы договоров. Переход от буквальной, текстуальной, интерпретации к расширенному контекстуальному толкованию контрактов сопровождается все большей либерализацией требований законодательства к оформлению сделок;

с) в современной Европе фактически разрушается тот стереотип, что английское право является насквозь формализованным, а романо-германскую культурно-правовую традицию, наоборот, характеризует исключительный антиформализм или по крайней мере нетерпимость к излишней формальности права. Эти противоположные тенденции характерны для обеих основных европейских правовых культур.

В параграфе 4.3. «Толкование содержания контрактов в европейских странах: унификация и гармонизация» констатируется, что в европейских континентальных странах единая легальная классификация условий контракта практически отсутствует. Герменевтический анализ позволяет выделить три группы таких условий:

(1) *Основные* или *существенные условия* (лат. *essentialia*). Это такие условия, без которых договор не может существовать и если возникает конфликт интерпретаций относительно хотя бы одного из основных условий, то данный договор не может быть признан заключенным.

(2) *Обычные условия* (лат. *naturalia*). Существует ряд условий, автоматически вытекающих из договора вследствие действия закона, и сторонам не нужно их специально оговаривать. Такие условия становятся обязательными для сторон вследствие самого факта заключения договора и обычно не требуют отдельной интерпретации и согласования.

(3) *Случайные условия* (лат. *incidentalia*). Необходимость их толкования может возникнуть из-за того, что несоблюдение таких условий при определенных обстоятельствах может быть квалифицировано как ненадлежащее исполнение условий договора.

Интерпретация в английском контрактном праве базируется на собственной, отличной от других европейских стран, классификации договорных условий, которые условно разделяются на три категории. К первой относятся условия-договоренности, которые по сути являются условиями, созданными сторонами договорных отношений путем обмена определенными обещаниями, имеющими имущественный и правомерный характер: простые и существенные, явные и допустимые. Вторую категорию составляют *условия-постановления*, которые могут быть в контракте не указаны, но вытекают из содержания законодательства и обычного права. Третью, особую, категорию составляют *условия-предостережения*.

Установлено, что Принципы УНИДРУА и Европейские принципы контрактного права как источники интерпретации нацеливают на понимание содержания контракта, близкое к английскому, но модернизируют его с помощью новых понятий, таких как: *ссылка на несуществующий фактор* и *условия, которые индивидуально не обсуждались*.

В параграфе 4.4. «*Определение недействительности контрактов в процессе их интерпретации по нормам контрактного права европейских стран и ЕС*» по итогам проведенного сравнительного и герменевтического анализа будут логичными следующие выводы:

(1) Основанием для размежевания подходов к выяснению недействительности контрактов в национальных правовых системах европейских стран является соблюдение немецкой классической доктрины, которая принципиально различает ничтожные и оспариваемые контракты. В процессе договорной интерпре-

тации необходимо учитывать, что юридико-технические разногласия способов аннулирования таких контрактов являются производными от того, чьи интересы они затрагивают. Если дефектное соглашение нарушает публичные интересы, то оно интерпретируется как ничтожное без оспаривания его в суде.

(2) В английском праве, где главным источником является судебный прецедент, и публичный, и частный интересы защищаются судебным порядком и с практической позиции обоснование аннулирования ничтожных сделок в процессе их толкования не отличается. Фактически все недействительные сделки по английскому контрактному праву интерпретируются как оспариваемые.

(3) Во французском договорном праве аннулирование всех недействительных контрактов происходит на основе судебного решения, которое имеет обратное действие во времени. Поэтому, в отличие от английского права, все сделки, истолкованные французским судом как недействительные, фактически признаются ничтожными с самого начала.

(4) В национальных системах частного права европейских стран определение неправомерности договоров как основание их недействительности происходит на основе факта нарушения соответствующей императивной нормы права, общественного порядка или общественной морали. Однако публичный порядок и нравственность остаются преимущественно оценочными понятиями, и поэтому их определение зависит от стратегии выбора соответствующего подхода к толкованию.

(5) В контрактном праве европейских стран выделяются различные пороки соглашения, которые можно разделить на три группы: *заблуждение (ошибка)*, *обман* и *угроза (насилие или принуждение)*. Европейские принципы к этому перечню добавляют *избыточную прибыль* или *несправедливое преимущество и несправедливые условия, которые не обсуждались индивидуально*.

В параграфе 4.5. «*Интерпретация актов выполнения договорных обязательств по европейскому контрактному праву*» определены не только общие и специфические аспекты толкования действительности контрактов. Проведенный анализ позволил выделить доктрины выполнения договоров, получающие наибольшее развитие в процессе контрактной интерпретации в европейских странах. К ним прежде всего относятся юридичес-

кие конструкции: (а) невозможности и бесполезности выполнения договоров (*frustration*) в английском праве; (b) непреодолимой силы или форс-мажора (*force majeure*) – во французском праве; (с) отпадения основания сделки (*Wegfall der Geschäftsgrundlage*) – в гражданском праве ФРГ.

Однако, как показывает анализ Венской конвенции (1980) и Принципов европейского контрактного права, главная тенденция интерпретации актов выполнения договорных условий заключается в переносе внимания с проблем способов выполнения контрактов на средства защиты прав сторон в случае невыполнения договорных обязательств. Неудивительно, что в условиях финансово-экономического кризиса стороны стремятся предусмотреть в долгосрочных контрактах условия их адаптации или перетолкования (*re-interpretation*).

Раздел 5. «Европеизация институтов контрактного права через сближение национальных интерпретационных систем: состояние и перспективы» объединяет в своем составе также пять параграфов.

В параграфе 5.1 *«Кризис официальной концепции законодательной унификации европейского частного права и необходимость европеизации через кросс-культурную интерпретацию»* была исследована проблема замены подхода законодательной унификации на кросс-культурную гармонизацию доктрины и практики правореализации.

Герменевтико-цивилистический метод оказался продуктивным для выяснения причин такой парадигмальной переориентации, которая ныне еще не приобрела необходимых масштабов. К таким причинам относятся: (а) наличие старого стереотипа исключительно законодательного совершенствования не только публичного, но и частного права; (b) с выходом Великобритании из ЕС усиливаются позиции «кодификаторов», которые видят унификацию на основе регламентов ЕС основным инструментом европеизации частного права; (с) в континентальных европейских странах законодательный подход унификации частного права получает поддержку на бытовом уровне правовой психологии преимущественно законопослушного населения именно потому, что он является официальным и санкционирован институтами ЕС; (с) кросс-культурная гармонизация интерпретацион-

ных процедур происходит де-факто в сфере правоприменения без ориентации на официальную позицию академических ученых, что имеет негативные последствия для сближения правовой теории и практики.

В параграфе 5.2. «*Переосмысление концепта частноправовой европеизации после Brexit-2016: необходимость аккультурации договорной интерпретации*» проанализировано евроинтеграционную ситуацию в правовой сфере, сложившуюся в процессе выхода Великобритании из ЕС (2016–2020).

Это позволило выявить важные тенденции, на основе которых были получены следующие выводы:

(1) После *Brexit* проблема легальной европеизации вернулась к своей исходной точке. Стратегия европеизации, которая предусматривала, что главным средством сближения систем частного права является их унификация, все время была ошибочной.

(2) Правовая унификация, с точки зрения ее эффективности, целесообразна только в сфере публичного права. Европеизация частного права, подобно американизации такого права, должна осуществляться только в форме гармонизации.

(3) Европеизацию частного права для всех государств – членов ЕС следует понимать как «ЕС-изацию» в форме гармонизации законодательства. Европеизацию частного права для всех других стран, включая Украину, следует трактовать как кросс-культурный процесс, направленный на создание общей доктринальной основы гармонизации правовых систем.

Важнейшим следствием *Brexit-2016* является то, что с выходом Великобритании из ЕС понятию «европеизация» (англ. *Europeanization*) возвращено его первоначальное содержание – европейской аккультурации. В этих условиях, независимо от перспектив вступления Украины в Европейский Союз, открывается широкий путь для присоединения нашей страны к культурно-правовому процессу европеизации.

В параграфе 5.3. «*Концепция нового *jus commune europe* и общие герменевтические вопросы кросс-культурной европеизации контрактного права*» полученные результаты герменевтико-цивилистического анализа этого обновленного концепта единого права для всей Европы, привели к следующим обобщающим выводам:

(1) Эта евроинтеграционная концепция имеет глубокие исторические корни, связанные с первой волной рецепции римского частного права, в частности института *ius interpretatio*, европейскими университетами. Именно поэтому по своей сути *jus commune europe* является прежде всего концепцией доктринального права, а его центральная идея – это презумпция частноправовой европеизации через гармонизацию интерпретационных процедур.

(2) Важная черта нового *jus commune europe* состоит в том, что эта концепция построена на холистической идее культурного единства Европы и всего европейского права и является общей как для романо-германской, так и англо-американской культурно-правовых традиций, что имеет большой интеграционный потенциал.

(3) Концепция нового *jus commune europe* предусматривает единство европейского права не через идеологическую политико-правовую унификацию, а путем сохранения самобытности всех национальных правовых культур. Доктринальный и законодательный плюрализм в сфере частного права закладывает основы кросс-культурного диалога между различными национальными концепциями договорного права, что отвечает современным потребностям общего европейского рынка и «экономики знаний».

В параграфе 5.4. «*Концептуальные различия между реальными институтами интерпретации (толкования) контрактов (договоров) и новейшим институтом law of interpretation, формирующимся в рамках концепции jus commune europe*», сформулированы весьма важные для заключительной стадии исследования выводы.

Наиболее методологически значимым видится следующий вывод: если реальные институты интерпретации права являются национально-партикулярными, методологически монистическими, монологически-формальными и фрагментарно институализированными, то институт *law of interpretation*, как он задуман в соответствии с концепцией нового *jus commune europe*, выступает общеевропейским, системно-плюралистическим, неформальным, но целостно институализированным, в процессе концептуального диалога различных культурно-правовых традиций.

Определяющим для выяснения сущности концептуальных разногласий различных реальных институтов толкования договоров является более подробный анализ и уточненная классификация подходов к толкованию (методологий интерпретации) по основным стратегиям интерпретации: объективизма, субъективизма, холизма.

В параграфе 5.5. «*Главные отличия технологий договорной интерпретации в европейских странах и в Украине: сущность и пути преодоления*» указано на то, что особую праксеологическую значимость приобретает выявление главных отличий договорной интерпретации в европейских странах и Украине. В частности требуют первоочередного переосмысления на уровне отечественной доктрины процедуры нормотворческой интерпретации, связанные с судебской дискрецией (усмотрением) и саморегулированием сторон договорных отношений.

Вследствие того, что гражданское право в целом и договорное право в частности не попали в приоритетные сферы адаптации, действующий Гражданский кодекс Украины не прошел соответствующих процедур сближения с европейским частным правом. Это прежде всего необходимо учесть при рекодификации отечественного гражданского законодательства. В частности, должна претерпеть существенные изменения ст. 213 ГКУ в направлении приведения ее содержания в соответствие с порядком толкования содержания сделки, как это установлено в праве ЕС и международном праве.

В этом параграфе сделан вывод о том, что в нашей стране требует принципиальной перестройки именно частнопредметное мышление в направлении сближения соответствующей парадигмы с европейской культурно-правовой традицией. На этой основе смоделирована иерархическая целостная система теоретических и нормативных юридических конструкций, которая обеспечивает логико-содержательную связь между нормативной и эксплуативной теориями договорной интерпретации.

Главные надежды относительно наиболее полной реализации праксеологического потенциала теоретико-правовой концепции, предлагающейся для реализации, возлагаются на технологии судебской интерпретации, которые должны стать ведущими в обновленном институте договорного толкования. Важным направлением в этом процессе является имплементация юриди-

ческой конструкции креативной трактовки (*creative treatment*) в договорное право Украины, герменевтико-цивилистическая реконструкция которого осуществлена на завершающем этапе исследования.

ВЫВОДЫ

По итогам работы поставленная *цель исследования* достигнута: разработаны концептуальные основы цивилистической теории интерпретации в европейском контрактном праве, которые представлены как один из возможных вариантов научного понимания процессов возникновения, формирования, функционирования и модернизации доктрины договорной интерпретации. Есть все основания ожидать, что такой концепт может стать методологической базой для дальнейшей гармонизации процедур правового толкования в гражданском праве европейских стран и Украины.

Задачи исследования, определяющие последовательность реализации целеполагания научного поиска, выполнены в полном объеме в соответствии с логикой изложения содержания разделов, параграфов и промежуточных выводов работы.

Доказана *основная гипотеза исследования*, которая была сформулирована как рабочая дефиниция *института интерпретации (толкования) в договорном праве (Law of Interpretation in Contract Law or Contract Law of Interpretation)*. По итогам работы удалось выявить и подробно описать систему этого прогностического института по основным составляющим, которые указаны в дефиниции: (а) *идейно-концептуальные основы* института, ядром которых является альтерверсийные интерпретационные системы; (b) *предмет правового регулирования* как интерпретационные отношения, возникающие по поводу преодоления конфликта интерпретаций; (c) *метод правового регулирования*, который состоит из императивного, диспозитивного и дискреционного методов, при ведущей роли последнего; (d) *многоуровневая система принципов и норм-правил интерпретации*; (e) *совокупность средств (инструментов) правовой интерпретации*, оформленных как отправные нормы.

Реализация замысла исследования более полно разворачивается во многих положениях, имеющих разную степень научной

новизны. Среди этих научных результатов выделяются три группы выводов относительно: (1) методологии цивилистики, в частности науки договорного права; (2) непосредственно предметной области исследования; (3) научно-прикладных аспектов монографии. Таким образом, получены результаты научной работы, каждый из которых в отдельности и в совокупности с другими обеспечивает прирост объективно новых знаний.

В сфере методологии:

1. На уровне общей методологии. Теоретико-методологическим базисом исследования определена не постсоветская общая теория государства и права, а ряд философско-правовых учений. В частности, методологически значимыми оказались: (1) античные аксиологические и эпистемологические учения римских стоиков; (2) классическая концепция философии права Георга Вильгельма Фридриха Гегеля; (3) постклассическое учение Шотландской школы здравого смысла (*Scottish School of Common Sense*) Томаса Рида; (4) модернистская философская герменевтика Ганса-Георга Гадамера и Поля Рикера; (5) постмодернистская философия европейской герменевтики права или учение интерпретивизма Эмилио Бетти и Рональда Дворкина. Философские учения реализма здравого смысла, философской герменевтики и интерпретивизма оказали определяющее влияние на формирование концепции монографии.

Среди многих преимуществ европейской герменевтики права целесообразно выделить следующие ее положения, производные от философии постмодерна. Наиболее важным является то, что постмодернистское мировоззрение больше ценит сам процесс понимания, чем его конечный результат, и трактует нарратив (познание в процессе исполнения) как высшую форму умственно-деятельностного усвоения мира. Поэтому интерпретивизм обращает особое внимание на праксеологические и эксплуативные аспекты правового знания в целом и интерпретации в частности. Он постоянно примиряет позитивистский технологический «праксис» (*πράξις; praxis*) и юснатуралистический умо-зрительный «поэсис» (*ποιήσις; poīēsis*), сочетая их в креативной трактовке как образование новых смыслов и предписаний.

2. На уровне специальной методологии выдвинуты конструктивные предложения. Ядром этих методологических инно-

ваций является уточнение по результатам данного исследования триады цивилистических методов: (1) догматического; (2) герменевтического; (3) компаративного. Такая спецификация реализована через выделение методов, ориентированных на исследование процесса правовой интерпретации: (1) догматико-системного и догматико-конструктивного, разработанных соответственно Ф. К. фон Савиньи, Г. Кельзенем и Б. (Ф.) А. Кистяковским; (2) компаративно-функционального, культурно-сравнительного и компаративно-исторического; (3) парадигмально-герменевтического. Интерпретационная специфицированность последнего метода, который занимает ведущее место в системе специальных цивилистических методов, заключается именно в его кросс-парадигмальности, в рамках которой идея конвергенции культур замещается диалогом между ними.

Общим фундаментом для достижения взаимопонимания субъектов таких интерпретаций является ограниченный круг общечеловеческих ценностей. Среди таких парадигмальных ценностей особое место занимает здравый ум или здравый смысл (лат. *sensus communis*) как ведущая категория культуры, которая обозначается с помощью соответствующих терминов: англ. *common sense, good sense*, франц. *sens commun, bon sens*, нем. *gesunder Menschenverstand, gesunder Verstand, Vernunft*.

Именно на основе этой парадигмы реализуются такие общие принципы здравого смысла, каждый из которых коррелирует с соответствующим цивилистическим методом:

(1) Принцип онтологизации истины приписывает необходимость интересубъектного критериального обоснования предметной очевидности имеющихся феноменов через отсылку к объективным критериям познания и установления конкретных фактических обстоятельств. Онтологизация истины здравого смысла создает основания для господства интерпретационной системы, ориентированной на объективистскую реконструкцию истинного смысла с приоритетом текстуального, исторического и структурного подходов к толкованию.

(2) Принцип *разумной целесообразности* требует строить любые субъективные положения и выводы путем установления их соответствия как индивидуальному, так и социальному целеположению, что предполагает их сравнение по критерию взаимного соответствия. Именно поэтому следует считать этот

принцип здравого смысла идейной основой не только сравнительного цивилистического метода, но и интерпретационной системы с ориентацией на преимущество субъективистской реконструкции автентичного замысла, в которой телеологический и интенциональный подходы к толкованию являются ведущими.

(3) Принцип *соразмерности личных (партикулярных) и общественных (общих) смыслов*, который является диалектическим синтезом двух первых принципов и предполагает единство субъектной, метасубъектной и объектной сторон познания, интересубъектной ценности и предметной истинности научного знания. Этот принцип «работает» как основа герменевтического метода цивилистики в ситуациях дефицита конкретных фактологических данных о предмете исследования. Ведь принцип смысловой соразмерности здравого смысла нацеливает на выявление господствующих в обществе оценок предмета интерпретации и их гармонизации с индивидуальными установками интерпретатора и тем самым синтезирует два предыдущих принципа. Это открывает путь для реализации интерпретационной системы холистически-смысловой конверсии на базе общего контекста, с присущими ей контекстуальным, плюралистическим и конструктивным подходами, наиболее полно реализующимися в методе добросовестного толкования.

Итак, логика здравого смысла предусматривает четкую последовательность применения собственных принципов, в соответствии с которой первый принцип является тезисом, второй – антитезисом, а третий – синтезом. Очень важно подчеркнуть, что законодательство устанавливает свои собственные нормы и принципы, но законодатели, не имея возможности отменять предписания здравого смысла, обязаны учитывать факт его параллельного действия.

Необходимо подчеркнуть, что главное отличие принципов права от правовых норм состоит именно в том, что правовые нормы устанавливают определенные правила поведения по перераспределению прав, обязанностей и сопутствующих им рисков, а принципы – общие приоритеты в применении таких правил. То есть в ст. 213 ГКУ такие приоритеты однозначны и направлены на закрепление принципа текстуального (буквального) толкования.

В связи с этим заслуживает особого внимания тот факт, что методы телеологического, интенционального, а также добросовестного толкования, несмотря на то, что именно они предусмотрены в гражданском законодательстве и международных актах, достаточно часто уступают текстуальной интерпретации.

Однако закон и здравый смысл не могут искусственно противопоставляться друг другу. *Interpretatio pro legem* в действительности никоим образом не противоречит *interpretatio ex bona mente*. Если правовые принципы интерпретации задают приоритеты правил толкования во время их контроверсионного сопоставления, то принципы здравого смысла – обычную последовательность их применения. Это так потому, что законодательство задает нормативную модель интерпретации, а здравый смысл – эксплуативную.

Если с самого начала становится ясно, что объективистского (текстуального) толкования достаточно для выяснения истинного смысла правового акта, а никакого конфликта интерпретации при этом не возникает, то применение других, более «трудоемких», подходов является лишним, избыточным, и поэтому противоречит правилу здравого разума, известному как «Бритва Оккама» (*многообразие не следует предполагать без необходимости*). Другая ситуация, когда конкурируют, например, три версии, построенные на почве разных подходов: текстуального, интенционального и добросовестного толкования. При наличии таких альтернатив предпочтение отдаётся добросовестной интерпретации, что должно быть закреплено в действующем законодательстве.

Главным итогом выяснения специальной методологии является установление когерентности методов правовой интерпретации, специальных научных методов исследования, а также методов правового регулирования интерпретационного права. В частности установлено, что: (1) методы объективистской реконструкции истинного смысла имеют системно-смысловую связь с догматическим методом познания и императивным методом правового регулирования; (2) методы субъективистской реконструкции аутентичного замысла связаны с компаративным методом познания и диспозитивным методом; (3) методы холистической смысловой конверсии на базе общего контекста об-

условливают генетическую связь с герменевтическим методом познания и дискреционным методом правового регулирования.

3. На уровне прикладной методологии выявлена особая продуктивность прикладных методов, заимствованных из других областей научного знания, в частности методов контент-анализа, элементов факторного анализа, статистических методов лингвистики, инструментария этимологии и семантики.

Необходимо обратить особое внимание на вывод, который следует из результатов комплексного, мультидисциплинарного исследования: правовая интерпретация, для которой применяется контекстуальный подход, предполагает, что при толковании *внутреннего* (психологического) *контекста* учитывается определенная интерпретационная ситуация.

Поэтому перспективным для дальнейшего исследования проблемы правовой интерпретации является более широкое применение методов психолингвистики. Работа указывает на то, что психологические различия толкования содержания контракта – крайне опасное явление. Если они не устранены своевременно, то возникает реальная угроза *рассеивания консенсуса* (*the dissipation of consensus*), что означает неизбежную гибель самого контракта.

Распространению такой ошибки значительно способствует тот факт, что при заключении трансграничного контракта обычно используется только один язык (английский), природными носителями которого стороны договора являются далеко не всегда. Однако при одноязычии текста контракта судьи в большинстве ситуаций руководствуются тем, что люди, которые говорят на одном языке, имеют одинаково сформированный менталитет, то есть их интерпретации слов широко не отличаются. Поэтому формальные недоразумения языкового характера довольно часто ошибочно квалифицируются как «выветривание соглашения».

В предметной сфере исследования:

4. Обоснование институализации интерпретационного права составляет главное содержание теоретической модели, построенной по результатам исследования. Принципиальное значение здесь имеет разграничение двух видов институализации: (1) учения договорной интерпретации как раздела цивилис-

тики и (2) интерпретационного права в европейском контрактном праве как формирующегося института объективного права.

Если первая модель (констатирующая) построена как обобщение новейших доктринальных источников в определенной исторической ретроспективе, то вторая (прогностическая) – как один из возможных вариантов герменевтико-цивилистического конструирования соответствующего частноправового института интерпретации, который чрезвычайно востребован в ЕС, этой «лаборатории» создания принципиально нового типа супранациональных систем частного права.

Для выявления признаков интерпретационного права как субинститута договорного (контрактного) права редуцированы такие критерии правовой институализации: (1) доктринально-смыслообразующий (неформальный); (2) нормативно-отраслевой; (3) предметно-регулятивный; (4) регулятивно-методологический; (5) систематизированности источников (формальный); (6) инструментальной оснащенности; (7) функциональной спецификации; (8) практической телеологичности.

По итогам исследования установлено, что институт интерпретации в договорном праве, как и другие цивилистические институты, приобретает в основном неформальный статус вследствие приоритета доктринально-смыслообразующих факторов перед нормативно формализованными источниками в процессе его генезиса.

5. Множественность источников квалифицирована как важный признак цивилистического института интерпретации. Важным результатом на эмпирическом этапе является структурирование системы источников объекта исследования, которая может быть представлена как определенная совокупность источников познания, правореализации и содержания.

Так, систему источников интерпретационного права, кроме национального законодательства и судебных прецедентов, образуют международные акты новой *lex mercatoria*, *lex electronica*, *Acquis communautaire ЕС*. Однако по сравнению с другими отраслями права и правовыми институтами в интерпретационном праве функции источников правообразования все чаще начинают принимать на себя (а) доктрина права; (b) сама практика правореализации и интерпретации, имеющая признаки источников

содержания соответствующих обычных норм; (с) саморегулирование процесса интерпретации на разных уровнях – корпоративном, ординарно-дискреционном и договорном, которое может осуществляться, руководствуясь только условиями самих договоров (*lex contractus*), которые предусматривают порядок толкования их содержания, а также связанных с ними фактов.

Предварительный содержательный анализ показал, что в источниках познания по сравнению с источниками правореализации и содержания, более полно и системно раскрывается система принципов, норм и средств интерпретации. Это позволяет предположить, что именно доктринальные источники являются основными для формирующегося института интерпретации права.

6. Ведущая роль в процессе толкования договоров отведена интерпретационной системе (*interpretational system*), под которой следует понимать систему общих социокультурных и институционально-правовых регуляторов процесса интерпретации. Ключевым для понимания сущности и содержания интерпретационной системы является отнесение ее к социокультурному контексту самого процесса интерпретации. В рамках определенной культурно-правовой традиции существует несколько версий интерпретационных систем, каждая из которых избирается по определенным правилам («стратегиям интерпретации»).

Наименее исследованным оказывается так называемый субъективный или персональный контекст, который структурно является внутренним, так как состоит из факторов влияния на процесс интерпретации, активизированных в сознании интерпретатора.

Фактический (*factual*) и социокультурный (*sociocultural*) контексты в совокупности выступают источником приращения рационального смысла (*rational meaning*) объекта в процессе его интерпретации. Однако такой креатив оказывается невозможным без принципиального определения предмета интерпретации, который сущностно уточняется путем выбора определенной интерпретационной системы.

Выявление и квалификация того или иного подхода к интерпретации, на основе которого формулируется определенная версия толкования, не является чисто теоретическим вопросом.

Эта проблематика предельно обостряется, когда то или иное правовое явление вербализируется с помощью дискуссионных терминов и понятий, в отношении которых еще не заключена необходимая языковая конвенция. К примеру, в международном частном праве, судебном процессе и арбитраже таким понятием является «публичный порядок» (фран. *Ordre public*, англ. *Public policy*).

Методы интерпретации, которые относятся к холистической стратегии, в наибольшей степени нацелены на гармоничное толкование (*harmonious interpretation*), имеющее целью заключение интерпретационной конвенции (*convention of interpretation*) или фактической договоренности сторон интерпретационных отношений о возможности согласования различных интерпретаторских контрверсий на основе новой (конвенциональной) системы интерпретации, которая не может противоречить критериям здравого смысла.

7. Системное единство предмета и метода интерпретационного права является еще одним существенным выводом по результатам данной работы. Такой вывод основывается на следующих положениях:

1) Специфика предмета договорного интерпретационного права состоит прежде всего в том, что он всегда специфицирован как по субъектам, так и по объектам толкования, и поэтому обязательно должен иметь казуальный характер. Из этого вытекают два существенных обстоятельства: (а) интерпретационные отношения, которые составляют содержание такого предмета регулирования, имеют четко определенный индивидуализированный характер по своему субъектному и объектному составу; (в) такие отношения всегда неразрывно привязаны к конкретным обстоятельствам различного содержания и уровня и таким образом должны рассматриваться в контексте соответствующей правовой интерпретационной ситуации, которую интерпретационные отношения вместе с этими обстоятельствами и составляют.

2) Содержание и динамику интерпретационных отношений образуют встречные акты выдвижения интерпретационных предложений, направленные на выбор единого и общего для обеих сторон методологического подхода к интерпретации, и поэтому

участники таких отношений вступают в определенное межпозиционные отношения. На практике такие предложения имеют контрверсионный характер и поэтому их соревнование ведет к возникновению соответствующей конфликтной ситуации. Таким образом вызревает правовой конфликт интерпретаций, или коллизия по поводу выбора основных подходов к толкованию или определению той или иной интерпретационной системы, что требует своего решения по существу.

Такой конфликт может касаться либо (1) только вербального и логического содержания текста объекта толкования, и тогда он имеет признаки формального конфликта, либо (2) юридического содержания, что следует из растолкованного текста в процессе правовой квалификации (а) материально-правовых (материальных) отношений и/или (b) процедурно-процессуальных гражданских отношений – и тогда он должен признаваться номинальным конфликтом (*nominal conflict*).

3) Публично-правовое толкование выходит из подобных интерпретационных коллизий путем определения доминирующей версии, которой обычно признается та, что содержится в правовом акте нормативного толкования, который имеет наибольшую юридическую силу. Напротив, частноправовое решение интерпретационных конфликтов должно осуществляться не «силовым» путем, а путем конверсии (примирения через взаимное преобразование) альтернативных версий толкования.

Новые примиряющие значения и смыслы своим источником имеют контекст договорной интерпретации, который обычно делится на фактический и социокультурный. В то же время к последнему контексту принадлежит определенная интерпретационная система, в которую входит соответствующий набор методов толкования, связанных с конкретными методами правового регулирования процесса правовой интерпретации. То есть, таким образом и в духе холистического правопонимания предмет и метод интерпретационного права замыкаются в целостную и согласованную систему.

8. Соразмерность и своеобразие регулирующего воздействия принципов, норм и средств интерпретации в европейском контрактном праве, обнаруженная по результатам исследо-

вания, составляет содержание наиболее существенного вывода о предметной сфере деятельности.

Значительный познавательный и регулятивный потенциал в процессе интерпретации имеет построенная система принципов толкования, которая включает: (1) универсальные морально-познавательные принципы, (2) общие правовые принципы, (3) общие цивилистические принципы, 4) принципы договорного права; (5) специальные принципы интерпретации, среди которых в европейских странах ведущим является принцип добросовестной интерпретации (*principle of good faith interpretation*).

На основе эмпирического анализа нормативных источников правового регулирования упорядочена система норм интерпретации гражданского законодательства, содержания сделок и условий договоров. В зависимости от главного назначения этих легальных норм они делятся на: (1) нормы-правила, которые содержат определенный порядок действий субъектов интерпретации и соответствующее перераспределение между ними субъективных прав, обязанностей и сопутствующих рисков (например ст. 213 ГКУ), и (2) отправные нормы, которые классифицируются как: (а) учредительные нормы, (б) нормы-дефиниции, (с) нормы-принципы.

Однако, будучи формально легальными, отправные нормы не имеют трехчленной структуры (главное, диспозиции, которая содержит определенное правило перераспределения прав и обязанностей), а потому они не являются нормами-правилами поведения. Такие нормы по своему назначению обеспечивают действие правовых норм через толкование содержания того акта, в котором они приведены. Именно поэтому отправные нормы не являются нормами в классическом понимании, их целесообразно признать легальными средствами (инструментами) интерпретации норм права.

Выявлена весьма существенная особенность соразмерности принципов и норм интерпретации – общие и доктринально оформленные предписания толкования более приемлемы чем специализированные легальные интерпретационные правила.

В научно-прикладном плане:

9. Новая трактовка праксеологии через призму парадигмально-герменевтического метода цивилистики имеет решаю-

щее значение в определении прикладного потенциала результатов данной работы.

Так, одной из наиболее важных особенностей проведенного исследования является то, что кроме теоретической нормативной модели института интерпретации контрактов, построена также его эксплуативная модель, имеющая сугубо практическую направленность.

В этом проявляется сущность постмодернистской праксеологии, которая преодолевает одномерную трактовку практики только как рациональной совокупности орудий. Новизна такого подхода заключается в том, что к технической орудийности добавляется еще одна сущностная характеристика практики – ее коммуникативность.

В рамках коммуникативного подхода сформировался такой критерий истинности практической деятельности, как универсализм, согласно которому только такие регуляторы могут являться легитимными, которые могли бы без принуждения быть признаны в процессе аргументации всеми возможными участниками дискурса. Следовательно, при таком подходе в процессе интерпретации приоритет принадлежит именно коммуникативной, дискурсивной, или диалогической рациональности.

Все вышеизложенное об усилении удельного веса и значимости коммуникативной деятельности характеризует и практику в частноправовой сфере. При таких условиях в правовой системе значительно увеличивается роль интерпретационного права (*ius interpretatio – law of interpretation*), имеющего триединую когнитивно-коммуникативно-креативную природу и представляющего практический аспект доктринального права как ядра такой системы.

10. Новые перспективы присоединения Украины к процессу европеизации частного права, выявленные по итогам исследования, имеют стратегическое значение в праксеологическом плане.

Предлагается принципиально изменить главные концептуальные подходы к стратегии европеизации в сфере частного права, которая имеет существенную специфику по сравнению со сближением в публично-правовой сфере. Для этого наиболее целесообразным представляется определенное сочетание двух

концепций: европейского частного права как особой области международного частного (коллизионного) права и нового *jus commune europe*, которая предусматривает создание общего доктринального базиса для суверенных систем частного права государств – членов ЕС.

Такой вывод является основанием подхода, согласно которому договорная интерпретация рассматривается в контексте европеизации контрактного права, а сама частноправовая европеизация – как герменевтическая проблема цивилистики, что позволило по результатам исследования выдвинуть идею *европеизации частного права через гармонизацию интерпретационных процедур*.

Такое, преимущественно культурно-правовое, понимание европеизации частного права дает реальные основания для присоединения украинской цивилистики к общеевропейской частноправовой интеграции. Такая инкорпорация является не только целесообразной, а и правомерной еще задолго до полноправного членства Украины в ЕС.

11. Первоочередные меры по совершенствованию процедуры договорного толкования в рамках рекодификации гражданского законодательства, которые предлагаются по результатам исследования, имеют определенное практическое значение.

«Концепция обновления Гражданского кодекса Украины» 2020 года важными предпосылками рекодификации гражданского законодательства определяет: (а) «современный опыт рекодификации гражданских кодексов Франции и Германии – «бастионов» частного права; (б) «законодательный пример новых членов ЕС – бывших стран «социалистического лагеря»; (с) «необходимый потенциал отечественной частноправовой науки».

При таком подходе должна претерпеть существенные изменения прежде всего ст. 213 ГКУ, учитывая то, что действующие международные договоры являются не только частью гражданского законодательства Украины, а и в случае несоответствия их нормам определенных правовых актов гражданского законодательства имеют перед ними преимущество (ст. 10 ГКУ), а также учитывая, что в ст. 213 ГК Украины приведен порядок

толкования содержания сделки, прямо противоположный установленному в праве ЕС и международном праве.

Поэтому предлагается изложить часть третью этой статьи в следующей редакции: *Содержание сделки трактуется согласно намерению сторон, в соответствии с тем пониманием, которое имело бы разумное лицо, действующее в том же качестве, что и другая сторона при аналогичных обстоятельствах. При установлении намерения сторон также принимаются во внимание все содержание сделки, одинаковое для всего содержания сделки значение слов и понятий, общепринятое в соответствующей сфере отношений значение терминов.*

Таким образом, в новой редакции ст. 213 ГКУ прежде всего предлагается отказаться от нормативной приоритетности критериев буквального толкования и поставить на первое место в иерархии интерпретационных конструкций добросовестное толкование. При этом следует принять во внимание – предлагаемая конструкция, в полной мере рецептирована в общеевропейских странах и в большинстве стран Восточной Европы, как, например, Гражданский кодекс Республики Молдова нацеливает на толкование договора без ограничения буквальным значением используемых понятий (ст. 725).

12. Необходимые концептуальные изменения в доктрине и практике частноправового толкования в Украине, внедрение которых обосновывается по результатам работы, имеют наибольшую практическую значимость.

Важен вывод о необходимости гармонизации содержания ряда юридических конструкций, закрепленных в отечественном гражданском законодательстве, с соответствующими моделями интерпретации в русле европейской правовой традиции.

Выяснено, что к главным теоретико-цивилистическим основам такой европеизации легальных конструкций интерпретации следует отнести установление логико-содержательной связи между (а) метатеоретической (социокультурной) конструкцией интерпретации; (в) соответствующей общей теоретико-правовой конструкцией, учитывая основные ее исторические формы; (с) теоретической конструкцией договорной интерпретации, содержащей конструкции стратегий толкования правовых норм, сделок и договоров; (d) нормативными юридическими конструк-

циями, закрепленными в законодательстве европейских стран и ЕС; (e) юридической конструкцией креативной трактовки которая требует имплементации гражданским законодательством Украины, (f) с нормативными конструкциями, которые должны быть откорректированы в процессе имплементации новой парадигмы интерпретации.

К таким юридическим конструкциям, закрепленным в действующем законодательстве Украины, отнесены, кроме ст. 213, 637 и 1256 ГКУ, где реализована модель приоритетности буквального толкования содержания сделки, также конструкция недействительности сделки (главным образом ст. 215, 216, 217), а также добросовестности как общего принципа толкования (преимущественно п. 6 ч. 1 ст. 3, ч. 2 ст. 8, ч. 1 и 5 ст. 12, ч. 1 и 4 ст. 13, ч. 2 ст. 232 ГКУ).

Наиболее значимой для гармонизации цивилистической доктрины договорного права Украины и доктрин контрактного права европейских стран является смысловая синхронизация таких понятий, которые непосредственно связаны с креативным нормотворческим аспектом интерпретации. К ним необходимо отнести прежде всего следующие: усмотрение или дискреция (англ. *discretion*), конверсия (англ. *conversion*) или перетолкование (англ. *re-interpretation*), а также смежные термины: новация (англ. *novation*; фран. *par la novation*), денатурация (англ. *denaturation*; нем. *Denaturierung*), адаптация (англ. *adaptation*), конвалидация (англ. *convalidation*), которые составляют терминосистему такой юридической конструкции договорной интерпретации, как креативная трактовка (*creative treatment*).

Именно эти размышления относительно унифицированного лексикона интерпретации правовых актов приводит к необходимости разработки на материалах данной работы энциклопедического словаря европейского интерпретационного права тезаурусного типа с последующим его оцифрованием как соответствующей реляционной базы данных.

Ключевые слова: правовая герменевтика, интерпретационное право, статутное толкование, договорное толкование, здравый смысл, добросовестность.

SUMMARY

Gaydulin O. O.

INTERPRETATION IN EUROPEAN CONTRACT LAW: HERMENEUTIC AND CIVILISTIC FRAMEWORK

This work focuses on the little-studied hermeneutic issues around European contract law and its institutional core. The final result of the monograph research is a proposal to modernise the legal framework of contractual interpretation in the context of European cultural and legal tradition. This rotation of scientific research towards legal hermeneutics aims at deeper understanding in cross-border contractual relations. Formation and implementation of contractual obligations involve real risks of insufficient knowledge of foreign law and linguistic nuances found in contract texts. The focus of the study is prompted by the objective logic of the convergence process of contract law and scientific intelligence in this area. This research shows that the lack of significant results in implementation of the official model of private law European integration through its pan-European codification is due to the conceptual flaws of this approach.

In the process of searching for the optimal model of European integration of private law, the lawyers can take one of two approaches: the *codifiers* try to achieve technical perfection of the draft European Civil Code, to be eventually adopted for relevant EU regulations. The *cultivators* see private law convergence through the establishment of cultural and legal dialogue based on common values and principles.

Within the framework of the second, gentler approach to legal European integration, a model of doctrinal convergence of national systems of private law was formed through the harmonization of national systems of law on the basis of the revival of the concept of *jus commune europe*. This doctrine provides harmonization of existing legislation through consistent interpretation instead of normative unification.

This approach offers a hermeneutic (cognitive-communicative) perspective of the contract law Europeanization, which requires a special methodological justification. For this purpose, the author

carried out a monographic theoretical and civilistic study. The subject of research was extended to the entire European private law, and the methodological aspect of interpretive law was studied in depth. Although the subject of the monograph is larger than the subject of the monograph, the main provision is reflected in the content of the fifth and further sections of this two-volume publication.

The narrowing of the subject to the contract law is due to a number of objective reasons, including:

(1) Current Civil Code of Ukraine (CCU) does not contain legal definition of the general concept of interpretation, it only provides interpretation for the "contents of a transaction" (Article 213 CCU), "agreement provisions" (Article 637 CCU), "wills" (Article 1256 CCU). Therefore, this restriction of the subject of the study by contract law is due to purely legal framework of private law interpretation, as part of the domestic civil law formation. This legislative model of interpretation must be modernized.

(2) The interpretation of contracts presents special interest due to the fact that this process covers both subjects of interpretation, unlike other sub-institutions of interpretation. The contractual interpretation is an institution not only for interpreting the terms of contracts and the content of transactions, but also for interpreting legal norms of contract law. It is also a unique institution of holistic and systematic interpretation of fact and law. This circumstance calls for the need of revision of the normative construction of contractual interpretation as a means of legislative technique to expand its content.

(3) Contract law engages the full cycle of all three stages of interpretation: understanding, explaining and creative treatment. Therefore, contractual interpretation law in the European contract law is a procedural institution in its own right, demonstrating the fact that European courts use it extensively to transform the terms of contracts. This highlights the need to develop several theoretical frameworks to be implemented at the legislative level.

Most of the contemporary research pays attention to either certain aspects of legal interpretation of transactions and agreements, or to general theoretical and legal problems of interpretation of norms. The following authors' work should be referred to: Valeriia K. Antoshkina, Olena A. Belianevych, Serhii M. Berveno, Svitlana

V. Bobrovnik, Vyacheslav S. Bihun, Lamara K. Veretelnik, Yury L. Vlasov, Anatolii S. Holovin, Iryna A. Dikovska, Mykola V. Kotenko, Volodymyr O. Kotiuk, Mykola I. Koziubra, Iryna Y. Kretova, Volodymyr V. Lutz, Roman A. Maydanyk, Volodymyr S. Malenta, Borys V. Malyshev, Oleksandr V. Moskaliuk, Serhii V. Priyma, Yuriy D. Prytyka, Petro M. Rabinovych, Yaroslav M. Romaniuk, Ihor L. Samsin, Anatolii O. Selivanov, Ihor A. Serdyuk, Ihor D. Slidenko, Yurii M. Todyka, Evhen O. Kharytonov, Olena I. Kharytonova, Anatolii H. Yarema, Vitaliy A. Yashchenko and others. In recent years, a number of dissertations have been defended, devoted mainly to general aspects of legal interpretation, in particular by such scholars as: Volodymyr V. Goncharov, Volodymyr Y. Karaban, Vitalii M. Kosovych, Olena I. Kostenko, Liliia G. Matveeva, Dmytro M. Mihailovich, Serhiy E. Fedyk, Liudmyla I. Chulinda, Zoreslav M. Yudin and others.

At the same time, no comprehensive research in area of civil law for the interpretation of legal acts in European contract law has been conducted. There is no doubt about the need to define theoretical principles for contractual interpretation in the context of the Europeanization of private law.

Conclusions drawn in the monograph are mainly based on the works of Western legal scholars that made a significant contribution to clarifying issues in the field of legal hermeneutics, such as: Elspeth Attwooll, Humberto Ávila, Aharon Barak, Alexander J. Belohlavek, Emilio Betti, Pierluigi Chiassoni, Helmut Coing, Costas Douzinas, Ronald Dworkin, Anthony Giddens, Herbert Lionel Adolphus Hart, Robin Bradley Kar, Hans Kelsen, Gregory Leyh, David Mclauchlan, Catherine Mitchell, Henrik Palmer Olsen, Charles Fredrick Sabel, William H. Simon, Bojan Spaić, Jerzy Stelmach, Cass Robert Sunstein, Catherine Valcke, Adrian Vermeule, Christopher Jay Walker, Reinhard Zimmermann and others. These works are the focus of the author's study based on Western European concepts of contractual interpretation.

The monograph presents theoretical and methodological frameworks as a basis of a new civil law interpretation theory elaboration. This theory is anticipated to become the basis for private law convergence, in particular Europeanization of contract law, through coordination of the national legal interpretation institutes.

According to the concept presented in the monograph, the system of common methods is formed on the basis of three-fold philosophy: philosophical hermeneutics, philosophy of common sense and post-modernism doctrine of the European legal interpretivism.

A special methodology is presented in systemic unity: dogmatic method, comparative method and paradigm hermeneutic method of private law. The author applies three basic techniques of paradigm reconstruction, discretion and modeling (structuring).

The following applied methods are considered most efficient: logical linguistic and sociological methods of content-related document examination and content-analysis.

Assessment of this methodology is presented in a separate chapter based on the results of further development of the interpretation institute of European contract law.

At the empirical stage of the study, the author carries out operationalization of the notions *interpretatio* and *interpretation*. As a result, two terminological systems were constructed: (1) *Ius interpretatio* system as a logical and semantic model of the Roman institute of legal interpretation reconstruction; (2) The *law of interpretation* system as a framework for the model of a new legal interpretation institute.

The study is based on the author's special interest in historical reconstruction practices around the Roman legal institute *ius interpretatio* and several devices of good-faith interpretation (*bonae fidei interpretatio*).

The author developed theoretical model of Law of Interpretation in Contract Law system in the monograph and previous publications, outlining the components of this legal institution.

1. *Interpretational system* is based on one of three interpretation strategies: objectivism, subjectivism, or holism, and contains specific approaches to interpretation (interpretation methodology) and appropriate methods of interpretation. The choice of strategy and system of interpretation is the matter of solving the initial meta-interpretive questions.

2. *Interpretation situation* includes: (1) interpretative relations considered on case-by-case basis; (2) legal conflict of interpretation or conflict over the choice of interpretative system (3) the context of contract interpretation, which includes: (a) factual context and (b) sociocultural context.

3. The *method of legal regulation* in systemic unity of (a) imperative, (b) dispositive and (c) discretionary civil methods, where discretion (self-regulation) and analogy of law takes the lead. Coherence (logical and substantive mutual correspondence) of methods of legal interpretation, special scientific research methods and methods of legal regulation of interpretive law was established.

4. The *system of general principles and norms of law interpretation*. The principles of law play the main systemic role and are represented in the following hierarchy: (1) universal social and moral-cognitive principles: good vs evil, public good, social harmony, common sense, etc; (2) legal principles of freedom, reasonableness, justice and good faith; (3) civil law principles of privacy, dispositiveness and legal equality of the parties, autonomy of will; (4) principles of contract law: contractual freedom, equality of the parties, non-abuse of subjective rights etc; (5) special principles of interpretation represented by principles of good faith interpretation, synthetic interpretation of the EU *acquis* and the EU Principle of Consistent Interpretation.

5. *Legal means of interpretation*, which are erroneously considered to be the norms of interpretation. For example, such instruments constitute the content of *Interpretation Acts* adopted in most common law countries. These instruments are classified into three groups: (a) constituent norms, (b) norms-definitions, (c) norms-principles.

The main results of the applied research are aimed at providing better understanding of the subject of monograph based on the hermeneutic civilistic methodology presented in the following areas: (1) interpretation of the pre-contractual acts for identifying the offer acceptance in the European contractual law; (2) approaches to interpretation of the legal norms regulating the contract forms and their Europeanization; (3) the content of the contracts based on the law interpretation in European countries: unification and harmonization; (4) identification of the contracts nonvalidity in the process of their interpretation under the norms of private law of European countries and the EU; (5) interpretation of acts of contractual performance under European private law.

The proposals stemming from this work were directed to solve the praxeological problems of legal interpretation efficiency in the context of Ukrainian private law Europeanization.

Finally, the author puts forward proposals to amend the current civil law system based on the results of the interpretation methodology research, its assessment and implementation.

Keywords: legal hermeneutics, law of interpretation, statutory interpretation, contractual interpretation, common sense, good faith.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
ВСТУПНЕ СЛОВО НАУКОВОГО РЕДАКТОРА.....	18
ВСТУП	23
РОЗДІЛ 1. ВИХІДНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗА- САДИ ТА ДЖЕРЕЛА ЦИВІЛІСТИЧНОЇ ІНСТИТУЦІА- ЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО ТЛУМАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ КОНТРАКТНОГО ПРАВА.....	31
1.1. Концептуальні засади системи європейського кон- трактного права та правової інституалізації договірної інтерпретації	31
1.2. Емпірико-прикладна аналітика категоріального стату- су загального поняття інтерпретації. Терміносистеми <i>ius interpretatio</i> та <i>law of interpretation</i>	42
1.3. Доктринальні джерела сучасного цивілістичного інституту інтерпретації в договірному праві	58
1.4. Правові джерела принципів і норм інтерпретації в європейському контрактному праві та цивільному законо- давстві України	76
1.5. Загальна та спеціальна методологія цивілістичного дослідження інституту договірної інтерпретації	87
Висновки до розділу 1	95
РОЗДІЛ 2 . ІСТОРІЯ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ДОГОВІРНОГО ТЛУМАЧЕННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ КУЛЬТУРНО-ПРА- ВОВІЙ ТРАДИЦІЇ	101

2.1. Джерела пізнання римсько-правового інституту інтерпретації (<i>ius interpretatio</i>)	101
2.2. Історико-цивілістична реконструкція римсько-правових інститутів <i>ius interpretatio</i>	119
2.3. Інститут <i>interpretatione contractuum</i> . Особливості тлумачення договорів доброї совісті (<i>bonae fidei contractus</i>) у Стародавньому Римі	130
2.4. Римсько-правовий інститут судочинства по добрій совісті (<i>iudicia bonae fidei</i>)	138
2.5. Рецепція римсько-правового інституту інтерпретації в європейське контрактне право	146
 Висновки до розділу 2	 153
 РОЗДІЛ 3 ЗАСАДИ НОВОЇ ЦИВІЛІСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ДОГОВІРНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ З ПОЗИЦІЙ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ІНТЕРПРЕТИВІЗМУ	 158
3.1. Європейський інтерпретивізм як ідейний фундамент нової концепції договірної інтерпретації	158
3.2. Правова природа та герменевтична сутність договірної інтерпретації як інституту приватного права	169
3.3. Предмет і метод правової інтерпретації контрактів (договорів)	181
3.4. Система принципів інтерпретації, що сформувалася в європейському контрактному праві	197
3.5. Норми та засоби договірної інтерпретації в європейських країнах та ЄС	205
 Висновки до розділу 3	 219

РОЗДІЛ 4. ПРАКСЕОЛОГІЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТРАКТНОМУ ПРАВІ: НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ШЛЯХИ ПОДАЛЬШОЇ КОНВЕРГЕНЦІЇ ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ПРАКТИКИ	225
4.1. Інтерпретація переддоговірних актів для з'ясування акцепту оферти в європейському контрактному праві	225
4.2. Підходи до інтерпретації норм права, що регулюють форму контрактів, та їх європеїзація	234
4.3. Тлумачення змісту контрактів за інтерпретаційним правом європейських країн: уніфікація та гармонізація	244
4.4. Визначення недійсності контрактів у процесі їх інтерпретації за нормами контрактного права європейських країн та ЄС	255
4.5. Інтерпретація актів виконання договірних зобов'язань за європейським контрактним правом	265
Висновки до розділу 4	276
РОЗДІЛ 5. ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ ІНСТИТУТІВ КОНТРАКТНОГО ПРАВА ЧЕРЕЗ ЗБЛИЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙНИХ СИСТЕМ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ	280
5.1. Криза офіційної концепції законодавчої уніфікації європейського приватного права та необхідність європеїзації через кроскультурну інтерпретацію	280
5.2. Переосмислення концепту приватно-правової європеїзації після Brexit-2016: необхідність акультурації договірної інтерпретації	289
5.3. Концепція нового <i>jus commune europe</i> та загальні герменевтичні питання кроскультурної європеїзації контрактного права	297

5.4. Концептуальні розбіжності між реальними інститутами інтерпретації (тлумачення) контрактів (договорів) та новітнім інститутом <i>law of interpretation</i> , що формується в рамках концепції <i>jus commune europe</i>	305
5.5. Головні відмінності технологій договірної інтерпретації в європейських країн та України: сутність та шляхи подолання	313
Висновки до розділу 5.	326
ВИСНОВКИ	332
БІБЛІОГРАФІЯ	359
ДОДАТКИ	528
РЕЗЮМЕ	543
SUMMARY	588